TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Yayınları: 121
Seri : I Sayı : A-23

TÜRK DÜNYASI EL KİTABI

İkinci Cilt

DİL - KÜLTÜR - SAN'AT

İkinci Baskı
ANKARA - 1992

Bu eser **VakıfBank** *'ın desteği ile gerçekleştirilmiştir.*

ISBN : 975-456-047-1 (TK. No)
ISBN : 975-456-049-8 (2. Cilt)
Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992

Yayınlayan : **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**
17. Sok. No: 38 06490 Bahçelievler / ANKARA
Tel : 213 31 00 - 213 41 35

Birinci Baskı : 1976
İkinci Baskı : 1992
Baskı Sayısı : 10.000
Dizgi, Baskı : **Sistem Ofset Matbaacılık Limited Şirketi** Ankara, 1992

Sözbaşı

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, kuruluş tarihi olan 1961'den bugüne kadar yayınladığı yüzden fazla eser, tertiplediği sempozyum ve konferanslar yanında aylık ve ilmî dergileriyle kültür ve medeniyet meselelerimizi aydınlatmaya çalışan bir kuruluştur.

Okuyuculara sunduğumuz üç ciltten ibaret Türk Dünyası El Kitabı bahse konu araştırmaların en hacimlisidir.

Eserin ilk baskısı tek cilt olarak 1976 yılında yayınlanmıştı. Büyük bir ihtiyaca cevap verdiği için yurtiçinde ve yurtdışında ilgi ile karşılandı ve kısa zamanda mevcudu tükendi.

Enstitümüz Bilim Kurulu eseri; ileride hazırlanacak El Kitabı'na temel kaynak vazifesi görmesi düşüncesinden hareketle plânlamıştı. Ancak, kültür tarihimizin zenginliği ile meselelerinin azameti plâna sadık kalınmasına engel oldu. Araştırmaların uzunluk veya kısalık gibi düşüncelerle hudutlandırılmaması bundandır.

Yeni baskıda plân ve görüşte ilk yayından uzaklâşmış değildir. Dil, tarih ve coğrafya gibi alanlarda kolay değişmeyen bilgiler ilk baskıdaki yerlerini muhafaza etti. Nüfus, istatistik ve haritalarda bazı değişme ve gelişme gösteren konular yeniden işlendi. Edebiyata, sanat ve fikir hayatına dair yeni müstakil araştırmalarla Türk Dünyası'nın -Rusya'da son siyasî ve iktisadî hareketlerin çıkışına kadar- meselelerine bakış yeni bir ufuk kazandı. Toplanan bilgi ve etütleri faydacı bir görüşle üç cilt halinde toplamamız bundan doğdu. Eserin hudutları dışında kalmış daha birçok konuların mevcudiyetini biliyoruz. Enstitümüz Bilim Kurulu'nun hazırladığı plâna göre 12 ciltlik külliyat halinde düşünülen eser, ileride tek bir El Kitabı olarak da okuyucuya sunulacaktır.

Enstitümüz, Türk kültür ve medeniyeti alanlarındaki toplu çalışmaların bir denemesi mahiyetindeki bu kitabın ilk baskısında emeği geçenleri hatırlar, bugün aramızdan ayrılanları rahmetle anarken, yeni yayına vücut veren meslekdaşlarımıza ve hususiyle büyük emeği geçen Prof. Dr. Abdülhalûk Çay'a şükranlarını sunar.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm

Türk Dili

1. Ural-Altay ve Altay Dilleri

1.1. Ural-Altay Dilleri Teorisi

Ahmet TEMİR

Türkler'in dünya üzerinde geniş mıntıkalara yayılmaları neticesinde, Türk dili de, kendisi ile menşe bakımından yakınlığı olan (yahut olduğu tahmin edilen) veya olmayan birçok dillerle temasa gelmiştir. Bu temas neticesinde Türkçe ile başka diller arasında karşılıklı tesirler vuku bulmuş ve Türkçe bu dillerden birçok yabancı unsurlar aldığı gibi, onlara da kendisinden birçok şeyler vermiştir.

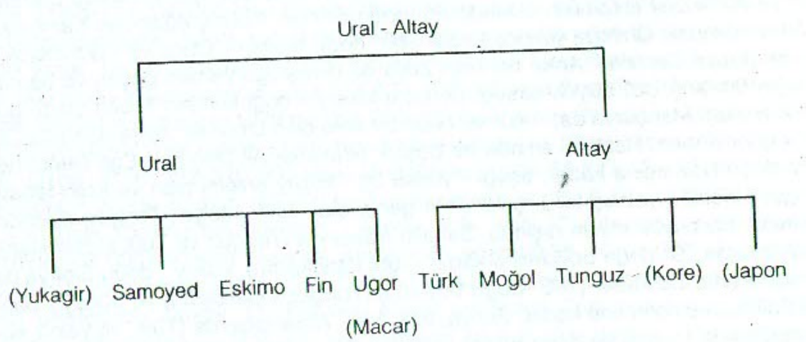
Türkler'in, "Türk" ismi altında tarih sahnesine çıktıkları sıralarda, bugünkü Moğol, Mançu ve Tunguzlar'ın cedleriyle, güneyde Çinliler'le, Batıda Fin-Ugorlar'la temas halinde bulundukları malûmdur. Daha sonraları batı ve güneybatıya yayılan Türkler, Hind, İran ve Bizans dünyası ile tanışmışlar ve İslâmiyetten sonra da Arap ve İran muhiti ile sıkı bir surette münasebet kurmuşlardır.

İslâmiyet, Türklüğün içtimai bünyesinde oldukça büyük değişikliklere sebep olduğu gibi Türk dili de bundan müteessir olmuş ve Arapça ile Farsçadan birçok söz ve formlar almıştır. Fakat bu yabancı unsurlar Türkçenin asıl bünyesini değiştirmemiş ve onların çoğu da, gerektiği zaman atılabilecek ilâve bir unsur halinde yaşayıp gelmiştir. Türk filolojisi bakımından Arapça ile Farsça çok büyük ehemmiyeti haiz olmakla beraber, Türkolojide lingüistik bakımından bu iki dil bu sahada ancak yardımcı bir rol oynarlar. Çünkü bu dillerle Türkçe arasında ne söz itibariyle (karşılıklı tesir neticesinde birinden diğerine geçen sözler müstesna), ne şekil ne de sentaks cihetinden bir benzeyiş vardır. Türkçe ile Çince, Sanskritçe ve Slav ile

başka Hind-Avrupa dilleri arasında da durum böyledir, bu diller de aynı şekilde Türkçeye yabancıdır.

Fakat Fin-Ugor, Moğol, Mançu (Tunguz), Kore ve Japon (?) dillerine gelince vaziyet değişir. Bu dillerin bazılariyle Türkçe arasında birtakım önemli noktalarda oldukça çok benzerlik mevcuttur. Bu diller arasındaki benzeyişleri gören bazı Avrupalı bilginler, daha onları ayrı ayrı derin bir surette araştırmadan geçen asırlarda onların menşei ve akrabalığı hakkında birtakım nazariyeler kurmuşlar ve bu dilleri "Ural-Altay" ve "Altay" adları altında toplamışlardır.

Ural-Altay nazariyesine göre, bu büyük dil ailesinin şeması bugünkü duruma göre şöyle bir şekil arzeder:

Bu sahada 18. yüzyılın ilk yarısında başlayan araştırmalar, zaman zaman birbirinden farklı şekiller almış, ancak şemada zikredilen dillerle ilgili hususi incelemelerin ilerlemesi nispetinde teorinin sağlamlaştırılması mümkün olabilmiştir.Meselâ, bu alanda çığır açan bir yazar olarak kabul edilen İsveçli Ph. J. von Strahlenberg (1730), kendi tâbirince "Tatar" halklarını 6 gruba ayırmaktadır: 1) Uygurlar (bunun-la Fin-Ugor'ları kastediyor), 2) Türk-Tatarlar; 3) Samoyedler, 4) Moğol ve Mançu-lar, 5) Tunguzlar, 6) Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki halklar. Fransız J. P. Abel-Rémusat (1820) ve Alman W. Schott (1836) da, Ural-Altay grubu için umumiyetle "Tatar Dilleri" (les langues Tartares; Tatarische Sprachen) tabirini kullanmış-lardır. Bu dillerden birçoğunu yerinde araştıran Finlandiyalı M. A. Castrén (1813-1852) ise, Ural-Altay filolojisinin esas kurucusu sayılmaktadır. O. Böhtlingk (1851), Macar J. Budenz ve Danimarkalı V. Thomsen de bu diller arasındaki akrabalığı

Geçen yüzyılın sonlarında dil araştırmalarında tenkidî metodun tatbikine başlanılınca, dillerin akrabalığının ispatı için ses kanunları, kelime, mâna ve cümle uygunlukları gibi hususların da göz önünde tutulması talep edilmiş ve böylece "Ural" ve "Altay" gruplarının akrabalığından sarfınazar, ayrı ayrı bu iki ailenin içindeki dillerin biribiriyle akrabalığı meselesi bile sarsılmaya yüz tutmuş ve bazı dilciler tarafından şüphe ile karşılanmağa başlamıştır. Meselâ, N. Anderson, H. Sweet, K. B. Wiklund, H. Paasonen, E. N. Setälä, B. Collinder gibi bazı dilciler, Ural dillerini, Altay dil ailesi yerine Hind-Avrupa dilleriyle karşılaştırmağa bile çalışmışlardır.

Burada Ural-Altay dil teorisi ile ilgili tartışmaların uzunboylu tenkidini yapacak değiliz. Bugün, Ural grubuna mensup dillerle ilgili araştırmaların çok daha ileri bir durumda olduğu ve bu dillerin birbiriyle akrabalığı meselesine çözülmüş nazariyle bakıldığı söylenebilir. Altay grubuna mensup dillere ait araştırmalar da, bu yüzyılın başından beri büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Altay filolojisinin büyük üstadı Finlandiyalı G. J. Ramstedt (1873 - 1950), bilhassa Türk, Moğol ve Kore dilleri üzerindeki mukayeseli araştırmalariyle şöhret kazanmış, büyük Ural-Altay teorisi üzerinde durmayı lüzumsuz bulmuştur. Bugün bazıları hayatta olan Altaistlerden N. Poppe, P. Aalto, D.Sinor, K. Menges, J. Benzing, G. Clauson, L. Ligeti, G. Doerfer, Sh. Hattori, K. Katona, O. Pritsak, A. v. Gabain, K. Thomsen v.b. bu ekolün mümessilleri olarak zikredilebilirler. Bu bilginlerin bir kısmı yalnız "Ural - Altay" değil, "Altay" dilleri arasındaki akrabalık meselesine bile şüphe ile bakmakla beraber, bu alandaki araştırma ve tartışmaları hararetle devam ettirmektedirler. G. Németh'in, Türkçe ile Moğolca arasındaki akrabalık meselesini şüphe ile karşılayan yazısı (ZDMG, 1912) bugün için artık eskimiş sayılabilir. A. Sauvageot ve W. Kotwitcz hakkında da aynı şeyler söylenebilir.

Yalnız Ural grubunu değil, Ural-Altay dil ailesini dahi Hind-Avrupa dilleriyle karşılaştırma denemelerinde bulunan filologlar da çıkmıştır (K. Menges vb.). Bu gibi büyük faraziyeleri bir tarafa atarsak, Ural dillerinin, Hind-Avrupa dillerinden daha çok Altay dillerine yakın olduğu açıkça görülür.

Diller ve dil gruplarını biribirleriyle karşılaştırırken araştırmaların: 1) Cümle bilgisi (Syntax), 2) Şekil bilgisi (Morphologie), 3) Ses bilgisi (Phonetik) ve 4) Söz haznesi gibi başlıca dört yönden yürütülmesi, neticenin müspet yola sevkinde yardımcı olacak esaslardır.

Ural ve Altay dilleri arasında cümle kuruluşu bakımından büyük benzerlikler bulunduğu çok eskiden dikkati çekmiştir. Estonyalı F. Wiedemann'ın 1838'de yayınlanan eserinde **(Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens)** Ural-Altay dillerini Hind-Avrupa dillerinden ayıran bu benzerlikler şu şekilde 14 nokta etrafında toplanmış bulunuyordu: 1) Ses uyumu, bütün Ural-Altay dillerinde müşterek bir esastır. 2) Bu dillerde gramatik cinsiyet yoktur. 3) Artikeller bulunmaz. 4)

Tasrif eklerle yapılır, 5) İsimlerin çekiminde mülkiyet eki kullanılır, 6) Fiil şekilleri zengindir, 7) Hind-Avrupa dillerindeki prepozisyon yerine postpozisyon kullanılır, 8) Sıfatlar isimlerden önce gelir, 9) Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz, 10) Mukayese, ablativ (-den hali) ile yapılır, 11) Yardımcı fiil olarak "habere" (malik olmak) yerine "esse" (olmak, imek) kullanılır, 12) Ural-Altay dillerinin birçoğunda menfî hareket için hususî fiil vardır, 13) Soru eki mevcuttur, 14) Bağlar yerine fiil şekilleri kullanılır.

Ural-Altay veya ayrı olarak Ural, Altay ve bu gruplara mensup dillerin cümle kuruluşu, şekil bilgisi, ses gelişmesi ve söz haznesi ile ilgili hususların incelenmesi ve araştırılması başlı başına bir mevzu olup, bugün için bunun toplu bir halde henüz tarihi yazılmamıştır, fakat bazı monografiler mevcuttur. Bu bakımdan son söz olarak bilhassa şu eserlere işaret edebiliriz: Pentti Aalto, **Uralisch und Altaisch**, UAJb 41, 1969, s. 323-334. Müellif bu kısa yazısında: 1. Mevzuun tarihçesine işaretle, 2. Morfolojik benzeyişler, 3. Söz haznesindeki iştirakler ve 4. Cümle benzeyişleri üzerinde durmakta ve bu alanda yapılan başlıca araştırmalara işaret etmektedir. Denis Sinor'un, **Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale**, 1963 adlı eseri, mufassal ve kritik bir bibliyografya çalışması olup, üç bölüm üzerinden tertiplenmiştir: Birinci Bölüm, Diller ve Halklar adı altında "Urallılar" ve "Altaylılar" kısmına ayrılmış, İkinci Bölüm, "Tarih"e, Üçüncü Bölüm ise "Etnografik" notlara tahsis edilmiştir. Eserin **"La linguistique comparée Ouralo-Altaïque"** bahsinde (s. 185-188), konu ile ilgili başlıca eserler tanıtılmaktadır. Umumî araştırmalar cümlesinden olarak bilhassa şunlara işaret edebiliriz: O. Donner, **Die Ural-Altaischen Sprachen**, FUF I, 1901, s. 128-146; S. M. Shirokogoroff, **Ethnological and linguistical aspects of the Ural-Altaic hypothesis**, Tsing Hua Journal VI, 1931, 198 s.; D. Sinor, **Le problème de la paranté ouralo-altaïque**, Revue de G. H. et d'Ethn. I, 1948, s. 65-69; B. Collinder, **Uralaltaisch**, UAJb, XXIV, 1952, s. 1-26; M. Räsänen, Die uralaltaische Urheimat im Lichte der Wortforschung und Archäologie, UAJb XXV, 1953, s. 19-27; D. Sinor, **Geschichtliche Hypothesen und Sprachwissenschaft in der ungarischen, finnischugrischen und uralischen Urgeschichtsforschung**, UAJb, XLI, 1969, s. 273 v.d.

Görülüyor ki, Ural-Altay dilleri teorisi, henüz kati ve ispatlanmış bir duruma gelemediğinden bunun lehinde ve aleyhindeki tartışma ve araştırmaların devam edeceği anlaşılmaktadır. Ancak, her ilim dalında olduğu gibi dilcilikte de tasnif işinin araştırmalarda büyük kolaylık sağladığı göz önünde tutulursa, Türkçenin de, dünya dilleri içerisinde muayyen bir grup veya dil ailesi içinde mütalaa edilmesi gerekecektir ki, bu da şu durumda ancak "Altay" ve diğer cihetten "Ural-Altay" dilleri ailesi olabilir. Türk dilinin bu gruptaki dillerle akraba veya onlarla bir kökten gelip gelmediği meselesi ve bunun ispatı, araştırmaların gelişmesine bağlı kalacaktır.

1.2. Altay Dilleri Teorisi

Osman Nedim TUNA

Altay Dilleri :

Dilbilgisi edebiyatında bir 'dil ailesi' veya 'topluluğu' için kullanılan bu adla, dar olarak (**Türk, Moğol, Mançu** dahil **Tunguz**), geniş olarak bunlarla birlikte **Kore,** ve kısa bir süreden beri **Japon** dilinin de yeniden katılması ile, beş dil kasdedilir. Altay Dilleri bugün, Avrupa Kıtasının iki katına yakın genişlikteki bir alanda, iki yüz doksan iki milyon kişi tarafından konuşulan büyük bir blok teşkil eder.

Altay Dillerinin Konuşulduğu Yerler :

Batı sınırları, yükselen üç basamak halinde Ege Denizi, 25° doğu boylamı, Kafkasya'da Kura nehrinden Volga'nın ikinci dirseği hizasına kadar 45° doğu boylamı, ve Angara - Yukarı Tunguzka'nın kavuştuğu yerden denize döküldüğü yere kadar Yenisey (kabaca 85° doğu boylamı); kuzey sınırları, yine üç basamak halinde, Balkanlar'dan Kara Deniz'e ve Kafkas ortalarına kadar 43° kuzey enlemi, Volga'dan Yenisey'e kadar 57° kuzey enlemi, Yenisey ve Katanga nehirlerinin ağızlarını birleştiren çizgi, Katanga'dan Kolima ağzına kadar Kuzey Buz Denizi (Kutup Dairesinin ve 70° kuzey enleminin üstündedir); doğu sınırları, Kolima ağzından Kamçatka körfezi altındaki Gizhtga şehrine kadar 160° doğu boylamı, Ohoç ve Vladivostok'a kadar Japon Denizleri; Amur nehrinin Zuya ile kavuştuğu yerden geçen ve Sarı Irmağın (Hwang Ho) büyük dirseği Ordos'u kuzey - doğusundan kesen çizgi; güney sınırları, Mançurya'da, Amur ve onun bir kolu olan Usuri ile; daha aşağıda Ordos güneyinden, Hazar'ın altında bir boşluk bırakarak Ak Deniz ve Ege Denizi'ne, 25° doğu boylamına kadar, aşağı - yukarı 35.° kuzey enlemi olan ve kalın tabanı doğuya dönük, yatmış bir L şeklindeki geniş blok Türk, Moğol, Tunguz dillerinin alanıdır. Bu büyük alanın dışında, Sahalin adasında (Tunguz ve Türk toplulukları), Balkanlarda 20° doğu boylamına kadar (Türk toplulukları), kuzey - doğu Sibirya'da Anadır körfezine kadar (180° doğu boylamı) (Tunguz toplulukları) ve güney - batıda 25.° kuzey enlemine kadar, Suriye, Irak, İran, Afganistan'da (Türk, ve yalnız sonuncusunda Moğol) ve daha başka yerlerde, irili - ufaklı adalar halinde, yine aynı diller konuşulur. Japonca, başlıca Japon adalarının, Korece, Kore Yarımadasının ve Yalu ırmağının kuzeyine taşarak Mançurya'ya kadar uzanan yerlerin dilidir. Altay Dilleri alanının yüz ölçümü 19.878.368 Km^2'yi bulur. (bkz. şekil 1. harita)[1]

Bazı Rakam ve İstatistikler [2] :

a. Altay Dilleri : 'Ailesi' (veya başkalarına göre 'topluluğu') **Hind - Avrupa** (bir buçuk milyardan fazla), **Çin - Tibet** (sekiz yüz elli milyondan fazla)'ten sonra dünya dil aileleri arasında üçüncü gelir. Geriye kalan 24 dil ailesinden yalnız üçü, yüz milyondan fazla insan tarafından konuşulur. Öbürlerinin çoğunu on milyonu bile bulmayan dil aileleri teşkil eder; bunlardan sonuncusunun nüfusu sadece birkaç yüz kişidir. Başka dil ailelerinin üyeleri ile karşılaştırılırsa, bütün lehçe ve şiveleri ile **Türk Dili** (116 102 650) **Çin, Hind, Român, Cermen, Slav, Arap** ve **İndonezya**'dan sonra sekizinciliği alır. **Moğol Dili** (5 240 000) ilk 70 ve **Tunguz Dil Gurubu** (161 000) ilk yüz üye dil arasına bile giremezler. Yeryüzünde,

yaşayan 2700 kadar dilden yalnız 74'ü 5 milyondan fazla insan tarafından konuşulur. Bütün ağızları ile **Japonca** (114 000 000), **Mandarin, İngilizce, Hindustani, İspanyolca, Arapça** ve **Rusça**'dan sonra, **Portekizce** ve **Almanca**'dan önce dünyada yedincidir. Bütün ağızları ile **Korece** (56 792 000), **Wu** ve **Min** (her ikisi de Çin'de)'den sonra, ve **Telugu**'dan önce 17. gelir. Bütün ağızları ile **Türkçe** (45 000 000 dan fazla), **Telugu, Puncabi** ve **Ukraynca**'dan sonra, **Marathi** ve **Tamilca**'dan önce olmak üzere 21. dir. **Özbekçe** (13 641 000) 42., **Tatarca** (11 168 000) 47. **Uygurca** (10 478 000) 50. **Azerice** (9 581 000) 53. ve **Kazakça** (6 752 000) 69. dur. **Halha Moğolca** (700 000 den biraz fazla) ve **Tunguz Dil Gurubu**'ndan **Evenki** (43 000 kadar) bu listede yer almazlar. Bu rakamları okurken 1978 yılında **Birleşmiş Milletler Örgütü**'ndeki üye 'millet' sayısının 149. ve bunlardan ancak 55'inin nüfusunun 10 milyondan fazla, geriye kalan 60'ının 1 milyonla 10 milyon arasında, 34'ünün ise, sonuncusu birkaç bin olmak üzere, 1 milyondan az olduğu karşılaştırma için, hatırlanmalıdır.

b. Altay Dillerini konuşanların (292 295 650 kişi) yüzde 16.94'u (49 520 650 kişi) Sovyetler Birliği'nde, yüzde 6.55'i (19 152 000 kişi) Çin Halk Cumhuriyeti'nde, yüzde 3.56'sı (11 310 000 kişi) başka ülkelerde ve yüzde 62.65'i (212 313 000 kişi) -Tunguzlar hariç- kendi topraklarının bugünkü siyasi sınırları içinde, egemen olarak yaşar. Türkler'in yüzde 42.07'si (48 849 650 kişi), Moğollar'ın yüzde 10.97'si (575 000 kişi) ve Tunguzlar'ın yüzde 56.63'ü (96 000 kişi) Sovyetler Birliği'ndedir. Bunlar Sovyet nüfusunun (1978'de 258 950 000 kişi)[3] sırası ile, yüzde 18.86, yüzde 0.22 ve yüzde 0.04 olmak üzere, hep birlikte yüzde 19.12'sini teşkil eder. Türkler'in yüzde 10.60'ı (12 310 000 kişi), Moğollar'ın yüzde 59.64'ü (3 125 000 kişi) Tunguzlar'ın yüzde 40.37'si (65 000 kişi) ve Korelilerin yüzde 6.43'ü (3 652 000 kişi) Çin Halk Cumhuriyeti'ndedir.[4] Bunlar, Çin Halk Cumhuriyeti nüfusunun (1978'de 865 000 000 kişi) sırası ile, yüzde 1.42, yüzde 0.36, yüzde 0.01 ve yüzde 0.42 olmak üzere, hep birlikte yüzde 2.21'ini karşılar. Bu ikisi dışında ve başka yabancı ülkelerdeki Türkler 11 310 000 kişidir ve bütün Türk nüfusunun yüzde 9.74'üdür. Afganistan'da Moğolca konuşanların sayıları belli değildir. Buna göre, Türkler'in ancak yüzde 37.6'sı, Moğollar'ın 29.4'ü kendi egemen topraklarında yaşadıkları halde, bu miktar Koreliler'de yüzde 93.6'ya, Japonlar'da yüzde 100.0'e çıkar. Egemen Tunguz yoktur.

Pratik bir hesapla her 10 Türk'ten 4'ü Türkiye ve Kıbrıs'ta ve 4'ü Sovyetler, 1'i Çin Halk Cumhuriyeti, 1'i de başka bir ülkenin yönetimi altındadır. Aynı şekilde her 10 Moğol'dan 3'ü Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde ve 1'i Sovyetler Birliği, 6'sı Çin Halk Cumhuriyeti yönetimi altındadır. Ana dillerine göre, Sovyetler Birliği'ndeki her 50 kişiden 27'si Rus, 11'i Ukrayna, 9'u Türk ve 3'ü de başka bir dilde konuşur. Çin Halk Cumhuriyeti'nde, her 500 kişiden 7'si Türk, 2'si Moğol, 2'si Korece, geriye kalan 489 kişi ya bir Çin ağzı ya da başka bir azınlık dili konuşur.

c. Altay dillerinin konuşulduğu alan 19 878 368 km^2 olup bütün eyaletleri ile birlikte Amerika Birleşik Devletleri'nin veya Çin Halk Cumhuriyeti'nin iki katından büyük, Sovyetler Birliği'nin ise yüzde 90'ı kadardır. Üzerinde Türk dilinin konuşulduğu yerler, Altay dilleri alanının yüzde 55.11'i (10 955 840 Km^2) olup Avrupa

kıtasından biraz geniştir. Bunu yüzde 26.09'la (5 185 000 Km) Tunguz, yüzde 15.71'le (3 122 700 Km^2) Moğol, yüzde 1.87 ile (373 313 Km^2) Japon, ve yüzde 1.22 ile (242 515 Km^2) Kore dillerinin konuşulma alanları takibeder. Altay dilleri alanının yüzde 65.31'i (12 984 000 Km^2) Sovyetler Birliği, yüzde 18.68'i (3 713 000 Km^2) Çin Halk Cumhuriyeti, yüzde 1.22'si (243 040 Km^2) başka yabancı devletler, ve ancak yüzde 14.79'u (2 940 328 Km.^{2}) bu dilleri konuşanların kendi yönetimleri altındadır. Üzerinde yaşadığı toprakların yüzde 75.55'i (8 279 000 Km^2) Sovyetler Birliği, yüzde 15.08'i (1 651 800 Km^2) Çin Halk Cumhuriyeti, yüzde 2.22'si (243 040 Km^2) başka devletler ve yalnız yüzde 7.55'i (784 000 Km^2) Türkler'in kendi yönetimindedir. Moğollar'ın yaşadığı toprakların yüzde 8.65'i (270 000 Km^2) Sovyetler Birliği'nde, yüzde 41.24'ü (1 287 700 Km^2) Çin Halk Cumhuriyeti'nde, yüzde 50.12'si (1 565 000 Km^2) Moğol yönetimindedir. Tunguzca konuşulan yerlerin yüzde 85.54'ü (4 435 000 Km^2) Sovyetler Birliği ve yüzde 14.46'sı (750 000 Km^2) Çin Halk Cumhuriyeti'ndedir. Üzerinde Korecenin konuşulduğu yerlerin yüzde 90.31'i (219 015 Km^2) kendi ve yüzde 6.69'u (23 500 Km^2) Çin Halk Cumhuriyeti yönetimleri altındadır. Japonlar'ın yaşadığı yerlerin bütünü (373 313 Km^2) Japonlar tarafından yönetilir. Sovyetler Birliği'nin (22 402 200 Km^2) yüzde 57.96'sı üzerinde Altay dilleri konuşulan topraklardır. Bunun yüzde 36.96'sı Türk, yüzde 1.20'si Moğol, yüzde 19.80'i Tunguzlar'n yaşadığı yerlerdir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin (9 596 952 Km^2) yüzde 38.68'inde Altay dilleri konuşulur. Bu devletin yönetimindeki toprakların yüzde 17.21'inde Türkler, yüzde 13.42'sinde Moğollar, yüzde 7.81'inde Tunguzlar, yüzde 0.24'ünde Koreliler, (ve yüzde 12.71'inde Tibetliler) yaşar.

Pratik bir hesapla, üzerinde Türkler'in yaşadığı toprakların her 20 Km^2 'sinden 15'i Sovyet, 3'ü Çin, 0.5'i başka yabancı devletler ve ancak 1.5'u Türkler'in; ve üzerinde Moğolların yaşadığı toprakların her 20 Km^2 'sinden 2'si Sovyet, 8'i Çin Halk Cumhuriyeti ve 10'u kendi yönetimleri altındadır. Sovyetler Birliği'nde her 20 Km^2'nin 8'inde Türk, 4'ünde Tunguz ve Moğol, 4'ünde Ural ve Sibir, 3'ünde Ruslar, 1'inde de başka halklar yaşar. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki her 20 Km^2'den 3.5'unda ana dili olarak Türk, 2.5'unda Moğol, 2'sinde Tibet, 2'sinde Tunguz ve Kore, geriye kalan 10 Km^2'de ise Çin ve başka azınlık dilleri konuşulmaktadır.

d. Altay dilleri alanının doğu - batı doğrultusunda en uzak iki noktası, Yokohama kuzeyinden en batıdaki Balkan Türk adacığına kadar, kuş uçuşu 9360 Km'dir (yaklaşık olarak New York - Viyana, veya Montreal - Buenos Aires arasındaki mesafe). Türk dünyasının doğudan batıya en uzak noktaları Sahalin'in güney - doğusundaki Tatar topluluğu ile en batıdaki Balkan Türk adacığı arasındadır (8640 Km.) (New York - Marsilya arası kadar). Bu uzaklık, Türkiye'nin boyunun (1593 Km.)[5] 5 katından fazladır ve 9 saatlik bir farka denktir.

Altay Dilleri Teorisi:

Altay Dilleri Teorisi, **Türk Moğol Tunguz (Mançu** dahil), **Kore** ve **Japon** dillerinin, **Altay Dili** adı verilen, ortak bir kaynaktan geldiği görüşünü savunan bir teoridir. Buna göre, bu diller Altay Dil Ailesi'nin üyeleridir. Strahlenberg'in kuzey -

doğu Avrupa ile Sibirya'nın bir kısmında konuşulan diller için kendi gözlemlerine dayanarak yaptığı kaba tasnif; teorinin çekirdeği niteliğindedir.[6] Bu dillerin bir 'aile' teşkil ettiğine dair, ilk fikirler ortaya atıldığı zaman, henüz, bugünkü anlamı ile, Türkoloji diye bir çalışma alanı bile yoktu. Bu bakımdan, karşılaştırmalarda gerekli malzemenin noksanlığı, hatta yokluğu, daha elverişli bir ortam yaratılıncaya kadar, bu fikirlerin gelişmesi için en büyük engel olarak kalmıştır. Bununla birlikte, önce yalnız 'yazı dilleri'ne ait malzeme ile başlayan Türk, Moğol, Mançu araştırma alanları XIX. yy.da artık 'konuşma dilleri'nden de yararlanabilen bağımsız disiplinler haline geldiler.[7] Bu yüzyılın sonu ile XX. yy'ın ilk çeyreği, özellikle Türkoloji alanında, büyük keşifler ve önemli yeni malzeme getirdi (Orhon yazılarının çözümü, Uygurca yazılı belgelerinin bulunuşu, **Divanü Lugati't - Türk**'ün ele geçirilmesi vb.). Bununla birlikte, büyük Fin bilgini Mathias - Alexandre Castrén (1813 - 1848)'le en iyi bir şekilde başlayan canlı dil malzemesi toplama, ve bunları inceleme geleneği, bu 75 yılın en büyük özelliğidir. Kutlu bir tesadüf eseri olarak, bu dönemin sonlarında, bu disiplinlerin en parlak bilginleri yoğunlukla görülür. Altay Dilleri Teorisi'nin gerçekten şekillenmeğe başlaması da işte bu zamana rastlar.[8] Daha bir çeyrek yy. sonra ilk üç dilin karşılaştırmalı gramerleri yazıldı,[9] ve yalnız bu disiplinler değil, Altay Dilleri Teorisi de büyük gelişmelere sahne oldu.[10] Teori, Strahlenberg'den bu yana, birçok aşamalar geçirdikten sonra, bu beş dile ait disiplinlerde elde edilen bilgileri, genel dilbilgisinin gittikçe incelen metod ve prensipleri ile süzgeçten geçirerek kullanan, pek çok bilginin emekleri ile bugünkü durumuna gelmiştir. Beşinci dil, Japoncanın üyeliğinin kesinleşmesi, yine aynı şekilde ve ancak 1971'de, mümkün oldu.[11] Fakat, ilerideki gelişmeler ne olursa - olsun, Castrén, Ramstedt (1873 - 1950), Poppe (d. 1897) adları temsil ettikleri derin bilgi, yüksek ilim seviyesi, bu dillerde çalışmada sahip oldukları, erişilmesi pek güç hazırlık derecesi (hepsi de polyglot) ve çok yönlü, geniş yayınları ile bu teorinin gerçek kurucuları şerefini daima taşıyacaklar ve bu alandaki çalışmalara hükmedeceklerdir. Altay Dili'nin kurulmasında önemli yeri bulunan bazı ses denkleşmelerini keşfeden veya başka özellikler ortaya çıkaran Schott, Gombocz Zoltan, Kotwicz, Vladimirtsov, Polivanov'un oluşturduğu ikinci guruptaki bilginler sırasına, Murayama, Samuel E. Martin, Ozawa vb.dan da faydalanarak Japoncayı Altay Dilleri arasına başarı ile oturtan, Roy Andrew Miller'i de katmak gerekir.

Altay Dilleri Teorisi'ni desteklemek için yapılan araştırmalar, ilgili dil disiplinleri çalışmalarına istikamet, canlılık ve hız verdiği gibi, yeni malzeme toplama ve incelemе işlerini kamçılamış ve karşılaştırma metodlarını inceltip mükemmelleştirmiştir. Bundan daha önemli olarak, bir dizi ses denkleşmeleri bulunmuş, birtakım ortak ekler ortaya çıkarılmış, önemli "kavram birlikleri" tesbit edilmiştir. Teorinin bugün bazı bilginler tarafından uğradığı hücumlar, onun uğrunda yapılan çalışmaların getirdiği bu kazançları ve yüksek pratik değerini ortadan kaldıramaz. Bununla birlikte, cevaplandırılacak bazı soruların bulunduğu ve özellikle Altay dillerinin biribirleri ile ve ana dille olan ilgilerinin şekil ve derecelerinin (hierarchy), artık bu yol açılmışsa da, henüz yeterince açıklanamadığı da bir gerçektir.

Altay Dili'nin kuruluşunda (reconstruction) yer alan ses özelliklerinin kaynaklarına inebilmek için **Türk, Moğol, Tunguz, Kore** ve **Japon** dillerinin ayrı ayrı karşılaştırmalı ses bilgilerine başvurmak zorundayız. Ancak bundan sonra, bu dillerde ortak olan kelimelerin aracılığından güvenilebilir bir şekilde yararlanabiliriz. Altay dilleri hakkındaki bilgilerimiz, burada ses bilgisi ile sınırlanmış olarak, şöylece özetlenebilir:

1. Türk Dili[12] :

A. Türk Dilinin Tarihi Bilinen En Eski Yazılı Belgeleri: [13] **Bilge Tonyukuk** (m.s. 716), **Kül - İç - Çor**[14] (m.s. 719 - 723), **Kültigin** ve **Ongin** (m.s. 732), **Bilge Kagan** (m.s. 735) anıtları olup Köktürk devresine aittir. Bu anıtlarda 6000 kadar kelime vardır. 12 hayvanlı takvime göre işaretlendikleri halde, devre başlangıcı bilinmediğinden, yazılış tarihleri belli olmayan yazıtlardan **Talas grubunun en geç V. veya VI. yy.'a ait olması gerekir.** Yenisey doğusundaki taşların dili, bunların IX. yy.dan kalmış bulunduğunu göstermektedir.[15] Bununla birlikte, **Yenisey güneyi ile batısındaki taşlardan bazılarının V. yy.'dan bile önceye ait olması ihtimali bence çok kuvvetlidir.** Uygur dilinin en eski yazılı belgeleri, VIII. yy.'dan kalmadır.

Türk Dili'nin devirleri, milâd başlarından XI. yy'a kadar **Eski Türkçe** (kök ünlüsünden sonra d/, b/ (Uygurcada >v/), kelime sonunda veya son ünlüden önce ñ, Uygurcada y<ny = ñ?>n, >yn), XI. yy.'dan XVI. yy.'a kadar **Orta Türkçe** (Kök ünlüsünden sonra) d>y, G (=ġ, g) >Ğ (=y, ɣ); Ğ>v, w, f; Ğ>ø, bazılarında K>G, ç> c, t > d (ve bütün bu değişmeler sonucu olarak) doğu, kuzey ve batıda üç büyük yazı dili kolunun gelişmesi), XVI - XX. yy. **Yeni Türkçe** (mahalli özelliklerinin yazı dillerine girmesi ve her üç yazı dilinde farklılaşmaların başlayıp yer tutması), XX. yy. **Modern Türkçe Devresi** (lehçe, şive ve ağızların ana yazı dilinden, önce yapma sonra tabiî bir şekilde çözülmesi), XI - XII, XV - XVII, XIX. yy.'lar bu devreler arasında 'geçiş devreleri' olarak kabul edilebilir. Çuvaşça dışında bütün Türk lehçe ve şiveleri, bu koldan **(Eski Doğu Türkçesi Kolu)** inmiştir. Eski Doğu Türkçesi'nin kelimeleri başında ötümlü ünsüzlerden ancak /b, m, ŋ (sınırlı); y/; ötümsüzlerden /k, t, ç, s/; kök veya taban sonunda /p, t, k; b, d, g; m, n, ŋ , ñ; ç, s, ş, z; y; l, r/ (ikinci tabakada b/>v/). Bu devrede kelime içinde ve sonunda ünsüz gurupları vardı. Sondaki ünsüz gurupları sınırlı olup birinci üye genellikle n, l, r, ikinci üye ise, p, t, k; ç, s idi. Yenisey ağzında é ile birlikte dokuz /a, e, é; o, ö; ı, i; u, ü/ öbürlerinde sekiz ünlü ve phonemic uzunluk bulunuyordu. é; o, ö yalnız kökte görülmekte idi. Bu devrede i'nin etkin olmadığı damak, tam olmayan dudak uyumları vardı. Bazı örnekler dışında (Yenisey ağzı) ünsüz uyumu yoktu. Bununla birlikte, ünsüz uyumu örneklerinin daha Uygur belgelerinden başlayarak çoğalmakta olduğu biliniyor.[16]

Yakutcada t/ ile karşılanan Eski Türkçe kök sonu d/'leri, bazı alanlara ait yazılı belgelerde varlığını XIV. yy.'a kadar sürdürmüştür. Yine d/'nin, kuzey şivelerinden bazılarında z/ olduğuna dair tanıklar XI. yy.'a kadar geri gitmektedir.[17] Bu d/'ler Tuva ve Halaççada[18] korunmuş öbürlerinde y/ olduğu halde, Hakasça ve Sarı Uygurcada z/ [s/]'ye gelişmiştir. Eski Türkçedeki ñ bugün yalnız Halaçça[19] ve Karagasça (Tofa)'da bulunur. Eski Türçe'nin kelime başı y'lerini Yakutçada s karşılar. Aynı ses için, Tuva ve Hakasçada ç, Kazak, Karakalpakçada j, Kırgız, Karaçaycada c, Tatar şivelerinden bazılarında c yanında 'j, ts, dz, z, Altaycada (Oyrot) d' (ağızlardan bazılarında t'), Altay, Tuva, Hakas ve Şorcada genellikle kök ünlüsün-

den sonraki burun sesleri m, n, ʒ'nin etkisi ile n kullanılır. Çoğunluğunu güney -
doğu ve güney - batı şivelerinin teşkil ettiği geriye kalanlarda ise, y varlığını sürdü-
rür. Bununla birlikte, daha, Eski Türkçe devresinde, kelime başı y'lerinin bazı şive-
lerde (özellikle Oğuz) c ile karşılandığına dair XI. yy.'dan bile önceye giden tanık-
lar vardır.[20] Aynı şekilde en geç XIII. yy.'da bu sesi ç ile karşılayan en az bir
şivenin varlığını da **Oğuz Kağan** Destanı dolayısı ile biliyoruz.[21] XI. yy.'da başla-
yan ve bazı şivelerde belki daha o zaman tamamlanmış bulunan, G'nin süreklile-
şerek Ğ olması, daha başka değişikliklere yol açması bakımından, en önemli ge-
lişmelerden biridir. Bu yüzden yalnız ünsüzlerde λ > w (>b,> f), ğ> y vb. gibi
bazıları çok az örneklere sahip olan değişiklikler değil, fakat bunların sonucu ola-
rak Û ≠ < Uw ≠ < Iw ≠ < IĞ≠> I ≠ VGV>V' V> V̄, ±ĞA (c) > ± A(c) yutulma (ab-
sorbtion), derilme, büzülme (contraction) ve ikinci dereceden uzunluklar veya dif-
tonglar, ünlü daralmaları vb. yer almıştır. Genellikle Eski Türkçe'nin kelime sonu
G'leri, güney - doğu Türk şivelerinde yarı - ötümsüz olarak, Altay şivelerinden bazı-
larında (özellikle Şorcada) ise kuvvetle süreklileşerek korunmuş, Kıpçak şivelerin-
de, bazı şartlarda dudaklaşarak diftonglaşmış, başka şartlarda kaybolmuşlardır.
Bunlar, geriye kalan şivelerde, bazan hiçbir iz bırakmadan, yutulma veya derilme
yolu ile yok olmuştur Güney - batı gurubunda (Oğuz gurubu) kelime başı K (= k̰,
k)'leri ve t'ler (bu sonuncusu için Tuvaca dâhil) farklı şekil, derece ve kombinas-
yonlarla ötümlüleşmiş, Yakut, Tuva ve Hakasçada başlıca geniş ünlülerin komşulu-
ğunda h̬ olmuş, öbürlerinde korunmuştur. Başkırtcada k > t, Yeni Uygurcada t (i)
> ç (i) gibi gelişmeler de bulunmaktadır. Bunlara, düzenli olmayan, fakat birçok şi-
velerde örneklerine rastlanan ≠ K > ≠ ø katılabilir. Kelime başında Kazak, Karakal-
pak, Nogay şiveleri ile Soyon ve Şorcada ç>ş, Batı Sibirya Türk şivelerinden bazı-
larında ç>ts, Başkırçada ç>s olmuştur (Kazak ve Karakalpakçada ç>ş kelime
başında bulunma şartı ile sınırlı değildir.). Yakutçada, Kazak, Koybal, Hakasçada
ve Şorca hariç, Abakan şivelerinde ş > s'ye değişmiştir. Yakutçada kelime başı
s'leri ø (yok) olmuş, yazı dilinde ünlüler arasında s>h, konuşma dilinde s>t deği-
şiklikleri geçirmiştir (bu ikincisi sınırlı bir şekilde kelime sonunda, özellikle bazı ek-
lerde de görülür). Başkırtçada ünlülerden sonra s>h; kelime sonunda veya bir ün-
süzden önce z>z̰ (dişler arası z), s > s̰ (dişler arası s) hem Başkırt hem
Türkmence için düzenli değişikliklerdir. Türkçede ve Azericede, tek heceli kelime-
lerin sonunda görülen p>b, t>d, k>g, ç>c, artık kaybolan eski uzun ünlülerle ilgili
bir gelişmeyi temsil eder. Bazı güney şive ve ağızlarında sınırlı olarak bulunduğu
bilinen kelime başı h'ları, fonetik bir sebebe bağlı olmaksızın geniş ölçüde yalnız
Halaççada bulunur.[22] Eski Türkçe'deki (Yenisey ağzı) 9 ünlü düzeni yalnız Azeri-
cede, bazı Anadolu ve İran Türk ağızlarında saklanmıştır. Öbürlerinde e : é karşıtlı-
ğı yoktur. 8 ünlü düzeni Kuzey Türk şivelerinden Kazan Tatar, Başkırtta o>u, ö>ü,
e>i, u>o, ü>ö (dar o ve ö), ı>ĭ, i>ĕ şeklinde kaymış, Özbekçede büyük ölçüde (bi-
ri yabancı kaynaklılar için 6), Yeni Uygurcada daha az olmak üzere (7 ünlü) daral-
mış, öbürlerinde korunmuştur. Eski uzun ünlüler[23] yalnız Türkmen, Yakut ve Halaç-
çada[24] (bu sonuncuda sadece aşırı uzunluklar eski orijinal uzunlukları karşılar)
saklanmaktadır. Buna Ebi Verdi[25] gibi, bazı İran Türk ağızları ile Anadolu ve Irak
Türk ağızlarından bazıları katılabilir. Karagasçada (Tofaca) artık uzun ünlüler yok-
sa da, üç türlü ünlüden pharyngalleşmiş veya burunlaştırılmış olmayanların eski
uzun ünlüleri, birincilerin ise normal ünlüleri karşıladığı keşfedilmiştir.[26] Ünlü uyu-

mu Yeni Uygurca ve özbekçe dışında bütün şivelerde Eski Türkçedekinden daha ileri durumdadır. Bununla birlikte, derece ve şekilleri farklıdır. é, o, ö'nün yalnız kökte bulunması kuralı Kırgızca, Yakutça ve Altayca (Oyrotça)'da dudak çekerliği (labial attraction) dolayısı ile bozulmuş fakat öbürlerinde, genellikle korunmuştur. Modern Türk lehçe ve şivelerinde ünsüz uyumu da farklı derecelerde ilerlemiş bulunuyor.

b. Eski Batı Türkçesi Kolu [27] : Bugün yalnız Çuvaşçanın temsil ettiği bu kolun yazılı belgeleri, Volga Bulgarları'na ait, XIII ve XIV. yy.dan kalma mezar taşları (en eskisi m. s. 1244 - 1245 tarihli) ve Tuna Bulgarları'na ait 40'tan fazla anıttır. Bunlardan en eski üçü m. s. 803 - 814, biraz daha yeni on biri m. s. 814 - 831'de yazılmışlardır. Tuna Bulgar yazıtları genellikle IX. yy.dan kalmıştır. Bununla birlikte, Eski Batı Türkçesi'nin özelliklerini, yalnız bu belgelerden değil, aynı zamanda dağınık tarih kaynaklarından ve Ural dillerine geçen kelimelerden izleyebiliyoruz. Bunlardan bazıları çok daha eski tarihlere aittir. Eldeki malzemeye göre, bu kol için, şu özellikler tesbit edilebilir: Eski devrede, kelime başında, doğu kolundaki y yerine batıda d, c (ve bunun yanında, yahut daha eski bir devirde s) n, ñ, y; kök veya taban sonundaki z/ yerine r/, ş / yerine l/ veya lç, kelime kökünde birçok kere, a yerine i vardı ve kelime başındaki b ile kök ünlüsünden sonraki d/ korunuyordu. Orta devrede, kelime başındaki d, c, n, ñ, y yerine yalnız d', yalnız c, yalnız s'nin bulunduğu şive ve ağızlar ortaya çıkıyor. Bunlarda, kelime sonu K, G'leri, önlerindeki dar - düz ünlüleri yuvarlaklaştırarak veya hiçbir iz bırakmadan kayboluyor. Belki, G > Ğ'nin batıda daha erken gelişmesi sonucu olarak, Ğ > v yer alıyor ve kelime başında v görülüyor. İncelenen ödünçlemelerden ç >s, s>ş, bazılarındaki k>ç>ş, t>d, t>ç >ş Yeni devrenin şivelere bağlı olarak getirdiği özel gelişmeler olabilir. Ünlülerin bozulması Orta devrede başlıyarak Yeni devrede hızlanıyor. Tarihi devirler için yetersiz olmakla birlikte, sınırlı olan malzemeden çıkarabileceğimiz sonuçlar budur ve bunlara dayanarak şöyle bir kronoloji ileri sürülebilir. Eski devre VIII. yy.a kadar, Orta devre XV. yy.a kadar sürmüş, VIII - X. yy.lar bir geçiş devresini temsil etmiş olabilir.

Bugünkü Çuvaşçada, Eski Türkçe'deki kelime başı y ve ç'si yerine ś, s yerine ş, k yerine h̬' veya y, b yerine p, t (l) yerine ç (l), kelime sonunda K > ø, G > ø, kelime sonu ve içinde G > v, kelime başında doğu kolundaki yalın ünlüye karşı, bazan v veya y, kelime veya kök sonunda d/, z/ yerine r/, ş/ yerine l/, farklı bir 8 ünlülük düzen (a, ă, e, ĕ, ı, i, u, ü), kökte a : u, a : i vb. bulunur. Kelime sonunda ünsüz gurubu yoktur. Çuvaşçada, sınırlı bir damak uyumu, ve yine sınırlı bir dudak uyumu vardır. Şekil ve eklerin diziliş sırası bakımından da bazı önemli farklar görülmektedir.

2. Mogol Dili:[28]

Mogol Dili'nin en eski yazılı belgesi m. s. 1225'ten kalmış olan **Yesunke taşıdır.** En önemli belge **Manghol un Niuça Tobça'an (Yüan-ç' ao pi-şi)** *'Moğolların Gizli Tarihi'* m. s. 1240, veya bazılarına göre biraz daha geç, yazılmıştır. ḥP'ags-pa yazılı Mogol belgeleri m. s. 1269'dan sonra görülür. En uzun belge **Altan Tobçi**, XIV. yy.'dan kalmadır. Oyrat yazılı belgelerinin en eskileri, m. s. 1648'den başlıyarak XVII. yy.a aittir.

Ortak Mogolca'dan çok az farklı olduğu düşünülen **Eski Mogolca**'nın XII

yy.a kadar sürdüğü sanılıyor. **Eski Mogolca** kelime başı ünsüzleri *p (veya > *Φ), t, k; b, d, g; m, n; c, ç; s, y ve kelime içi sonundaki ünsüzler, bunlarla birlikte ŋ, l, r dir. ı varlığını, daha önceki ı > i dolayısı ile ancak k, g'nin komşuluğunda koruyabilmişti.[29] Bu devirde ı, i'den önce d, t yoktu. Bunların yerinde c, ç bulunuyordu. G'ler henüz sürekllleşmediğinden, büzülme, derilme, diftonglaşmalar da yoktu. **Eski Mogolca**'nın ünlüleri, ı sınırlı olarak sekizdi: (a, e; ı, i; o, ö; u, ü) ve o, ö yalnız kökte görülüyordu. Bu devrede, fonemik uzunluk ve i etkisi olmaksızın daralmak, sınırlı bir şekilde dudak uyumu vardı. *p (veya > *Φ) ve ünlü uzunluğu dışında **Eski Moğolca**'daki özelliklerin hepsi yazı dilinde saklanmıştır. XII. yy.dan XVI. yy.'a kadar süren **Orta Moğolca**'da, *p (veya > *Φ)'den geliştiği düşünülen kelime başı h'ları ortaya çıkar. Artık ı > i tamamlanmış, kelime içinde G'ler süreklileşmiş, ve büzülmeler, ikinci dereceden uzunluklar yayılmış, devrenin sonunda kökteki e'ler daha sonraki yuvarlak ünlülerin etkisiyle ö'ye, i'ler, sınırlı bir şekilde, başka ünlülere dönmeğe başlamıştır.[30] (i çözülmesi). Günümüze kadar gelen **Yeni Mogolca'da** i çözülmesi, kök e'lerinin gerilek benzeşme ile ö, i'den önceki s'lerin ş olması, uyumların gelişmesi, kökte o, ö kuralının dudak çekerliği yolu ile daralması yaygınlaşmıştır.

Bugünkü Mogol Dilleri :

Santa, Monguor, Dagur, Mogol, Oyrat(bunun lehçesi **Kalmuk**) **Doğu Mogol**(Kendilerini **Mongol** diye adlandırırlar. Şive ve ağızları : **Halha, Ulan Tsab, Ordos, Çahar, Harçin, Cu Uda, Horçin, Urat**) ve **Buryat** (ağızları: **Aga, Alar, Barguzin, Bohan, Durbut Beise, Ehirit, Hori, Sartul, Tsongol, Unga).**[31]

Orta Mogolca'da kelime başında görülen h, Şera Yögur, San Çuan, Şirongol'da saklanmıştır. Santa'da f, Dagur'da (yalnız Tsitsikar ağzı) ve Monguor'da geniş ünlülerden sonra ve u<o'dan önce h, i'den önce ş, ünsüzlerden önce s, başka durumlarda f ile karşılanır. Öbürlerinde yok olmuştur. Ünlüler arası *p'den gelişen *β, **Orta Mogolca**'da γ ve ğ ile karışmıştı. Bu sonunculardan bazıları, bugünkü Mogol dillerinde b ve g olarak saklanmaktadır. b sesi, kelime başında Ordos ve Halha'da p, veya yarı ötümlü B olmuş, öbürlerinde korunmuş, ünlüler arasında Dagur'da u, w'ye gelişmiş, Monguorda bütünü ile kaybolarak büzülmelere ve ünlü uzunluklarına yol açmış öbürlerinde ise -w-'ye dönmüştür. Aynı ses, bazı şartlarda m ve g ile karşılanır. Aga, Tsongol ve Sartul dışında bütün Buryat ağızlarındaki ve Kalmukça'daki t'ler nefessiz (unaspirated'tir. Halha'nın Gobi'de konuşulan ağızlarında, Çahar ağızlarında ve Ordos'ta çok hecelilerde, kelime başındaki t'yi D karşılar. Başka Mogol dillerinde ise, t, nefesli (aspirated)'tir. Mogol dillerinde orijinal i'den önce t yoktur. d sesi, Tsongol ve Sartul dışındaki bütün Buryat ağızlarında, Kalmuk, Oyrat ve Mogol'da daima ötümlü , öbürlerinde ötümsüz veya yarı ötümlüdür. Dagur'da Gorlos, Yostu Mongol ağızlarında l'den önce d > r, bazı şartlarda Alar ve bazı batı Buryat ağızlarında d > h, Tsongol'da d > s. Aga ve Barguzin Buryat'ta d (i) > ş (i) olur. Mogol dillerinde orijinal i'den önce d bulunmaz. Kelime başında (ı'dan önce olmamak şartı ile) k'lar yalnız Mogol (Afganistan'da) saklanmış, Monguor, Ordos ve güney Halha'da bazan ötümlüleşerek g olmuş, aksi halde, bütün öbürlerinde olduğu gibi h'ya çevrilmiştir. Mogol dillerinde, kelime sonunda ḳ yoktur. Monguor, Ordos ve güney Halha'da bunlar g, geriye kalanlarda h'dır. ı'dan önce ḳ, yalnız Mogol'da görülür. Dagur, Ordos ve Kalmuk'ta ı>i dolayısı ile k, Monguorda tş. Halha ve Bargu Buryat'ta h, Aga (ve eskiden Alar) Buryat'ta h, şimdiki Alar Buryatta ś, Bohan Buryat'ta ş ~ t' Ehirit ve Unga Buryatta t' değişmeleri vardır. Ünlüler arasında k, Mogol ve Kalmuk'ta her zaman, Dagur ve Monguor'da bazan g, Halha'da ya h ya da hh. Alar Buryat'ta ş, Bohan Buryat'ta ş ve t'. Ehirit Buryat'ta ise t' olur. i'den başka ünlülerden önce k, Mogol Kalmuk'ta her zaman, Monguor ve Ordos'ta bazan korunur. Aksi halde, bu sonuncularda g, batı Halha'da kh, geriye kalanlarda h olur. i'den önce k >dj yalnız Monguor'da görülüyor. **Orta Mogolca**'da kelime başında ve düz - dardan başka ünlülerden önce, bazan ḳ ile karışık olarak kullanılan ġ, yine aynı şekilde yalnız Mogol'da bulunur. Monguor'da bazan h, bazan g, öbürlerinde daima g i'den önce Mogol'da ġ, Monguorda tş, Buryatta y, öbürlerinde g'dir. Kelime içinde bir ünsüzden sonra ve i'den önce Buryatta, bu ses öndeki ünsüzü palatalleştirerek y olur. g, Dagur ve Monguor'da bazan k, Buryatçada yalnız i'den önce y, öbürlerinde ise daima g'dir. ç, i'den başka ünlülerden önce, Dagur, Monguor, Mogol, Ordos, Çahar ve Uratta genellikle tş, Ordos'ta bazan dj, Monguor'da bazan ts (ve ts). Harçin'de tş, Ordos'ta bazan dj, Monguor'da bazan ts (ve tş). Harçin'de ts, Halha'da bazan ts, bazan dz Tsongol, Sartul, Kalmuk'ta her zaman ts, Aga Buryat'ta ş (dişler arası s), öbür Buryat ağızlarında s, i'den önce Dagur'da bazan ş ve ş, Halha'da, Tsongol, Sartul ve bütün geriye kalanlarda ts, Aga Buryat ve öbür Buryat ağızlarında ş'dir. c sesi, i'den önce, Ehirit Buryat'ta y, Hori, Aga ve Alar Buryat'ta j, öbürlerinde dj, başka ünlülerden önce, Aga Buryat'ta z (dişler arası z), Dagur, Ordos, Urat ve Monguor'da dj, (bu sonuncusunda bazan ts), Harçin'de dz, Halha, Tsongol ve Sart Buryat'ta dz, geriye kalanlarda z ile karşılanmaktadır. s, kelime başında ve i'den başka bütün ünlülerden önce, Tsongol ve Sartul dışındaki Buryat ağızlarının hepsinde h, bu ikisi ile geriye kalan dillerde ş, kelime içinde l,r veya ötümsüz patlayıcılardan önce Monguor'da dz, Durbut Beise'de t, Tsongol ve Sartul dışındaki bütün Buryat ağızlarından, bu ikisi ile geriye kalanlarda s; i'den önce kelime başında, Monguor'da bazan, Mogol'da ön ünlülü kelimelerde s, geriye kalanlarla, başka şartlarda bu ikisinde ş, kelime sonunda ki ekinden önce Dagur'da r, Monguor'da ś, öbürlerinde ş; kelime içinde bir ünsüzden önce, veya kelime sonunda Dagur'da r, Durbut Beise'de t, Buryat'ta d veya t, öbürlerinde s'dir. Kelime başındaki y genellikle korunur. Fakat bazı şartlarda Dagur'da (Tsitsikar ağzı) ś, Monguor'da ş olur. Bazan Mogol'da hiçbir iz bırakmadan, Monguor ve Kalmuk'ta bir sonraki ünlüye i'ye değiştirerek kaybolur. 1 sesi, düzenli olarak bütün Mogol dillerinde bulunur. Bununla birlikte, Monguor'da yalnız ünlüler arasında değişmez. Buna karşı, başka yerde bazı şartlarda n, ŋ , m ve r, olur. Bazı durumlarda değişen m, n, ŋ, sesleri, bütün Mogol dillerinde bulunur. **Ortak Mogolca**'da orijinal ş ve z yoktur. Kelime sonu ünsüz gurupları da görülmez.

Mogol dillerinde, Mogol (Afganistan'da)'daki çok sınırlı ı, bir kenara bırakılırsa, 7 ünlü sistemi vardır. Bununla birlikte, bu ünlüler, bazıları düzenli ve bazıları düzensiz birtakım değişiklikler geçirir. Bundan başka, ünlü nitelik ve niceliklerinde de farklar bulunmaktadır. Mogol, Monguor, Dagur, ve Evenki'ye geçen Mogol kelimelerinde, normal ve uzun ünlü karşıtlığı 1959'dan bu yana anlaşılmıştır. Bundan başka, Monguor'da t, ḳ, k, ç,'nin ötümlüleşmesi olayının bu seslerden önceki eski

uzunluklarla ilgili olduğu sonucuna varıldı.[32] Monguor'un bu özelliği Dagur'dakilerle uygunluk halindedir. O, ö'nün yalnız kökte bulunması kuralı, hâlâ bazı Mogol dillerinde saklanmaktadır. Mogol dillerinde farklı şekil ve derecelerde damak uyumu (i etkisiz) bulunmaktadır. Dudak uyumu da vardır. Ordos ve bütün iç Mogolistan ağızlarında, Halha ve Buryat'ta ayrıca dudak çekerliği gelişmiştir.

3. Tunguz Dili : [33]

Bu dil bilinen en eski yazılı belgeleri, artık ölmüş bulunan **Cuçen Dili**'ne aittir. Bunlardan ilki m. s. 1413, ikincisi 1433'ten kalmadır. Genel olarak, bu dildeki belgeler XV - XVI yy. dandır. Siyasi önemleri dolayısı ile, daha iyi bildiğimiz Mançu'lar yazılı edebiyatları olan bir Tunguz gurubudur. Mançu belgeleri 1599 ve 1632'de düzenlenen alfabe ile başlar. Bunlardan en eskileri XVII. yy.'a aittir. Mogollar'ın milli yazıları, Oyrat ve Mançu yazıları, Türk Uygur alfabesinden kaynaklanmışlardır.

Ana Tunguz Dili'nin özelliklerini tesbit edebilmek için gözden geçirilen diller **Güney Tunguz Kolu** (veya **Mançu kolu**). ve **Kuzey Tunguz Kolu** olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan birincisine **Mançu, Goldi** (veya **Nanay**) **Olça, Oroki, Udehe (Ude), Oroçi** ikincisine ise, **Negidal, Evenki (Tunguz) Lamut** (veya **Even**) ve **Solon** dilleri girer. Tunguz dillerinin tabakalaşmalarını belirten özellikler, kelime başı p ve bundan geliştiği ileri sürülen ünsüzler, kelime sonu G, kelime sonu i, kelime sonu n sesleri ve **Goldi** ile **Olça**'daki **-lta** ekinin öbürlerinde görülen farklı fonetik şekilleridir. **Ana Tunguz Dili**'nin kelime başı ünsüzleri *p, *t, *k; *b, *d, *g, *m, *n, *n', *s, *y kelime içi ve sonu ünsüzleri, bunlarla birlikte *n, *l, *r ünlüleri *a, *ĕ, *i, *o, *u'dur. Ana Tunguzcada fonemik uzunluk, sınırlı, bir ünlü uyumu ve dudak çekerliği vardı ve 'o' yalnız kökte bulunuyordu.

Olça, Nanay'daki kelime başı p'leri, Oroki'de p ve h, Evenki ve Lamut'ta h ve ø, Oroçi ve Udehe'de h̯, Negidal'da h ve h, Mançu'da f ve Solon'da ø dur. b, m, n hepsinde; öbürlerindeki t'ye karşı t ve ç, d'ye karşı, d ve c, yalnız Nanay ve Mançu'da s'ye karşı s ve ş, Solon ve Mançu'da, s, ş ve h Evenki'de, h ve ø Lamut'ta bulunur. Solon'daki s ve ş, Oroki'deki t ve ç, öbürlerinde ç; Evenki'deki d' ve c, Oroki'de d ve c, öbürlerinde c ile; Olça, Nanay, Mançu'daki ń ve n, öbürlerinde ń ile karşılanır. Kelime başı y'leri için, Olça ve Nanay'da y ve n, Lamut'ta ń, Evenki'de y, ń, c, l' bulunmaktadır. Evenki, Oroçi, Udehe, Oroki'deki kelime başı k'leri, Solon'da h̯, k, öbürlerinde k̦', k; Negidal, Oroçi, Udehe, Oroki ve Olça'daki kelime başı g'leri, Nanay'da ĝ, g, ğ, öbürlerinde ise ğ ve g'dir. Yine kelime başında ve bütün Tunguz dillerinde tesbit edilen w; Lamut'ta n, Oroçi, Udehe, Oroki, Olça, Nanay ve Mançu'da hem l hem n olabilen l; Solon'da n, Evenki, Lamut, Negidal, Udehe'de η ve n (bu sonuncusunda aynı zamanda ø, w) Olça ve Nanay'da n, ø, w, Mançu'da g, ø, w ile karşılanan η; Olça ve Nanay'da h̯ ve s, Mançu'da ø, n (?) olan Lamut'tan başkasında, bu şartlar altında bulunmayan h̯, sırası ile b, n, g'nin, ancak belli fonetik durumlarda görülen şekilleridir. Sonuncusu h̯ ise, kaynağı bakımından şüphelidir.

Kelime içinde Negidal, Oroçi, Oroki, Olça, Nanay'da bulunan p'yi Lamut'ta b, Evenki'de p ve w, Udehe ve Mançu'da f, Solon'da w, g veya bir ünlü (= ø) karşılar. Kelime içindeki b, bazılarında w, bazılarında (özellikle Oroki, Olça, Nanay'da) ø, i'den başka bir ünlüden önceki t'ler bütün Tunguz dillerinde bulunur. Buna karşı,

Mançu'da i'den önceki t'ler ç olur, öbürlerinde ise saklanır. Aynı şartlarda d'ler bütün Tunguz dillerinde, fakat i'den önce yalnız Evenki'de görülür. Öbürlerinde d'ler c ile karşılanır. Kelime içindeki k̦ k karşıtlığı yalnız Lamut ve Nanay'da bulunmaktadır. Öbürlerinde ise h̯ ve k, bazan ø vardır. Aynı yerde ĝ, g için verilen değişik şekiller, bu konudaki yazılarda büyük farklar göstermektedir. Bazılarına göre g, h̯, x, bazılarına göre ç, y, g, w, ø'dur. ç, Nanay ve Lamut'ta ts olur. c, s, y, m, n, ń hepsinde ortaktır. buna karşı η yalnız Lamut, Oraki ve Mançu'da bulunur. Evenki Oroçi, Udehe'de η ve ø, Olça ve Nanay'da ng ve ø, Solon'da η veya g, Negidal'da η ç ve ø ile karşılanır. l'ler birçok yerde r, r'ler ise Negidal'da y, Oroçi'de bazan, y bazan ø, Udehe'de bir ünlü veya ø, Olça ve Nanay'da hem y hem r, öbürlerinde ise r'dir.

Udehe, Oroki, Oroçi ve Mançu'da 5 (a, e, i, o, u), Evenki ve Olça'da 6 (a, e̯, i, o, u,ü), Lamut, Negidal ve Nanay'da 6 (a,e,e̯,i,o,u), Solon'da 7 (a, e, e, i, o, u, ü), ünlü bulunmaktadır. *ı>i ≈ i, e, ö =ù, ü = ǔ, i ile karşılanmaktadır. Ünlü uyumları farklı şekillerle hepsinde tesbit edilmiştir. a ve ô yalnız a, i, u ve bunların uzunları, â yalnız geniş düz ünlüler, i, u (ve bunların uzunları), o ise yalnız o, i, u (ve bunların uzunları) ile takip edilebilir. Geri kalan ünlülerde de, buna benzer sınırlamalar vardır. O, yalnız o'dan sonra, ô ise a, â, ô dışında, hepsinden sonra görülür. buna göre, Tunguz dillerinde, i'nin etkili olmadığı sınırlı bir damak ve dudak uyumu, ayrıca dudak çekerliği bulunuyor demektir.

4. Kore Dili: [34]

Kore Dili'nin en eski yazılı belgeleri 1443'ten başlıyarak XV. yy.'a aittir. Bunlar, daha çok, ufak parçalardır. Asıl belgeler, daha sonraki devrelerde görülür. Bu millî yazı ile yazılmış belgeler dışında, **Orta Korece** için Çin kaynaklarında **Çi-lin Lei-şi** (sun Mu tarafından 1103 - 1104'te düzenlenmiştir)'de 350 kadar Korece kelime bulunmaktadır. Kore Dili, Altay dillerinin üzerinde en az çalışılanıdır

Milad sıralarında Kore'de ve Mançurya'nın komşu bölgelerinde Altay asıllı olduğu sanılan iki dil gurubu vardı. Bunlardan kuzeydeki **Puye,** güneydeki ise **Han** (daha iyisi **Üç Han**) diye bilinir. Puye gurubunu teşkil eden birbirleri ile sıkıca ilgili dört dilden **Puye, Okce** ve **Ye**'nin konuşulduğu yerler, sonuncusu **Kogurye**'nin alanındaki aynı adı taşıyan, krallığın yönetiminde birleştiler. Bu sıralarda, güneyde **Silla ve Päkçe** krallıkları kuruldu. VII. yy.'da **Kogurye krallığı** bunlarla birleşti. Hakimiyet, başkenti **Kyengu**'da (güney - doğu Kore kıyısında) olan **Silla**'da idi. X. yüzyılda bu krallığın yerini, başkenti Käseng olan Korye aldı. Eski **Kogurye**'nin bazı özelliklerini taşıyan **Käseng ağzı,** sonra bütün Kore'nin dili oldu. Buna göre **Eski Korece** X - XI. yy.'a kadar sürer. Bundan sonraki devre, **Silla**'ya dayanan **Orta Korece**'dir ve XVI. yy. sonuna kadar gelir. **Yeni Korece** XVIII. yy.'da başlar. Eski Korece için güvenilir malzememiz yoktur. Bugünkü Korece'de altı ağız bölgesi bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi kuzeyde, biri ortada, ikisi güneyde, sonuncusu ise Çecudo adasında konuşulmaktadır.

Korecedeki kelime başı ünsüzleri k, t, p; ç; s; y; m, n'dir. Kelime içinde k, t, p (genellikle yarı ötümlü ve nefesli), ç, d (i'den önce c), g; n, l, r; w, y, h. Ünlüler a, o, u; e, i olup a'nın a ve > ɔ (gevşek, çok açık ve hafifçe yuvarlak) iki ve i'nin i̯ gibi bir şekli daha vardır. Korece'de kelimelerin son ünlüleri ile ek ünlüleri arasında za-

yıf bir uyum vardır. a, o ünlülerinden sonra, yalnız a, ai, o gelir; öbür ünlülerden sonra ise, yalnız e, ei, u bulunur.

5. Japon Dili: [35]

Japon Dili'nin en eski belgesi, ufak bir parça olan **Nihon şoki**'dir ve m. s. 712'de yazılmıştır. Bu bakımdan Tonyukuk'tan biraz daha eski, fakat onunla ölçülemiyecek kadar kısadır. Bundan sonra, en önemli belge olan **Manyôşû** gelir. Aslında 4516 şiirlik bir dergi olan bu belge m.s. 672 öncesi ile 732'ye kadar ki üç dönemi içine alıyordu. m.s. 771'den sonra, ve zamanının dil özellikleri ile, yeniden yazılmış olup son dönemden 32 şiir verir.[36] Şu halde, Japon dilinin - tarihi bilinen- en eski yazılı belgeleri ile Türk dili yazılı belgeleri yaşıttır diyebiliriz. Altay dillerinin en eski yazılı belgeleri, bu iki dile aittir.

Asya kıtasına biri Kyûşû öbürü Ryûkyû adalar zinciri ile iki yoldan bağlı bulunan Japonya'nın en eski halkı m. ö. 4500-250 arasında yaşayan **Cômon Kültürü'**nü geliştirmişlerdir. Üç devresi olan ve ikincisi m.ö. 3700'den 1000'e kadar süren bu kültür, **Yayôi kültürü**'nü temsil eden ikinci bir gurubun gelip yerleşmesi ile silinmiştir. Antropoloji bakımından farklı olan bu iki guruptan ikincisi, bugünkü Japonlar'ın özelliklerini yüzde otuz nisbetinde temsil ediyordu. Yayôi Kültürü m.s. 300'e kadar devam etti. Milad sırasında Asya'dan yoğun bir Çinli ve Kore'li göçü oldu. Bunlar, ve Ryûkyû yolundan gelen Malaya - Polinezya grubu, yerli kültürlerle karışıp kayboldular. Daha sonraki **Yamato** halkı hem tarih hem de antropoloji yönünden Japonlar'ın gerçek atalarıdır. Yayôi kültürünü takibeden **Höyük** kültürü, kesinlikle bir Altay kültürüdür. Japonlar'dan ilk olarak m.s. 59 yılında Çin kaynaklarında bahsedilir. Bu dile ait ilk bilgi de yine Çin kaynaklarında tarihçi Çen Şu (m.s. 233 - 297)'nun **Wei çi** adlı eserinin 30. bölümünde yer alır. Buradaki kelimelerden okunup anlaşılabilenler ön veya erken Japoncayı temsil eder. 710'da Honşû'nun batısına ilk Japon başkenti **Nara** kuruldu. Burada, 710 - 794 arasında en eski Japon edebiyatı örnekleri meydana geldi. 794'te başkent, **Heian Kyô** 'barış kenti' denilen **Kyoto** oldu. **Eski Japonca (côko nihongo)**, **Nara** ve **Heian** dönemlerini içine alır ve 1192'de **Kamakura** şehrinin politika bakımından birden önem kazanması ile sona erer. IX. yy.'dan XII. yy. sonuna kadarki dönem, **Geç Eski Japonca**, 1192'den 1277'ye kadarki dönem **Erken Orta Japonca,** XIII. yy.'dan XVI. yy. sonuna kadar **Orta Japonca (çusei nihongo)** XVII. yy. başından 1868'e (Tokugawa dönemi) kadarki yıllar **Yeni Japonca (kinsei nihongo)** veya **Erken Modern Japonca** dönemidir. 1868'de İmparator Meici, **Edo**'yu (şimdiki Tokyo) başkent yaptı ve eski başkent Kyoto'yu terketti. 1868'den 1912'de imparatorun ölümüne kadarki yıllar, **Meici dönemi** diye bilinir.[37] Bugünkü Japon ağızları üç grupta toplanır. 1. Güney - batı ve Güney dallarına ayrılan Batı Grubu : **Aiçi, Gifu, Toyama, batı Honşû, Şikoku** ağızları (Kyoto ve Osaka bunların içinde yer alır), 2. Doğu ve Kuzey dallarına ayrılan Doğu Grubu (Tokyo ve Yokohama ağızları birinci dalda). 3. **Kyûşû** Grubu (**Tokeru** adalarına kadar).[38]

Eski Japonca'nın ünsüzleri: t, k; b, d, g; m, n; s (/t^s/), z (/ dz/); r; y; ϕ , w olup bunlardan b, d, g; z; r kelime başında bulunmaz.[39] Kelime başındaki ünsüzlerden t, k, s ve ikinci hece başında görüldüklerinde d, g, z ve b olurlar. Fakat bu bir kural değildir.[40] Japoncada ünsüz grupları yoktur. Eski Japonca'da sekiz ünlü vardı (a, o, e, ë, ö; ı, u, i)[41] Bunlar, Nara döneminde gittikçe artan sınırlanmalara rağmen,

korundular.Heian öncesinde, o ile ö arasındaki farkın tek bir şarta (k'den sonra gelmek) bağlandığı altı ünlüye indiler. X. yy. başlarında, sekiz ünlü düzeni bugünkü 5 ünlüye kadar daraldı (a, o, e; u, i). Nara öncesi (belki Suiko dönemi) ünlülerinin a, o, e, ö; u, i, Suiko öncesi ünlülerinin a, o, ö; u, i olduğu ve ia > e, ai > ë, oi > ı, ui > ı değişmeleri ile arttığı, [42] Suiko öncesinden de önceki bir dönemde yalnız dört ünlülük bir düzenin (a, i; o, u) bulunduğu ayrıca ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, Japonca'nın sekiz ünlülük düzeninin târihi konusu, bir metod meselesidir. [43] Eski Japoncanın ünlüleri 1. a, o, u; 2, ö; 3. i: 4. e, ë, ı gruplarına ayrılır. Bunlardan ilk üç gruptakiler yalnız kök kelimelerde, sonuncular ise hiçbir kurala bağlı olmaksızın her yerde görülürler. Kök kelimelerle bunlara gelen eklerdeki ünlüler arasında uyum yoktu. [44] Böyle olmakla birlikte, e, ë, ı'nın gelişmelerinde yer tutan sesler göz önüne alınınca, zayıf bir ünlü uyumunun varlığı ortaya çıkar. İki heceli kök kelimelerde, o-a, o-u, a-o, u-o, a-a, o-o, ö-ö, olağan ünlü dizileridir. Buna karşı, a-ö çok az görülür ve ö-o, o-ö; ö-u, u-ö hiç yoktur.[45] O halde, Eski Japonca'da yalnız damak uyumu değil, sınırlı bir dudak uyumu ve dudak çekerliği de vardı.[46]

Altay Dili'nin Kuruluşu (Reconstruction):

Başka dil ailelerinde olduğu gibi, Altay dilleri ailesinde de **ana diller**'in (proto languages) özellerini tesbit edebilmek için **tarihi karşılaştırmalı dilbilgisi** metodu kullanılmıştır. Bu karşılaştırmalarda, s**es denkleşmeleri** (sound correspondences) akrabalığın ispatında en önemli ölçü (criterion) sayılır. Çünkü varlığı ispatlanan ses denkleşmeleri, olasılık (probability) kanunlarına göre, eğer yeter sayıda örnek bulunuyorsa, bütün raslantı şüphelerini ortadan kaldırır.[47] Bununla birlikte, ses denkleşmelerinin varlığı, tek başına, eski bir devrede ortak bir kaynaktan gelmiş olabilecek ödünçlemeleri bu ilginin dışında tutamaz. Bunun için, ses denkleşmelerinin ispatladığı ilginin, önce şekil (morphology), sonra söz dizimi (syntax), daha sonra da akrabalığı ileri sürülen dillerde eş anlamlı kelime gruplarında 'kavram' ortaklığı (conceptual semantics) ile desteklenmesi gerekir. Bunlardan en az ikisinde (birincisi ve ikincisinde) ortak kelimelere dayanmak mecburiyeti vardır. Ana Altay Dili'nin özelliklerini tesbitte, aynı ölçü ve güçte olmamakla birlikte bu dört alanda karşılaştırmalar yapılmıştır.[48]

1. Ana Altay Dili'nin Ses Özellikleri:

Teorinin kuruluşunda en büyük yeri olan şu ses denkleşmeleri adım - adım ve yıllar süren araştırmalar sonunda keşfedilmiştir:

Halaçça'da kelime başında h, Türk Dili'nin geriye kalan bütün lehçe ve şivelerinde ø : Mogol Dilinde h, x , f, ş, s, ø: Tunguz Dilinde p, h, x , f, ø: Kore Dilinde p, ph: Japon Dilinde p, ϕ ile karşılanır. Bu denkleşmelerdeki seslere kaynaklık etmiş olduğu düşünülen Ana Altayca ses *p'dir.[49]

Türk Dilinde r/: Mogol Dilinde r/: Tunguz Dilinde r/ (bazan y/): Kore Dilinde l/ : Japon Dilinde r/. Bu seslere dayanarak Ana Altayca için kurulan ses *r_1/.

Türk Dilinde z/ (Çuvaşçada r/): Mogol Dilinde r/: Tunguz Dilinde r/: Kore Dilinde l/: Japon Dilinde r/, t/ (bazan y/, ø). Bu seslere dayanarak Ana Altayca için kurulan ses *r_2/.[50]

Türk Dilinde l: Mogol Dilinde l/: Tunguz Dilinde l/: Kore Dilinde l/, ø: Japon Dilinde r/,ø: : Ana Altaycada *l_1/.

Türk Dilinde ş/ (Çuvaşçada l/): Mogol Dilinde l/ Tunguz Dilinde l/: Kore Dilinde lh/ (Orta Korecede lh/ (Orta Korecede lh/): Japon Dilinde s/ (i) : : Ana Altaycada *l₂/.[51]

Türk Dilinde kelime, başında y (Modern lehçe ve şivelerde: y, n, d', t', s,j, ć, ç, ts, dz, z) (Çuvaşçada ś) : Mogol Dilinde d, n, c, y: Tunguz dilinde d, n, ń, c, y: Kore Dilinde t, n, ç (Korecede ts), y: Japon Dilinde t, y (bazan ø). : : Ana Altaycada *d, *n, *ñ, *c, *y.[52]

Türk Dilinde kök ünlüsünden sonra d/ (Halaç ve Tuvacada d/, Yakutcada t/, Hakasçada z/, öbürlerinde y/) (Çuvaşçada r/): Mogol Dilinde d/ (i'den önce c/): Tunguz Dilinde d/ (i'den önce Mançu ve Goldide c/): Kore Dilinde l/: Japon Dilinde r/ (i'den sonra *y > ø) : : Ana Altaycada *d/.[53]

Türk Dilinde t (Çuvaşçada i'den önce ç) : Mogol Dilinde t (i'den önce ç): Tunguz Dilinde t (Mançuda i'den önce ç) : Kore Dilinde t (i'den önce ts): Japon Dilinde t (kelime başında bazan n) : : Ana Altaycada *t/.[54]

Türk Dilinde kelime başındaki y'nin öbür Altay dillerindeki karşılıkları yukarıda verilmekle birlikte, i'den önce görülen şu değişiklikler oldukça erken tesbit edilmiş önemli özelliklerdir:

Türk Dilinde y (Kelime başında yalnız Eski Batı Türkçesinde öbürkileri ile ilgili olarak d) : Mogol Dilinde d (i'den önce c): Tunguz Dilinde d (Mançu ve Goldide i'den önce c): Kore dilinde t (i'den önce ts): Japon Dilinde t, y (bazen y >ø : : Ana Altaycada *d/.[55]

Türk Dilinde y (Kelime başında yalnız Eski Batı Türkçesinde öbürkileri ile ilgili olarak ñ) (Kök veya taban sonunda Köktürkçede ñ/): Mogol Dilinde n (i) (yalnız kelime başında) : Tunguz Dilinde ñ (Mançuda yalnız yazıda ni): Kore Dilinde n, y (kelime başında): Japon Dilinde n, y (kelime başında) : : Ana Altaycada *ñ.[56]

Türk (Çuvaşça ile birlikte), Mogol, Tunguz, Kore, Japon dillerine ait, daha önceki sayfalarda verilen, ses özelliklerinin ortak kelimelere dayanarak yapılan karşılaştırılması sonunda, başka birçok ses denkleşmelerinin varlığı ortaya çıkarılmıştır. bu denkleşmeler yardımı ile, Ana Altay Dili için bu beş dilden elde edilen ünsüzleri şöylece toplayabiliriz:[57]

Bunlara, Ana Altaycadaki şu özellikler eklenebilir: Ana Altaycada kelime başında l, r ve ŋ yoktu. ünsüz grupları yalnız kelime içinde görülmekte idi. İki ünlü arasında daima bir, bazan iki ünsüz bulunuyordu ve é, o, ö, yalnız kök hecesinde yer alabiliyordu. Bu dilde, her ikisi de sınırlı olmak üzere, damak ve dudak uyumları vardı. dudak çekerliği ve ünsüz uyumu yoktu. Kelime kökleri biri * [(C) V (C)] öbürü, *[(C) VC (C) V] olmak üzere iki türlü idi. Çok heceli kelimeler, ünlü ve ünsüzlere ait sınırlamalarla [(C) V (C)]ⁿ kuralına bağlı idi.

2. Ana Altay Dili'nin Şekil (morphology) Özellikleri: [58]

Ana Altaycada şekil birimleri olarak kökler ve ekler vardı. Bunlar, biri öbürünün yerine kullanılmıyan isim ve fiil (bu ikisi dışında da **particle**) gruplarına ayrılıyordu. Bir gruptan öbürüne geçebilmek için genişleme gerekli idi. Bunun için isimden fiil veya fiilden isim yapan eklere başvurulurdu. Bu dilde ön ek yoktu. Sıralanmada

her ekin özel bir yeri vardı, ve bu hiçbir zaman değişmiyordu. **Fiil kök veya tabanları aynı zamanda emir kipiydi.** Yalın hal için ek yoktu. Buna göre isim tabanları yalın hale denk düşmekte idi. **Fiil kipleri, fiilden isim yapan eklerle türetilmişlerdi.** Geründium ve isim fiiler (participium) için de durum aynı idi. Ana Altaycada kiplerin özellikle zaman bakımından biri - birleri ile ilgili olarak kullanılabilmesi fiil şekillerine büyük bir zenginlik vermekte idi. Sayı, teklik ve çokluk olmak üzere iki gruptu. Bunlardan yalnız ikinci gruptakiler için ekler bulunduğu hemen - hemen muhakkaktır. Ana Altaycada 'iyelik' ilgisi, özel eklerle ifâde ediliyordu. Sayı isimlerinden sonra çokluk, ayrıca belirtilmiyordu. 'Karşılaştırma' kavramı için 'ablative' eki kullanılıyordu.

Yapılan araştırmalar, değişik sıralarla, iki, üç, hatta bazan dört dilde ortak, yüze yakın ekin varlığını ortaya çıkarmışsa da, Ana Altay dilindeki şekilleri kesin olarak bilinen eklerin sayı, bunun üçte birinden bile azdır. Birinci gruptaki ekler için:

+ çAK, +çl, +çlK, +d, +DA, +Kl, +lAr, +llG, +mslG, +rU; -Açl, -ç, -G,+GA,. -GAçl, -GU, -l, -m, -mA, -n, -r; +d-, +dA, +GA-, +Klr-, +A-, +lA-, +rA-, +rKA-[59], örnekleri verilebilir.

Ana Altayca için bulunanlar arasında en önemlileri düşüm ekleridir (case suffixes) : *+n (genetive, instrumental), *+l, *+g (accusative, * +A, * +gA (dative), *+dA; * +dU (l'ocative), * +rA (directive - locative), *+rU (lative), *+ll (prosecutive), *+dl (instrumental), *+ç, *+çA (equative).[60]

Bunların dışındakilere örnek olarak:

*+çl, *+kl, *+r; *-g, *-gA, *-m, *-n ve olumsuz fiil eki *-ma,-[61] gösterilebilir.

3. Ana Altay Dili'nin Söz Dizimi (Syntax): [62]

Ana Altaycada en küçük fiil cümlesi çekimli bir fiildir. Bu, emir cümlesinde sadece (ø ekli) fiil kök veya tabanından ibârettir. Cümlede öznenin yeri fiilden, belirtenin yeri belirtilenden, ikinci dereceden olan üyelerin yeri birincilerden önce gelir. Fiil, sonda yer alır. tamlamalarla isim cümleleri arasındaki fark üyelerin sırasına dayanır ve bir cümle meydana getirir (declarative sentence), Böyle bir cümlede koşaç kullanılması mecburiyeti yoktur. İsim ve sıfat arasında kesin bir sınır yoktur. Bu daha çok, bir sıra meselesidir. Ana altaycada cins (gender) farkı belirtilmez. Bu bakımdan cümlelerde cins farkı dolayısı ile değişiklik de yapılmaz. Tamlamalarda yalnız tamlanan çokluk eki alabilir. Bunlarda çokluk - teklik dengelemesi yapılmaz. **Cümleler, içindeki üyelerin ilgisi bakımından, gelişmekte olan fikirlerin akla geliş sırasına göre ifâdesi değil (cursive), tamamlanmış bir fikrin düzenli bir hierarchy halinde (complexive) sunuluşudur.** Bunlardan birinci tip, bir tesbih dizisine, ikinci tip, küçükleri daha büyüklerinin içine yerleştirilmiş, birçok kutuyu içine alan büyük bir kutuya benzetilebilir. Birincisinde, eskileri çıkarmadan tesbihe yeni taneler eklenebilir. İkincisinde ise, büyük kutuyu daha büyüğü ile değiştirmek ve ilâve edilen kutuyu veya kutuları yeniden ve iç - içe koyup en büyük kutuya doldurmak gerekir. Ana Altaycada ön takı (preposition) yoktur. Buna karşı son takılar (postposition) çok zengindir. Bununla birlikte, olumsuz emir kipleri için Çuvaşçada, Mogol ve Tunguz dillerinde 'olumsuzluk fiilleri'nden ayrı olarak bazı 'particle'lerin kullanıldığı hatırlanmalıdır. Bunlar,

eski bir düzenin izleri olabileceği gibi, Altay Dili dışında başka bir kaynaktan da gelmiş bulunabilir.

4. Ana Altay Dili'nin Kelimeleri (Vocabulary):

Altay dillerindeki ortak kelimelere dayanarak yapılan karşılaştırmalarda, bir yandan ses denkleşmeleri tesbit edilirken, öbür yandan, bu kelimelere kaynaklık etmiş olan Ana Altayca kelimeler de ortaya çıkarılmıştır. **Ortak kelimelerin üye dillere dağılış nisbetlerindeki ölçüsüzlük, Altay Dili Teorisinin en büyük meselisidir.** Türk ve Mogol dilleri arasında en yüksek olan bu nisbet, Mogol ve Tunguz arasındakilerle karşılaştırılırsa, Türk ve Tunguz'daki ortak kelimelerde birden - bire ve büyük ölçüde düşer. Teoriye karşı olanlara göre, bu, özellikle Türk Dilinden Mogol diline, önemli sayıda kelime ödünçlemesinden ileri gelmektedir;[63] ve, bugün Ana Altay Dili için ortak kelimelere göre tesbit edilen özellikler, aslında Türk dilinin eski bir devresinin özelliklerinden başka birşey olamaz (başka bir deyişle, açıkça ifade edilmemekle birlikte, Altay Dili ile Türk Dili aynı şeydir' denilmek isteniyor.) Tarihi devirlerde bile, bu diller arasında kelime alış - verişi olduğu bir vakıadır. Böyle olmakla birlikte, yalnız bu üç dilde, hatta Kore ve Japon dillerinde ortak, başka kelimelerin bulunduğu, Altay Dili Teorisi'nin sadece ortak kelimelere dayanarak kurulmadığı, ve en azından şimdilik, bu fikirleri destekleyecek yazılı kaynaklara sahip olmadığımız gerçeği de unutulmamalıdır.

Hem ses denkleşmelerine, hem de Ana Altaycanın kurulmuş kelimelerine örnek olmak üzere, şimdiye kadar yapılmış karşılaştırmalardan bazılarını aşağıda veriyorum. Ramstedt, Kore Dilinin Türk Dili gibi tek heceli köklere sahip olduğunu, buna karşı Mogol ve Tunguz dillerinde, bunlardan bazılarının iki heceli köklerle karşılandığını açıklamıştı (Einführung, s. 153 - 156). Miller, Japon ve Kore Dillerinde de beliren bu özelliğin üzerinde durmaksızın, Ana Altay kelimelerindeki kök sonu ünlüleri göstermiyor. Japoncadaki derin bilgisine rağmen, onun bu yolu seçmesinde bir sebep olmalıdır.[64] Bu yüzden, iki heceli köklerin son ünlülerini kere içine aldım. Maddelere yaptığım bazı eklemelerin kaynaklarını işaretlemekle birlikte, bunların benim olduğunu ayrıca belirtmedim. Bu karşılaştırmalar, çok kere, birden fazla bilgin tarafından yavaş - yavaş geliştirildiğinden, her katkının kime ait bulunduğunu açıkladım. Bunlardan (Poppe 1960) **Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen**'i, (Miller, 1971) **Japanese and the Other Altaic Languages**'i, (Ramstedt / Aalto, 1957) **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft**'ı gösterir.

a. Alt. ***padak** : Halaç **hâdâk** 'ayak' (Doerfer, s. 290), ETk. **adak** (>, **ayak, azak, atah** id.) : Mo. **adag** 'son, bir nehrin dökülme yerindeki kollardan herbiri' (ayak kelimesi Türkçede bu anlamda da kullanılır) : Ma. **fatan** 'alt, taban' (< **'patan < * patak**) (Poppe, **Language** c. 30, sayı 4, s. 572).

Alt. * **pür₂ (ü)** - Tk. **üz**- 'kesmek, aşındırarak koparmak' : Mo **ürü** 'oğmak sürüştürmek; eğelemek, törpülemek', OMo. hürü- 'bir okun ucunu bilemek': Ma. **furu**- 'ufalamak, küçük parçalar koparmak', **furuku** 'raspa, eğe, törpü': Ko. **phulda**- 'oğmak, sürüştürmek; ufalamak, törpülemek' (Poppe, **Language**, c. 30. sayı 4, s. 573).

Alt ***tatıga**- : : Tk. **tatgan**- 'dadanmak, bir şeye alışmak' (> **dadan**- id.) : Mo. **taçiya**- 'ihtirasla yanmak, bir şeyi özlemek, aramak' : Ma. **taçi**- 'çalışmak, öğrenmek', Lam **tatkat**- 'ehlileştirmek, bir hayvanı alıştırıp ısındırmak', **tatiğâ**- 'ehlileştirmek, alıştırmak, âdet edindirmek' (Poppe, 1956 'The Mongolian Affricates *č and * ǯ' CAJ 2, 204 - 215, s. 206) : J. **tadun**- 'incelemek, araştırmak, çalışmak', **taduki** 'alışmış olmak, bir şeyi yapar olmak' (Miller, 1971, s. 99).

Alt. ***tıgırak** : : Tk. **tıgrak** 'hareketli, çevik, kıvrak, güçlü' : Mo. **çigirag** 'kalın, yorgun, kunt' (Poppe, 1956, s. 206; 1960, s. 15) : J. **tikara** 'güç, kuvvet' (Miller, 1971, s. 99).

Alt. ***topık** : : Tk. **topık** 'topuk' (ağızlarda 'dirsek' yerine de kullanılır) : Mo. **toyig** 'diz kapağı', Ma. **tobgiya** 'diz' (Poppe, 1960, s. 14).

Alt ***kâr₂** (ı) : : Tk **kâz** 'kaz', Çuv. **hur** id. : Ma **garu** 'kugu' Ev. **gāre** id. : Ko. **kari** 'yaban kazı, kuğu' (Poppe, 1972, 'A New Symposium on the Altaic Theory' CAJ, c. XVI, no. 1, s. 36 - 58, s. 51) : J. **kari** 'yaban kazı' (**an Unabridged Japanese English Dictionary,** Capt. F. Brinkley, Sanseido, 1896, s. 590).

Alt. ***kar₂ (u)** - : : Tk. **kaz**- 'kazmak', Cuv. **hir**- id. : Mo. **karu**- id. 'kazımak, kaşımak, tırnakla yırtmak; kazıyarak temizlemek' (Poppe, 1960, s. 17) : J. **kaku**- < ***karku**- 'tırnakla veya başka bir şeyle kazımak, çizmek; çizerek, kazıyarak yazmak' (Martin, 1966, 'Lexical Evidence Relating Korean to Japanese', **Language,** 42, s. 185 - 251, s. 240, ≠ 189) (Miller, 1971, s. 149).

Alt. ***kol₂ (ı)**- : : Tk. kos- 'birini veya bir şeyi kendi cinsinden başka birinin veya bir şeyin yanına koymak, birini bir başkasına eş olarak vermek', koş 'çift', **koş** 'çift', **koşa** id. : Mo. **kolidika**- 'iki şeyi biri - birine karıştırmak, bir şeyi bir başka şeye katmak', **kolba**- 'birletirmek, birbirine bağlamak' (Ramstedt / Aalto, 1957, s. 109) : J. **kos**-u- 'birinin arkasından gelmek, biriyle birlikte, fakat onun arkasında gitmek' (Miller, 1971, s. 119).

Alt. ***kut (u)** : : Tk. **kut.** 'talih', Mo. **kutug** 'talih, kudsiyet' : Ev. kutu 'talih', Ma. **huturi** 'kudsiyet': Ko, **kut** 'sihir, büyü' (Poppe, 1960, s. 18).

Alt. ***köp (e)**- : : Hakas, Oyrat **köp**- 'kabarmak, şişmek, genişlemek, büyümek', **köpük, köpik** 'köpük' : Mo. **köge**- 'şişmek, kabarmak, büyümek, genişlemek; köpürmek' : Ev. **kepe**- id. Ma. **kubsuhun** 'şişmiş, şişkin, kalın, geniş': Ko. **kephum** 'köpük' (Poppe, 1960, 19).

Alt. * **çak(ı)** -: : Tk. **çak**- 'ani olarak ateş çıkmak veya çıkarmak', Yak. **Sah**- id.: Mo. **çaki** id (Poppe, 1960, s. 26): J. **tak**- 'yakmak' (Miller, 1971, s. 99).

Alt. ***çig** : : Tk. **çig, çık** 'rutubet, çiğ' : Mo. **çigig** 'rutûbet, ısılaklık' (Poppe, 1956, s. 208) : Ko. **tsets < tsek** 'ıslanmak', krş. 'ıslak, rutûbetli olmak' : J. **tuk-e**- 'suya batırmak, ıslatmak, suya daldırmak', AKJ ***tsuk**- id. (Martin, 1964, s. 230, ≠ 60) (Miller, 1971, s. 98).

Alt. ***çim**- : : Tk. **çimtük** 'çimdik', **çimdik < çimdük** id. : Mo. **çimçi**- <

***çimti-** 'çimdiklemek' : Ko. **tsu / p**- 'tutup almak': J. **tum**- 'bir şeyi tutup almak', **tumam-** 'çimdiklemek', AKJ. ***tsump-** id. (Martin, 1967; s. 238, ≠ 164) (Miller, 1971, s. 98).

Alt. ***bıdık** : : ETk. **bıdık** 'bıyık', Yak. **bıtık** 'sakal veya bıyık teli' : Mo. **bucigir** < ***budıgır** 'kıvırcık saç, lüle; saç buklesi' : Lam. **boduruka** id. (Poppe. 1960, s. 21, 53).

Alt. ***bod (a)** : : ETk. **bod** (> boy), Hakas **pos** 'vücut, gövde; yükseklik', Oyr. **boy** 'kendi, öz' : Mo. **boda** 'madde, gövde, bir şeyin özü, esası', Hal. **bod** 'gerçek varlık' : Ev. **bodo** 'hayat, geçim' (Poppe, 1960, s. 21).

Alt. ***daga**-: :Tk. **yagu**- 'yaklaşmak', **yaguk, yakın** 'yakın', yaklaş- 'yakına gelmek'; Mo. **daga**- 'takib etmek, sürmek' (av. hk.): Ev. **daga** 'yakın, yanında' (Poppe, 1960, 22): J. **tagai** (ni) 'birlikte, yanında, karşılıklı olarak' (Miller 1971, s. 85).

Alt ***dal₂ (ı)**- : : Tk. **yaş-ur** 'saklamak, gizlemek, örtmek' **yaş-mak** 'yaşmak, ince yüz örtüsü' : Mo. **dalda** 'gizli, kuytu, saklı, korunaklı': Ma. **dali**- 'gizlemek, saklamak, örtmek' (Poppe, 1956, s. 210) : J. **yasiro** 'yerli ilahlara tapınmak için etrafı çit veya duvarla çevrilen yer, sonraki devirlerde böyle yerlere tapınaklar kurulmuştur.' (Miller, 1971, s. 86).

Alt. ***dırg (a)**- : : Tk. **yır** 'şarkı'. Tatar **yıraw** 'şarkıcı', Kaz. **cır** 'şarkı' : Mo. **cirga**- 'mesut olmak, neşeli olmak': Ko. **tsilke** / p - 'zevk almak, eğlenmek' : J. **yaraka-b** 'eğlenmek, neşelenmek, sevinmek' (Miller, 1967, 287), AKJ **yarakeb** id. (Martin, 1967, s. 231, ≠ 77) (Miller, 1971, s. 99).

Alt. ***dulı**,: : ETk. **yılıg** 'ılık' : Mo. **dulaɣan**<***duliɣan** id.: Ev. **dul**- 'ısıtmak', **dulil**- 'ısınmak' (Poppe, 1960, s. 23) : s. **yu** 'sıcak (su)', (Miller, 1971, s. 85).

Alt. ***dür₂ (i)** : : Tk. **yüz** 'yüz, çehre' : Mo. **düri** 'şekil, görünüş, çehre' : Ma., Gol., **durun** id. (Poppe, 1960, s. 23, 111) : EJ. ***yuro** > ***yiro** > **irö** 'çehre, görünüş (yüz hk.)' (Murayama, 1962, Miller, 1967, s. 70 - 73) (Miller, 1971, s. 85).

Alt. ***cab (ı)** : : Mo. **cabi** 'çizme' : Ma. **caya** < ***cawi** 'ak kayın kabuğundan yapılmış dolak şeklinde çizme', Ev. **caw** id. (Poppe, 1960, s. 28) : J. **tabi** 'kumaştan yapılma dolak gibi ayakkabı, çizme' (Miller, 1971, s. 85).

Alt ***cur** : : Ev. **cur** 'iki', Ma, **curu** 'çift', **cuwe** 'iki' (Poppe, 1960, 28) : OKo. **tulh** 'iki', Ko. **tul** 'iki' : EJ **ture** 'eş, birinin veya bir şeyin yanında bulunan aynı cinsten başka bir şey (Martin, 1966, s. 245, ≠ 247), J. **tsure** 'iki (Miller, 1971, 84).

Alt. ***cük** : : Tk. **yük** 'denk, paket, sandık, vb. gibi taşınacak eşya, ağırlık': Mo. **cüge** - 'taşımak, götürmek' : Ev. **cugû** - 'taşımak (kızakla)', Lam. **cugût** - 'taşımak, çekmek; yüklemek', Ev. **cûgûwün** 'nakliye, taşıyıcı, yükçü' (Poppe, 1960, s. 28, 111) . : EJ. **yuki** (> **yugi, yuge**) 'sadak, okdan, ok kabı' (Miller, 1971, 84).

Alt ***gar** : : **Tk. karı** 'kolun ön kısmı', **karış** 'karış': Mo. **gar** < ***gâr** 'el, kol': Ma. **gala** < ***gâra,** Gol. Ol., Oro. **ŋala,** sol. **ŋâla** id. Neg. **ŋâla** Ev. **ŋâle,** Lam. **ŋâl** 'el' (Poppe, 196, s. 24).

Alt. ***meŋgü** : : Tk. **beŋgü** (> **beŋgi**) 'ebedî' : Mo. **möŋke** id.Ko. **mango** ... 1960, s. 35)

Alt. ***mur (ı)**- : : **Tk. bur** - 'zorla mihveri etrafında çevirip döndürmek' : mo. **murui** 'burulmuş, kıvrılmış, eğrilmiş': Ma. **murihan < muruiɣan** 'eğme, bükme', **muri** - 'burulmak, kıvrılmak', Ev. **murûkê** - 'dönmek, etrafını dolaşmak' : EKo. **moroni** 'dirsek, dirsek gibi bükülüp dönme' (Poppe, 1960, s. 36).

Alt. ***neme** : : Tk. **yeme** 'yine, tekrar' : Mo. **neme** - 'eklemek, arttırmak' : Ev. **nemesin** - 'yamamak, eklemek': Ko. **nem**.- 'birşey bakımından birine üstün olmak' (Poppe, 1960, s. 38).

Alt. ***ñar₂** : : ETk. **yaz** 'ilkbahar', EBTk. ***ñar** > Mac. **nyár,** Çuv, **śur** id. : Mo. **niray** < ***naray** 'yeni doğmuş, taze' : Ma. **ńarhun (niyarhun** yazılır) 'yeni, taze, yeşil' : Ko. **nyerim** 'yaz' (Poppe, 1960, s. 81).

Alt. ***nal₂** : : ETk. **yaş** 'tâze, yeşil, genç, yaşanılan yıl sayısı': Mo. **nilka** 'genç, küçük, tâze, henüz aklı yetmemiş', **nilayun** < ***ńalawun** 'çiğ' : Gol. **nealun** / **nalun** 'tâze, çiğ, pişmemiş': Ko. **nalket** 'çiğ, pişmemiş' (Poppe, 1960, 39).

Alt. ***yada-** : : ETk. **yadag** 'yaya', Çuv. **śuran** < ***yadagın** 'yayan, yaya olarak' : Mo. **yada** -'kudreti olamak, ihtiyaç içinde olmak, sıkıntı çekmek', **yadagu** 'fakir, zayıf talisiz vb.' (Poppe, 1960, s. 32).

Allt. ***sıruk** : : ETk. **sıruk** 'sırık, uzun değnek' : Mo. **şirug** 'direk, sırık, uzun değnek' : Ma. **şuruku** 'uzun değnek, sırık', Ev. **sirikeken**, Gol. **serân** id. : Ko. **siren** id (Poppe, 19660, 30).

Alt. ***sil₂** : : Tk. **şış, şiş** 'kebap şiş', şişlik 'kebaplık et' : Tung. **sila** - 'şişte kızarmak', **silawûn** 'şiş' (Ramstedt / Aalto, 1957, s. 108) : OKo. sô ɔlh 'et (yiyecek olarak)' : EJ. **sisi** id. AKJ *sɔyas (Miller, 1971, s. 119).

Alt. ***ar₂ (u)** : : ETk. **azu** 'yoksa, yahut' : J. **arui** id. (Miller, 1971, s. 147).

Alt. ***ér** : : Tk. **ér** 'erken', Tkm. **ir** < ***ēr,** Çuv. **ir** < **er** id., OTk. **erte** id. : Mo. **erte** 'erken' : Ev. **erde** id. < Yakut < Mo. (Poppe, 1960, s. 106) : J. **ariake** 'şafak, gün doğduğu zaman' (Miller, 1971, s. 153).

Alt ***il₂** (e) : : Tk. **ış, iş** 'meşgale, çalışma' : Mo. **uile** id. : Ma. **weile** id. (Ramstedt / Aalto, 1957, s. 109) : J. i/₂ **saru** 'balık tutmak' (Miller, 1971, s. 121).

Alt. ***ör₂** : : ETk. **öz** 'kendi' OTk. **öz** 'kendi, iç, orta vb.', Çuv. **var** < ***ör** 'orta, iç' : Mo. **öre** 'iç, yürek damarı': Ev. **ur** 'hayvan midesi; işkembe', Lam. **ur** 'mide, karın, işkembe' (Poppe, 1960, s. 109) : J. **ore** 'kendim, ben (kaba)' (Miller, 1971, s. 147).

b. Ana Altay Dilindeki şahıs zamirleri, teklik için bir yalın halde, öbürü, eklerden önce kullanılan iki şekil gösterir. Bunlar, Altay dillerinin dördünde bulunmaktadır. Çoklukta ise, ortakık aynı derecede açık değildir.

Alt. 1. ş.t. ***bi *men** + : : ETk, **ben/men** . bin , Çuv. **epe/man** + : Mo. **bi/minu** (genetive) : Ma. **bi/min** + : EJ. **mı/wanu.**

Alt. 2. ş. t. ***si/*sen** + : : ETk. **sen/sen** + , **sin** +, Çuv. **ese/san** + : Mo. ***ti çi/çinu** (genetive) : Ma. **si/sin** + : EJ. **si/söne.**

Alt. 3. ş. t. ***i/*en** + : : ETk. **ol/an** + Çuv. **val/un** + : Mo. **i/inu** (genetive) : Ma.

i/in + : EJ. **a^n/r** +, **o^n/r** +, **onör-e.**

Alt. 1. ş. ç. ***bir$_2$*** : : ETk. **biz,** Çuv. **epir/pir** + : Mo. (inclusive) **bida/bidan** + : Ma. **muse** : EJ. (inclusive) **wa/wan-u** (exclusive) **mar-ö, war-ö.**

Alt. 2. ş. ç. ***sir$_2$*** : : ETk. **siz** Çuv. **esir/sir:** Mo. **ta/tan** + : Ma. **suwe/suwen** + : EJ. **ta/tar-e.**

Alt. 3.ş.ç. ***ir*** : : . ETk. **alar,** Çuv. **vĕ+ / vĕ** + : Mo. **a/an+** (Kotwicz, 1936, Les Pronoms dans les langues altaiques, Poppe, 1965, **Introduction to Altaic linguistics,** Miller, 1971, s. 157).

Ana Altay Dilindeki sorgu zamiri ***ya*** 'ne?' ile ilgili olarak, Eski Türkçe **ne/nen** + (yalnız **nençe**'de) ile Eski Japonca **nani** 'ne?' karşılaştırılmıştır. (Miller, 1971, s. 185).

c. Ana Altay Dilindeki sayı adlarından bazıları Altay dillerinde, gruplar halinde izlenebiliyor. Bunlar (Miller'e göre, 1971, s. 220 - 221):

At. ***bir* '1'** : : ETk, **bir:** Ana Kore - Japon ***pil*** + ɔ +, OKo. **pil** + **os,** EJ. **ito.**

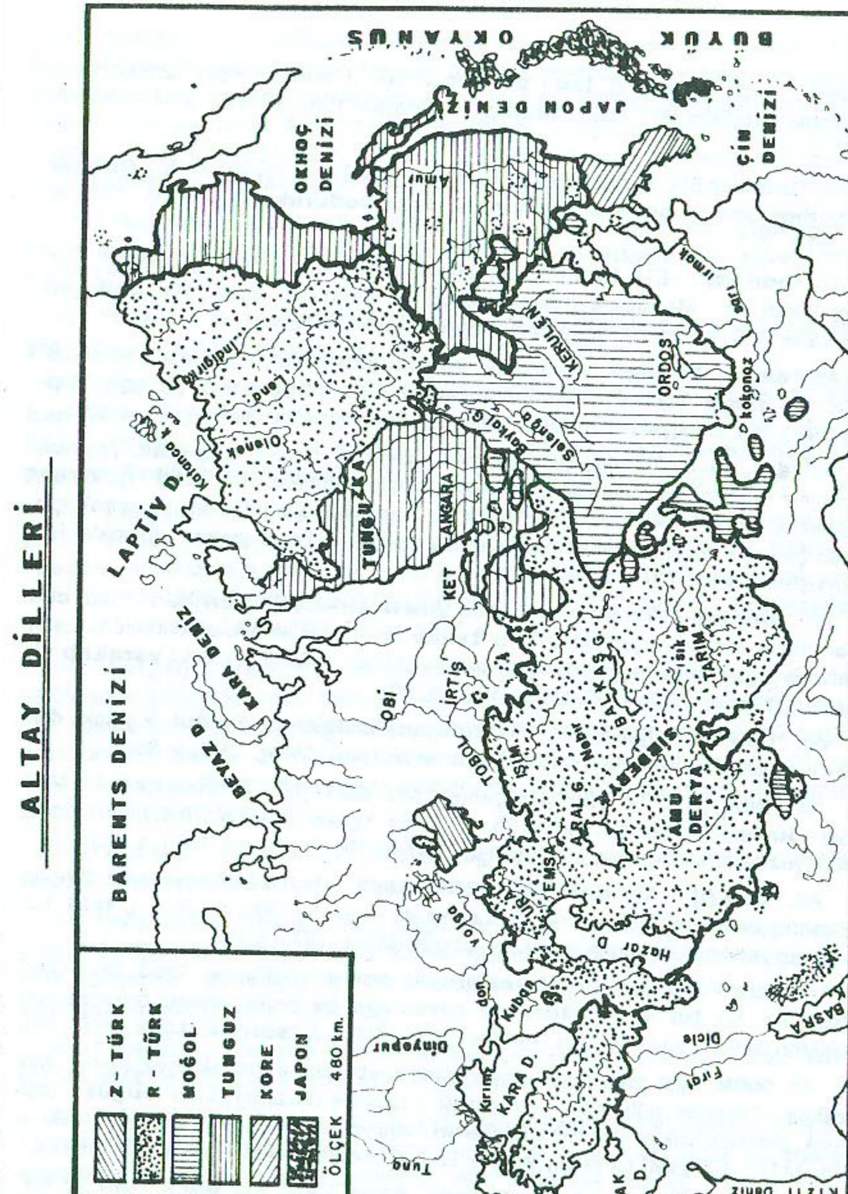
Alt. ***dir* '2'** : : Ana Mo. ***cir*** + : Ana Tunguz **cor** : Ana - Kore - Japon ***tur*** OKo. **tul**, EJ. **futa** +.

Alt. ***dör* '4'** : : ETk. **(tört)** : Ana Mogol ***dör*** : Ana Tunguz : ***du*** + : EJ. yö.

Ana Altay ve Altay Dillerinin İlgi Düzeni (Hierarchy):

Ana Altay Dilinin özelliklerini tesbit için yapılan çalışmalarla (çalışmalar birinci yönü), bu dilden doğan üye dillerin tabakalanma ve dallanış şeklini tesbit için yapılan çalışmalar (çalışmaların ikinci yönü) eşit hızla gelişmemiştir. Bunlardan birincisi, Ana Altay Dilinden indiği tasarlanan üye dillerin kendi disiplinlerindeki araştırmaların sonuçlarına dayanmak zorunda idi. Bu ise, ağır ilerleyen ve özen isteyen bir çalışma konusuydu. 'Altay Dil Ailesi' fikri etrafında çalışanlar, bu araştırmaların sonuçlarını bekliyememişlerdir. Bu bakımdan, tasarlanan üye dillerin sayıları, zamanla genişleyip daralarak değişmiş, ancak Castrén'le sınırlanabilmiştir. Yalnız Ana Altay Dili'nin özellikleri ile, üye dillere ait özelliklerin karşılaştırılmasından elde edilebilecek 'ilgi düzeni şeması' bu bakımdan ister istemez daha az malzeme ile yetinmek durumunda idi. Gelişme hızlarındaki bu dengesizliğin sonuçları, şimdiye kadar yapılan şemalarda kendilerini açıkça gösterir. Bu noktayı aydınlatmak için - Türk, Mogol, Tunguz dilleri kesik çizgili çerçeve içine alınmış- şu beş şemayı veriyoruz:

Şemalardan birincisi (Şekil 5.) Profesör Poppe'nin verdiği, Ramstedt'in bu konudaki düşüncelerini açıklayan bilgiye dayanır. Buna göre, Ramstedt, yalnız bir kere 'Türk - Mogol Dil Birliği'nden bahsetmişse de, bununla Ana Türk - Mogol'u mu, yoksa Ana Altay'ı mı kasdettiği belli değildir.[65] Eğer, bunlardan birincisi doğru ise, o zaman Vladimirtsov'un şeması (Şekil 6) Ramstedt'in fikirlerini temsil ediyor demektir. Üçüncü şema (Şekil 7) Profesor Poppe'ye aittir. Dördünce şema (Şekil 8), J. Street tarafından, **Vergleichende Grammatik der altaischen**

ŞEKİL : 1

ALTAY DİLLERİNİN KELİME BAŞI ÜNSÜZLERİ

ANA ALTAY	*p	*t	*k	*b	*d	*ĝ	*ç	*c	*s	*y	*m	*n	*ñ
TÜRK	∅ h	t	k ḳ	b	y	k ḳ	ç	y	s	y	b	y	
ÇUVAŞ		ç	ḫ	p	ś	ḫ	ś		ş	ś		ś	
MOĞOL	f h ḫ́		ḳ	b	d c	ĝ ġ	d	c		y ∅		n	n(i)
TUNGUZ						ĝ ŋ			h		ñ		ñ
KORE	p ph	ts		p	t ts	k		ts					y
JAPON	φ	n		w	m y		t	y		∅			

ÇUVAŞ (yalnız ötümsüz), MOĞOL, TUNGUZ'DA alveolar (t,d,n,s)I alveo-palatal (ç,c,ñ,ş)I

ŞEKİL : 2

ALTAY DİLLERİNİN KÖK ÜNLÜSÜNDEN SONRA GELEN ÜNSÜZLERİ

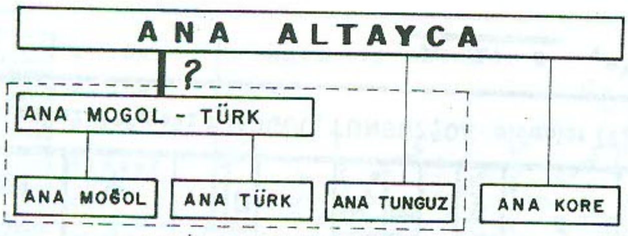
ANA ALTAY	*p	*t	*k	*b	*d	*ĝ	*ç	*č	*s	*y	*l_1	*l_2	*r_1	*r_2	*m	*n	*ñ	*ŋ
TÜRK	p	t	k ḳ	b	d	ĝ ġ	ç	y	s	y	l	ş	r	z	m	n	ñ	ŋ
ÇUVAŞ		ç	∅ G ḫ	v	r	v ∅	ś		ş								y	
MOĞOL	b w γ y		ĝ ğ̃	b w Ğ	d c	ĝ	ç ś	c		γ					γ		n	γ
TUNGUZ	f ∅				∅		ḫ								ñ		ñ	ŋg
KORE	p w	ts	tsh	p	l	k	–		–	∅	∅	lh	l		p w		y	
JAPON	b ∅			b m ∅	r	φ	t		s		r	s(l)	r	t			r	–

ÇUVAŞ (yalnız ötümsüz), MOĞOL, TUNGUZ'DA alveolar(t,d,n,s)I ⟶ alveo-palatal (ç,c,ñ,ş)I

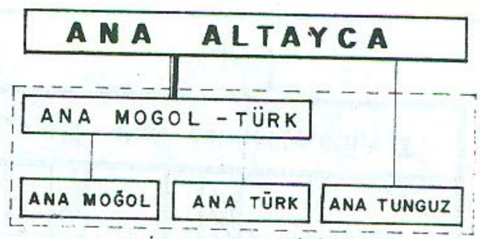
ŞEKİL : 3

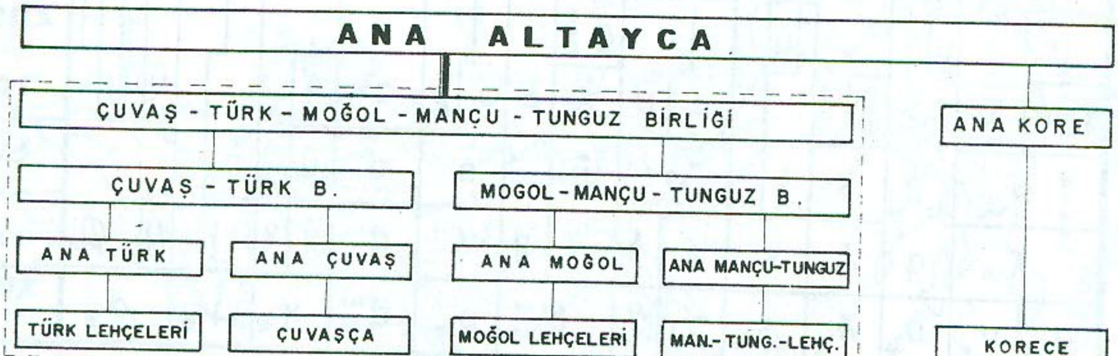
ŞEKİL : 4

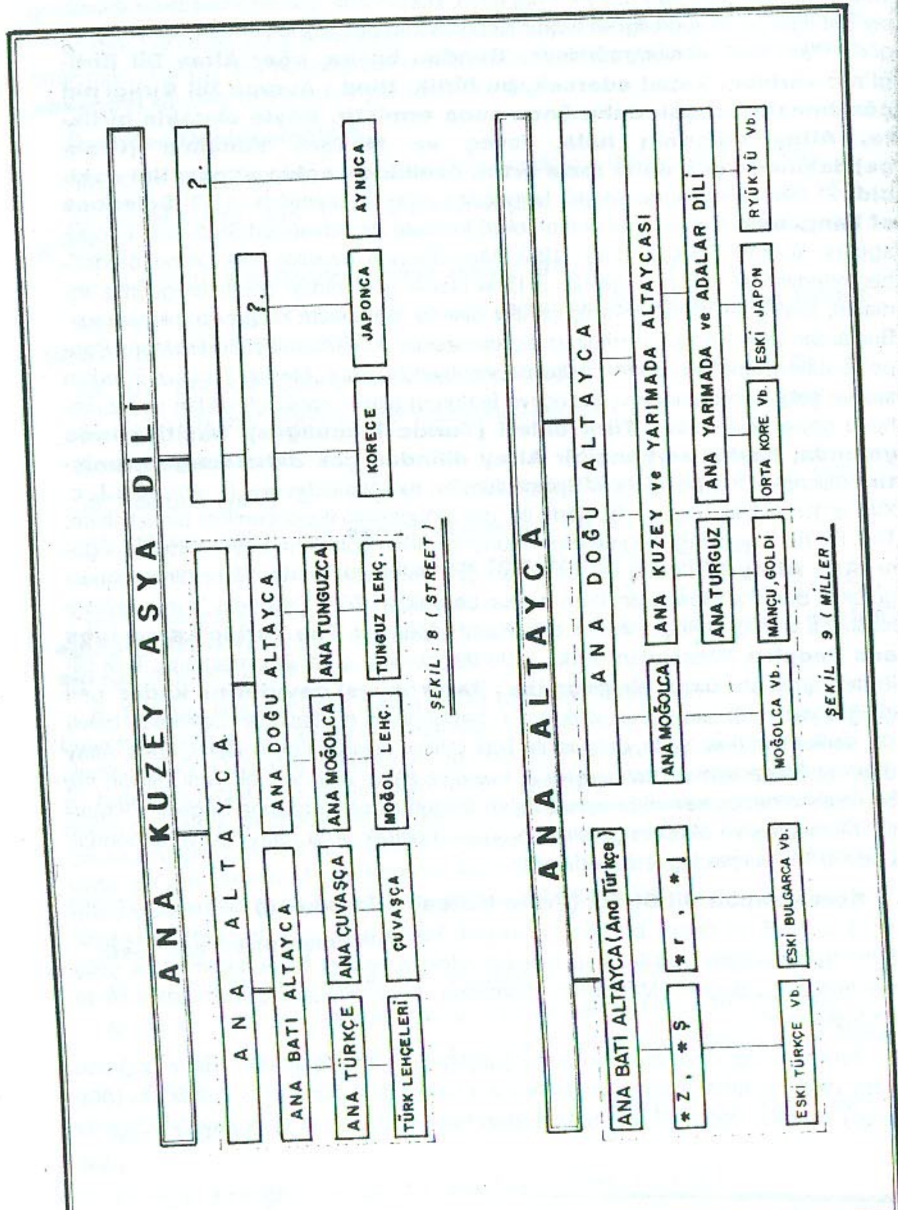
ŞEKİL : 5 (RAMSTEDT)

ŞEKİL : 6 (VLADİMİRTSOV)

ŞEKİL : 7 (POPPE)

Sprachwissenschaft'in tanıtılması sırasında verilmiştir.[66] (Ben bu şemayı - karşılaştırmayı kolaylaştırmak amacı ile - esaslarını bozmaksızın, öbürkülerle aynı şekle soktum). Sonuncu şema (Şekil 9) Miller'in **Japanese and the Other Altaic Languages**, Chicago, 1971 adlı eserindedir (s. 44).

İlk dört şemada, bu üç dil için tasarlanan tabakalanmada (hierarchy) en önemli fark, ilk ikisinde Yalnız Türk ve Mogol için ortak bir 'ana devir' düşünüldüğü halde, üçüncüsünde (Şekil 7) Türk - Çuvaş için bir, Mogol - Tunguz için başka bir ortak devre tasarlanarak, sonra bu iki ortak devre için, ikinci bir ortak devre düşünülmesidir. Bu şekilde, Türk - Çuvaş birliği **Ön Türkçe** (Pre Turkic) devresi olarak gösterilmektedir. Türk, Çuvaş, Mogol, Tunguz dillerinin bu durumu, adlandırma farklı olmakla birlikte, dördüncü şemada (Şekil 8) değişmez. Ancak, üçüncüde, Altaycadan - öbürlerinden ayrı bir şekilde - bağımsız bir kol olarak inen Korece, dördüncü şemada, sorgu işareti ile Japoncaya bağlanmış, sonra bu kol, öbür kolunu Ana Altayca'nın teşkil ettiği, bir başka dile iliştirilmiştir. (**Ana Altayca**'nın da kaynağı diye düşünülen bu dilin, şemadaki adı **Proto North Asiatic 'Ana Kuzey Asya'**dır), Street, ikinci kola, yine sorgu işareti ile; **Kore - Japon** birliğinden daha eski bir devrede, bir de **Aynu** dilini eklemektedir.

Vladimirtsov, şemasında Kore diline yer vermemiştir. Sonuncu şema, ötekilerinden çok farklıdır. Bunda, **Ana Türk Dili, Ana Altayca**'dan, öbürleri için tasarlanan bir ortak devrenin teşkil ettiği ikinci kolun yanında, ilk ayrılan dil olarak yer alır. Burada, **Ön Türkçe** yerine, **Ana Türkçe (Proto Turkish)** adı kullanılmıştır. bundan sonraki tabakada **Ana Mogol Dili,** daha sonrakinde **Ana Tunguz Dili,** daha sonrakinde ise, **Kore, Japon, Ryûkyû** ayrılmışlardır. Şemada, **Aynu** diline yer verilmemiştir. Miller'in, eserlerinde açıkça beliren ve başkalarının da övgüsünü kazanan,[67] Japon Dili, Kore Dili, genel dilbilgisi, ve Altay Dili alanlarındaki sağlam bilgi, bu sonuncu şemaya özel bir değer vermemizi gerektirir. Miller, Altay Dillerinin tabakalanma ve dallanması (hierarchy) için - yalnız bilgiye dayanan kanaatlerine göre değil, birtakım ölçülere (criteria) ve metodlara göre - ileri sürdüğü bu düzenin esaslarını, ayrıntılarına inmeden açıklamaktadır (s. 43 ve devamı). Bundan, Altay Dillerinin ses ve şekil özellikleri arasında, ayıraç niteliğinde olanların (distinctive features) grup halinde birleşenleri ile (cognates), bu gruplara uymayanların karşıtlığından (contrast) faydalandığı anlaşılıyor. Bugün, başka dil ailelerinde hierarchy'nin tesbiti için kullanılan başlıca metod da budur. Böyle olmakla birlikte, akrabalığı bilinen dillerde, ortak devirler ve üye dillerin ayrılma sıraları (relative chronology, hierarchy ve bunlarla ilgili olarak, **time depth** 'zaman derinliği') öncedén hazırlanmış bir 'ana kelimeler listesi'nden çıkarılır. Miller, Tunguz, Kore ve Japon dilleri için, bu şekilde düzenlenmiş bir listeden elde edilen sonuçlara da başvurmuş olmalıdır. (bkz. aşağıdaki madde).

Altay Dillerinin Yaşı (Chronology):

Kore ve Japon dillerinin,tasarlanan **Ana Kore - Japon** ortak tabakasından ayrılış tarihlerini tesbit için, Samuel E. Martin ('Lexical evidence relating Korean to Japanese' **Language** 42, s. 185 - 251, 1966), tek başına akrabalık ispatında kul-

lanılamıyan, fakat üye dillerin birlikten ayrılış yıllarını tesbitte yararlı bulunan **glot-tochronology (lexicostatistics** te denilir) metodunu 265 kelimeden, üye dillerde korunmuş kelimelerin yüzde nisbetlerine dayanarak yaptığı hesaplarda (bu hesaplar için kullanılan formül standarttır), Martin, Japon ve Kore dillerinin 4632 ± 379 yıl önce ayrıldığı sonucuna varmıştır. Aynı yolla yapılan başka hesaplarda, Japon ve Mançu dillerinin 6195, Mançu ve Kore dillerinin 5550 yıl önce biri - birlerinden ayrıldıkları tesbit edilmiştir. [68] Bunlardan ilk ilginin (Japon ve Kore) çözülmesi tarihine, Japonya'da bazı kazılarda ortaya çıkarılan maddelerin ait olduğu zamanları gösteren ve karbon - 14 metodu ile bulunmuş rakamlar (4526 ± 200, 4500 ± 300, 5105 ± 65) uygun düşmektedir. [69] Bu, Cômon kültürünün ortalarına rastlar. (Roy Andrew Miller: **The Japanese Language**, Chicago - London, 1967, ikinci baskı 1970, Genetic Relation 'Akrabalık ilgisi' bölümü, s. 82 - 83). Miller'in şemasında verilen tabakalanma ve dallanmalar doğru olmak şartı ile, kelime listesinde olmadıkları için, hesap dışında kalan, Ana Türk ve Ana Mogol dillerinin yaşları ile, Ana Altay Dili'nin çözülme tarihini, aşağıda göstereceğim şekilde, bu rakamlar aracılığı ile ortaya çıkarmak mümkündür. Bu, hiç olmazsa şimdilik bizim, sadece 'tahmin'den ibaret olan, bazı tarihlerin çerçevesinden çıkmamıza yardım edecektir.

Martin ve Miller'in hesaplara dayanarak ileri sürdükleri, ve arkeolojinin desteklediği bu tarihlere göre, **Proto - Northern and Peninsular Altaic 'Ana Kuzey ve Yarımada Altay Dili'** (Tunguz, Kore, Japon Dil Birliği)'nin çözülmesi ile, **Proto - Peninsular and Pelagic 'Ana - Yarımada ve Adalar Dili** (Kore ve Japon Dil Birliği)'nin çözülmesi arasında geçen zaman (Japonca bakımından 6195 - 4632 = 1563 yıl, Korece bakımından 6195 - 5550 = 645 yıl noksanı ile, 5550 - 4632 = 918 yıl olup, bunların ortalaması) (1563 + 918) : 2 = 1240 yıldır. Başka dil ailelerinde, çözülme süresi olarak kabul edilen rakamlara göre, oldukça akla yakın gelen bu 1240 yıllık farkı, bir ölçü çubuğu gibi kullanarak, kaynağa doğru (**Ana Altay Dili**) bütün tabakaların çözülme zamanlarını birer - birer bulabiliriz. Şu halde **Ana Tunguz Dili** 4632 + 1240 = 5872, **Ana Mogol Dili** 5872 + 1240 = 7112, **Ana Türk Dili** 7112 + 1240 = 8352 yıl önce (hesap başlangıcı 1966) doğmuş olmalıdırlar. Aynı şekilde, iki çözülme arasındaki fark 1240 yıl olarak bilindiğine göre, ortak devirleri temsil eden tabakaların ortalama chronology'leri de hesaplanabilir : **Proto Altaic (Ana Altay Dili)** 8352 + (1240 : 2)= 8972, **Proto - Eastern Altaic 'Ana - Doğu Altay Dili'** (Mogol, Tunguz, Kore, Japon Dil Birliği) 8972 - 1240 = 7732, **Proto - Northern and Peninsular Altaic 'Ana - Kuzey ve Yarımada Altay Dili'** 7732 - 1240 = 6492, **Proto - Peninsular and Pelagic ' Ana - Yarımada ve Adalar Dili'** 6492 - 1240= 5252 yıl. Doğrudan - doğruya 1563 yıllık ortalamanın kullanılması halinde, Ana Altay Dilinin ikiye ayrıldığı 8352 yıl yerine 8676, başlangıç olarak Japon - Tunguz ilgisinin kesilmesi alındığı takdirde, 9321 yıl gibi daha büyük rakamlar elde edilmektedir (Bu hesaplarda çözülme hızının değişmediği farzedilmiştir). Varılan bu sonuç, özellikle Türk tarih öncesi yönünden son derece önemlidir. Bu zaman derinliği o kadar büyüktür ki, Ana Türk Dili için, bu rakamlardan en küçüğünü bile alsak, Mısır'da büyük priamidin kurulduğu târihte, Türk Dili'nin 3500, **Ana Hind - Avrupa Dili**'nin **(Proto Indo - European Language)** çözülmeğe başladığı târihlerde

en az 2500 - 3000 yaşında olması gerekir. **Ana Altay Dili**'nin bu baş döndürücü eskiliği, daha başka yollardan, ve başka hesaplarla desteklenebilirse, bunun, **tarihi karşılaştırmalı dilbilgisi (historical comparative linguistics)** alanındaki etkileri çok büyük olacaktır. Burada, hemen not etmek gerekirki, hesapla elde edilen bu sonuçla Profesör Poppe'nin, bugün artık çok ilerlemiş bulunan, Altay Dilbilgisi'nin bütün bilgi ve tecrübelerine sahip olarak, bu konuda açıkladığı şu görüş, tam bir uygunluk halindedir: "**Bundan başka, eğer Altay Dil Birliği'nin varlığını kabul edersek, bu birlik, Hind - Avrupa Dil Birliği'nin çözülmesinden çok daha önce sona ermiştir. Böyle olmakla birlikte, Altay dillerinin hâlâ, İsveç ve Modern Yunanca (Grekçe)'dakinden çok daha fazla ortak özellikleri sahip olması ilgi çekicidir.**" (Nicholas Poppe: 'Altaic Linguistics - An Overview' (s. 177), **Sciences of Language**, The Journal of the Tokyo Institute for Advanced Studies of Language, no: 6 Aralık 1975, s. (130 - 186). Altay dillerine, özellikle Türk Dili'ne, öteden-beri atfedilen ve 'yavaş değişirlik' in tanık olarak gösterildiği 'çok uzun geçmiş' iddiaları, başka ve daha ilerlemiş şekiller altında, bugün de karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi, şimdi verdiğimiz açıklamasının ikinci cümlesi ile Profesör Poppe'ye aittir. Kendileri, daha başka bir yazılarında, Türk, Moğol, Tunguz dillerinin ses ve şekil ayıraçlarından (distinctive features) altısını karşılaştırdıktan sonra, sonucu şöyle açıklıyorlar: '**Türk dilleri (Turkic languages), basitleştirme yolunda, başka herhangibir Altay dilinden çok daha uzağa gitmiştir.**' (Nicholas Poppe; 'A New Symposium on the Altaic Theory' (s. 48), (**CAJ**, c. XVI, n: 1, 1972 s. 37 - 58). Bu ifâde ile, daha öncekinin ikinci cümlesi birleştirilirse, Türk Dili'nin - geçirdiği değişiklikler öbürlerinkinden çok daha büyük olduğuna göre- **Ana Altay Dili**'nden de, onlardan çok daha eski bir târihte ayrılmış olması gerekir. Bunlara Menges'in bam-başka bir yoldan Türk Dili'ndeki 'ş' nin eskiliği hakkında vardığı sonuçlar eklenebilir (Karl H. Menges; **The Turkic Languages and Peoples**, Wiesbaden, 1968, s. 98-99, özellikle s. 99 ilk paragrafta, Türk Dili'ndeki 'ş'nin çok **uzak bir geçmişe', 'tarih** öncesi **devirlerine kadar'** geri gittiğini yazıyor.). İster 1 > ş, ister ş > 1, hangi görüş noktasından bakılırsa - bakılsın, verilen örnekler 'ş'nin, dolayısı ile Türk Dili'nin eskiliğini destekler. Çünkü, Altay dilleri arasında aynı zamanda r ve z, l ve ş'ye sâhip olan tek dil, Türk Dili'dir; ve, bu seslerin hepsi, kelimede aynı dağılım (distribution) kurallarına bağlıdır. [70] Martin, Murayama ve Miller'in çalışmaları sonucu olarak, Ana Altay *1_2/'yi, Japon Dili'nde s/ 'nin karşıladığı tesbit edilmiştir.

Kore - Japon Dil Birliği (Proto Korean - Japanese) devresi için (5252 + 13 = 5265 yıl önce) bu ses, *ş/ olarak kurulmuş (reconstructed) bulunuyor. Eğer, bu denkleşme, bu iki dilde Türk Dili'ndekine paralel, fakat bağımsız bir gelişmenin sonucu değilse, Menges'in iddialarına, Altay dillerinin içinden gelen bir tanık teşkil eder.

Buraya kadar önemini belirtmeğe çalıştığım Miller'in şemasını, daha doğrusu, Altay dillerinin tabakalanma ve dallanması hakkındaki görüşlerini, şimdi ses (phonetic) ve şekil (morphology) bakımından hangi özelliklerle doğrulayabileceğimizi

göstermek istiyorum:

a. Türk Dili'ndeki, öbür Altay dillerinde bulunmayan, veya öbür Altay dillerinde ortak olup Türk Dili'nde bulunmayan özellikler, bir **'varlık: yokluk' (presence - absence)** karşıtlığı (contrast) teşkil eder. Bunlar:

Özel Ses Denkleşmeleri:

Alt. * é: *e : Tk. (Yenisey, Azeri) ė : e Öbürlerinde yok (Miller, 1971, s. 306)

Alt. *l₁/:*l₂/:*r₁/:*r₂/ : ETk. 1/:ş/:r/:z/ dörtlü karşıtlık; Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 125)

Alt. # *m: ETk. # b: Öbürlerinde # m. (Miller, 1971, s. 305, 306)

Alt. *P/V : ETk. p/V : Öbürlerinde ya yok, ya karışık (sonuncusu yalnız Tunguzcada p/V), (Miller, 1971, s. 305)

Alt. *k/V : ETk. k/V : Öbürlerinde V den önce değişir. (Miller, 1971, s. 305)

Alt. *b/V : ETk. b/V : Öbürlerinde V den önce değişir. (Miller, 1971, s. 305)

Özel kelimeler:

Alt. ***bi*** 'ben' (yalın) : ETk. **ben** id. : Öbürlerinde ***bi*** id. (Miller, 1971, s. 157)

Alt. ***si*** 'sen' (yalın) : ETk. **sen** id.: öbürlerinde ***si*** id. (Miller, 1971, s. 157)

Alt. ***dir*** '2' : ETk. **eki** id. : Öbürlerinde ***dir**. (Miller, 1971, s. 221)

(Eski Türkçe'deki 1. ve 2. ş. teklik'teki n ile, 1. ve 2. ş. çokluktaki z < *r (Çuv. **epir/pir, esir/sir)** karşıtlık hâlindedir. Bu, belki, eski bir **teklik eki : çokluk eki** karşıtlığını temsil etmektedir.)

b. Türk ve Japon (bazan ayrıca Kore) dillerinde ortak olan, fakat öbürlerinde bulunmayan özellik ve kelimeler, Ana Altay Dili'nin bu iki uçta korunmuş kalıntıları olmak gerekir. Coğrafya bakımından en doğuda bulunan Kore ve Japon dilleri "ile en batıda bulunan Türk dilini, 'çevre dilleri' **(peripheral Languages)** saymak doğru olur. Kore yarımadasının ırk, kültür ve dil yönlerinden müze rolü oynayan bir 'çıkmaz sokak' durumunda bulunduğu gerçeğini unutmamalıyız.[71] Çok eski devirlerde, bu yarımadaya sıkışan Kore ve Japon dillerinin, bazı çok eski özellikleri saklamış olması beklenebilir. Bunları şu üç grupta toplayabiliriz:

Özel Ses Denkleşmeleri:

Alt. # *d : ETk. # y : EJ. # t, # y : Öbürleri farklı. (Miller, 1971, s. 305)

Alt. # *c : ETk. # y : EJ. # t, # y : Öbürleri farklı. (Miller, 1971, s. 305)

Alt. # *ñ : ETk. # y : EJ # n, # y : OKo. # n, # y : Öbürleri farklı. (Miller, 1971, s. 305)

Alt. # *g : ETk. # k : EJ. # k, : OKo. # k : Öbürleri farklı. (Miller, 1971, s. 305)

Alt. *g/V : ETk. g/V : EJ. g/V : Öbürleri farklı. (Miller, 1971, s. 305)

[illegible] ETk. [illegible] : EJ. s / : Öbürleri farklı. (Miller, 1971, s. 305)

Alt. # t (i) : ETk. t(i) : EJ. t(i) : Öbürleri farklı. (Miller, 1971, s. 305)

Alt. * [(C) VC (C) V] : ETk. [(C) VC (C)] : EJ. [(C) V (C)] + V : OKo. [(C) VC [(C)] : Öbürleri [(C) VC (C) V]. (Rammstedt, **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft,** 1957, s. 153-155; Miller, 1971, s. 160; Poppe, 'A New Symposium...' , 1972, s. 49)

Özel Ekler :

Alt - 'l- (endoactive) : ETk. -l- : EJ. -r- : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 135)

Alt. - *l₂ (exoactive) : ETk. -ş- : EJ. -s- : Öbürlerinde yok (aynı y.)

Alt. - *ma- (olumsuzluk) :ETk. -ma- : EJ. -ma- : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 284; Poppe; 'A New Symposium...', 1972, 49)

Alt. -*ma-r₂ (olumsuz aorist) : ETk. -ma-z : EJ. -ma-d : öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 276)

Özel Kelimeler:

Alt. ***ar₂u** 'yoksa, yahut' : ETk. **azu** id. : EJ. **arui** id. : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 147)

Alt ***bir₂** '1' : ETk. **bir** id. : EJ. **ɸitö** id. : Ko. **pilos** id. AKJ. ***pil-ɔ** id. : Öbürlerinde yok (Miller, 1971, s. 221)

Alt. ***bir** "biz" : ETk **biz** id. (Çuv. **epir/pir**) : EJ. **War-e** id. (inclusive), **mar-ö**, **war-ö** id. (exclusive) : öbürlerinde farklı (Miller, 1971, s. 157).

Alt. ***cib** 'ev' (< *deb?) : ETk. (**üy, öy, ef, ev, ɸ < eb < *yeb**> **yev** Abi Vardi, **yiw** Karaim L., **yüw** Karaim T. ayrıca **éb** Sagay, Koybal, **éɸ** Harezm Tk., **iv**) id.: EJ. **iɸe** id. : OKo. **tsip** id. : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, 67).

Alt. ***dur₂** '100' : ETk. **yüz** id. (Volga Bulgar **cur** id. <***dur**) : EJ. **turu** id. : Öbürlerinde yok (Martin, 1966, s. 243, # 246, Miller, 1971, s. 215).

Alt. ***er-** 'olmak' var : ETk. **er**-id. : EJ. **ar-u-**id. : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 37)

Alt. ***kıd**- 'kesmek' : ETk. **kıd**- id. : EJ. **kir**- id. : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 72'de, bu kelimeyi, Mogolcada 'kırkmak' anlamındaki **kira-** ile birleştiriyor. Bence, hem Türk hem de Japon dillerindeki 'kesmek' anlamı, ve Alt. *d/: ETk. d/: EJ. r/ : OKo. 1/: AKJ. *r/ ses denkleşmeleri, Ana Altay Dili'ndeki şeklin, başka bir kök olan ***kır (a)**- dan farklı ***kıd-** kuruluşunu gerektirir.)

[Alt. ***nıml₂ak** 'yumuşak'] : ETk. **yımşak** id. : EJ. **yawaraka**: Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 114).

Alt. ***sir₂** 'siz': ETk. **siz** id. (Çuv. **esir/sir** id.) : EJ. **tar-e** id. : Öbürleri çok farklı (Miller, 1971, s. 157).

Alt. ***tag** 'dağ' : ETk. **tag** id. : EJ. **ta.:e** id. : OKo. **th ...k** id. : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 67).

Alt. ***tor₂** 'toz' : ETk. **toz** id. (krş. Çuv. **ťargaş** 'kir, pislik, çöp): EJ. **doro (tiri)**

id. : Öbürlerinde yok. (Miller, 1970, s. 72).

[Alt. ***ya** (sorgu zamiri)] : ETk. **nen** + (yalnız **nençe**'de id. : EJ. **nani** id. : Öbürlerinde yok. (Miller, 1971, s. 194).

Sanıyorum ki, verdiğim bu örnekler, Miller'in şemasını desteklemek için yeter sayı ve güçtedir. O halde, **Ana Altay Dili,** ve ondan ayrılan **Türk** ve **Mogol** dillerinin yaşları için, hesaplara dayanarak ileri sürdüğüm büyük rakamların, gerçek değilse bile, ona çok yakın târihleri ifâde ettiğini kabul etmek gerekir.

Altay Dili'nin Ana Yurdu:

Genellikle, bu dilin -adından da anlaşılacağı üzer- Sibirya'nın güney kısımlarında, Altaylar bölgesinde konuşulduğu düşünülmekte ise de, bu, ispatlanmış bir gerçekten çok, Altay dillerinin tarihi ile ilgili ve gelenekleşmiş bir görüştür. Meselenin çözümü için, Altay dillerinin ortak kelimelerini, genel dilbilgisi, folklor, antropoloji, etnografya, arkeoloji, sanat tarihi, klimataoloji, bitkiler coğrafyası, hayvanlar coğrafyası vb. gibi ilim alanlarının yardımına başvurarak incelemek zorundayız. Ancak bundan sonra varılan sonuclara dayanarak, olasılığı en yüksek bulunan bir yer, Ana Altay Dili'ni konuşanların ana yurdu olarak gösterebilir. Bugün, son derece ilerlemiş olan metod ve çalışmalara rağmen, daha **Hind - Avrupa Dili'**ne bile ana yurt bulunmadığını göz önüne alırsak, bu sorunun cevaplanacağı zaman henüz gelmemiştir demek yanlış olmaz.

Altay Dillerinin İç ve Dış İlgileri:

Altay Dillerini konuşan kavimler, yüksek hareket kabiliyetleri, kültürlerinin kendilerine verdiği disiplin, çok kısa bir sürede en geniş ölçülere varabilen örgütlenme ve örgütleme özellikleri dolayısı ile fâtih kavimlerin başında yer alarak, tarihte gelmiş - geçmiş en büyük devletlerin kurucuları olmuşlardır. Bunların arasında yalnız Türkler'in üç kıta üzerinde kurduğu devletlerin sayısı yüzden fazladır. Altaylılar XVI. yy.'ın sonlarında Eski Dünya'nın üç kıtasında da hakimiyetlerinin doruğunda idiler. Bu genişleme ve yayılmaların sebepleri ne olursa olsun, doğudan batıya bütün tarihi kaynakların bu geniş yayılma alanı hakkında biri - birini bütünleyici bilgileri topladığı bir gerçektir. Bu yayılmaların sonucu olarak, Altay dilleri başka birçok dillerle temasa gelmiş, onlarla değişik ölçülerde kelime, şekil, hatta kavram alışverişinde bulunmuştur. Bu arada, birçok dilleri benzeştirerek söndürdüğü gibi, bazı Altay dillerinin de başka diller tarаından söndürüldüğü olmuştur.[72] Altay dillerinin, gerek kendi aralarında, gerek başka dillerle, akrabalık dışında kalan ilgileri önemli bir çalışma konusudur. Aynı şekilde, Ana Altay Dilinin başka dil aileleri ile, veya Altay dillerinin başka diller, yahut dil aileleri ile akrabalık bakımından ilgileri hakkında oldukça büyük sayıda araştırmalar bulunmaktadır. Hiç şüphesiz bu araştırmalar, aynı güç ve değerde değildir. Bunlardan bazıları faraziye halinde, bazıları amatörce olsalar bile, yine de görüş açımızı etkilemeleri yönünden en azından ilgi çekicidirler. Bu çalışmaları şu gruplarda toplayabiliriz.

Altay Dillerinin Akrabalık İlgileri:

Artık tarihe malolmuş **Yafes Dilleri Teorisi** bir yana bırakılırsa, **Nostratik Diller Hipotezi** şu sıralarda en geniş diller topluluğunu ele almaktadır. Buna göre, **Altay, Dravid, Hind Avrupa, Kartvel, Sami - Hami, Ural** (ana) dilleri **Nostratic** adı verilen daha eski bir kaynaktan gelmektedirler.[73]

Ana Altay Dili ile şu diller arasında da akrabalık ilgisi bulunduğu ileri sürülmüş veya sürülmektedir : **Aynu, Dravid, Elam, Etrüsk, Hind - Avrupa, Kızıl - derili (Amerindian), Sami, Sümer.**[74] Bazı araştırmalar Altay dili yerine, ayrı - ayrı Altay dillerinin akrabalık ilgileri üzerinedir.

Japon - Austro - Asiatic, Japon - Aynu, Japon - Fin, Japon - Kızıl - derili, Japon - Malaya - Polinezya, Japon - Ryûkyû, Japon - Tibeto - Burman [75]. **Kore - Dravid, Kore - Hind - Avrupa** [76]**, Tunguz - Keçua, Tunguz - Samoyed** [77]**, Türk - Arap, Türk - Elam, Türk - Etrüsk, Türk - Guti, Türk - Hind - avrupa** (ayrıca, **Türk - Hitit, Türk - Lidya, Türk - Likya , Türk - Sansckrit), Türk - Hurri, Türk - Sümer.**[78]

Altay Dillerinin Akrabalık Dışı İlgileri

a. Altay Dilleri Arasında Ödünçlemeler:

Henüz yeteri kadar incelenmemiş son derece önemli bir araştırma konusudur. Bunlar ya tek yönden veya karşılıklı olmak üzere şöyle toplanabilirler : **Japon - Kore, Japon - Ryûkyû, Japon - Türk**[79] ; **Mogol - Kore, Mogol - Tunguz** [80]**; Tunguz - Kore**[81]**, Türk - Çuvaş, Türk - Kore, Türk - Mogol, Türk - Tunguz.**[82]

b. Altay Dilleri ile Başka Diller Arasında Ödünçlemeler:

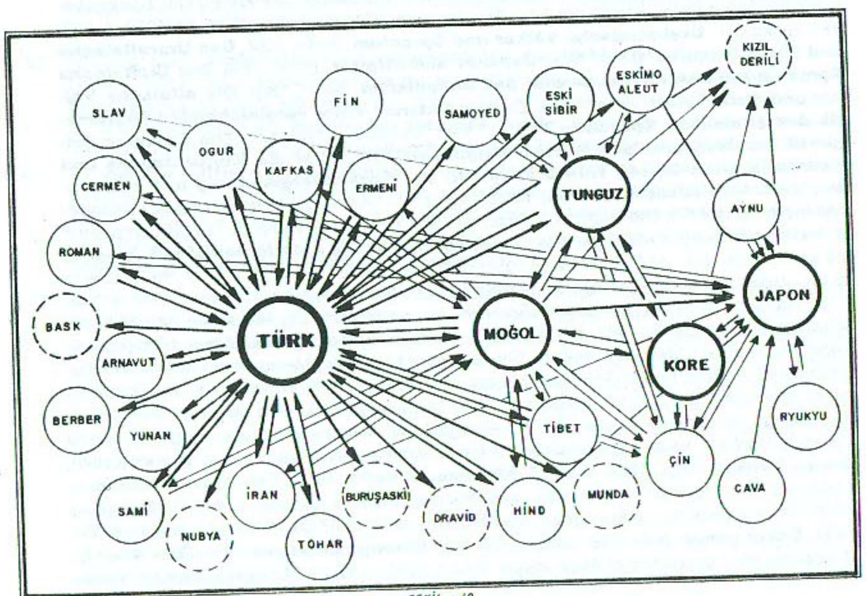
Şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre varlığı tesbit edilen, ileri sürülen, veya varlığı bilinmekle birlikte henüz çalışılmayan (msl. bazı Avrupa dilleri, Hind dilleri, Dravid dilleri, Kafkas dillerinin çoğu) ödünçleme ilgileri alfabe sırasına göre ve gruplar halinde şöylece listelenebilir:

Japon - Aynu, Japon - Çin, Japon - (Hind - Avrupa): (Avrupa) : (Cermen): Alman, Felemenk, İngiliz,: (İskandinav): İsveç, :Latin, : (Roman) : Fransız, Portekiz, : Yunan (Grek), : (Hind) : Pali, Sanskrit, : (İran): Fars, Japon - Khmer, Japon - Kızıl - Derili[83]**; Kore - Çin, Kore - (Hind- Avrupa) : İngiliz, Roman, Kore - Kızıl - Derili**[84]**; Mogol - Arap, Mogol - Çin, Mogol - (Hind - Avrupa) : (Avrupa) : Ermeni, Rus, (Hind) : Hindustani, Sankskrit, (İran) : Fars, Paştu, Tacik, Mogol: (Kafkas) : Dargwa, Gürcü, Mogol - Tibet, Mogol - (Ural) : Macar, Samoyed**[85]**. Tunguz - Çin, Tunguz - Eski Sibir, Tunguz - Kızıl - derili- Tunguz - (Ural) : Samoyed vb.**[86]

Türk - Bask, Türk - Buruşaski, Türk - Çin, Türk - Dravid, Türk - Eskimo, Türk - Eski Sibir, Türk - (Hind - Avrupa): (Avrupa) : Arnavut, (Balto - Slav) : (Baltık) : Let, Lituan, Slav : Beyaz Rus, Bulgar, Çek, Hırvat, Leh, Makedon, Rus, Sırp, Slovak, Sloven, Ukrayna, Cermen : Alman, An, Felemenk, Flaman, İngiliz, İsveç, Norveç, Ermeni, Hitit, Latin, Roman : Fransız, İtalyan (Cenova, Korsika, Pulya, Sicilya, Venedik vb.**), İspanyol, Katalan, Portekiz, Provans, Rumen, Sardinya,**

Yunan (Grek), (Hind) : Bengali, Gücerati, Hindi (Hindustani), Keşmiri, Pali, Pencabi, Prakrit, Sanskrit, Sindi, İran : Beluc, Fars, Harzm, Hotan - Saka, Kuşan, Oset, Part, Paştu, Pehlevi, Sogd, Tacik, Türk - (Kafkas) : Abaza - Çerkes : Abaza, Adige, Gürcü (Acara, İmer), Mingrel, Laz, Svanet, Türk - Kızıl -derili : Algonkin, Allentiak, Atabaska, Aymara, Huron, Keçua, Kwakiuti, Maya, Navaho, Türk - Munda, Türk - Nubia, Türk - (Sami - Hami) : Akad, Arap, Asur, Babil, İbrani, Süryani, Berber, Türk - Sümer, Türk - Tibet, Türk - (Ural) : (Fin) : Çeremis (Mari) **Mordva, Votyak** (Udmurt), **Züryen** (Komi), **(Samoyed) : Ostiyak Samoyed** (Enets), Yurak **Samoyed** (Selkup), **Yenisey Samoyed** (Nenets), **(Ugur) : Macar, Ostiyak** (Khanti), **Vogul** (Mansi).[87]

Altay Dillerinin akrabalık dışı ilgileri şöyle bir şema ile gösterilebilir.

ŞEKİL : 10

DİPNOTLAR

1 Bu haritanın yapılmasında başlıca kaynak olarak **The Times Atlas of China**, A New York Times Book. New York. 1974'ün XVII - XIX. sayfalarındaki azınlık haritası, ayrıca **Heilungkiang** (s. 10, 11, 22, 23), **Krin** (s. 14-15), **Liaoning** (s. 18 - 19), **Inner Mongolia'** İç Moğolistan (s. 26 - 27), **Ningsia Hui** (s. 114 - 115), **Kansu** (s. 98 - 99), **Sinkiang** 'Doğu Türk Eli' (s. 102 - 103), **Tsinghai** (s. 106 - 107), **Şensi** (s. 62 - 63), **Şansi** (s. 38 - 39). ve **National Geographic,** Vol. 119 no. 2, February 1976 sayısına ek olarak verilen iki taraflı Supplement map: **The Soviyet Union and Its Peoples,** 1 : 12.000.000 ölçekli etnik harita kullanılmıştır. Bundan başka çeşitli kitap ve makalelerde bir gurup (msl. Tunguz, Moğol vb. gibi) halkı gösteren ayrıntılı bölge haritaları ile yayımlanmış coğrafî sınırlarla ilgili bilgilerden faydalanılmıştır.

2 Bu istatistikler için esas olan rakamlardan Türk Dili'ne ait bulunanı, on yıldan fazla bir süredenberi derslerimde kullandığım tasnif şemasında her Türk lehçe ve şivesinin adı üstüne yazılıp, her yıl yeni bilgilere göre düze ıniğim rakamların toplamından 3.5 milyon kadar fazladır. Bununla birlikte, bir düziyelik sağlamak amacı ile, hesaplarda Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayımlarında yer alan bu ikincisini kullandım. Yabancı yayımlarda Türk halkları için verilen rakamlar çoktan eskimiş kaynaklara dayanmaktadır ve gülünç derecede küçüktür. Dil alanlarını, bir haritacı olarak kendim hesapladım. Bütün yüzde hesapları da bana aittir. Dünya dillerinin büyüklük sırası Mario Pei (Columbia Üniversitesi)'nin listesi ('languages of the world'. Bu listede 67 dil verilir.) kontrol edilmek ve başka listelerle karşılaştırılmak sureti ile bu çalışma için tarafımdan yeniden düzenlenmiştir. (M. Pei'nin listesi **Information Please Almanac,** 32. edition, New York 1978, s. 434) Bundan başka, aynı almanağın 'Countries, Territories, Dependencies' (s. 122 - 266). 'Area and Population by Country' (s. 103 - 104), 'The 149 Members of the United Nations' (s. 341) bölümlerinden, **the CBS News Almanac,** Hammond Almanac Inc., New Jersey 'Major World Languages'. **The World Almanac,** Published for the Philiadelphia Inquirer'in son on yıllık baskıları ve **National Geographic Atlas of the Word,** 4 th edition, Washington D.C., 1975'teki rakamlardan faydalanılmıştır.

3 Sovyetler Birliğinde son nüfus sayımı 1969 da yapılmıştı. Bu nüfus sayımında, Rus olmayan halkların nüfusu - resmî rakamlara göre - yüzde 47'den fazla idi. Demografi uzmanları daha o zaman, Sovyetler Birliği'ndeki toplam azınlık nüfusunun ilk defa Rus nüfusu geçtiğini yaptıkları hesaplara dayanarak ileri sürmüşlerdi. Bunun başlıca sebebi olarak azınlıklardaki doğum nisbetlerinin hızla artmasına karşılık, Ruslar'a ait doğum nisbetlerindeki büyük gerileme gösteriliyordu. 1979 sayımında - bu defa resmî rakamlarla da - Sovyetler Birliği nüfus kompozisyonundaki bu önemli değişikliğin, alınacak sonuçlarda ortaya çıkacağı baklenmektedir.

4 Çin'deki Altay halklarının toplu olarak veya adalar halinde yaşadıkları başlıca yerlerin yaklaşık yüz ölçümü, rakamlar eyalet içindeki yüzdeyi göstermek üzere, Doğu Türk Eli (91), İç Moğolistan (89), Heilungkiang (doğu ve batı) (38), Liaoning (23), Ningsia Hui (70), Kansu (47), Tsinghai (28), Şensi (?), Şansi (?) eyaletleridir. Bunun dışında, Tibet'te de sayıları bilinmeyen Türk ve Moğol halkları bulunmaktadır. En son bilgimize göre, Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği sınırındaki 3 - 4 yüz bin Türk'ü, emniyet tedbir olarak, bulundukları yerlerden uzaklaştırmıştır.

5 Aşağı - yukarı 39° 30' kuzey enlemi üzerinde, Biga yarım adasındaki Bozburun ile Ağrı dağının güney doğusundaki şeridin ucunda, Aras'ın Türk sınırından ayrıldığı nokta arasındaki uzaklık Altay ve Türk Dünyasının boyutları için yaptığım başka karşılaştırmaları kısalık amacı ile çıkardım.

6 Philipp J (ohann) von Strahlenberg (Tabbert); **Das Nord - und Ostlische Theil von Europa und Asia, insowelt das gantze Russische Reich mit Sibirien und grossen Taterei in sich begreiffet...,** Stockholm, 1730.

7 Avrupada Türkoloji çalışmalarının başlangıcı olarak J. Schiltberger'in **Reisebuch 1396** (yayımlanışı 1460) adlı eseri gösterilir. Arada Filippo Argentini, Pietro Ferrugato adlı iki İtalyan'ın yayımlanmamış çalışmaları varsa da, ilk basılan gramer Hieronymus Megiser; **Institutionum Linguae Turcicae Liber Primus seu Sagages Grammatica Turcicae,** Leipzig 1612'dir. Bununla birlikta analitik veya deskriptiv nitelikte eserlerin ortaya çıkması ancak XIX. yy.da mümkün olmuştur. Karşılaştırmalı dilbilgisinin kullanılması ilk olarak bu yüzyılda, zayıf bir şekilde baş-

lar ve malzeme birikmesi dolayısı ile XIX. yy.'ın sonları ile XX. yy.'in ilk çeyreğinde hızla gelişerek, özellikle Bang ve Radloff'un çalışmaları sırasında bulunup uygulanan metodlarla Türkoloji sistemli bir disiplin haline gelir. Klaproth'un Kaşgarlı'dan 750 yıl sonra d/:y/ için ilk örnekleri vermesi ile Bang ve Radolff'a kadar geçen sürede Castrén'in **Versuch einer koibalischen und karagassischen Spraclehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises,** St. Petersburg, 1857 ve Böhtlingk'in **Über die Sprache der Jakuten,** St. Petersburg, 1851, bu yolda en önemli başarılardır. Moğolcanın ilk grameri Melchisédech Thévenot'nun **Essais de la Grammaire Mongole**'ü olup 1672 de basılmıştır. İlk Mançu gramerini Ferdinand Verbiest 1668 de yazmış olup, Thévenot tarafından tamamlanarak 1681 - 1692 yıllarında **Elementa Linguae Tartarica** adı ile yayımlanmıştır. Castrén'in **Versuch einer burjatischen Sparachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis** St. Petersburg, 1857 Moğol Dilbilgisi alanında nitelik bakımından ancak elli yıll sonra eşitlenebilmişti. Böyle olmakla birlikte, Mongolistik'in gerçek kurucusu **Über die Konjugation des Khalkha - Mongolischen,** MSFOu 19, 1902 ve 'Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch verglichen', JSFOu 21, 2, 1903 vb. ile Ramstedt'tir. Tunguzoloji'nin ilk önemli eseri Castrén'in **Grundzuge einer tungusischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis,** St. Petersburg, 1856 dır. Tunguz (Evenki)'ye ait olan bu eserden sonra, Poppe'nin aynı nitelikteki **Materialı diya issledovaniya tungusskogo yazıka,** Nareçie barguzinskih tungusov, Leningrad 1927 ve **Materilalı po solonskomu yazıku,** Leningrad, 1931 adlı çalışmalarına kadar uzun bir süre beklemek gerekmişti. Tunguz Dilbilgisinin bütün karşılaştırma esasları Vera İvanovna Tsintsius'un çalışmaları ile kuruldu.

8 Ramstedt, G.J.; **Über die Konjugation des Khalkha - Mongolischen,** MSFOu 19, 1902, 'Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch - türkischen Sprachen, JSFOu XXVIII, 2, 1912, 90 s., 'Zur mongolisch - türkischen Lautgeschichte' I. č, II. ž, KSz XV, 1914, s. 134 - 150, III. j, KSz XVI, s. 66 - 84; 'Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch - türkischen Ursprache' JSFOu XXXII, 2, 1916, 10s. 'Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen' JSFOu. XXXVIII. 1922, 34 s., 'A comparison of the Altaic Languages with Japanese', **Transactions of the Asiatic Society of Japan,** 1924, s. 41 - 54 (bu çalışma 1951'de yeniden basılmıştır: JSFOu LV, 2, s. 7 - 24, 'Remarks on the Korean Language', MSFOu LVIII, 1928, s. 441 - 453.

Gombocz, Z. 'Az altaji nyelvek, hangtört énetéhez', Nyelvtudomanyi Közlemenyek XXXV, 1905, s. 241 - 282, 'Die bulgarisch - türkischen Lehnwörter in den ungarischen Sprache', MSFOu XXX, s. 549 - 576, 'Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen', KSz XIII, 1912, 37 s.

Vladimirtsov, B. Ya., Poppe, N.N. 'İz oblasti vokalizma mongolo - tureskogo prayazıka', DAN, 1924, s. 33 - 35.

Poppe, N.N. 'Çuvaşskiy yazık i ego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam' I - IV, Izv. Ak. Nauk SSSR, 18, 19, s. 23 - 43, Leningrad, 1924/1925, 'K konsonantizmu altayskih yazıkah', DAN, 1925, s. 43 - 44, 'Sistem gluhıh smıçnıh v altayskih yazıkah', DAN, 1925, s. 11 - 13, 'Altaisch und Urtürkisch' UJb. VI, 1926, s. 94 - 121.

Polivanov, E.D. 'K voprosu o rodsvennıh otnoşeniyah koreysko - altayskih yazıkov', IAK, 1927, s. 1105 - 1204.

Vladimirtsov, B. Ya. **Sravnitel'naya grammatika mongol'skogo pis'mennogo yazıka i halkaskogo nareçiya,** Vvedenie i fonetika, Leningrad, 1929.

9 Räsänen, Martti; **Materilalien zur Loutgeschicte der türkischen Sprachen,** StOF XV, Helsinki, 1949, 249 s., **Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen**, StOF XXI, Helsinki, 1957, 256 s.

Poppe, N: **Introduction to Mongolian Comparative Studies,** MSFOu LX, Helsinki, 1955, 300 s.

Tsintsius, V.I.; **Sravnitel'naya fonetika tunguso - mançjurskih yazıkov,** Leningrad, 1949, 342 s.

Kore dili üzerindeki deskriptiv çalışmalar çok yenidir. Bu bakımdan en önemli eserler şunlardır:

Ramstedt, G.J.; **A Korean Grammar,** MSFOu LXXXII, 1939, IV + 199 s. Martin, S. E. "Korean Phonemics', **Language,** 27, 4, 1951, s. 519 - 533, **Korean Morphophonemics** William

Dwitght Witney Linguistic Series, Linguistic Society of America, Baltimore, 1954, Haguenauer, C.A. 'Le Coréen **Les languages du monde,** Nouvelle édition, Paris, 1952, s. 443 - 446, Junker, H.F., 'Koreanische Studien', ABAW, Berlin, 1953, no 5, 127 s.

Japonca uzun bir süredenberi incelenmektedir. Yakın zamanlara kadar büyük bir kısmı 'klasik görüş açısı'ndan yapılmış araştırmalara konu olmakla birlikte, bu dil bugün en ayrıntılı bir şekilde çalışılan Altay dilidir. Lewin, Bruno; **Abriss der Japanischen Grammatik,** Wiesbaden, 1959, 269 s. Miller, Roy Andrew; **The japanese Language,** Chicago and London, ikinci baskı 1970 (birinci baskı 1967), XIX + 428 s + 25 levha şimdiye kadar yayımlanan en iyi eserlerdir. Bunlardan ikincisi diyalektoloji dahil, Japoncanın bütün cephelerini inceler.

10 Ramstedt, G.J. :'Das deverbale Nomen auf - i in den altaischen Sprachen' StOF XI, 6, 1945, 8 s., **Studies in Korean Etymology,** MSFOu. XCV, 1949, 292 s., 'Das deverbale Nomen auf - m in den altaischen Sprachen MSFOU, XCVIII, 1950, s. 255 - 264, Über die Stellung des Koreanischen' JSFOu LV, s. 1951, s. 47-48. **Einführung in the altaische Sprachwissenschaft** II. Formenlehre (ölümünden sonra P. Aalto tarafından), MSFOu, CIV., 2. 1952, 262 s. I. Lautlehre (ölümünden sonra P. Aalto tarafından), MSFOu, CIV, 1, 1957, 192 s.

Poppe, N.N., 'Plural - suffixes in the Altaic languages' UAJb. XXIV, 1952, s. 65 - 83, 'Bemerkungen zu G.J. Ramstedt's 'Einführung in the altaische Sprachwissenschaft', StOF XIX, 5, Helsinki, 1953, 22 s., 'Einige Lautgesetze und ihre Bedeutung zur Frage der mongolisch - türkischen Sprachbeziehungen', UAJb. XXX, 1958, s. 93 - 97, **Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen** I. Vergleischende Lautlehre, Wiesbaden.1960, 188 s. **Introduction to Altaic Linguistics,** Ural-Altaische Bibliothek, VIV, Wiesbaden, 1965, XIII + 212 s.

Pritsak, O.: 'Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker' UAJb XXIV, 1952, s. 49-104. 'Die Oberstufen-zählung im Tungusischen und Jakutischen', ZDMG. CV, 1955, s. 184-191.

Sinor, D.: 'D'un morphème particulierement répendu dans les langues ouralo-altaiques', T'P' XXXVII. 1943, s. 135-152. 'On some Ural Altaic plural-suffixes', Asia Major. II, 1952, s. 203-230 (bu konuda bk. Poppe, N.N. FUF XXXI, 1953/1954. s. 26-31, 'A Ural-Altaic ordinal-suffiix'. UAJb s. 417-425, 'Un suffixe de lieu ouralo-altaïque'. AOH. XII. 1960. s. 169-178.

Boller, Anton; 'Nachweis, dass das Japanische zum ural-altaischen Stamme gehört, "Sitzungsberichte per philos histor. Klasse der kais. Akademie der Wissenschaften, Wien 33, 1857, s. 393-481; Winkler, H.: **Ural-altaische Völker und Sprachen**, Berlin, 1884; **Das Uraraltaische und Seine Gruppen**, Berlin, 1886; **Japaner und Altaiter,** Berlin, 1894. **Der Ulaltaische Sprachstam: das Finnische und das Japanische**, Berlin, 1909. **Die altaische Volker-und Sprachwelt**, Berlin, 1921; Grunzel; **Entwurf einer vergleichenden Grammatik des altaischen Sprachen**, Leipzig, 1895; Kanazawa Shôzaburo, **The Common Origin of the Japanese and Korean languages**, 1910; **Über die Kultur Japans und Koreas in alten Zeiten vom Standpunkt der Sprachvergleichung aus betrachtet**, Tokyo, 1913; **Nissen dôsoron, 1929**; Pröhle, W.; 'Studien zur Vergleichung des japanischen mit der uralischen und altaischen Sprachen', KSz XVII, 1916; Ramstedt. G.J.; A Comparison of the Altaic languages with Japanese', **Transactions of the Asiatic Society of Japan**, 2 nd ser. 1, 1924, s. 41-54 (JSFOu I.V. 2, 1951, s. 7-24'te yeniden basılmıştır). "Über die Geschichte des Japanischen" Suomalainen Tiedeakatemia, Esitelmäl ja pöytekirjat. Helsinki 1942, s. 108-113; "Zur Geschichte der japanischen Sprache' Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften, Helsinki, 1942, s. 135-152; Shinmura Izuru; **Kokugo keitôron**, 1935 (Kokugo kagaku koza vol. 4), Shiratori Kurakichi, 'The Japanese Numerals', Memoires of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library). 9, 1937, s. 1-78, Hattori Shiro, 'The Relationship of Japanese to the Ryûkyû, Korean and Altaic Languages' TASJ, 3 rd series 1., 1948, s. 101-133 'Gengo nendaigaku' sunawachi' 'goi tôkeigaku' no koho ni tsuite-Nihon sogo no nendai ('Glottochronology' veya 'Lexicostatistics' metodu üzerine... Ana Japonca'nın yaşının tesbiti), **Gengo kenkyû** 26/27, 1954, s. 29-77. **Nihongo no keito**, 1959;; Ôno Susumu; 'Nihongo to Chôsengo to no goi no hikaku ni tsuite no shôken' KGtKBG 29, 5, 1952, s. 46-57, 'Nihongo no dôshi no katsuyokei no kigen ni tsuite' KGtKBG 30.5.1953, s. 47-56, 'Nihongo: VII, rekishi, VIII, keito', **Sekai gengo gaisetsu**, 1955, s. 262-300; **Nihongo no kigen**, 1957; Dien, Albert E.; 'A possible early occurence of Altaic iduɣan' CAJ 2, 1956, s. 12-30; Murayama Shichiro; 'Vergle-

ichende Betractung der Kasus - Suffixe im Altjapanischen', UAJb XXIX (Poppe Festschrift), 1957, s. 126-131, 'Etymologie des altjapanischen Wortes **irö** 'Farbe, Gesichtsfarbe, Gesicht' UAJb XXXIV, 1962, 1962, s. 107. 112, 'Über einige japonische Kulturwörter altaischen Ursprungs' **Aspects of Altaic Civilization**, Ural-Altaic Series vo. 23, Bloomington, Indiana, 1963, s. 227-233. 'Mongolisch und Japanisch-ein Versuch zum lexicalischen Vergleich', **Collectanea Mongolica,** Festschrift Professor Dr. Rintchen zum 60. Geburtstag, Asiatische Forschungen, Bd. 17, Wiesbaden 1966, s. 153-156. (Ozawa Shigeo'nun eserin tenkidi, 1968) **Gengo kenkyû,** 1969, 1., s. 78-93, Kwon, Hyogmyon, **Das Koreanische Verbum vergliechen mit dem altaischen und japanischen Verbum**, Zur Typology des Koreanischen, Münich, 1962; Lee, Ki-moon: A genetic view on Japanese', **Schôsen gakuho** 27, 1963, s. 94-105; Martin, Samuel E.; 'Lexical evidence relating Korean to Japanese' **Language** 42, 1966, s. 185-251: Ozawa Shigeo, **Kodai Nihongo to chûsei Mongorugon-sono jakham no tango no hikaku kenkyû**, Tokyo, 1968; Miller, Roy Andrew; 'Old Japanese phonology and the Korean-Japanese relationship', **Language** 43, 1967, s. 278-302; **The Japanese Language** (ilk baskı 1967), Chicago and London, ikinci baskı, 1971, XIX + 428 s. + 25 levha; 'The japanese reflexes of Proto-Altaic *d-, *ǯ- and *č-' JAOS 88, 1968, s. 753-765; 'The Altaic numerals and Japanese' JNATJ 6, 2, 1969, s. 14-29; 'The Old Japanese reflexes of Proto-Altaic *1_2 'UAJb 42, 1970, s. 127-147; **Japanese and the Other Altaic Languages**, Chicago and London, 1971, (N. Poppe'nin önsözü ile s. IX-XI, XVIII + 331 s., Tanıtma ve Tenkidler: Murayama; **Monumenta Nipponica** XXVII, 4, 1972, s. 463-467; Karl H. Menges 'Japanese and the Altaic Languages', CAJ XVIII, 1974, s. 193 vd.; Poppe, N.; 'Altaic Linguistics-An Overview **Sciences of Language 6,** The Journal of the Tokyo Institute for Advanced Studies of Language, december 1975, s. 130-186 (Miller ve eseri hk. s. 172, 4.5. s. 180-184); 'A new symposium on the Altaic Theory', CAJ XVI, 1, 1975, s. 37-58 (Miller ve eseri hk. s. 48, ayrıca dip not 52'de; 'On Some Cases of Fusion in the Altaic Languages', CAJ XIX, 4, 1975, s. 307-322 (Miller ve eseri hk. s. 320); Doerfer, G. 'Ist das Japanische mit den altaischen Sprachen verwandit?' (Bu sonuncusundan başka hepsi Japoncanın bir Altay dili olduğunu kabul ediyor), Menges, Karl H.; Altajische Studıen II. **Japanisch und Altajisch,** Wiesbaden 1975.

12 Räsänen, Martti; **Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen,** StOF XV, Helsinki, 1949, 249 s; **İssledovaniya po sravnitel' noy grammatike tyurkskih yazıkov,** I Fonetika AN SSSR, Moskova, 1955, 336 s., IV. Leksika, Moskova, 1962, 128 s. (ed. Dmitriev, N.K., Baskakov, N.A.): **Philologiae turcicae Fundamenta**, Tomus Primus; Wiesbaden, 1959, XXIII + 810 + 3 + 1 harita; **Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Der nahe und der mittlere Osten, Fünfter Band, Altaistik; Erster Abschnitt :Türkologie** (h.ed. spuler, B.), Leiden-Köln, 1963; Poppe, N.; **Introduction to Altaic Linguistics,** Wiesbaden, 1965, XIII + 212 s., Menges, Karl H.; **The Turkic Languages and Peoples**, An Introduction to Turkic Studies, Wiesbaden, 1968, XIV + 248 s. + 5 harita ve şema.; Şçerbak, A.M.: **Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov,** Leningrad, 1970.

13 Tüekta Kurganından çıkarılan koşum takımlarına ait parçalardan bazılarında runik yazılar bulunduğu görülmektedir. Altay kurganlarından daha önce çıkarılan altın tokalar vb. üstünde de aynı türden yazılar bulunmuştur. En önemli keşif Kazakistan'daki Esik Tas Kurganı'dır. Bu kurgandaki eşyadan bir gümüş tas veya çanaktaki 26 karakterden oluşan, yazı şimdiye kadar ele geçirilen en uzun parçadır. Arkeoloji bakımından nisbi kronolojileri bilinen bütün bu yazılar arasında tarihi en iyi tesbit edileni de bu sonuncusudur (M.Ö. V-VI yy.) Şimdiye kadar yapılan okuma denemeleri arasında Olcas Suleymanov'unkı en iyisi intıbaını veriyor. (Suleymanov'un 'Ceti suvdın köne cazbaları Kazak Edebiyatı, 25 X 1970 adlı makalesinin fotokopisinden okudum). İçindeki cok 'yok' kelimesine, bazı işaretlerin alışılmış olanlardan farklı bir şekilde değerlendirilmesine rağmen bu okuma kolayda reddedilemez. Bununla birlikte, kabulu için en büyük güçlük yazıtın kısalığından doğmaktadır. Bu, denemede başarılı olma ihtimalini artıran bir matematık faktördür. Kısa bile olsa, aynı tiple işaretlere sahip başka birkaç yazıt daha bulunabilirse ve bu yazıtlar Suleymanov'un kullanmış olduğu değerleri doğrularsa (aynı metod Nagy Szent Mıklos yazıtları için başarı ile kullanılmıştır.), o zaman bu, Türkoloji alanında yapılmış en büyük keşif olacaktır. Bu konuda toplu bibliyografya için bkz. Diyarbekirli, Nejat: 'Kazakistan'da bulunan esik kurganı', **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, İstanbul, 1973, s. 291-304 + XIV levha.

14 Bu okumayı Louis Bazin'e borçluyuz.

15 Osman Nedim Tuna 'On the phonetic values of the symbols , ⊗ , used in some of the texts in kök-turkish script', CAJ XI, no. 4, 1966, s. 241-243, ünsüz uyumu örnekleri için bkz. s. 246-248 dip not no: 27, and Addenda (s. 263).

16 Türk dilinin lehçe ve şiveleri ile, bunların tasnifi konusu **Türk Dünyası El Kitabı**'nda ele alındığından burada ayrıca verilmemiştir.

17 Bunların en eski örnekleri için bkz. Poppe, Nicholas 'On Some Altaic Loanwords in Hungarian', **American Studies in Uralic Linguistics**, s. 139-147 (özellikle s. 143). Kaşgari d/ nin Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boylarında z/ olduğunu kaydeder. (s. 27. st. 4-14, trc. DLT, I, s. 32, st. 3-22) ve **adak : azak** 'ayak', **tod-** : **toz-** 'doymak' örneklerini verir. Bunlardan başka Divanda **kazın** (DLT I, s. 403) < **Kadın** 'kayın', **közeç** (DLT I, s. 360) 'küçük küp' < **ködeç**, özle (DLT I, 114) 'öğle' < **ödle**, **yazguk** (DLT III, s. 28) 'kısrağın meme uçları' **yadguk** > **yayguk** vb gibi birkaç örnek daha bulunmaktadır. (Bu konuda ayrıca bkz. Pritsak, Omeljan; 'Kasgari's Angaben über die Sprache der Bolgaren', ZDMG 109, 1, Wiesbaden, 1959, s. 92-116, özellikle s. 113 ve devamı).

18 Doerfer, Gerhard; 'Das Chaladsch - eine archaische Turksprache in Zentralpersien', ZDMG 118, 1, Wiesbaden, 1968, s. 79-112; **Khalaj Materials**, Uralic and Altaic Series no. 115, Bloomington, Indiana, 1971.

19 bkz. N. 18.

20 Kaşgari # y'nin Oğuzlarda # c olduğunu kaydeder ve (s. 26, st. 1-6. trc. DLT, I, s. 31, st. 3-9) **cincü: yincü** 'inci', **cuğdu : yuğdu** 'devenin uzun tüyleri' örneklerini verir.

21 Bang, W., Rachmati, G.R., **Die Legende von Oghuz Qaghan**, SBAW, 1932, s. 683-724.

22 bkz. N. 18.

23 Eski Türkçe'de kök ve eklerde ünlü uzunluklarının sistematik varlığı ilk olarak bu satırların yazarı tarafından ortaya konulmuştur. Bkz. Tuna, Osman Nedim, 'Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurca'da Uzun Vokaller', TDAY Belleten 1960, Ankara, 1960, s. 213-282 (I. kök hecesindeki vokal uzunlukları: s. 260-263; II. kelime sonu vokal uzunlukları: s. 265-266; III. kapalı son hece vokal uzunları: s. 265-266; IV. eklerdeki vokal uzunlukları: s. 206-273. Bu sonuncu kısımda 44 ek verilmiş ve bunlar sonraki çalışmalarda tekrar edilmiştir.

24 bkz. N. 18.

25 Benim henüz yayımlanmamış notlarım.

26 Rassadin, V.I.; **Fonetika I leksika tofalarskogo yazıka**, Ulan Ude, 1971.

27 Pritsak, Omeljan; **Die bulgarische Fürştenliste und die Sprache der Protobulgaren**, Ural Altaische Bibliothek, I, Wiesbaden, 1955; 'Bolgaro Tschuwaschica', UAJb 31, 1959, 274-314; Poppe, Nicholas 'On Some Altaic Loanwords in Hungarian', **American Studies in Uralic Linguistics**. Uralic and Altaic Series vol. 1, Bloomington, Indiana, 1960, s. 140-147; Rona Tas, A. Fodor, S. Epigrafica Bulgarica, A Volgai bolgár-török feliratok, Szeged, 1973; Bunlardan başka Ural Dillerine Batı Türkçe'sinden geçen kelimeler için bkz. N. 88. Ayrıca verdiği toplu bilgi bakımından Dilaçar, A. 'Batı Türkçesi', TDAY Belleten 1953, Ankara 1953, s. 73-92.

28 Poppe, Nicholas, **Grammar of Written Mongolian** Wiesbaden, 1954, XII + 195 s. **Introduction to Mongalian Comparative Studies,** MSFOu 110, Helsinki, 1955, 300 s. (Ünsüzlere ait bütün kurallar bu eserin 96-171 sayfalarındaki bilgiye dayanmaktadır) **Introduction to Altaic Linguistics,** Wiesbaden, 1965, XIII + 212 s. (Özellikle s. 7, 15, 16, 18). Handbuch der Orientalistik (Herausgegeben von B. Spuler), Erste Abteilung, Der nahe und der mittlere Osten, Fünfter Band: Altaistik, Wzeiter Abschnitt: **Mongolistik**, Leiden-Köln, 1964, 297 s.

29 Nichoias, Peoppe, **Introduction to Mongolian Comparative Studies**, s. 15.

30 bkz. yk. s. 16.

31 bkz. yk. s. 14-24.

32 Hattori Shiro. 'The Length of Vowels in Proto-Mongol', Studia Mongolica, I. fasc. 12, Ulaanbaatar, 1959, s. 3-6 (aynı yazı **Mongolian Studies**, Budapest-Amsterdam, 1970'te yayımlanmıştır. s. 181 vd.), 'Initial Plosives of Proto-Mongolian and Their Later Developments with Two Additional Remarks', Sciences of Language 3, Tokyo, 1972; Poppe, Nicholas, 'On the Velar Stops in Intervocalic Position in Mongolian', UAJb. 31, 1959, s. 271; 'The Primary Long Vowels in Mongolian', JSFOu 63, Helsinki, 1962, 19 S.; 'On The Long Vowels in Common Mongolian', JSFOu 68, Helsinki, 1967, 31 s., Murayama, S., 'Die Entwicklung der Theorie von den primären langen Vokalen im Mongolischen', **Mongolian Studies,** Budapest-Amsterdam, 1970 (Burada, Monguordaki uzunlukların Ana Mogolca'dan geldiğini ilk olarak Masayoshi Nomura'nın ileri sürdüğü, birinci çalışmasında ispat edemediği bu iddiayı ikincisinde ispatladığı Murayama tarafından açıklanır. s.360), Doerfer, Gerhard, 'Langvokale im Urmongolischen?', JSFOu 65, 4, Helsinki, 1964, II. 70, 1, 1969. Bununla ilgili olarak bkz. Poppe 'Altaic Linguistics-An Overiew', s. 163-164.

33 Poppe, Nicholas; **Introduction to Altaic Linguistics** (özellikle s. 25-28, 179-180, 184-186, 197, 199, 202); Handbuch der Orientalistik (Herausgegeben von B. Spuler) Erste Abteilung Der nahe und der mittlere Osten, Fünfter Band Altaistik, Dritter Abschnitt **Tungusologie,** Leiden-Köln, 1968, 286 s. (ünlü ve ünsüzler hakkında verdiğim kuralların önemli bir kısmı bu esere dayanır.)

34 Ramstedt. G.J.: **A Korean Grammar, Studies in Korean Etymology, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft**, I. Lautlehre (özellikle s. 80, 85, 137, 153 - 156): Poppe, Nicholas; **Introduction to Altaic Linguistics** (özellikle s. 75 - 77, 137. 139, 146, 148, 181, 184 - 185, 189-190)

35 Miller, Roy Andrew: **THe Japanese Language: Japanese and the Other** Altaic Languages.

36 bkz. N. 35. ikinci eser (s. 3 - 5)

37 bkz. N. 35. ilk eser, Chapter I (özellikle s. 7 - 55)

38 bkz. N. 35. ilk eser, Chapter IV (özellikle s. 150 - 156)

39 bkz. aynı eser. s. 192 - 194

40 bkz. aynı eser. s. 194

41 bkz. aynı yer s. 180.

42 bkz. aynı yer s. 190 - 191, 198.

43 bkz. aynı yer s. 170 - 175. Bu hüküm Miller'e aittir.

44 bkz. aynı eser s. 196 - 198. bkz. aşağıda N. 64.

45 bkz. aynı yer s. 197. bkz. aşağıda N. 64

46 bkz. aynı yer s. 177. 196 - 198'de verilen kelimelere dayanarak

47 Collinder, Bjorn: La pranté linguistique et le calcul des probabilitiées'. Uppsala Universitet. Arsskrift, no. 13. Sprakretenskapliga Saliskapets forhandlingar. 1948. s. 1 - 24: Cowan. H. K. J. 'Statiscial determination of linguistic relationships, Studia Linguistica 16, 1962. s. 57 - 96: Dolgopolsky, A.B.: 'Gipoteza dreveisego rodstava yazıkoviç semei Svernoi Evrazil s veroyatnostnoi toçki zreniye, Voprosı Yazıkoznaniya 2. 1964. s. 53 - 63; Hymes. Dell: 'Comment on: New mathematics for glottochoronology, by Nikolass J. van der Merwe'. Current Anthropology, no. 7 1966, s 492 - 493: Bender, Marvin L.... 'Chance CVC correspondences in unre lated languages'. **Language** 45. 1969. s. 519 - 531.

48 Bu konulardaki bibliyografya oldukça zengindir. Bunlara örnek olmak üzere iki symposiumun sonuçlarını toplayan şu eserler ve Poppe'nin bir kaç araştırması verilebilir: **Problema obşçnüsti-altyskih yazıkov,** Leningrad 1971: **Oçerki sravnitel'noy leksikologii altayskih yazıkov**, Leningrad, 1972: Poppe, N.: 'On Some Words for 'Guest' in the Altaic Languages', Jean Deny Armağanı **Mélanges Jean Deny**, Ankara, 1958, s. 197 - 201: 'On Some Altaic Names of Dwellings', StOF XXVIII. 3. 1964: 'On Some Cases of Fusion and Vowel Alternation in the Altaic Languages'. CAJ XIX. 4, 1975. s. 307 - 321.

49 Ramstedt, G. J., 'Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch türkischen Ursprache', JSFOu XXXII. 2, Helsinki, 1916 /1920, s. 238 - 251 bu konuda yazılmış ilk makaledir. İlgili alanlarda yapılan çalışmaların sonucu olarak bilgi birikmesi yolu ile Alt. # *p nin izlerinin hangi lehçe, şive ve ağızlarda saklandığı tesbit edilerek bunlar yavaş yavaş öncekilere eklendi (msl. Potanin'in malzemesi arasında Şirongol, San Ç'uan'a ait olanlar. Poppe'nin Dagur, de Smedt ve Mostaert'in Monguor vb. Bunlardan Todaeva. B.H.'nin **Mongol'skie Yazıki i Dialekti Kitaya.** Moskova. 1960. 135 s. nisbeten az bilinen bir alana ait bulunması bakımından önemlidir.) Pelliot, P., 'Les mots a H intiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIII-e et XIV-e siècles'. JA 206, 1925. s. 193 - 263 (bununla ilgili olarak Poppe. N. 'ZKV 3. 1928. s. 564 , 580), Räsänen, Martti, **Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen,** StOF XV, Helsinki, 1949, 249 s. Poppe N., (tanıtma ve tenkid): G.J. Ramstedt **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft.** II. Formenlehre. MSFOu 104. 2. Helsinki. 1952 (ed. Pentti Aalto), **Language,** vol. 30. no. 1. Oct. Dec. 1954. s. 570 - 578. (Poppe burada Ramstedt'in *p için verdiği 42 örnekten 20 sini kusursuz bulur, bunlara 20 örnek daha ekler). Aalto, P 'On tha Altaic initial *p-, CAJ. I. 1955. s. 8 - 16 Räsänen. M., 'Türkische anlautendes h- als Überbleibsel des alten p-', UAJb. XXXIII, 1962. s. 146 - 148, Poppe, No., 'On the initial h in the **Yüan - chao pi-shih'**, The Bull. of the Ins. of Hist. and Philology, Acadameia sinica, Vol. XXXIV. in honor of Dr. Li Fang - Kuei on his 65th birthday, part 2. Taipei, Tai-wan, China. October 1969, Doerfer, G. 'Das Chaladasch - eine archaische Türksprache in Zentralpersian' ZDMG. Band 118. Heft 1. Wiesbaden. 1968, s. 105 - 106. **Khalaj Materials**, Bloomington, Indiana, 1971 (Halaççada Ana Altay *p'nin h olarak saklandığını gösterir.) Kore ve Japonca için bkz. Martin, S.E. ve Miller'in çalışmaları N. 50 son satırlar (1966, 1971). Buna göre Alt. *p : Ko. p: EJ. O

50 Tk. z/: Çuv. r/. Tk. r/: Çuv. r/ ilk olarak Schott tarafından tesbit edilmiştir (**Versuch über tatarischen Sprachen, Berlin, 1836)** Ramstedt. Tk. z/: Mo.r/. Tk. r/: Mo. r/ olduğunu keşfetti **Über die Konjugation des Khalkha Mongolischen**, Helsinki. 1902). Gombocz, Z. 'Az altaji nyelvek hangtörténe téhez', NyK. XXXV. 1905, s. 241 - 282 ve daha sonra 'Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen'. KSz XII. 1912, 36 s. de bu denkleşmelerin Tunguzca için de doğru olduğunu gösterdi. Ramstedt. 'Zur mongolisch - türkischen Lautgeschicte'. KSz XV. XVI. 1912 de Tk. z/ .: Mo. r/ : Ma. r/'yi örnekleri ile işledi. Samoyloviç. A. **Nekotorie dopolnenya** k **klasifikatsli turetskih yazıkov,** Petrograd. 1922 deki tasnifinde Tk. -z/ : Çuv. r/ yi bir ayıraç olarak kullandı. İki yıl sonra. Ramstedt ve Poppe Çuvaşça'nın özelliklerini yeniden gözden geçirerek Altay dilleri arasındaki yerini tesbite çalıştılar. Polinavov. E.D. 'K voprosu o rodsvennıh otnoşeniyah koreysko altayskih yazıkov'. IAK 1927. s. 1105 - 1204 (özellikle 1201 - 1202) Tk. z/: Çuv. Mo.. Ma. r/ : Ko. l/r Tk. r/ : Çuv., Mo.. Ma. r/ : Ko. l/r. ilgisini buldu. 1962 de Murayama Shichiro. 'Etymologie des altjapanischen Wortes irö 'Farbe, Gesichts - farbe, Gesicht' UAJb XXXIV. 1962. s. 107 - 112'yi yayımladı.' Bu araştırma Tk. z/ : Mo. r/ : Ja. r/ denkleşmesi konusunda ilk örnek oldu. 1966'da Martin, Samuel E.. 'Lexical evidence relating Korean to Japanese'. **Language** 42. s. 185 - 251 Japoncanın bir Altay dili olarak ele alınışında dönüm noktası teşkil eden bu makalesinde Alt. *r/ : Ja. r/yi ayrıntılı bir şekilde inceledi. Miller bunları sistemleştirerek **Japanese and the Other Altaic Languages**'inde kullandı. (1971)

51 Tk. ş/ : Çuv. l/, tk. l/: Çuv. l/ Schott tarafından keşedildi. Bu denkleşmenin öbür halkalarının bulunuşu No. 50 de verilen eserler ve sırayı takibeder. Miller'in çalışmaları Kore ve Japon dillerindeki karşılıklarda daha önceki araştırmalardan gelen fonetik değer hatalarını da düzeltmiştir.

52 Schott'un ve daha sonra Anton Boller'in Altay dilleri konusundaki çalışmaları Tk. # y'nin karşılığı olarak Moğol ve Mançu dillerinde # c, # d, # n =ñ, y bulunduğuna dair bazı özlemleri kapsamakta idi. Gombocz, 1905 yılında NyK'te yayımladığı Macarca bir araştırmasında bunları sistemli bir şekilde denkleşmeler halinde verdi. 1912 de bu çalışmasını düzeltme ve genişletme sureti ile yeniden yayımladı. Onun KSz XII'de çıkan bu yazısı. Ramstedt'in aynı konudaki iki makalesi tarafından aynı dergide takib edildi (bkz. N. 50). Türkoloji çalışmalarının getirdiği bilgierin birikmesi ile, Türk Dilinde kelime başı y sesinin Çuvaş ve Yakutçada (Bu Böhtlingk'tenberi biliniyordu) s ile karşılandığı ve bu sesin başka birçok karşılıkları bulunduğu tesbit edildi. Samoyloviç'in tasnifinde kullanılmayan bu önemli özellik Poppe'nin 'Altaisch und Urtürkisch' adlı makalasinde (1926) ATk. # y yalnız AAlt. ve Mo. ile karşılaştırılarak bir şema halinde verildi. (s. 119). Buna göre AAlt. #δ,c ,y ,n, n, Mo # d, c, y, n, ana Türkçede ise yalnız # y idi. Sonraları bu şema bazı değişiklikler geçirdi. Sırası ile Vladimirtsov, Ramstedt, Kanazawa, Ōno Susumu, Murayama, Martin ve Miller'in çalışmaları ile bunlara Kore ve Japon dillerindeki karşılıklar bulundu. (Bu çalışmalar için bkz. N. 11)

53 Uygurca d/ : Osmanlı, Çağatay. Tatar y/ daha Klaproth'un **Asia Polyglotta** (1823)'sından beri biliniyordu. Böhtlingk, **Über die Sprache der Jakuten** (1851) de Uygur d/ : Yakut t/ : Tatar y/ denkleşmelerini örnekleri ile verir (s. 176). Castrén'in ölümünden sonra yayımlanan Karagas - Koy-denkleşmelerini örnekleri ile verir... balca üzerindeki çalışması ile biraz daha genişleyen bu denkleşme malzemesi Gombocz tarafından başarılı bir şekilde formüllendi (1905. 1912). Ramstedt, Martin, Miller öbür dillerdeki karşılıkları tesbit ettiler.

54 Sırası ile Ramstedt, **Einführung**... I. s. 86, Poppe, 'The Mongolian Affricates *c and *ǯ, s. 205 - 207, **Introduction to Mongolian Comparative Studies,** s. 102 - 105. Benzing, Johannes. **Die tungusichen Sprachen**, Ver such einer vergleichenden Grammatik, Abhandlungen der Geistes - und Sozial-wissenschaflischen Klasse. Jahrgang 1955. Nr. 11, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Wiesbaden. 1956. s. 31: Miller **Japanese and the Other Altaic Languages.**

55 bkz. N. 54'te gösterilen eserler, Ramstedt, s. 89. 92. Poppe s. 211 - 212 ;107 - 110; Benzing s. 32. Martin, Miller'in yukarıda verilen çalışmaları.

56 bkz. N. 54'te gösterilen eserler. Ramstedt s. 114 - 115. Benzing, s. 40 (yalnız ň/ için), Poppe. 'Altaisch und Urtürkisch'. s. 104. Ramstedt, **Einführung**... I, s. 73 - 77, Poppe, **Introduction to Mongolian Comparative Studies,** s. 162 - 164. Benzing. s. 38 - 40 (yalnız # ň için).

57 Şekil 2, 3, 4'te, beş Altay dilinin ünsüz ve ünlülerini Ana Altaycadakilerle karşılaştırmak sureti ile ilk defa bir tablo halinde vermeyi denedim . Bunlara kaynak olarak Ramstedt, Poppe ve Miller'in daha önce adları yazılan araştırmalarındaki denkleşme kurallarını kullanmakla birlikte, Korece ve Japonca için bu ana eserlerde geçen bütün karşılaştırma örneklerini kontrol ettikten sonra, bulduğum farkları da dikkate alarak evvelce yapılmış (ve tabii bütün Altay dillerini kapsamıyan) şu şemalardan da - bazılarından biraz ayrılmakla birlikte - faydalandım: Ramstedt, G.J., **Studies in Korean Etymology** (s. 10). **Einführung**... I (s. 80, 85, 137), Poppe, N., **Introduction to Altaic Linguistics** (s. 197, 199, 203), Posch, Udo, 'Die altaische Sprachverwandtschaft - Theorie oder Hypothese?", Handbuch der Orientalistik, Fünfter Band Altaistik, Zweiter Abschnitt **Mongolistik** (s. 32, 33, 34), Menges, Karl H., 'Die Tungusichen Sprachen', Handbuch der Orientalistik, Fünfter Band Altaistik, Dritter Abschnitt **Tungusologie** (Tsintsius'un gramerindeki 93, 109, 250 - 251 nci sayfalardan alınan s. 34, 36, 37, ve 44 - 45'teki şekiller), Miller, Roy Andrew, **Japanese and the Other Altaic Languages.** Beş dile ait ses denkleşmelerini özetleyen s. 305 - 306'daki liste ayrıca ve kontrol için kullanıldı.

58 Bu özellikler Ramstedt, Poppe, Miller'e ait ana eserlerde ve Altay dillerini başka dillerle karşılaştırmak için yapılan araştırmalarda yer almaktadır. Bunlar arasında toplayıcı bilgi Wiedemann, **F., Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens,** 1838. Poppe, N., **Introduction to Altaic Linguistics,** 1965 (7. Characteristic structural features of the Altaic Languages, s. 177 - 196), Aalto, Pentti; 'Uralisch und Altaisch', UAJb 41. 1969, s. 323 - 334'te bulunmaktadır.

59 Ramstedt, G.J., **Einführung**... II.

60 Poppe, Nicholas, (tanıtma ve tenkid) '**Einführung in die altaische Saprachwissenschaft. II. Formenlehre, 1952'. Language,** vol. 30. no. 4 October December. 1954. s. 576.

61 Miller, Roy Andrew, **Japanese and the Other Altaic Languages**, 1971. s. 263.

62 bkz. N. 58.

63 Bu bakımdan Altay Dili Teorisine en şiddetli bir şekilde karşı çıkan Doerfer ve Sir Clauson'un çok sayıda yazıları vardır. Bunlardan ikincisinin şu yazısını, yayımlandığı yer dolayısı ile veriyorum: Gerard Clauson, London, England, 23. VII. 1971. 'On the Idea Of Sumerian Ural Altaic Affinties'. Current Anthropology. Vol. XIV. no. 4. October 1973. s. 493 - 495

64 Miller **Japanese and**..., s. 160 - 161'de ikinci hecenin sonunda olup 'öbür Altay dillerinde bulunmayan' ünlüleri 'epenthetic' veya 'echeowel' (yankı ünlüsü) olarak adlandırıyor ve bunların sonradan meydana geldiğini açıklıyor. Bununla birlikte 'öbür Altay' dillerinin bu konuda birbirlerinden ayrıldıklarını unutmuş görünüyor. **The Japanese Language,** s. 196 da bu çeşit ünlülerden bahseder. s. 208 de yine ünlü uyumu dolayısı ile tek heceli ve ünsüzle kapalı ödünç kelimelerin sonuna getirilen ünlülerden yalnız i ve u için 'gerçek bir uyum' sayılabilecek bir sıralama kuralının varlığını gösterir.

65 'Ein anlautender stimmloser Labial in der **mongolisch - türkischen Ursprache**'. JSFOu 32. 2. Helsinki. 1916.

66 Street, J.C. (tanıtma ve tenkid 'Poppe, N., **Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen,** Teil T. Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden, 1960, XI + 188'. Language Vol. 38. 1962. s. 92 - 98 (şema s. 95'te).

67 Özellikle Murayama, Miller'in eserinin tanıtma ve tenkidine ait yazısının (bkz. N. 11) sonunda: 'İnsan, onun (Miller'in) bu derece komplike dilbilgisi malzemesini sistemleştirmedeki yüksek kabiliyetine sadece hayranlık duyabilir.' demektedir.

68 Bunlardan biri Hattori Shiro'ya ait olup 1952 de tamamlanmıştır. (bkz. N. 11)

69 Miller. **The Japanese Language**, s. 167 de arkeoloji ile Japoncanın kronolojisini tayin konusunda başka önemli aydınlatıcı bir çeşidini konuşuyorlardı.

70 Bu önemli özellik Miller'in dikkatinden kaçmamıştır. bkz. **The Japanese Language**, s. 125. ilk paragraf.

71 Vakti ile W. Eberhard'in TTK tarafından yayımlanan **Uzak Doğu Tarihi**'nde buna benzer bir ifade ile karşılaştığımı hatırlıyorum.

72 Bunlar arasında Hind - Avrupa dillerinden Tohar, Sogd, Hotan - Saka, Hârezm, Turfan - Pehlevi, Kuşan - Saka, Part, Alan ağızlarından bazıları, Kırım (daha sonra Ukrayna ve Polonya), Ermeni, Güney Slavcaya dahil bazı ağız ve lehçeler, Kırım Gotçası vb., Eski Sibir dillerinden Kot, Ara, Asan, Ural dillerinden bazı Samoyed dilleri, Altay dillerinden Altın Ordu, İlhanlı ve Çağatay alanlarına dahil olan bazı Moğol guruplarının dilleri Türk Dili tarafından assimile edilmiştir. Buna karşı, Avrupa'da siyasî veya askerî felâketlerden sonra birçok Batı Hun, Avar, Bulgar Türk gurupları İtalya Kuzeyi, Güney Almanya, Çekoslovakya'ya kadar yayılan bir alanda dillerini tamamen kaybetmişlerdir. Aynı şekilde Peçenek, Kuman, Kıpçak (bunlar arasında Zaparoşti Kazak), Tuna'yı güneye doğru aşan Uz (bunlardan bir kısmı Mora yarımadasına sığınarak) Avrupa dilleri tarafından assimile edilmiştir. Hindistan, İran, Suriye, Irak, Arap Yarımadası vb. (bu son üçünde özellikle Oğuz Türkleri ve bazı Kıpçak gurupları) fâtih olarak girdikleri yerlerde yavaş - yavaş dillerini kaybederek erimişlerdir. Uzak Doğu'da Çin, sürekli olarak Altay halklarının nüfusu ile beslenmiştir. Bunlar arasında Kidan, Cuçen, Toba, Mançu ve daha yeni olarak bazı Tunguz gurupları Çinlileşerek dillerini kaybetmişlerdir. Bunlar başlı - başına büyük bir araştırma konusu teşkil edecek kadar önemli sayıdadır.

73 Svitiç. V. M. İlliç. **Opıt sravneniya nosratiçeskih yazıkov, Vvedenie Sravnitel'nıy Solvar'**, b-K. Moskva, 1971. Poppe, N. (tanıtma) 'Ein vergleichendes Wörterbuch der nostratischen Sprachen', FUF 39. 1972.

74 Ramstedt, G.J., The Relation of the Altaic Languages to Other Language Groups', JSFOu LIII, 1946 - 1947, s. 15-26; Hagenauer, 'Ainu and Altaic Languages', Journal of Languages. Hollanda, Koppelmann, D.H. **Die Verwandtshaft des Koreanischen und der Ainu-Sprache mit den indogermanichen Sprachen,** Wien, 1928, Rahder,, J., **Etymological Vocabulary of Chinese, Japanese, Korean and Ainu,** I. Tokyo, 1956. II-III New Haven. Conecticut, 1959. IV. 1960, V. 1962.; Andronov, M., **Materials for a Bibliography of Dravidian Linguistics,** Dept. of Indian Studies, University of Malaya, Kuala Lumpur, 1966, madde no: 376 (altaic), und Uralaltaisch', UAJb XXV, 1953, s. 161-173, Menges, Karl H., 'Altaisch und Dravidisch', Orbis, XIII. no: 1. 66-103. Louvain, 1964. Bu makalenin kısa bir özeti 'The Dravido- Altaic Relationships'. Journal of Tamil Studies I., 1969, s. 1 vd., Schoebel. C., **Affinités des Langues Dravidiennes et des Langues Ouralo - altaiques,** Paris. 1873. Webb. Rev. Edward. 'Evidences of the Scythian Affinity of the Dravidian Languages Condensed and Arranged From Rev.

r. Caldwell's Comparative Dravidian Grammar.'. JAOS 7. s. 271 vd., 1862; Winkler, H., **Die Sprache der 2. Kolumne der dreisprachigen Inschriften und das Altaische,** Breslau, 1896; Koppers. W., 'Halk bilgisi ve Cihânşümul tarih tetkiki karşısında Öz Türklük ve Öz Indo - Cermenlik', **İkinci Türk Tarih Kongresi,** İstanbul, 1943 (Etrüsk, Lidya ve Altay isim çekimleri ilgili gösteriliyor); Cahun, L., **Origine Touranienne de l'Idiome Qui a Précédé en France Les Langues Aryennes,** Paris. 1877. Felden, Fr. von.der, 'der Ursprung der nichtgemein - indogermanischen Bestandteile de gremanischen Sprachen', **Anthropos** 14/15, 1919 - 1920, s. 788 - 792. Jensen. M., 'Ingogermanisch und Altaisch', **Festschrift Hermann Hirt II.** 1935. 125 - 131, Koppers, W. yk. göstr. Der (burada Altay isim tasrifleri Lidya ve Erüsketekilerle karşılaştırılıyor. Ayrıca . A. Nehring'den naklen Eti, Lidya, Likya ve Ural Altay zamir karşılaştırmaları verili- yor.) Sinor, D., 'Ouralo - altaique - indoeuropéen', **Toung P'ao** XXXVII. 1944; Andrada. M.J., 'Po- sibles relaciones extrenas del grupo linguistico maya', **Mayan Studies,** 1966, Ferario, B., 'Della possible parentela fralde lingua 'altaiche' od alcune Americane', **XIX. Congrés Internationale des Orientalists,** Roma, 1938, 210 - 223, Porto - Seguro, Vicomte de, **L'origine touranienne des Americains Tupi Caribes et des anciens Egyptiens,** Leipzig - Berlin, 1876; Hommel, Fritz, **Die Sumero - akkader ein altaisches Volk,** Ausland. 1884. 'Die Sumero - akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse', Zeitschrift für Keilschriftforschung I, 1884; Hommel, Fritz yk. göst. iki çalışmadan başka 'The Sumerian language and its affinities', JRAS XVIII. 1886. 'Die Verwandtschatsvehältnisse des Sumerischen'. **Festschrift P. W. Schmidt,** Wien. 1928. s. 67 - 74. Lenormant. Fr.. **La magie chez les chaldéens et les origines accadiennes,** Paris. 1874. **La langue primitive de la Chaidée et les idiomes touraniens. Paris,** Paris, 1875. ayrıca Christian, Viktor. **Die sprachliche Stellung des Sumerischen, Paris** 1932. 126 s. (Die Beziechungen des Sumeriches zum Ural - Altaischen' s. 52 - 63). Zakar, Andreas. 'Sumerian - Ural - altaic Affinities', Current Anthropology, Vol. 12, no. 2, April 1971. s. 215 - 225 (metodoloji bakımından önemli). Clauson, Gerard (bu makalenin tenkidi) 'On the Idea of Sumerian - Ural - Altaic Affinities'. London. England. 23. VII. 71. Current Anthropology, Vol. 14. no. 4. October 1973. s. 493 - 495.

75 Matsumoto, N. , **Le japonais et les langues austro - asiatiques,** Paris, 1928; Rahder. J. 'Comprative Treatment of the Japanese Language', Monumenta Nipponica, VII, 1951, s. 198 - 206; VIII, 1952, s. 239 - 288; IX, 1953, s. 109 - 257, X, 1954, s. 127 - 168; **Etymological Vocabulary of Japanese, Korean and Ainu F.,** Monumenta Nipponica, Monographs, no. 16, Tokyo, 1956, 73 s. II. New Haven, Connecticut, 1959, 78 s., III, 1959, 66 s., IV. 1960. 38 s., V, 1962; Winkler, H., **Der Uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische,** Berlin, 1909, 316 s.; Charencey, H.G. de. **De la parenté de la langue japonaise avec les idiomes tartares et americaines,** Paris, 1858; Miller, R.A., **The Japanese Language,** Chicago, 1970, s. 61; Hattori. J. 'The relationship of Japanese to the Ryû - Kyû Korean and Altaic Languages', **Transactions of the Asiatic Society of Japan** Yokohama, ser. 3. v. 1. Tokyo, 1948. s. 101 - 133; Miller, R. A., göst. y.

76 Andronov, M., **Materials for a bibliography of Dravidian Linguisties,** Dept. of Indian Studies, University of Malaya, Kuala Lumpur, 1966, madde: 316, 317, 318, 319, 682. Koppelmann, D.H., **Die eurasische Sprachfamilie Indogermanisch, Koreanisch und Verwandtes,** Heidelberg. 1933.

77 Bouda, K., 'Tungusisch und Ketchua', ZGMG CX, 1960, s. 99-113. 'Kets chua II.' ZDMG CXIII, 1964, s. 602 - 623; Winkler. H., 'Tungus und Finnisch - Ugrisch' I.. JSFOu XXX. s. 1 - 9, II. JSFOu XXXIX. s. I - 34.

78 Decourdemanche, J.A.. **Etudes sur les racines arabes, sanscrites et turques,** Paris. 1898; Koşay, Hamit Zübeyr, **Elamca - Türkçe Dil Akrabalığı** (Elamish - Türkische Sprachverwandtschaft). Ankara, 1937. 7 s. 'Elam and Central Asian Relations', **Cultura Turcica** Vol. III. nu. 2. Ankara. 1966. s. 190 - 195 (17 kelime, 6 ek ve kural); Brandenstein. W. 'Etrüsk Meselesinin Şimdiki Durumu'. **İkinci Türk Tarih Kongresi, 1937,** İstanbul 1943. s. 211 - 219, Veau. Baron Carra de, **La langue etrusque, sa place parmi les langues,** Paris. 1911, 'Mots étrusques expliqués par le turc', Etrusca I. II **Museon.** 16 + 11 s., Etrusca II 'Mes communications de l'année 1904'. Paris. 1 - 21: Landsberger. B (enno), 'Ön Asya Tarihinin Esas Meseleleri', **İkinci türk Tarih Kongresi, İstanbul 1937,** ayrıbasım 12 s.; Edlinger. A.v.. **Alte Beziehungen der türkischen Sprachen zu den Indogermanischen, 2** vols.; Bamberg - Forchheim, 1912-1913. Danişmend. İsmail Hami, **Antropoloji** ve **Lenguistik Vesikalarına göre Türklerle Hind - Avrupalılar'ın Menşe Birliği,** c. I. İstanbul, 1935, 374 s. + 5 tablo. C. II. Hind-Avrupa Grubunda Türk Dili, İstanbul, 1935, 255 s., Emre, Ahmet Cevat. **Mémoire sur les Relations Généalogiques des Langues Turques et Indo - Européennes,** Préparé pour être communiqué au Congrès des Orientalistes, Sept. 1951. 48 s., **Le problème de la parenté des langues Turgues et Indo - Européennes,** Ankara. 1930. 31 s., I-VIII Table Comparative (Morphologie); Ar, Mustafa Selçuk. 'Çivi yazılı kaynaklarına göre Türkçe, Etice, Hurrice arasındaki bağlar III. **Türk Tarih Kongresi,** Ankara, 15 - 20 Kasım 1943 (TTK Belleten XXXII. 1944, s. 515 - 568. Dekien, Toung. **De l'origine des Americains pré columbien,** Mémoire presenté au XX ème Congrès International des Americanistes, reuni à Rio de Janeiro 1922. s. 21 - 47, Dumézil, G , 'Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc'. Studia Linguistica VIII. Lund. 1954, s. 1 - 15, 'Remarques complèmentaires sur les six premiers noms de nobres du turc et du quetchua', Journal de la Société des Americanistes, nouv, sér t. XLIV. 1956. s. 208. Ferrario. B., 'Della possible parentela fra de lingue 'altaiche' ed alcune Americane', **Actes du Congrès Rome,** 1938, s. 210 - 223 (yalnız Keçua ve Türkçe karşılaştırılmıştır). Ömer (Mayatepek). Tahsin. 'Meksika'da müstamel Maya dilindeki Türkçe kelimeler hakkında izahat'. Türk Dili. I. seri. sayı 12. Haziran 1935. s. 88 - 94: Decourdemanche, J. A., **Etudes sur les racines arabes, sanscrites et turques,** Paris. 1898; Emre, Ahmet Cevat, 'Sümerlilerin Konuşuğu Lisan ve Türkçe' - Yeni Türk Mecmuası, İstanbul Halkevi, Teşrinievvel 1932. s. 48 - 58. **Birinci TÜrk Dili Kurultayı,** İstanbul. 1933. s. 81 - 94. **Eski Türk Yazısının Menşeği (L'Origine de l'Alphabet Vieux Turc).** 1938. 54 s., Hommel. Fritz, vorläufige Mitteilung'im Ausland 1884. nr. 2. 'Die Sumero - Akkader ein altaischer Volk' (Corresp Bl. d. ges f. Anthropologie. 15 yg. no. 8. 1884. s. 63 - 64), 'Die Sumera akkadische Sprache und ihre Verwandtschafts verhältnisse'. Zeitschriftfür Keilschriftforschung I. s. 161 - 178, 195 - 221, 323 - 342, Leipzig. 1884, 'The Sumerian language and its affinities' JRAS XVIII, part 3. London, 1886. **Sumerische Lesestücke,** München, 1894, **Zweihundert sumero - türkische Wortvergleichungen** als grundlage zu einen neuen kapitel der Sprach - wissenschaft. der hern F. W. K. Müller und A. v. Le Coq dankbar zugeeigent, München, April 1915. 16 s., 'Nachtrag', Mai 1915. s. 17-24. 'Zweiter Nachtrag'weitere Wortvergleichungens, Juli 1915, s. 25 - 32. 'Appendix' (James B. Nies, **Ur Dynasty Tablets,** Leipzig. 1920, 195 s. with an appendix by Prof. D. Dr. Fritz Hommel) (s. 195 - 220 + index: 221 - 224). **Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orient,** erste hälfte, ethnologie des alten orients babylonica und chaldea. München 1904. XII + VI + (1. Geographie. Vorderasiens und Nord - ostafrikas) 400 s., zweite häfte, München 1926, s. (401 - 1108) (Özellikle s. 21 - 24, 32, 36, 44, 65 - 66, 86, 95 - 96, 124, 179, 213 - 214, 224 - 228, 232 - 233, 301, 303, 305, 478 vd.). 'Die Verwandtschaft verhältnisse des Sumerischen', **Festschrift P. W. Schmidt,** Wien, 1928, s. 67 - 74, Landsberger, Benno, 'Die Sumerer', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, sayı = 5. Ankara 1943, s. 97-102 (trc. 'Sümerler', Mebrure Osman Tosun, s. 89 - 96). Martayan (Dilaçar), Agop, 'Türk - Sümer ve Hint Avrupa Dilleri Arasında Rabıtalar', **Birinci Türk Dili Kurultayı,** İstanbul, 1933, s. 94 - 104. Munkacsi, Bernhard, 'Zur Bildung der Zehner Zahlwörter im Türkischen', KCsA, I. IV. bölüm. 1924, s. 314. ayrıca KSz V. 343 - 351, Prince, John Dyneley, **Materials for a Sumerian Lexicon** with a grammatical introduction, Leipzig, 1908 (Introduction VII - XXIV, özellikle s. VIII). Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** II. baskı. İstanbul. 1970, 537 s., s. 10-11 ve notlar. Tosun, Mebrure Osman, 'Sümer Dili ile Türk Dili Arasında Karşılaştırma', s. 147 - 168 (İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** s. 33, not 50'ye dayanarak), Wittek, P., 'Sumerisch und Türkisch', Türkische Post (ayrı basım). Bu konu ile genel ilgisi bakımından Koşay. Hamit Zübeyr 'Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Mevkii' (Die Stellung der Türkischen unter den Weltsprachen). TTK Belleten c. III. sayı 10. Ankara. 1 nisan 1939, s. 363 - 376.

79 Arakawa Sôbei, **Gairaigo Jiten** 'Ödünçlemeler sözlüğü'. Tokyo, 1941, Miller, Roy Andrew. **The**

Japanese Language, 1970 (Chapter VI. 'Loan Words'. s. 238, 263). Ueda Kazutoshi, Takakusu Junjiro, Shiratori Kurakichi, Kanazawa Shôzaburo, **Nihon Gairaigo Jiten** 'Japoncadaki ödünçlemeler sözlüğü', 1915; Groot, Gerard, 'Besonderheiten der Ryûkyû sprache' MN 3. 1940. s. 300 - 313, Hattori Shiro, 'The Relationship of Japanese to the Ryûkyû, Korean and Altaic Languages', TASJ, 3 rd series, 1., 1948, s. 101 - 133; Miller, Roy Andrew, **The Japanese Language,** 1970, s. 81.

80 Lee, Ki - Moon, 'Mongolian Loan - Words in Middle Korean', UAJb 35, fasc. B. 1964, s. 188 - 197; Ligeti, L., 'Les anciens éléments mongols dans le mandschou', AOH X, 3, 1960, s. 231 vd., Poppe, Nicholas, **Introduction to Altaic Linguistics,** Leipzig. 1965 (4. Mutual influences within the Altaic Group, s. 157 - 163), s. 160, 'On some ancient mongolian loan - words in Tungus', CAJ, Vol. XI, no. 3, Wiesbaden, Sept. 1966, s. 187 - 198, 'on Some Mongolian Loan Words in Ewenki', CAJ, Vol. XVI, no. 2, Wiesbaden, 1972, s. 95 - 103, Sanceev, G. D., 'Mançcuro - mongol skie yazıkovie paralleli', Izvestiya Akademii Nauk SSSR, otdelenie gumanitarnıh nauk 1930, s. 601 - 626, 673 - 708.

81 Poppe, Nicholas, **Introduction to Altaic Linguistics,** s. 163

82 Poppe, Nicholas, 'Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen' UJb 7. 1927, s. 151 - 167: Koşay, H. Z., **Kore Dilinde Türkçe ile Müşterek Unsurlar,** İstanbul, 1952; Caferoğlu, Ahmet, 'Azeri Lehçesinde Bazı Mogol Unsurlar', Azerbaycan Yurt Bilgisi, sayı 6 - 7, İstanbul, 1932. I. s. 215 - 226, sayı 25, İstanbul, 1934. II. s. 3 - 8. 'Der ursprung der Wörter **tongal, küräkän** und **nämär** im aserbaidschanischen Dialekt', Die Welt des Islams, 1941. s. 53 - 60. 'Azerbaycan ve Anadolu ağızlarındaki Mogolca unsurlar', TDAY Belleten II. 1945. 'Türk dilinde **nöker** ve **nökerzâdeler** müessesesi', **IV. Tarih Kongresi,** Ankara, 1952, s. 251 - 262. 'Azeri şivesinde **nohur** ve **lap** kelimeleri', Roczink Orientalistyczny XVII, Krakow, 1953, s. 180 - 183, 'Azerbaycan ve Anadolu ağızlarındaki Mogolca unsurlar' TDAY Belleten, Ankara 1954, s. 1 - 10, 'Tarla Kültürü ve Etnoğrafyasına Göre 'kotan', TDED. XIX, s. 43 - 50, eren, Hasan, 'Caucasian Turkic Elements in the Anatolian Dialects. **Studia Caucasica,** I, 1963, s. 93 - 126 (Anadolu'ya yerleşen Kafkas Türk boyları yolu ile Mogolcadan gelen bazı kelimeleri de kapsar), 'Anadolu'da Kafkasya Türkleri', TDAY belleten, 1961, Ankara 1962. s. 319 - 357, 'Sibirya Türk Dillerinde Mogol Unsurları', Türk Dili - Belleten, Seri III. sayı XIV ,XV, Ankara, 1951, Kaluzynski, St., **Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache,** Warszawa, 1962, Mândoky, Istvâan, 'Macaristandaki Koman dilinin Mogolca unsurları', Daimi Milletlerarası Altayistik Konferansı. XVI. Toplantı, Ankara. 24 Ekim 1973. Oğuz, Mehmet, **Türk Mogol Ortak Sözleri, Kaşgar,** 1942, Poppe, N., 'Jakûtische Etymologien, UAZb 33, 1 - 2. 1961. s. 136 - 141, 'Die Mongolischen Lehnwörter im Komanischen', **Németh Armağanı,** Ankara, 1962, s. 331 - 340, **Introduction to Altaic Linguistics,** s. 159, 'Turkic Loan Words in Middle Mongolian', CAJ. I. 1955, s. 36 - 42, Ramstedt, G. J., **Kalmückische Wörterbuch,** Helsinki, 1935 (Türk Dilinden Kalmuk ve oyrat Dillerine geçen kelimeler işaretlenmiştir), Temir, Ahmet, 'Türkçe ile Mogolca arasındaki ilgiler'. DTCFD XIII, 1 - 2, Ankara, 1955, Tuna, Osman Nedim, 'Mongolian Loan Words in Anatolian Dialects', Inner Asia Colloquium, session, November 21. 1963. Seattle, 'Mongolian Loan Words in Ancient and Middle Ottoman', Inner Asia Colloquium, session, March 1, 1965, 'Osmanlıcada Mogolca Ödünç Kelimeler', TM XVII, İstanbul, 1972, s. 209 - 250, 'Osmanlıcada Mogolca Kelimeler', TM XVIII, İstanbul, 1976, s. 281 - 314, Vladimirtsov, B. Ya., 'Turetskie elementi v mongolskom yazıke', ZVO 20, 1911, s. 153 - 184. Buraya Németh, J. 'Die türkisch - mongolische Hypothese', ZDMG 66, 1912, s. 549 - 576 ilgisi bakımından ekliyorum. Bang. W. 'Türkisches Lehngut im Mandschurischen', UJb IV., 1924, s. 15-19. Kotwicz, W. , 'Les éléments turcs dans la langue mandchou' RO XIV, 1938.

83 Poppe, N., **Introduction to Altaic Linguistics,** 1965 (bkz. Contacts of Altaic Languages with other languages. 165 - 172, Altaic influences upon other languages. 172 - 173).

Arakawa Söbei. **Gairaigo Jiten,** 1941. bkz. N. 79 Ueda Kazutoshi. Takakusu Junjiro, Shiratori Kurakichi, Kanazawa Shôzaburo, **Nihon Gairaigo Jitaa,** 1915: bkz. N. 79

Haltori Shiro, Ainugo hôgen jiten 'Aynu, Japonca ve İngilizce Indekslerle Aynu Sözlüğü', 1964. Miller, **The Japanese Language** (Chapter VI. Loanwords. s. 239)', bkz. Arakawa Söbei

yk., Ueda Kazutoshi yk. Miller, yk. s. 237 - 247, Kamei Takashi 'Chinese borrowings in prehistoric Japanese', 1954, Karlgren, Bernhard, **Grammata serica recensa,** Stockholm, 1957 (Museum of Far Fastern Antiquities Bulletin 29) ayrıca **Etudes sur la phonologies chinoise,** Stockholm Leyden, 1915 - 1926. **Analytic Dictionary of Chinese and Sino - Japanese,** Paris, 1923, Saneto Eshu, 'Chûgoku nihaitta Nihongo' (Çincede Japonca Unsurlar), s. 1039 - 1041. Chûgoku gogaku kenkyûkai, ed., **Chûgoku gogaku jiten, 1958,** Yamada Yashio, **Kokugo no naka ni okeru kango no kenkyû** (Japoncadaki çince unsurlar üzerinde çalışmalar), 1940; Arakawa, Miller, yk. göst. y., 241 - 242, Ueda yk. göst. y., Arakwa, Miller yk. göst. y. s. 241, Ueda yk. göst, y., Vos. Fritz 'Dutch influences on the Japanese Language', **Lingua** 12, 4. s. 341; 388; Arakawa bkz. yk., Gatenby, E. V., 'The influence of Japanese on English; **Eibungaku kenkyû** 11. 4. 1931. s. 508 - 520, 'Additions to Japanese Words in English', ibid, 14. 4. 1931, s. 595 - 609, Ichikawa **Sanki, 'T**he pronunciation of English loan - words in Japanese'. A Grammatical miscellany offered to Otto Jespersen, Copenhagen. 1930, s. 179 - 190, Miller, bkz. yk. s. 241 - 256. Norman. Arthur M. Z., 'Bamboo English, the Japenes influence upon American speech in Japan', AS 30. 1955, s. 44-48; Miller. a., y. s. 242: Miller. a.y.s. 256: Konwlton, Edward Colby Jr.. **Words of Chinese, Japanese and Korean origin in the Romance Languages,** Stanford University (yayımlanmamış doktora tezi). 1959. Miller. a.y., s. 240; Miller, a. y., s. 242 - 244; Miller. a. y.. s. 240; Miller, a, ,y, s. 256; Miller. a. y., s. 247 - 248; miller. a. ,y, s. 247; Miller. a. y., s. 256; Swadesh, Morris, 'Linguistic Overview', **Prehistoric Man in the New World,** Chicago - London 1971, 5 th edition (first edition 1964). s. 536.table 2.

84 Karlgren, bernhard, bkz. N. 83. ayrıca 'A Compendium of Phonetics in Ancient and Archaic Chinese', BMFEA 26, 1954, **Koreiskiy Yazık,** Sbornik Statey. Moskova. 1961. Samuel E. Martin, Yang Ha Lee. Sung - Un Chang. **New Korean - English Dictionary,** Minjugseogwan, Seoul, Korea, 1967. XIII + 1902 s., Poppe, N., bkz. N. 83, s. 166. **Voprosı koreyskogo i kitayskogo yazıkoznaniya,** Leningrad. 1958: Webster, Grant, 'Korean bamboo English once more'. AS 35, 1960, s. 261 - 265; Knowllton. Edward Colby Jr., bkz. N. 83: Swadesh, Morris. 'Linguistic Overview', bkz. N. 83. a. y.

85 Vladimirtsov, 'Arabskie slova v mongol 'skom' ZKV 5. 1930. s. 73 - 82; Lessing. Ferdinand D. (ed.). **Mongolian - Enlish Distionary,** by Mattai Haltod, John Gombojab Hongin, Serge Kassatkin, F. Lessing. Los Angeles. 1960. 1217 s., Menges. Karl H., **The Turkic Languages and Peoples,** s. 167. Poppe. N., N. 83., s. 166; Vladimirtsov, B. Ya., 'Mongolica I'. Ob otnoşenil mongol 'skogo yazıka k indo - europeyskim yazıkam Sredney Azii' ZKV 1, 1925, s. 301 - 341; Sanjian, Avedis K. (ed.) **Colophons of Armenian Manuscripts 1301 - 1480,** Harward University Press, Cambridge, Massachusets, 1969, XV + 459 s. ; Poppe, N., a.y.., s. 171, Lessing. Ferdinand D., a. y., Menges, Karl H., a. y., s. 166, Pritsak, Omeljan, 'Two names of steppe plants', International Journal of Slavic Linguistics and Poetry VIII. 1964, s. 37 vd., : Tuna, Osman Nedim, 'Turkic and Mongolian Loan - Words in Hindustani', American Oriental Society. 182 nd meeting, Duke University, Chapel Hill, North Carolina, 19. 4. 1972; Poppe, N., a. y., s. 169 - 170; Doerfer, Gerhard, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Band I. **Mongolische Elemente im Neupersischen,** 1963, XLVIII + 557 s. (1 - 409) 'Prologomena zu einer Untersuchungen der altaischen Lehn - Wörter im Neupersischen', CAJ V. s. 1 - 26, Poppe, N., a., y., s. 167 - 168, 170; Poppe, N., a., y., s. 175; Ronatas, András: **Tibeto - Mongolica.** The Tibetan loanwords of Monguor and the development of the Archaic Tibetan dialects, The Hague, 1966, 232 s., Ligeti. L., 'Mongolos jövevenyszavaink kérdésé, NyK, X<IX, 1935. Németh. Gy., 'Mongol elemek a magyar nyelvben', MNyr XII. 1913.

86 Schmidt. P., 'Chinesische Elemente im Mandschu', Asia Major 7. 1931. s. 573 - 628: Bouda. K.. 'Tungusische und Ketchua', ZDMG CX. 1960, s. 99 - 113, 'Ketchua II. '. ZDMG CXIII. 1964I. s. 2 623. Swadesh. M., bkz. N. 83.. a. y., s. 536. table 2.

87 Koşay, Hamit Zübeyr. 'Dil Mukayeselerine göre Basklarla Türklerin Temasları. Göç Yolları ve zamanı Hakkında'. TTK Belleten CXXI. sayı 84. Ankara. 1957. s. 521-560 - 1 harita (bu konuda aynı dergide daha sonra bir makale daha yayımlanmıştır): Togan. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihi-**

ne Giriş. 2. baskı. İstanbul. 1970, 537 s. s. 23 - 24: Rahimov. T. R. **Kitayskie elementı v**
sovremennum uygurskom yazıke (tanıtma Menges, Karl H., UAJb 46. 1974. s. 181). Pop-
pe. N., **Introduction to altaic Linguistics,** s. 165. Menges. Karl H., **The Turkic Langua-**
ges and Peoples, s. 166, 167. Jacobson, R., The Paleosibirian Languages', American Anthro-
polgy XLIV. 1942. **Languages Paleosibiriennes,** (Les Langues du Monde), 2. baskı, 1952:
Miller. R - A., **The Japanese Language,** s. 80, 81, 203, Munkacsi, Bernhard, 'Ösi török arja
uyelvératès', Nyk XXIV. 1894 'Arische Sprachdenkmäler in türkischen Lehnwörter' KSz I. 1900-
Beiträge zu den alten arischen Lehnwörter im Türkischen', KSz VI. 1905. Nemeth, Gy.. Türklüğün
Eski Çağı', Ülkü XV, sayı 90. Ankara. 1940. s. 299 - 306, s. 509 - 518 'Probleme der türkischen Ur-
zeit', Analecta orientalia. Budapest. 53 1942 - 1947, s. 57 - 102; Fischer, A.. **Die Vokalharmo-**
nie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen, Morgenländische Texte und
Forschungen. I., Fasc. 2. 1926. 26 s.. Hamdi. A.. **Lugat-i Ecnebiyye,** 1911. Korsch. T. Türkisc-
he Etymologien'. Festscrift V. Tohmsen. 1912. s. 198 - 201. Kowalski. T.. 'Türk Dilinin Komşu Millet
dilleri üzerindeki Tesiri'. Ülkü XX. 1934. Kraelitz. Fr. V.. Greifenhorst. Corollarien zu Miklosic 'Die
Türkische Elemente'. 1884 - 1889, SWAW 166 . 1911, no. 4. 65 s.. Lokotsch, Karl. **Etymologisc-**
hes Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen)
Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg. 1927. XIX. 243 s., Miklosich. **Die türkisc-**
hen Elemente in den südost und osteuropäischen Sprachen (griechisch, albanisch,
rumunisch, bulgarisch, serbisch, kelinrussich, grossrussich, polnisch). Denkschrift der kaiserlisc-
hen Akademie der Wissenschaften in Wièn, phil, hist. Klas. I. Band XXXIV. 1884, s. 239 - 338. II.
Band XXXV. 1885. s. 105 - 190 Machtrag I. XXXVII. Nachtrag II. XXXVIII Wien 1888 - 1890. 194 s..
Über Einwirkun des Türkischen auf die Grammatik der südost europäischen
Sprachen, Sonderhefte der Akademie Wissenschaften in Wien, CXX. 1889. Özdem. Ragıp Hulu-
si. Dilimizde yerleşmiş yabancı unsurlar'. TDED I. sa. 2. 1946 (başka dil gruplarından olan kelimele-
ri de içine alır). Özön. Mustafa Nihat. **Türkçe - Yabancı Kelimeler Sözlüğü, 1961** (başka dil
gruplarından kelimeleri de içine alır) Taner, Ali Haydar. **Yabancı kelimeler Lugatı.** 1941. Tiet-
ze, Andreas. 'Die formalen Veränderungen an neuren europäischen Lehnwörtern im Türkischen'.
Oriens V. 1952. Tolun. Haydar. **Yabancı Kelimeler Lugati.** 1939. Wasmer. M., Osmanskiya
etimologii. 1909. 2 - 3; Kaleşi. Hasan. 'Arnavut Edebiyatında Türk Etkileri **X. Türk Dil Kurulta-**
yında Okunan Bilimsel Bildiriler, 1963. Ankara. 1964. s. 61 - 74, Meyer. G., **Etymologisc-**
hes Wörterbuche der albanischen Sprache, Miklosich. Franz. **Die türkischen Ele-**
mente... bkz. yk.. Nemeth. J.. 'Taraces of the Turkish Language in Albania' AOH XIII. 1961 s. 9 -
29; Eren, Hasan. 'Anadolu Ağızlarında Rumca, Islavca ve Arapça Kelimeler', TDAY Belleten 1960.
Ankara. 1960. (Islavca kelimeler. s. 320 - 347), Eren, Ismail, 'Güney Islav Dillerinde Kullanılan Türk-
çe Ekler'. **XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler,** 1966, Ankara, 1968, s.
239 - 246, Hazai, G.. 'Remarques sur les rapports des langues slaves des balkans avec le turc -
osmanli', Studia Slavica Academiae Scientiorum Hungaricae. VII. 1 - 3. 1961. Janko Josef **Listy**
Filologiçke XLIII. 1916. s. 20 - 27, 107 - 112, 214 - 223. Menges, Karl H.. 'Altaic Loanwords in
Slavonic'. Language 20. 1944. s. 66 - 72. 'Altaische Lehnwörter im Slawischen' ZSPh 23, 1955.
s. 327 - 334, 'Influences altaique on slave', Bull. Acad. R. Belge des Sciences et Belles Lettres,
Bruxelles, 1985. s. 518 - 541. 'Altajische Kulturwörter im Slawischen', UAJb XXXIII (von Gabain
Festschrift), 1960. s. 107 - 116. Miklosisch, Franz **Etymologisches Wörterbuch der sla-**
wischen Sprachen, Wien, 1886. Peisker, J., **Die älteren Beziechungen der Slawen zu**
Türkotataren und Germanen und ihre Sozialgeschichtliche Bedeutung, Berlin-
Stuttgart Leipzig. 1905. Tietze. Andreas, 'Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache',
Oriens X. 1957. s. 1 - 47; Cengiz. Atila. 'Bulgaristan'da Türk Dili'. **Türk Kültürü** ç. V. sayı 59. s.
849 - 852. Menges, Karll H.. 'Altaic Elements in the Proto Bulgarian Inscriptions'. Byzantion XXI,
Bruxelles 1951, s. 85-118. 'Bulgarische Substratfragen'. UAJb XXXII. 1960. s. 104 - 121. Miyatev.
Petir. 'Bugünkü Türk Bulgar Dil Münasebetleri **XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel**
Bildiriler 1966, Ankara 1968. s. 119 - 126. Mladenov. S., 'vestiges de la langue des Protobulga-
res touraniens d 'Asparuch en Bulgare'. RES I. 1921. Veryatnii mnimi ostatâtsl ot ezika na Asparu-
hovite Balgari v novobalyarskata reç.' Ezika na Asparuhovite Balgari. Godişnik Sofiyskiya Universi-
tet. 1921. **Bılgarski narodnı pesni.** Zagreb, 1961 (bu daha çok bir folklor araştırmasıdır).

Tsonev. B., 'Turski dumi v balgarski ezik'. Godişnik na Sofiyskiya Universitet XXV. !929. Yakın. Aziz.
'Bulgar Dilinde Türkçe Kelimeler'. **Türk Kültürü** c. VII. sayı 79. s. 477 - 480: Blaskovics. J., 'Çek
dilinde Türkçe kelimeler'. **VIII. Türk dil Kurultayında Okunan Bilimsel bildiriler** 1957 An-
kara 1960. s. 87 - 112 bkz. Blaşkoviç Josef ve Blaşkoviç (Kumanoğlu). Yusuf. 'Çekoslovakya tap-
raklarında eski Türklerin izleri'. **Reşid Rahmeti Arat İçin,** Ankara 1966. TKAE yayınları: 19. Seri
I. sayı A 2, s. 341 - 351 (yer ve kişi adları). Holub, Josef Kopeçny, František, **Etimologičeskıy**
slovnık yazyka čechéko, Praha, 1952. Ayrıca çoğu folklor ve edebiyatla ilgili şu eserlerde:
Bartos. **Narodní pisnĕ moravské,** Praha, 1889. Blaskovic, Josef, Çek Folklorunda Türkler', **XI.**
Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, 1966, Ankara, 1868, s. 189 - 207, Cik-
ker. **Beg Bajazid,** Praha, 1963. Freincik. Mikulás. 'Pestunka, povest z Pohronia zvolenského',
Sokal. 1867 (VI. Turciasky Sv. Martin). Holuby. J. L.. 'Stopy tureckého hospodarenia v XVI. a XVII
st.'. Slovenské Dohlady XIV. s. 559. 688. 698. Kálmán, Mikzáth. **A trencséni vár kùtja,** Buda-
pest, 1890, Klımova, Dagmar, 'Turecke války pamêti našich lidovych vypravêcu a zpêvaku', Novy
Orient, Nr. 1. Praha, 1964. s. 18 - 20. Kramoliš, Cenêk. **Ryčhtar Soman,** 1935, II. vyd. Olomouc,
1941, Pekárek, K., **Starozlınské povesti,** Zhn, 1942, Prochazkova, 'A török a cseh - morva
népköltészetben', **Filologiai közlöny,** Budapest, 1955, s. 509 - 520, Rychonova, D.,'Tureckı
války v lidovémpodanı ve ye hodni Narodopisny vestnik ceskoslovansky XXXIII, Praha 1956, s. 36 -
93, Smilauer, Vladimır, Prınos Asie do evropského kulturnıho slovniku, Praha 1949, s. 14 -15; Dju-
kanovic. Marija, 'Les Vestiges de la Langue Turque dans l 'Actuelle Langue Serbo - Croate', **X.**
Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, 1963, Ankara, 1964, s. 31 - 36, Kne-
zevic, A., **Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben** Slawisch - Baltisches
Seminar der Vestfälischen Wilhelms - Universität, Münster, Veröffentlichungen No. 3 Meisenheim
am Glan, 1962, 506 s. (tanıtma : Menges, K. H., UAJb XXXIX), Skaljic, Abdulah. **Turcizmi u na-**
rodnom gavoru i narodnoy knjizevnostı Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1957 (bu aşa-
ğıdaki eserin ilk adı olup 6500 kelime vermektedir), **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku**
'Svjetlost', Sarajevo, 1962, 622 s. (8472 türkçe kelime), Veljacic. Snjezana, **Sırp - Hırvat Dili-**
ne Girmiş olan Türk Maddi Kültür Unsurları, İstanbul Ü. Ed. Fak. Doktora Tezi 23 s., İs-
tanbul, 1966: Bruchner, Al, **Slownik etymologiezny jezyka polskiego,** Krakau. 1927. 806 s.
Grzegorzevski, I., **Ein türk - tatarischer Dialekt in Galizien** Vokalharmoni In den entlehn-
ten Wörtern der karaitischen Sprache in Halicz, mit Einletiung. Texten und Erklaerungen zu den
Texten. SWAW 146, 1903. No. 1. 80 s., Karlowicz, Jan, 'Mémoire sur l'influence des langues orien-
tals sur la langue polonaise', **Actes du VI. e Congrès Internationale des Orientalistes,**
Leyde 1883, Leiden 1885. II. sekt. 1, s. 409 - 441, Kowalski, T., 'W sprawie zapozyczén turec-
kich w jezyku polskim', **Symbolae grammaticae in honorem Rozwadowski,** Krakau,
1928, vol. 2. s. 347 - 353 Muchlinski Ant. **Zrodlostownik wyrazw klore przcszly, wprost**
ezy posrednio, do naszej movy jezikow wsehodnich, z dolaczeniem z biorku
wyrazow przeniesanyeh z Polski do jezyka tureckiego, St. Petersburg. 1858, 158 s.,
Reychman, Jan, 'Polonya'nın bir güney lehçesinde kullanılan bir sözcügün menşei hakkında', **Re-**
şid Rahmeti Arat İçin, Ankara, 1966, s. 388 - 389 Zajaczkowski, A., **Elementy tureckie na**
ziemiach polskich, 1935, 'Zwiazki jezkowe polowiecho - slowianskie, 1949; Erd-
man, F., 'Izyasnenie neskol'kih vostoçnıh slov perasedsıh iz vostoçnık yazıkov russiyskiy', Kazans-
kiy Vestnik, 1828. c. 9. s. 33 - 35, Trudy i letop. Obşç. istorii i drevnosti rus. s. 1. 1830. s. 215 - 245
Katanov. N., 'Die aus dem Russischen Ent lehnten Fremdwörter des Sagai Dialektes'. Mélange Asi-
atique 9. 1880 - 1888, s. 272 - 312. Kazembeg. A.. 'Zapiska o slovah russkih zaimstvovannık iz
vostoçnık yazıkov', IAN po otd. russk. yaz. slov.. 1852. s. 125 - 128. Korş. F.E.. 'Turetskie elementı
v yazıke 'Slova o polku Igoreve', Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk. VIII. 1904, Malov. S. E..
'Tyurkizmi v yazıke 'Slovo o polku Igoreve', Izvestiya Akademii Nauk SSSR. V 1946. Melioranskiy,
P. M., 'Turetskie elementı v yazıka Slovo o polku Igoreve', Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
VII. 1902. 'Zaimstvaniya vostoçniya slova v pamyatnikah russkoy pis' mennosti do mongol 'skogo
vremeni', Izv. otd. russk. yaz. AN, c. 4. 1906. 'O turetskih elementah v pamyatnikah russkoy pis-
mennosti do mongol 'skogo perioda'. Zap. Vost. Otd. R. Arch. Obşç. 17. 1907. Menges. Karl H..
'The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, 'The Igor' Tale', Supple-
ment to Word Monograph no. 1. New York 1951. 98 s.. 'On some loanwords from or via Turkic in

Old - Russian' **Fuad Köprülü Armağanı,** İstanbul, 1953. s. 369 - 390. Nikitine. 'Note sur quelques emprunts russo -turcs', JA. 1952. s. 75 - 77 Poppe. Nicholas Jr. **Studies of Turkic Loan Words in Russian,** Wiesbaden 1971. Asiatische Forschungen. Bd. 34. Pritsak. Omeljan. 'Two names of tseppe plants', Intern, Journ, of Slav. Ling. and Poet.. VIII. 1964. s. 37 vd., Şipova. E (lizabeta) N (ikelaevna), **Slovar 'Tyurkizmov v Russkom Yazıke,** Ak. Nauka Kazahskoy SSSR, 1976, 444 s. (2000'e yakın madde başı): Dimitriev, N.. 'Etyudı poserbsko - turetskomu yazıkovomu vzaimodeystviyu', DAN 1928. s. 17 - 22, 268 - 275, 1929, s. 89 - 95,103 - 104. Djukanovic, Marija. bkz. yk., Knezevic A.. bkz. yk., Marinkovitch, Louka, 'Vocabulaire des mots persans, ara bes et turcs introduits dans la langue serbe ayec un exposé de la litterature serbe', Verhandlungen des 5. Intern. Oriental. Kongr. Berlin 1881 c. 2. 2. Berlin 1882. s. 299 - 332. Popovic, Gy., Turske i druge istoçanskereçi u naşem yeziku, Glasnik Srpskog Uçenog Drustva 59. Belgrad 1889. Raykovic, Ljubinka. 'Les Traductions Turques Chez les Yougoslaves' **X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler. 1963.** Ankara 1964 s. 99 - 104, Sköld, Hannes. **Die Türkischen Lehnwörter im Serbobroatisehen,** LUA 18. no. 3. 1922. 110 s., Veljacic, Snjezana, bkz. yk., Yusuf, Süreyya, bkz. yk.: Lokotch. bkz. yk.. ayrıca folklor ve edebiyatla ilgili şu eserler: Antonovic. Dragonov **Istroiçeskie pesni malorusskogo naroda,** Kiyev 1874. Gebauer, Jan. **Z pısnlí Junáckych, Ukradéne Marie,** Lumir 1863, Lukasevskij. **Maloruskije I çervenoruskije dumi i pesni 1848. Václavık, A. Lukaçovicke Zalesi: Littman, E. Morgenländische Wörter im Deutschen,** 1924, XII + 163 s., Önen, Yaşar, **Deutsches im Türkischen,** 1955; Acaryan, H.. **Thurk eréné p' ohareal barer hayerêni mec,** 1902 (4200 türkçe kelime), Menges, Karl H., **The Turkic Languages and Peoples,** Wiesbaden. 1968 (VI. Lexical composition of the Turkic languages, s. 165 - 179), Munkacsi, B., 'Über die' uralten armenischen Lehnwörter'im Türkischen', KSz 5. 1904, s. 352 - 357. Pedersen, H., 'Armenisch und die Nachbarsprachen'. Kuhn's Zeitschrift XXXIX. 1904, Sköld, H., 'The supposed Armenien ınfluence on the Turkish Language' **Linguistic Gleanings,** 1923 (bir öncekinin tenkidi), Sluszkiewicz. E.. 'Remarques sur la langue turque des Arméniens et sur les emprunts turcs de r arménien, I, RO XIV, 1938; Baydur, Suat Y., Dilimiz ve Yunan - Latin Asılllı kelimeler', TDAY Belleten 1953, Ankara, 1953, s. 93 - 121, Harfany, J. Nagy de. 'Colloquia familiari turcico - latina', 1672; Esenkova, Enver, Türk Dilinde Fransız Tesiri, 1959; Bonelli, 'Elementi italiani nel Turco ed elementi turchi nell' Italiano', L'Oriente, I, 1894, s. 178 - 196, Tietz, Andreas, XVI. Asırda Türk Gemici dili; Armistead, S. G., Silverman, J. H.. 'Exclamaciones turcas y otros rasgos orientales en el romancero judeo - espanol; Sefarad XXX, Madrid, 1970, s. 177 - 193, 'Arabic Refrains in a Judeo - Spanisch Romance', Iberoromania, 2/ 1970, Madrid, s. 91 - 95, Danon, A., 'Essai sur les vocables tursc dans le judeo -espagnol'. KSz IV, 1903, V, 1904; Altınkurt, Orhan 'Türkçenin Romen Dili Üzerindeki Tesirleri', Türk Kültürü, c. V, sayı 60, s. 903 - 904; Buesku, Victor, Etymologies roumano - turques, 1962, Giurescu, C. C., Türkçenin Rumenler üzerindeki tesirleri', TD Belleten. seri II, sayı 1 - 3, 1945, Guboğlu, M., Rumanya Türkolojisi ve Rumen dilinde Türkçe Sözler', **XI. Türk Dil Kurultayında Okunan bilimsel Bildiriler, 1966,** Ankara, 1968, s. 265 - 272, Leobel, Theoph., **Elemente turçestı, arabestı şi persane in limba Români,** İstanbul, 1894, 24 + 104 s., Contributiuni i observatiuni relative la opera 'infuenta orientala' de L. Saineanu, Analele, 1909, c. 30, s. 225 - 264, Meyer, Gustav, Türkische Studien I. Die Griechischen und Rumaenischen Bestandtheile im Wortschatz des Osmanisch Türkischen, Sitzungsberichte d. K. akad. Wiss. in Wien, CXXVIII, 1893. Palenkovič, H., Turski elementi u arumunskom dijalekta, 1939. Saineanu, L., **Elemente turçesti in Limba românâ,** 1885, Des existence d'éléments pré - ostanlis en oumain', Bull. Soc. Ling., Paris, 1901, s. X vd., **Influenta orientale** asupra limbei şi culturei române I. Introducerea, II. Vocabularul: 1. Vorbe populare 2. Vorbe istorica. Bukres. 1900 (bunun fransızcası: L'Influence orientale sur la langueet la rivilization roumaines. I. La langue: Les éléments orientaux en roumain) Romania 30, Paris 1901, s. 539 - 566, 31, 1902, s. 82-99, 537-589, Tagliauni, C., A proposto delle voci turche nel rumeno, L'Europa Orientale, 1913, Tamer, Mefkûre, Tükçenin Romenceye Tesiri', Türk Kültürü, c. IV. sayı 38, 259-261, Wendin, Heinz F., **Die Turkischen Elemente im Rumanischen,** Berlin, 1960, IX + 188 s.; bkz. Baydur, Eren, Lokotch, Meyer, Miklosich vb. yk., Newton, Brian, The Grammatical Intrepretation of Italian and Turkisch Substantives into Modern Greek', Word XIX, 1963, s. 20 - 30, Ronzevalle, L., 'Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumelie et specialement

d'Adrianople', JA, Seri X, XVIII, Paris, 1911, s. 69 -106, 257 - 336, 405 - 462 krş. Melange de la fa-
culte orentale 5. no. 2. s. 517 - 588, Tietze, Andreas, 'Graiechische Lehnwörter im Anatolischen
Türkisch', Oriens VIII, 1955, 204 - 257, 'Eingie Weltere Griechische Lehnwörter im Anatolischen
Türkisch', **Németh Armağanı,** Ankara, 1962, s. 373-388; Platts, John T., **A Dictionary of Ur-**
du, Classical Hindi and English, Oxford University Press, 1960, VIII + 1254 s. Tuna, Osman
Nedim, Turkic and Mongolian Loan Words in Hindustani', American Oriental Society, Society, 182
nd meeting, duke University, Chapel Hill, 19. 4. 1972, 31 s.; Menges, Karl H.. **The Turkich Lan-**
guages and Peoples, Wiesbaden 1963, (VI. The lexical composition of the Turkich languages)
s. 168; Menges, K.H., a. y., s. 165, Arat, R. Rahmeti, Uygurlarda Istılahlara Dair', TM VII - VIII, 1. İs-
tanbul, 1942, s. 56-81, Menges, K.H.. a. y., s. 168-172, Poppe, Nicholas, **Introduction to Alta-**
ic Linguistics, Wiesbaden, 1965, (5. 31. Sanskrit, Tokharian, Saka, and Sogdian Elements in
Turkic. s. 167 - 168 ve 5.34. Ancient Indo European Loan - words in Mongolian, s. 169 - 170): Bat-
tersby, Harold R., 'Arabic and Persian Elements in Ottoman Turkish (Osmanlıca', **Reşid Rahme-**
ti Arat İçin, Ankara, 1966, s. 94 - 141, Bittner, M., 'Der Einfluss des Arabischen und Persischen
auf der Türkische'. SWAW, CXLII, Wien, 1900, Bouvat, L., 'Les emprunts arabes et persans en
turch osmanly', KSz IV, 1903, s. 316 - 334, Deny, Jean, **Grammaire de la langue turque,** Pa-
ris, 1921, Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca - Türkçe Ansiklopdik Lugat,** Ankara, 1970 (ikinci
baskı), X + 1438 + 118 s., Doerfer, Gerhard, **Tükische und Mongolische Elemente im Ne-**
uepersischen. Band II. Türkische Elemente im Neupersischen (ba bis kaf): (3 + 671) (410 -
1015 maddeler), Wiesbaden, 1965 (tanıtma Poppe, N CAJ X, 1965, 75-79), 'Prologomena zu einer
Unterzuchung der altaischen Lenhwörter im Neupersischen', CAJ V, s. 1 - 26. Göyünç, Nejat,
'Türkçenin Farsça Üzerindeki Tesirleri',Türk Kültürü, c. V, sayı 51, s. 171 - 173, Köprülü, M. Fuad,
'Yeni Farside Türk Unsurları', TM VII - VIII, c. 1, İstanbul 1942. s. 1 -16, Olgun, İbrahim, 'Farsça ve
Türkçe Ata Sözleri ve Deyimler üzerine, TDAY Belleten 1971, Ankara, 1973, s. 152 - 172 (63 atasö-
zü ve 294 ortak deyim), Poppe, Nicholas, **Introduction to Altaic Linguistics,** Wiesbaden,
1965, 5, 32. İranien Elements in Modern Turkic Languages, s. 168-169; Dilaçar, A., ' Orta-İranca
Türkçe İlişkileri; **XI. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler, 1966,** Ankara,
1968, s. 153-158, s. 157, Menges, Karl H., **The Turkic Languages and Peoples,** Wiesba-
den, 1963. VI. The lexical composition of the Turkic languages, s. 165 - 179 (İran dilleri: s. 165.
169-171, 173); Dilaçar, A., yk., göst. y, s. 156, Menges,. Poppe, göst. y. Poppe, Nicholas, yk. göst.
y. 5, 31. Sanskrit, Tokharian, Saka ve Sogdian Elements in Turkic, s. 167-168; bk. Dilaçar. Menges,
Poppe, göst. y.; Abaev, V. I., 'Obşçie èlementı v yazıke osetin balkartsev i karaçaevtsev', JaM 1,
1933, s. 71 - 89, Schmidt, Gustav, 'Über die ossetischen Lehnwörter im Karatschajischen', AAF 27,
1932, s. 364 - 395; Dilaçar, yk. göst.y.s. 157, Menges, yk. göst. y. Poppe, yk. göst. y., Telegdi, Zs.,
Un emprunt sogdien turc', KCsA. I, Ergänzungsband 5, 1939; Doerfer, G., **Turkische Lehnwör-**
ter im Tadschikischen, Wiesbaden, 1967; Menges, K.H., **Poppe Festschrift,** s. 100 vd.;
Menges. K.H., **The Turkic Languages and Peoples,** yk. göst. ys. 176; Menges, K.H., a.y..;
Menges, K. H., a.y.; Farquhar, D.M. (bkz. Poppe, N., göst. y., s. 175); Swadesh, Morris, 'Linguistic
overview' (s. 527 - 556; özellikle 535 - 538) **Prehistoric Man in the New World,** ed. Jesse
D.Jennigns, Edward Norbeck, Chicago London. 1971 (beşinci baskı) (burara **Aymara, Quechu-**
a, Kwakiuti, Mapuche, Navaho için birkaç örnek var), Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Ta-**
rihine Giriş, 2. baskı, İstanbul, 1970 (s. 16. 6 Türk - Orta Amerika, **Algonkin, Atapaska, Hu-**
ron'da birkaç kelime), Türkkan, Reha Oğuz, 'On the turkish presence in the Americas before
Columbus', Cultura Turcica, Vol. VIII - X, 1971 - 1973, (s. 157-173'te **Algonkin, Allentiak, Ay-**
mara Maya, Navaho'dan birkaç kelime), bkz. ayrıca yk. N. 84; Koşay, Hamit Zübeyr, 'Munda
Dillerindeki Türkçe Unsurlar' (Türkische Elemente in den Munda - Sprachen), TTK Belleten, c. III,
sayı 9 Ankara, 2 kânun 1939, s. 107 - 126; Czermak, (Mengen, Oswald'in 'Die jungpaäoltische
Knochenkultur und ihre weltgeschichtliche Bedeutung', Mitteilungen der Wiener Anthropologisc-
hen Geselschaft LXIII, 1928, s. 8 - 11'den naklen); Menges, K.H., 'Zwei alt-mesopotamische Lehn-
wörter im Altajischen' UAjb. XXV, Wiesbaden, 1953, s. 299 - 304 (aynı konuda Joki ve Poppe'nin
de çalışmaları var); Ateş, Ahmet, 'Arapça yazı Dilinde Türkçe Kelimeler', **Reşid Rahmeti Arat**
İçin, TKAE yayınları: 19, Seri I, Sayı 82, Ankara 1966, s. 26 - 31; II. TKA.. Y. 1, II, sayı 1-2, Ankara
1965, s. 5-25 (530 türkçe kelime), Battersby, R.H. yk. göst. y., Bittner, M. yk. göst y.. Bouvat, L. yk

göst. y., Cheneb, Mohammed Ben, 'Mots turks et persans conservés dans le parler algérien', Alger, 1922, bunun tercümesi: Ateş. Ahmet, 'Cezayir konuşma dilinde muhafaza edilen türkçe ve (türkçe aracılığı ile gelen) farsça kelimeler', TDAY, Belleten, 1966, Ankara, 1967, s. 157 - 213 (634 kelime), Devellioğlu, Ferit, yk. göst. y., Gordlevskiy, 'K voprosu o vliyanii turetskogo yazıka na arabskiy', Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Azitaskom Müzee, V. 1930, Mahfuz, Husayn Ali, 'al-Al faz al-turkıya fi'l-lahcat al-'irakıya al-Turaş al-şa'bi, nu, 6, Bağdad 1964, s. 1-24 (500 kadar türkçe kelime), Onat, Naim Hazım, **Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu,** I. İstanbul, 1944, II. 1. fasikül, 1951 (özellikle Suriye, Irak arapçası). Tietze, Andreas, 'Direkte arabische Enthlenungen im anatolischen Türkisch, **Jean Deny Armağanı,** Ankara, 1958, s. 255 - 339; bkz. menges K.H. yk. göst. y.s. 168, 170, 172, Laufer B. Loan words in Tibetan', Toung Pao XVII, 1916; Joki, Aulis J., 'Altaische staatliche und soziale Termini in den uralischen Sprachen', Daimi Melletlerarası Altayistler Konferansı, XVI. toplantı, Ankara, 23 ekim 1973; Beke. Ö., 'Zur Lautgeschicte der tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen Sprache', FUF XXIII, 1935, zs. 66 - 84, 'Zu den tschuwassischen Lehnwörten der tscheremissischen Sprache', MSFOu LVII, 1933. s. 42-50, Räsänen, M., Die tschuwassische Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFou XLVIII, 1920, XVII + 276 s. **Die tatarische Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFOu L,** 1923, 99 s., Trükische Lehnwörter in den permischen Sparchen und im Tscheremissischen', FUF XXIII. 1935, s. 103 - 107, Wichmann, Y., **Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen,** MSFOu XXI, 1903, 28 + 170 s.; Paasonen, H., 'Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen', JSFOu, XV, 2, 1897, 64 s.; Munkacsi, B., 'Votják nyelvtanulmányok I. Idegen elemek a votjak nyelvben - Török elemek a votják szokincsben', NyK XVIII. 1884; Räsänen M., Wichman, Y., yk. göst. y.; Castrén, M.A., **Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre,** 1857, Donner, K., 'Altaische Lehnwörter im Samojedischen', Vortrag in der Finnisch - Ugriechén Gesellschaft, 1911, 'Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken', JSFOu XL, 1, 1924, 42 s., Ramstedt, G.J., 'zu den samojedisch altaischen Berührungen', FUF XII, 1912; Castrén, A.M., Versuch einer jenissei - ostjakischen und kottischen Sprachlehre, 1858, 264 s; Joki, A.J., **Die Lehnwörter des Sajansamojedichen,** MSFOu CIII, Helsinki 1952, 393 s.; Donner, K., bkz. yk. göst, y.; Benzing, J., 'Die angeblichen bolgarisch - türkischer Lehnwöter im Ungarischen', ZDMG LCVIII, 1944, Gombocz, Z., **Honfoglalaselötti török jövevényzavaink,** Budapest, 1908, IV + 108 s. **Die Bulgarisch - Türkischen Lenwörter in der ungarischen Sprache,** MSFOu XXX, 1912, VIII + 251 s., 'A pannoniai avarok nyelvéöl', MNy XII, 1916, **Observation sur le consonastisme des mots d'emprunt turcs en Hongoris,** Paris, 1929, 80 s., Kakuk, N. Zsuzsa, 'Osmanlıcadan Macarcaya Geçmiş Olan Kelimeler', TDAY Belleten 1968. Ankara, 1969,s. 65 - 80, Kihalt oszman -török jövevényszavak', MNY LIII, 1957, Kunos, I., 'Spuren der Türkenherrschaft in der ungarischen Wortsçahtz', KSz II. 1900, Ligetti, L., 'A propos des éléments 'altaiques' de la langue hongroise', ALH 11, 1-2, 1961, s. 15-42, 'A török hosszu moganhangzók '(Die türkischen langen Vokale) MNy 34, 1938, s. 65 - 76, Mandoky, 'l'Etymologie Turque de Deux Mots Hongrois', AOH XXV, fasc. 1 - 3, 1972, s. 391 - 403, Miklosich, F., **Die slavicshen, magyarischen und rumunischen Elemente in türkischen Sprachsatze,** Sitzungsbericte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. CXVIII, 1889, Munkacsi, B., 'Adalékok a magyar nyelv régi török elemeihez', Nyk XVIII, 1884, 'Ujább adalékok a magyar nyelv török elemeihez', Nyk XX, 1886-1887, XXI, 1890 'Hunnishe Sprachdenkmäler im Ungarischen; Ksz II, 1901; Németh, Gyula, 'Nyelvünk régi török jövevényszavai; Nyr, XVI, 1912, 'A hunok nyelve (Atilla és Hunjai), 1940, 'Török jövevénszók', Melich Emlékkönyv, 1942, Palló, M. K., 'Hungaro - Tschuwaschica', UAJb XXX, 1959, s. 239 - 258, Poppe, Nicholas, On Some Altaic Loan Words in Hungarian', **American Studies in Uralic Linguistics,** Uralic and Altaic Series 1., Bloomington, Indiana, 1960, s. 139 - 147, Räsänen, M., 'Über die langen Vokale der türkischer Lehnwörter im Ungarischen', FUF XXIV, 1937, s. 246 - 255; Paasonen, H., 'Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen', FUF II, 1902, s. 81 - 137; Gombocz, Z., 'Adalékok a vogul nyel török elemeihez', NyK XXXI, 1901, Kannisto, A., **Die tatarische Lehnwörter im Vogulishen,** FUF XVII, 1925, 264 s.

2. Türk Lehçe ve Şiveleri

2.1. Türk Milletinin Dili

Raşid Rahmeti ARAT

Millî bağ olarak Türk dilinin oynadığı rolü belki diğer dillerin hiçbiri oynamamıştır, denilebilir. Bir dereceye kadar belki Arap dili bu hususta Türk dili ile mukayese edilebilir. Fakat bu dilin rolü de gerek yayılış sahası ve gerek türlü şive şekilleri bakımından, Türk Dili yanında çok silik kalmaktadır. Türk dili gerek tarihî devirlerde ve gerek bugün, çok geniş bir saha işgâl eder. Bu dili konuşanlar idarî ve siyasî teşkilât bakımından, muayyen sınırlar içinde, bazan biribirinden oldukça ayrı kalmış ve muhtelif devirlerde kültür vasıtaları birbirinden oldukça farklı olmuştur; bilhassa hudutlarda oturanlar, birbirinden çok farklı milletler ve kültürler ile sıkı temasta bulunmuşlardır. Bütün bunlara rağmen, Türk camiasının çok ehemmiyetsiz bir farkla aynı dille konuştuğunu ve yazdığını düşünürsek Türk dilinin tarihteki rolü daha açık anlaşılmış olur.

Türk yazı dilinin ne zaman ve hangi şartlar içinde vücude geldiği hakkında bugün henüz katiyetle bir söz söyleyecek vaziyette değiliz. Bu husus, belki Türk tarihinin eski devirleri aydınlanıncaya kadar karanlık kalacaktır. Biz Türk yazı dilini, yazılış tarihleri belli olan Orhun kitabelerinden (VIII. yy. başları) itibaren takip edebiliyoruz. O devreye âit olup, tarihleri kaydedilmemiş olan diğer kitabelerin bir kısmı belki daha eski tarihlere âittir. Bu yazı dilinin, bugünkünden çok az farklı olacağı tabiîdir. Dilin bu tarihten sonraki inkişafı göz önünde tutulursa, onun bu eski şekli milâdın ilk senelerine kadar götürülebilir. Milâdın ilk senelerinden XIII. yy.'a kadar devam eden bu yazı dili (bazı örnekleri XVII. yy.'ın sonlarına kadar çıkıyor),

eserlerini gördüğümüz veya daha sonraki eserlere kıyasla kurabileceğimiz örnekler, ses, kelime, cümle ve imlâ bakımından, aynı hususiyetleri taşımakta ve hattâ aynı mektebin mahsulleri gibi görülmektedir. Türk milletinin 13 yy.'lık bir zaman içinde ve bir dil sahası birliği olarak tasavvur edebildiğimiz geniş bölgede ve coğrafî şartlara göre türlü meşguliyetler ve siyasî teşekkül bakımından birçok zümreler ve temas bakımından farklı muhitler içinde bulunduğu halde, bir tek yazı dili kullanması ve bir tek ifadenin hâkim olması, bu kültür camiasının bütün siyasî ve içtimaî esasları aydınlatılıncaya kadar, bir sır olarak kalacaktır.

Bu 13 yüzyıllık edebî dil örnekleri kuzeydoğuda tabiat dininde ve Gök Türk yazısı ile, kuzeybatıda hıristiyan dininde ve Nasturî yazısı ile, güneydoğuda Buda dininde, Soğd, Uygur ve Pali yazısı ile, Mani dininde Mani ve Uygur yazıları ile ve daha sonra İslâm dininde, Arap yazısı ile yazılmıştır. Gerek yabancı muhitlerin tesiri ile girmiş olan dinler ve gerek yabancılardan alınarak kısmen Türk dili hususiyetlerine göre değiştirilmiş olan alfabeler, daima aynı dilin yazı ifadesi olarak kullanılmış ve bu kültürlerden alınmaları zarurî olan bir kısım kelimeler haricinde, yazı dilinde hiçbir değişiklik vücude gelmemiştir. Aslında birbirinden çok farklı olan bu yazı vasıtaları Türk muhitine girince, Türk'ün ananesini almak ve imlâlarına varıncaya kadar umûmî vaziyete uymak mecburiyetinde kalmışlardır. Yabancı tesirlerin bıraktığı en mühim iz olarak, ancak Türk sayı sisteminin değişmesi gösterilebilir. Fakat bu fikir de, eski malzemenin ancak mahdut bir kısmının araştırılmasına dayandırılarak söylenebilmektedir; belki bundan sonraki araştırmalar bunun da daha iyi aydınlatılmasına yardım ederler. Birçok milletler gibi, Türkler de kendi yazı sistemlerinde rakam sistemi vücude getirmemişler ve sonradan aldıkları alfabelere âit rakamları da umumî olarak kabûl etmemişlerdir. Türkler sayıları yazı ile ifade etmişler ve zarurî hallerde komşularının rakam şekillerini almışlardır. Yabancı rakamların Türkler arasında yerleşmemesinin sebebini, Türk sayı sisteminin temas ettikleri milletlerin sayı sistemine uymamasında aramak gerekir. Türkler ondan yukarı sayılarda ilk önce birleri ve sonra ilerideki onları söylüyorlardı (meselâ : bir yirmi = 11, beş yirmi = 15). Sonradan içtimaî hayatta rakam kullanmak zaruretinde kalan Türkler komşularının rakamlarından istifade etmişler; fakat bu defa kendi sayı sistemlerinden vazgeçmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Türkler, mühim ticaret yollarında yaşamış ve çok erkenden komşu kültür muhitleri ile temasta bulunmuşlardır. Yabancı alfabeler, din ve dinî eserlerin Türkler içine girmiş olmasına rağmen, bunları mahdut bir bünye içinde tutabilecek kadar kendi kültür an'anelerine sadık kalmalarının sebebini, bir cihetten bizim bugün bütün tafsilâtı ile göremediğimiz Türk kültür teşkilâtının çok inkişaf etmiş olmasında, diğer cihetten kısmen onların çoğrafî vaziyetlerinde aramak gerekir. Meselâ, şarktaki Türk ile, Hindistan'dan, İran ve Çinliler'den dağ silsileleri ve çöllerle ayrılmış olduğundan, Türkler'in bu mıntakalarla olan temasları mükemmel olmayıp, ancak şu veya bu gaye ile Türkler arasına girmiş yabancılarla ve aynı şekilde o mıntakalara giren Türkler'in nisbeten küçük zümreleri vasıtasiyle vukua gelmiştir. Zaman itibariyle en uzun süren temas ve karşılıklı tesirlerin ve sulh zamanında sıkı münasebetlerin devam etmesine rağmen, Çinliler'in Türkler'e yaptıkları tesir, inanılmayacak derecede dar sahada kalmıştır ve bu kadarı da daha çok son zamanlara âittir.

XIII. yy. Türk kültürü muhitinde bir dönüm noktasıdır. Türkler'in İranlılar ile olan mücadeleleri oldukça eski devirlere çıkmaktadır. Her iki milletin destanlarına geçecek kadar ehemmiyetli olan bu temas ekseriya silâh mücadelesi şeklinde devam etmiş ve bunun sulh zamanlarına âit olanları da birinin diğerine tesir yapabilecek şartlar içinde devam etmemiştir. Araplar'ın dünya hâdiselerine iştirâk etmeleri ancak VII. yy.'da başlamaktadır. Bunlar da, İranlılar'la birlikte, daha ilk devrelerde Türkler'le karşılaşmışlardır. Fakat bu yeni kültür muhitinin Türkler'e tesir icra edebilecek bir şekil alması ancak XI. yy. sonlarında başlar. Orta Asya'nın İslâmlaşması, hudut boylarına İslâmiyetin girmesi, ilk Türk İslâm sülâlelerinin vücut bulması, Türk kabilelerinin, batı'ya doğru hareketlerinde İran ve Irak ile yakından temasa girmeleri ve bu sahalarda askerî kuvvetin yavaş yavaş Türk unsurlarının eline geçmesi ile bir kat daha derinleşmiş olan bu münasebet, tabiî, Türkler'in daha evvelki temaslarından tamamen başka şartlar içinde cereyan etmiş ve neticeleri de o nisbette evvelkilerinden farklı olmuştur.

Batı'ya doğru yürüyen Türk boylarının bu mıntakalarda yeni devlet teşekkülleri kurmaları, zarurî olarak, buralarda yeni Türk kültür merkezlerinin vücuda gelmesi, Türk muhitine birçok yenilikler getirdiği gibi dillerine de mühim iskitametler vermiştir. Yazı dili ile yanyana eskiden beri gayet tabiî olarak Türk boyları arasında yaşayan konuşma dilinde mevcut şiye hususiyetleri bu yeni vaziyetin icabından olarak, yavaş yavaş bu yeni merkezlerin yazı diline de sokulmağa başlamıştır. Göçler yüzünden zaten kendi kültür merkezlerinden uzaklaşmış olan bu zümreler yenilerini yaratmak zaruretinde bulundukları gibi, tam bu sıralarda Türk vatanında vücuda gelen büyük siyasî teşekkül, Çingiz devleti de Türk kültür hayatının bir müddet için durgunluğa uğramasına ve bunların neticesi olarak kültür merkezlerinin yer değiştirmelerine sebep olmuştur. Bu yeni merkezleri yaratanların eski kültür merkezlerine yakın bulunanlardan ziyade, daha çok eski kavmî teşkilâta bağlı ve dolayısiyle göçebe teşkilâtına yakın zümreler olduğu da unutulmamalıdır.

XII-XIII. yy.'larda Türk dilinin tarihî gelişmesi de bir dönüm noktasında bulunuyordu. Türk dili bünyesinde müşahede edebildiğimiz ses ve şekil bakımından en büyük inkişaf bu yüzyıllara rastlamaktadır. Bir çok seslerin değişmeleri, isim ve fiil tasriflerinin yeni istikametler alması, kök ve eklerdeki aslî vokallerin umumî âhenge uymaya başlamaları vb. daha ziyade bu devirde başlamış veya tamamlanmış bulunmaktadır. Yüzyıllarca kullanılarak geniş muhitte yayılmış ve büyük tesir icra etmiş olan eski Türk yazı sisteminin, Türkler'in İslâm muhitine girmiş olan kısmı tarafından Arap alfabesiyle değiştirilmiş olması ve bunun da tam Türk dili bünyesindeki tabiî inkişafın olgunlaştığı bir devreye rastlaması da büyük tesadüflerden biri olmuştur. Şivelerce değişmiş olan şekiller, yazı dili an'anesi sınırları içinde ve umumî muhite sarsıntı vermeyecek şekilde, tabiî seyirlerini bu defa devam ettirememiş ve o zamana kadar bu Türk muhiti için büsbütün yabancı olan yeni yazı sistemi, eski yazı an'anesinden nisbeten ayrılarak, dilin bünyesinde vukua gelmiş olan bu değişiklikleri yazı diline almakta bir engel bulmamıştır. Böylece bugün gördüğümüz ve birbirinden, az dahi olsa, farklı yazı dillerinin ilk esasları ortaya çıkmış oldu. İlk zamanlarda söylenişe ve tasrifteki küçük farklara inhisar etmiş olan bu yenilik, bilhassa edebî dilde, zümrelerin umumî kültürü nisbetinde lûgat sahasında yok gı-

bi idi. Bunun zamanla lûgatlere ve bazı sahalarda gramere kadar genişlemesi, bir cihetten Türk zümrelerinin Türk kültürüne bağlılıkları nisbeti ile, diğer cihetten ise temasa girdikleri yeni kültür muhitlerinin az veya çok canlı tesirleri ile ilgilidir.

Türkler'in yeni kültür zümrelerini kurarken buna iştirâk eden zümrelerin kalemden ziyade kılıç kullanmağa alışık olmalarına ve bu zümrelerin esas Türk merkezlerinden ziyade, yabancı kültür muhitlerine yakın bulunmalarına rağmen, Türk'ün en kuvvetli millî bağlarından olan dilinin kuvveti birden sarsılmamış ve bugün gördüğümüz tesirlerin kökleşmesi için yüzyılların geçmesi zarurî olmuştur. Türk dilinin kıvraklığı ve bünyesinin yapısı o derece müsait idi ki, bu yüzden ifade edilmek istenilen mefhumlar, mevzulara hiçbir halel getirilmeden canlandırılabilmiş, bunlar için kendi malzemesinden sayısız kelime yaratmak imkânını bulduğundan, yabancı kelimeleri içerisine hiç almamış denilebilir. XI. yy.'dan XV. yy.'a kadar vücuda getirilen eserlerde, dinî eserler de dahil olmak üzere, yabancı dillerin tesiri o kadar az olmuştur ki, bu Türk dilinin bu devrede ne büyük bir hayat kabiliyetine malik olduğunu ve diğer cihetten bu dili kullanan bütün zümrelerin kendi dil hazinelerine ne kadar derinden vâkıf ve bundan ne kadar ustalıkla istifadeye muktedir olduklarını da göstermektedir. Bunun en açık delillerini, yabancı tesir altında kalması zarurî sayılabilecek dinî eserlerin Türkçe ve saf Türkçe olması ve bunlar içinde Türkler'in eskiden beri alışık olmadıkları mefhum ve tasavvurlar için yeni kelimeler yaratmak ve bunların, geniş sahanın her tarafında kullanılmasını temin etmek zarureti de göz önünde tutulursa, bu husus bir kat daha Türk dilinin hayatı lehine aydınlatılmış olur.

Türkler'in eski kültürü dolayısıyle yazı an'anelerine ne kadar bağlı olduklarını gösteren diğer bir vak'a, İslâmiyetin Türkler arasına girmesinden evvel kullandıkları Uygur alfabesinin, son devirlere kadar Türk muhitinde kullanılmakta devam etmesidir. Türk ilinin hudut boylarından IX. yy.'dan beri güney Türkleri'nin halifelik merkezi olan Bağdat'da ve dolayısıyle İslâm memleketlerinde oynadıkları rol X. yy.'dan itibaren İdil havzasında İslâmiyetin yerleşmesi, XI. yy.'da Kaşgar'da müslüman Türk sülâlesinin kurulması nazarı itibara alınırsa, İslâm ile birlikte yazı vasıtası olarak Kur'an'ın yazıldığı Arap alfabesinin de Türk muhitine girip yerleşmesi gayet tabiî olarak beklenebilirdi. Arap ve İran dilinde ve bu dillerde yazılmış olan dinî ve dünyevî edebiyattan istifade zarureti, tabiî olarak, bu muhitlerin kullandıkları alfabeyi de Türkler'e çok erkenden tanıtmıştı (meselâ, Arap harfleriyle yazılı Bulgar mezar taşlarının bize kadar muhafaza edilenlerinin tarihi XIII-XIV. yy.'dır). Bu yeni kültür ihtiyacını karşılamak üzere, Türk merkezlerinde de yeni mektep ve medreselerin açılmış olması tabiîdir. Bu vaziyetin daha sonraki zamanlarda gittikçe inkişaf etmesi zarurî ve tabiî idi. Buna rağmen bir Türk muhitinde eski Türk alfabesi olan Uygur alfabesinin çok geniş sahada ve çok çeşitli edebiyatta kullanılmakta devam ettiğini görüyoruz. Meselâ **Kutadgu Bilig**'in elimizdeki en eski nüshasının Arap harfleriyle yazılmış olduğu halde, sonradan Uygur alfabesine çevrilmesi, **Oğuz Destanı**'nın nisbeten yeni bir rivayetinin bu alfabe ile yazılmış olması, **Bahtiyar-nâme, Tezkiretü'l-evliyâ, Mahzenü'l-esrar** gibi Türkçeye çevrilmiş eserlerin bile Uygur harfleriyle de yazılması, bu alfabenin geniş okuyucu kütlesi bulduğunu gösteriyor. Devlet idaresine gelince, bu alfabenin daha geniş bir sahada kullanıldığı görüyoruz. Meselâ Altınordu bölgesinde (Toktamış Han yarlığı 1393'te

Lehistan Kralı Yagayla'ya - Yagello - gönderilmiştir), Orta Asya'da (XIV. yy.), İran'da Ebu Said Bahadır Han zamanında (1316-1335), nihayet İstanbul'da bazı muhitlerde bu alfabenin tasavvur edildiğinden daha yakın zamanlara kadar öğrenildiği ve yazıldığı biliniyor. Bu alfabeyi öğrenmek için yapılan cetveller ve nihayet Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan ile olan muharebesi dolayısıyle yazılan zafernamelerden birinin Uygur harfleriyle de yazılmış olması, bu alfabenin yazışmalarda kullanılmış olduğunu göstermektedir. Tabiî bu alfabe, eski alfabenin tamamen aynı olmayıp, dilin yeni şartlar içinde aldığı şekle göre, ihtiyaca uygun bir duruma sokulmuş bulunuyordu. Bu bize, Türk kültür muhitini, dil işine paralel olarak, bunu tesbit etmek için kullanılan alfabesini de uzun bir müddet kullanmakta devam ettiğini göstermektedir. Bu ise, Türkler'in kendi kültürüne şeklen de ne kadar bağlı kaldığını göstermesi bakımından çok mühimdir.

Türk yazı dilinin yeni idare ve kültür merkezlerinde, bunları kuran Türk zümrelerinin şive hususiyetlerini almak suretiyle, eski umumî yazı dilinden ayrılma temayülleri, yukarıda da işaret edildiği gibi, ilk zamanlarda çok az şive farklarına inhisar etmiş idi. Yazı dilinin daha sonra almış veya alabileceği şekiller hakkında bir fikir edinmek için, Türk şivelerinin vaziyetini gözden geçirmek faideli olacaktır.

Tarihî devirlerde Türk şivelerinin vaziyeti hakkında elimizde yeter derecede bilgimiz yoktur; çünkü bu devirden kalma metinlerin hepsi de umumî yazı dilinde yazılmıştır. Buna rağmen bazı devrelerde ayrı bölgeler için elde mevcut metinlerden bu hususta bazı ipuçları bulabilmek kabildir. Yalnız şu veya bu farkın hangi boya mensup olduğunu ve bu boyun bugün hangi boya tekabül ettiğini tesbit etmek güç ve bir kısmında hattâ büsbütün imkânsızdır. Bu hususta bize az çok sarih bigi veren XI. yy.'da yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud'dur. Bu Türk âliminin Türk dili hakkında birçok tetkikleri olduğunu biliyoruz. Bugün bunlardan ancak Divanü Lûgat it-Türk isimli lûgat kitabı bulunmaktadır. Diğerleri ve bilhassa bizi burada yakından ilgilendiren gramer bugüne kadar bulunamamıştır. Kaşgarlı Mahmud bu lûgat kitabında yalnız Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarını vermekle kalmıyor, muhtasar olmakla beraber Türk boyları, oturdukları yerler, kültürü, alfabe ve edebiyatları vb. ile birlikte, XI. yy.'da Türk şivelerinin hususiyetleri hakkında da az çok bilgi vermektedir. Bilhassa Türk dili ismini verdiği umumî yazı dili ile mukayese ederek elde ettiği müşahedeleri, bugün bizi dil bilgisi bakımından alâkadar eden bütün meselelerde tamamiyle tatmin etmemekle beraber, bu âlimin, kendi devri için şahsına münhasır bir modern filolog zihniyeti ile hareket ettiğini göstermekte ve nisbeten yeni olan mukayeseli dil tetkiki tarihinde mühim bir yer almağa hak kazanmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud Türk boylarının bir kısmını bizzat içlerinde bulunarak tetkik etmiş, bir kısmını da herhalde o boyları bilen kimselerden aldığı malûmatla, fakat nisbeten daha kısa bir şekilde tasvir etmiştir. Mahmut'un XI. yüzyılda tesbit ettiği şive farkları dört esas grupta toplanabilir: 1. Türk yazı dilinde ve Kaşgarlı Mahmud'dan çok evvel mevcut olan farklar (meselâ b- : m- ve - y-: '-), 2. Türk dilinin tarihî inkişafında bütün şivelerin arzetmiş olduğu ve yalnız zaman farkı yüzünden şive hususiyeti olarak görünen farklar (meselâ y: n (n), w: v (b) ve isim yapma eklerinin başındaki -g, -g'lerin düşmesi), 3. Ayrı şivelerinki gibi gösterildiği halde,

bugün şivelerin birçoğunda muvazi olarak mevcut olan farklar (meselâ c: y ve partisip eklerinden -ası: -gü) ve türlü şivelerde bugüne kadar devam eden farklar (meselâ -t: -d-) ve partisip eklerinden -gan: -an, -gen: -en). Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgi, bazı daha ince hususiyetlerin de ilâvesi ile, daha sonra yazılmış olan eserlerde de görülmektedir. Yalnız bu sonuncular bütün Türk şivelerine şâmil olmayıp, daha mahdut şive gruplarına âit bulunmaktadır. Bu eserlerde müelliflerin dikkat etmedikleri veya kaydetmek fırsatını bulamadıkları bazı diğer hususiyetlerin de bulunduğu şüphesizdir. Türk dili, XI. yy.'dan bugüne kadar ses ve morfoloji bakımından, daha bazı inkişaf merhaleleri geçirmiş, o zaman başlamış olan bazı ses değişmeleri tamamlanmış ve bir kısım yenileri de bunlara eklenmiştir. Dar mânada şive hususiyeti diyebileceğimiz bazı inkişaflar da vücuda gelmiştir. Türk dilinin tarihî inkişafını, ana hatlariyle şu şekilde hulâsa edebiliriz.

1. Çok eski devirlere âit metinler mevcut olmadığından, Türkçenin ilk şekli hakkında bir fikir söylemek, şimdilik imkânsızdır. Bu devir Türkçesi hakkında az çok bilgi edinebilmemiz için, daha eski metinlerin meydana çıkması, bu devirde komşu milletlerin dilinde rastlanan Türkçe kelimelerle, şahıs adları ve ünvanlarının tetkiki, Türkçe içindeki bazı mühim ses ve eklerin birbirleriyle mukayese edilerek daha eski şekillerinin tesbiti ve bunların da kardeş ve akraba dillerin eski şekilleri ile karşılaştırılması lâzımdır. Bu suretle hiç olmazsa bazı noktaların tesbiti mümkün olacaktır.

2. Elimizde mevcut en eski dil malzemesi, Türk dilinin inkişafı tarihinde muayyen bir devreye âittir. Bu devre takriben milâdın ilk senelerinden XIII. yy.'a kadar devam etmektedir ve pek az farklarla aynı inkişaf hususiyetlerini taşımaktadır. Bu devreye âit metinlerin en büyük kısmı Uygur sahasında ve Uygur harfleriyle yazılmış olduğu için, bu devreye "Uygur devresi" diyebiliriz. Bugünkü Türk şiveleri (bazı zümreler müstesna olmak üzere, aşağıya bk.) bu devreden sonra inkişaf etmişlerdir ve şivelerde gördüğümüz farkların büyük bir kısmını bu devreye irca edebiliriz.

3. Bugünkü Türk şiveleri, Türk dili Uygur devresinden bugüne kadar daha dar hudutlar içinde bazı inkişaf merhaleleri geçirmiştir. Fakat bunlar daha ziyade bugün mevcut grupların hususi tarihî inkişaflarına âit olup, ancak edebî malzeme vücude getirmiş olan zümreler içinde tetkik edilebilmektedir. Böyle bir edebî an'aneye malik olmayan zümreler devrinin tesbiti imkânsızdır.

4. Türk sahasının iki ucunda bulunan Yakut ve Çuvaş lehçeleri, Türk dil bilgisinin bugünkü vaziyetine göre, Türkçenin kardeş lehçeleri addedilebilir. Bu lehçelerdeki hususiyetler (Çuvaş s~y; l~ş; r~z ve Yakut s~y, t~d) Uygur devresi ile şimdilik izah edilememektedir.

Bugünkü Türk şivelerini, ses, morfoloji ve lûgat bakımından türlü gruplara toplamak tecrübesi, birçok türkologlar tarafından yapılmıştır. Bu tecrübelerin neticesi, tabiatiyle, dil bilgisi bakımından lâzım olan açıklığı verememektedir ve bunun başlıca sebeplerinden biri de bu zümrelerin kapalı bir cemiyet halinde kalmayıp, muhtelif zümrelerle devre devre karışmış olmasıdır. Şive hususiyetlerinin, en küçük zümrelerde bile, saf halini bulabilmek imkânsızdır. Onun için Türk şivelerini tasnif

etmek isterken en umumî ve başlıca hususiyetler ile bu hususiyetlerin şu veya bu zümrede ekseriyetin kullanıp kullanmadığı prensibine uymak zaruridir. Son tecrübeler için alınan başlıca hususiyetler şunlardır: t- : d-, d:y, ilk hecenin sonundaki -g, ikinci, üçüncü ve dördüncü hecenin sonundaki g ve g, partisip eklerden -gan, -an/-gen, -en ve kelimelerden ol-~bol- fiili. Bu tecrübelerden de istifade ederek, Türk şive gruplarını coğrafi yönlere göre şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Güneybatı grubu (Anadolu ve civar sahalar, Kafkasya ve İran Azerbaycanı, Türkmen -bugün birçok bakımdan komşu şivelerin hususiyetlerini benimsememiştir- ve Güney Kırım),

2. Kuzeybatı grubu (İdil havzası, Sibirya, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kırım, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altaylar'ın bir kısmı, Afganistan'daki şiveler),

3. Güneydoğu grubu (Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın bir kısmı),

4. Orta grup (Hive mıntakasının bir kısmı),

5. Kuzeydoğu grubu (Altaylılar'ın bir kısmı).

Bu gruplara giren şiveler, küçük farklara göre, daha dar zümrelere ayrılabilir. Fakat bu hususiyetler yalnız bu zümrelere münhasır değildir ve muayyen şartlar altında, bütün Türk şiveleri için de görülmektedir. Yalnız bu zümreler içinde ya umumîleşmiş veyahut diğerlerine nisbetle daha çoğalmıştır. Meselâ umum Türkçedeki ç sesinin muayyen şartlar dahilinde ş şeklinde telâffuz edilmesine Türk şivelerinde tesadüf edilirse de, Kazak şivesinde bu ses değişmesi umumî bir kaidedir.

Bu hususiyetlerden anlaşılacağı gibi, Türk şivelerini birbirinden ayıran farklar daha çok ehemmiyetsiz ses değişmelerinden ibarettir. Mühim sayılabilecek farklara bilhassa isim ve fiillerin çekimlerinde rastlanabilir. Fakat bunlar gruplar dahilinde bile karışık olup, diğer dünya dillerinin şiveleri arasında mevcut farklarla mukayese edilemeyecek derecede az ve ehemmiyetsizdir.

Konuşma dilinde görülen hususiyetlere göre sıralanmış olan bu şive gruplarının ancak bir kısmı ayrı yazı dili halinde inkişaf etmiştir. Yazı dilinde bu temayülü belirten sahalar, daha ziyade Türk kültür merkezlerinin bulunduğu, biri güneybatı ve diğeri kuzeybatı olmak üzere, başlıca iki kısma ayrılabilir. Diğer gruplardan, orta ve kuzeydoğu zümreleri, bu şiveleri konuşanların sayıca çok mahdut olmaları, birincinin içeriden ve diğerinin Türk kültür merkezinden nisbeten uzakta bulunmaları dolayısıyle böyle bir ihtiyaç karşısında kalmadıklarını; güneydoğu zümresinin ise, eskiden asıl Türk kültür sahasında bulunmakla beraber, sonradan birçok tarihî sebeplerle bu vaziyeti muhafaza edemeyerek son zamanlarda Çin'in hâkimiyeti altında eski an'anesini büsbütün kaybetmiş olduğunu görürüz.

Millî hayat çerçevesi içinde, gerek edebî ve gerek ilmî yazı dilini devam ve inkişaf ettirmek imkânını bulan zümrelerin en mühimi, şüphesiz, güneybatı grubudur. Vücuda getirdiği muazzam devlet teşkilâtı ve dünya siyasetinde oynadığı mühim rolü ile bütün komşu milletlere yaptığı tesirlere mütenasip çok zengin edebiyat ve ilim müesseseleri vücude getirmiş olan bu Türk zümresinin dili de o nisbette mühim bir yer işgal etmiş ve bugün de etmektedir. En eski nümunelerini tahminen

XIII. yy.'dan itibaren görebildiğimiz Selçuk devri mahsulleri ile başlayan bu yazı dili, sahasının genişliği nisbetinde yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, pek cüz'î farklarla başladığı halde, gittikçe çoğalan ihtiyaçlar neticesinde, yeni kültür zümrelerinin yakın bulunduğu İran dolayısıyle Arap kültürü tesiri altında kalarak, yabancı kültür muhitinin gittikçe artan ezici hâkimiyeti altına girmiş, bilhassa medrese tahsili görmüş zümreye mahsus sırf edebî eserlerin geniş Türk muhitinin doğrudan doğruya anlayamayacağı sun'î bir dil olan "Osmanlı" şeklini alan bu dil mektep ve medreselerde, ilim ve edebiyatta bu şekilde son zamanlara kadar tutunmak imkânını bulmuştur. Ancak, bununla yanyana halkın konuştuğu dil, zarurî iktibaslar dışında, millî sadeliğini ve eski bünyesini muhafaza etmeğe muvaffak olmuştur.

En mühim millî temellerden biri olan dil içerisindeki bu gayritabiîlik ve bunun yeniden yeni ihtiyaçları karşılamak zorunda kalan ilmî hayatta doğurduğu güçlükler, Türk muhitinin bu zümresinde de haklı isyanlar uyandırmış ve meselenin halli için yollar aramağa sevketmiştir. Yazı dilini sadeleştirmek, yâni yazı dilini mümkün olduğu kadar halk diline yaklaştırmak gayesi, uzun bir devreyi içine alan tartışmalardan sonra, nihayet XIX. yy.'da Tanzimat başlarından itibaren içtimaî bir mesele olarak ele alınmış ve Cumhuriyet devrinde devlet işi olmuştur. Türkiye dahilinde veya evvelce Türkiye hudutları içinde bulunmuş mıntıkalarda, şive ve ağızlar devlet makanizmasının da yardımı ile, yüzyıllardan beri kaynaşarak, kendi hususiyetlerinin büyük bir kısmını kaybetmiş oldukları için, buradaki yazı dili meselesi, şivelerin vaziyetini tesbit etmek olmayıp, yalnız mevcut yazı dilinin bugünkü şartlar altında geniş Türk muhiti tarafından daha kolay ifade edilebilecek bir hale getirilmesi, yâni halk tarafından anlaşılması güç olan yabancı unsurlardan mümkün mertebe temizlenmesi ile bugünkü ihtiyaçları karşılayabilecek ilmî ıstılahların tesbiti ve yarınki ihtiyaçlar için de Türk köklerinden kelime yaratmak imkânlarını aramak meselesi olmuştur. Bugüne kadar bu yolda yapılmış olan tecrübeler hâlâ istenilen neticeleri vermiş değildir. Dil gibi millî bünyenin temelini teşkil eden bir meselenin hallinin kısa bir zamanda ve kifayetsiz bir hazırlıkla yapılamayacağı da unutulmamalıdır. Bu meselenin halledilebileceğinde şüphe yoktur. Yalnız, bu işte geçici bir inkılâp şeklinde değil, içerisinde bulunduğumuz içtimaî hayatın inkişafında her ihtiyaca cevap verebilecek tarzda dilin hayatiyetini temin etmek zihniyetiyle hareket edilmesini temenni edelim.

Kuzeybatı zümresine gelince, bunun Kıpçak bozkırlarından ve Güney Sibirya'dan Hindukuş dağlarına kadar uzanan, geniş bir sahayı içine aldığını hatırlatmak yerinde olur. Bu geniş sahada İran ve Arap kültürü tesiri altında kalan zümreler ile, bu muhitlerden az çok uzakta bulundukları için, bu kültürün baskısından nisbeten masun kalan zümreler bulunduğu gibi, uzun müddet göçebe hayat tarzını muhafaza etmiş ve dolayısıyle umum Türk kültür muhitine nisbeten son devirlerde dahil olmuş zümreler de mevcuttur. Bu sahanın idarî bakımından türlü devirlerde ayrı ayrı devlet teşekkülleri içinde bulunmuş olduğu da unutulmamalıdır. Bütün bu âmillerin devir devir ve yer yer mahallî hususiyetlerin inkişafına yardım etmiş olmalarına rağmen, şive hususiyetlerinin birbirine çok yakın olmaları sayesinde, yazı dili, umumî olarak hiçbir zaman esasını değiştirecek bir vaziyete düşmemiştir. Bu-

na, bu bölgedeki Türk boylarının son asırlara kadar - XV. asra kadar batıya doğru ve bundan sonra doğuya doğru - devam eden muhaceretleri de yardım etmiştir.

Bu sahada XIV. yy.'a kadar devam eden eski yazı dili an'anesi, bundan sonra uğradığı bazı cüz'î değişiklikler bakımından, biri güneydoğu ve diğeri kuzeybatı olmak üzere, iki zümrede toplanabilir. Bunların birincisi, Avrupa'da "Çağatay" ismi ile anılan zümredir ki, yukarıda güneybatı (Osmanlı) zümresi için işaret edilen aynı sebeplerden dolayı, İran ve Arap kültürü ve bilhassa İran edebiyatı tesiri altında kalmıştır. Babür (1483-1530)'ün ifadesine göre, esasını Endican ağzından alan bu yazı dilindeki edebiyat XIV-XV. yy.'larda en parlak devrini yaşamış ve birçok Türk edip ve şairleri eserlerini bununla yazmışlardır. Mîr Ali Şîr Nevâyi ve Babür, bu devrin nâzım ve nesir sahasında, bu dilin en güzel nümunelerini vermişlerdir. Diğeri ise, "Kıpçak" zümresi olup, sahasının İran ve Arap muhitinden uzakta bulunmasından dolayı, zarurî olan iktibaslar dışında, bunların tesirinden de o nisbette masun kalmıştır. Buradaki yazı dilinin temelini halk dili teşkil ettiği gibi, edebiyatta da daha ziyade halk edebiyatı ve duygusu hâkim kalmıştır. Uzun bir zaman için türlü Türk boylarını kucağına almış olan bölge, bundan sonra da bir müddet Türk mıntakalarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesini gördüğü için, yazı dilinde de, diğerlerine nisbetle daha çok malzeme almış olması tabiîdir. Gerek güneydoğu ve gerek kuzeybatı zümreleri arasındaki fark, birbirinden çok az hususiyetlerle ayrılmış olan mahallî ağızların tesirinden başka, en çok dile yabancı kelimelerin sokulup sokulmamasına göre değişir.

Kıpçak sahasında Altınordu'nun dağılması ile daha küçük idarî zümrelerin vücuda gelmesi, Timur devletinin yıkılmasiyle Orta Asya'da vukua gelen istikrarsızlık yüzünden bir kısım Türk kabilelerinin Kıpçak sahasından Orta Asya'ya doğru göç etmeleri, bir taraftan bu sahalarda Türk boylarının birbiriyle kaynaşmalarına yardım ettiği gibi, diğer taraftan mevcut Türk kültür merkezlerinin tekrar hafiflemesine ve bir kısmının yer değiştirmesine de sebep olmuştur. Birçok Türk kuvvetlerini, kendi mukadderatlarını Türk ili dışında aramağa sevkeden bu devrin vak'aları, siyasî ve idarî bakımdan olduğu kadar, kültür bakımından da birçok kayıplara sebep olmuştur. Bu devirden itibaren bu mıntakaların mukadderatı uzun bir zaman için tâyin edilmiş oldu. İlim ve edebiyat sahasındaki durgunluk, Türk dili için tesirsiz kalamazdı. Kuvvetli edipleri yetiştirecek havanın artık mevcut olmaması, tabiî olarak, Türk dilinin hayat kudretine de en büyük darbeyi indirmiştir. Daha dar bir muhitte ve daha çok darlaşan ihtiyaçları karşılamak mecburiyetinde kalan yazı dili, ister istemez, eski malzemenin büyük bir kısmını kullanmamak, bunları unutmak ve daha çok mahallî ağızların hususiyetlerine uymak mecburiyetinde kalmıştır. Orada burada gölge halinde mevcudiyetlerini muhafaza eden mektep ve medreselerde tedris dilinin daha çok yabancı (Arap ve Fars) dillerine istinad etmesi de bunun tabiî bir neticesi idi.

Ruslar'ın doğuya doğru ilerleyerek, Türk mıntakalarını birer birer kendi hâkimiyetleri altına almaları, vaziyeti daha karışık bir hale getirmiş ve tabiî engellere bu defa karşı tarafın, Türk milliyetini parçalama gayesini güden plânlı siyasî-idarî müdahalesi de eklenmiştir. Rus hükûmeti Türk millî birliğini yıkmak için, ne kadar çare

düşünebildi ise, bunun hepsini tecrübe etmiştir. İdarî birlikler vücude getirirken, Türk ekseriyetini bırakmamak, Türk topraklarını parçalamak, Türk mıntıkalarını birbirinden ayırmak için, sun'î muhacir mıntakaları yaratmak, buna müsait olmayan yerlerde hususî idareler vücuda getirmek vs. gibi vasıtalarla maddî temelleri yıkmağa uğraştığı gibi, bir devre için Türk millî birliğinin temellerinden olan İslâma karşı misyonerler teşkilâtı vücude getirmek, maarifin mümkün mertebe Türkler arasına girmemesi için çalışmak, maarif matbuatına müsaade etmemek, millî mukadderat üzerinde söz söyletmemek, Türkler'in umumî isminin idarede ve hattâ ilmî neşriyatta bile kullanılmasını yasaklamak ve Türkler arasındaki hususî münasebetlere bile mâni olmak gibi mânevi varlığa karşı en sert tedbirleri almaktan çekinmemiştir. Bolşevik devri, Çarlık zamanında tatbik edilen üstü kapalı siyasetin daha açık ve daha teşkilâtlandırılmış bir şeklidir. Türk vatanı birçok "sözde müstakil" devletlere ayrıldı, kabileler - millet ve şiveler - dil olarak ilân edildi; Türk dili de Rusça ile birlikte bu ayrı mıntakaların idare dili olarak tanındı. Bu sahada yapılan en büyük müdahale de, her Türk kabilesine ayrı bir fonetik alfabe kabûl ettirilmesi suretiyle olmuştur. Böylelikle dilin medenî-içtimaî bir unsur olmaktan çıkarılarak, küçük zümrelerin yalnız gündelik ihtiyaçlarını temin edebilecek bir şekil alması için uğraşılmıştır. Böyle şivelerle bugünkü medenî hayatın ihtiyaçlarını temin etmek imkânı olmadığını, Türkler kadar, bolşevikler de bilmiyor değillerdi. Fakat onların fikrince, bu ihtiyaçların büyük bir kısmı, Türk dili yerine Rus dili vasıtasiyle temin edilecekti. Bütün bunların, tabiatiyle, eskiden beri gelen umumî yazı dili aleyhine ayrı şivelerin kullanma sahalarının genişlemesinde ve o nisbette bu şivelerin umumî yazı dili içindeki vaziyetlerinin değişmesinde, az çok tesiri olmuştur.

Kuzeybatı zümresinin eski dili meselesi, güneybatı zümresindeki gibi, yalnız dili sadeleştirmek olmayıp, aynı zamanda bu zümre içindeki şivelerin umumî yazı diline olan münasebetlerini de tâyin etmek meselesidir. Türk dilinin bünyesindeki sağlamlık, yabancı muhit ve dillerin tesirinde asırlarca kaldığı halde sarsılmadığı gibi, Ruslar'ın müdahalesi de onun bünyesinde bir gedik açmaya muvaffak olamamıştır. Nisbeten kısa sürmüş olan bu tecrübe Türk şivelerinin kendi aralarında icat kudretini yoklamış ve Türk muhitine bu meselenin hallinde ayrılığa değil, birliğe doğru yürümenin zarurî ve mecburî olduğunu isbat etmiştir. Türk şiveleri bugüne kadar olduğu gibi ilerde de bir tek yazı dilinin devamlı inkişafını temin eden canlı birer uzuv olarak yaşamakta devam edeceklerdir.

Yukarıda söylenenlerden bir netice çıkarmak istersek, Türk tarihinin yarattığı duruma ve gerek düşmanlar tarafından vücude getirilmeye çalışılan sun'î manialara rağmen, güneybatı ve kuzeybatı grupları arasındaki farkları ortadan kaldırarak veya her ikisini de birleştirerek daha zengin ifade imkânları bulmak suretiyle, bir tek yazı dili vücude getirmek için hiçbir engel yoktur. Yalnız her iki zümrenin de bu işin ehemmiyetini kavraması ve her iki grubun da hususiyetlerine ve bilhassa asıl Türk dilinin kendi bünyesine uygun bir şekilde geliştirmek çaresini bulması lâzımdır. Bunun için de, dilin yalnız bir vasıta olmayıp, bilâkis onun tabiî bir varlık olduğunu ve ancak kendi bünyesi içinde tabiî kanunları dahilinde gelişebileceğini id-

2.2. Eski Türkçe

Şinasi TEKİN

"Eski Türkçe" deyince muhitimizde ilk akla gelen, Arap harfleri ile yazılmış Türkçe kitaplar ve çoğu zaman da doğrudan doğruya bu harflerin kendisidir; öte yanda, 'eski yazı', 'eski harfler', bunun müterâdifi olarak da kullanılmaktadır. Fakat bizim burada bundan anladığımız, daha çok, Türkçenin, tarihî seyri içerisinde, bilinen en eski metinlerinin aksettirdiği şeklidir. Bâzı bilginlere göre, Türkçenin bu devresi, ilk Türkçe-İslâmî eserleri de içerisine almakta ise de ben burada kelime hazinesindeki büyük ayrılıkları göz önünde bulundurarak, İslâmî eserleri konu dışında bıraktım. Yalnız burada tarih sırası insanı yanıltabilir; şöyle ki, XI. yüzyılda **Kutadgu Bilig** yazıldığı halde Turfan ve civârında Uygur yâni Eski Türkçe olgunluk çağını idrâk ediyordu. Müteakip yüzyıllarda (XIII-XIV. yy.) ise Eski Türkçenin, Şa-çou (Tun-huang ovası) burkancı manastırlarında, gerek klâsik devrin eserlerinin istinsahı, gerekse yeni tercüme ve telif eserler ile devam ettirildiğini görüyoruz. Hattâ aynı muhitte Altun Yaruk'un (asıl metin X. yy.'da meydana getirilmiştir) 1687 yılında istinsah edilip basılması, Türkçenin tarihî devrelerini tesbitte ne kadar dikkatli davranmak gerektiğini göstermeğe kâfidir.

Eski Türkçenin grameri batıda birkaç defa yazılmıştır. Ben burada bunlardan oldukça değişik bir usûl takip ettim; bu değişiklik bilhassa fonem bilgisinde ve buna bağlı olarak diğer bölümlerde kendisini göstermektedir: Ses kanunlarına göre, çeşitli şekillere girmesi tabiî olan eklerden yalnız bir tanesi tecrit edilerek alınmış ve bu hallerde büyük harf kullanılmak suretiyle bu hususiyet belirtilmiştir; böylece şimdiye kadar, imlâ ve ses kanunlarının doğurduğu karışıklık ortadan kaldırılmış, Eski Türkçenin kendine mahsus kanunları tespit edilmiştir. Fakat bu mesele burada halledilmiş olmaktan çok uzaktır; ilerde yapılacak münferit araştırmalar ile Eski Türkçenin asıl grameri yazılacaktır. Şimdilik bu gramer taslağının, bir deneme olarak telâkki edilmesini bilhassa ilgililerden rica edeceğim.

§ 1. "Eski Türkçe" tâbirinden, Türkler'in, İslâm dinini kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları ile Tarım bölgesi ve civarında kullandıkları dili anlıyoruz. Dilin iç yapısı ve ifade edilen dünya görüşü bakımından ET'yi iki ayrı bölümde mütalâa etmek daha doğru olacaktır: 1. **Kök-Türkçe** -bâzı araştırıcılara göre, hususiyle O Pritsak'a göre: Türkütçe- ve 2. **Uygurca.** Her iki ad da çeşitli bakımlardan haklı olarak itiraza uğrayabilir, çünkü bu adlandırmalar 'yeni' olup tarihî değildir. Ancak bu itirazların münakaşasına burada girişilmeyecektir. Başka, daha doğrusu bulununcaya kadar yukarıdakiler ile yetinmek yerinde olur sanırım.

ET'nin ilk yazılı nümuneleri, Moğolistan'da bulunan ve Çin kaynaklarına göre T'u-chüe *(/*türküt)* diye adlandırılan Türk boyunun kurduğu son devletin (aş. yk. 690-740) resmî dilini aksettirmektedir. Bu nümuneleri, bir yandan Ongin, Kül Tigin, Bilge ve Tonyukuk adını taşıyan mezar taşları ile (Moğolistan) daha sonraki devirlere âit olup aynı Köktürk yazısı ile kâğıt üzerine yazılmış birkaç kitap parçasında buluyoruz. Adı geçen metinlerdeki dilin işlenmiş olmasına bakarak ET'nin tarihini,

yukarıda verilen tarihlerden daha gerilerde düşünebiliriz; fakat bu devirlere ait elimizde şimdilik bir vesika yoktur. Bütün bunlardan başka elimizde yine aynı alfabe ile yazılmış bazı küçük mezar taşları vardır (Yenisey, Tuva, Talas vb.). Bu taşlardaki metinlerin kısalığı, bunların dil hususiyetleri hakkında kesin bir şey söylememize mâni olmaktadır.

§ 2. Uygurca, aslında Kök-türkçe'nin bir devamı olmakla beraber, aşağıda görüleceği üzere birçok yönlerden Kök-türkçe'den ayrıldığı gibi, kendi bünyesi içerisinde de, kültür çevrelerinin değişik olması nispetinde bazı ayrılıklar göstermektedir. Bu ayrılıkları, dilin iç yapısında ve ifade vasıtalarında olduğu takdirde, değişen dünya görüşü ve ifade edilen kültür malzemesiyle izah edebiliriz.

Uygurca'nın ilk nümunelerini, Kök-türk alfabesiyle yazılmış İl-itmiş Kağan yazıtı (bk. Şine-Usu, 747-759) ile İt-tutmuş (Bügü) Kağan devrinde, Tarım bölgesinde 'Uygur' (aş. bk.) alfabesiyle yazılmış metinlerde buluyoruz: Hoço'da bir burkan manastırının 'Vakıf Kitâbesi' olarak vasıflandırılabilecek yazılı ağaç kazık (bk. F. W. K. Müller Zwei Pf.); mani dininin Ötüken Uygurları tarafından resmen devlet dini olarak kabul edildiğini (762-763) ifade edilen metin (bk. TT II) ve belki bir süre sonra yine mani muhitinde Uygur ve mani alfabesiyle meydana getirilmiş çeşitli eserler (bk. M I-III) !

Daha sonra Uygurlar, Ötüken'i, türlü siyasî sebeplerle terkedip Kansu ve Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusuna yerleşince (840'tan sonra) büyük bir tercüme faaliyeti başladı. Elde edilen malzemenin kopuk ve parçalar halinde oluşu, maalesef tercüme edilen diller ile bunların tarihleri ve mevcudiyetini kuvvetle tahmin edebileceğimiz telif eserler hakkında her zaman kesin ve doğru bilgi edinmemize mâni olmaktadır. Bununla beraber, mani dini mensuplarının çeşitli eserlerini, tarih sırası bakımından, yazı faaliyetleri gittikçe artan ve sonra bunları azınlıkta bırakan burkancıların (buddhist) eserlerinden önce, her iki cemaatin bir arada bulunduğunu da hesaba katmakla beraber, daha önce düşünmemizde bir mahzur yoktur sanırım. Miasal olarak, mani dininin çeşitli meselelerini işleyen Uygur ve mani alfabeleri ile yazılmış kitap parçaları (bk. M I-III) ile bir tövbe duası 'H^{v}astuanift' gösterilebilir. Bunlardan bazı parçalar, türlü tarihî verilere göre, yukarıda da zikredildiği gibi, 8. yüzyılın ikinci yarısına ve onu takip eden devreye ait olabilir. Mani dinine ait tercümelerin hangi dillerden yapıldığı hakkındaki bilgilerimiz tahminlerin hududunu aşamamaktadır. Ancak 'Toharca'dan bir mani ilâhisinin tercüme edildiğini kesinlikle biliyoruz (bk. TT IX).

Not : Uygurca eserlere kaynaklık etmiş yabancı dillerin tesbitinde, Uygurca'da sık sık kullanılan yabancı kelimelerin ölçü olarak alınması doğru olmasa gerektir. Buna, Toharca'dan tercüme edildiğini bildiğimiz Maytrisimit'te Çince ve Soğutça kelimelerin yer yer kullanılması misâl olarak gösterilebilir. Bilinen en eski satır-altı Türkçe Kur'an tercümesinde melek: *ferişte*, savm: *rûze*, salât : *namaz* ile tercüme edilmiştir. Çeşitli kültür temasları sonunda dile yerleşmiş olan bu Farsça kelimeler, başka bir yabancı dilden tercüme yapıldığı zaman tabiî olarak kullanılmıştır. Buna göre: başka tarihî kesin deliller olmadıkça, yalnız yabancı kelimelerin aidiyetine bakarak kaynak dilin tesbiti yanlış olur.

§ 3. Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda, 9. yüzyıldan itibaren burkancılığın (budizm), Türkler arasında gittikçe yayıldığına, mani dini mensuplarının da azınlıkta kaldıklarına yukarıda temas etmiştim. Burkancı Uygurlar'ın giriştikleri büyük tercüme faaliyeti ile Türkçe, belli ve düzenli bir ifade gücü kazanmıştır. Yapılan tercümelerin mahiyeti, tarihi ve bunlara kaynaklık eden diller hakkındaki bilgilerimiz hep, (mani metinlerinde olduğu gibi) yazmalar üzerinde yapılan araştırmalar sırasında vuku bulan mutlu tesadüflere bağlı olmuştur; şöyle ki, Altun Yaruk adlı bir eser Çinceden, Singku Seli adında bir Uygur tarafından 10. yüzyıl başlarında tercüme edilmiştir. Aynı Uygur âliminin, Çinli burkan hacısı Hüan-tsan'ın tercüme-i halini de tercüme ettiğini biliyoruz. Avadana ve jatakaların (burkan ve azizlerin eski hayatlarını nakleden menkıbeler) Toharcadan tercüme edildiği, ele geçen birkaç zeyilden öğreniyoruz (bk. U IV, 6. s. vd.).

Not : Bir Avâdana metninin zeylinde bahis konusu metnin *Küsen* dilinden Barçuk diline çevrildiği kaydedilmektedir. Uygurca metinde böyle bir adın 'Türkçe'yi ifade etmesi gerektiği ilk bakışla açıkça görülüyorsa da, bazı tarihî verilerin ışığında, *Barçuk* adının başka bir yabancı dili ifade etmiş olabileceği ileri sürülebilir (bu husus O. Pritsak'ın, yakında çıkacak olan makalesinde açıkça görülecektir; kendisinin bana verdiği şifâhî bilgiye göre *Küsen*, Prakrit adı verilen bir Hind dilini, *Barçuk* ise 'Hoten Sakacası' diye bilinen bir İran dilini ifade etmektedir). *Bakçuk*'un böyle izahı, Uygurca zeyilde, müstensihin, 'Türkçeye nereden aktarıldığını' ifade eden kısmı unutmuş olmasının kabulü ile tatminkâr bir izah olabilir. *Barçuk tili* F. W. K. Müller tarafından bir Türk dili olarak telâkki edilmektedir (bk. *Tohrı und Kuişan*, SBAW 1918, s. 580 - adı geçen zeyil: 1. Tafel 1, ortada).

Bu menkıbeler, canlı ve renkli tasvirleri ihtiva etmesi bakımından ayrıca tetkike değer.

Bunların yanısıra çeşitli sûtraların tercümeleri Türkler arasında çok revaç bulmuş ve defalarca istinsah edilmiştir. Bunlardan Suvarnaprabhâsa (Altun Yaruk), Yogâcâryaşâstra, Saddharmapundarika vb. bilhassa kayda değer.

Turfan ve civarında bulunan bu Uygur alfabesi ile yazılmış eser parçalarındaki iri fakat zarif, düzgün ve yatık yazı üslûbu, Tun-huang (Doğu Türkistan'ın doğusu) manastırlarında ele geçirilmiş olan eserlerde, yerini, nispeten ufak, fakat kaba, düzensiz, birkaç harfin birleşmesinden doğan 'klişe'lerin sık sık kullanıldığı bir yazı türüne bırakmıştır. Bu değişen yazı üslûbu ile birlikte, burkancı Uygur manastırlarında, eski "klâsik" devirde rağbette olan kültür dilleri yerine, Çincenin yanısıra bir de Tibetçenin itibar kazandığını ve bu dilden de tercümeler yapıldığını görüyoruz. Bu devrin tarihini kesin olarak tesbit edebilmek için kâfi verilerimiz bulunmamakla beraber, Moğol devrini hareket noktası olarak alabiliriz (en son 1360) - Tercüme eserlerden tamamı muhafaza edilmiş olması bakımından *Abhidharmakoşa* (Sthiramati'nin tefsirleriyle birlikte) kayda değer. Bu devrin bir özelliği de, telif - felsefî eserlerin mevcudiyeti ve felsefî konuların sanat endişesi yanında bir de kolay bellenmesi düşüncesiyle, şiir düzeni içinde verilmiş olmasıdır (daha fazla bilgi için bk.

R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* 1965). Telif eserlerden Vapşi Bakşi'nin "Şuur köklerini öğreten kitap" adlı felsefî eseri, Türk düşünce tarihinin en mühim eserlerinden biridir.

§ 4. Türkler'in kullandıkları alfabelerden en mühimleri şöyle sıralanabilir: 1) Kök-türk yazısı (başka adıyla "runik"; kısmen hece yazısı olduğu iddia edilmekte), 2) Uygur yazısı (Soğd yazısından geliştirilmiştir), 3) Mani yazısı (Aramî yazısının Estrangelo kolundan türetilmiştir), 4) Brâhmî yazısı (hece yazısıdır). Ayrıca pek çok az olarak Soğd, Tibet ve Çin yazıları da revaç bulmuştur.

Yazı malzemesi olarak kamış kalem ile fırça ve türleri kullanılmıştır. Kâğıtlar klâsik devirde, kalın, parlak cilâlı ve çoğu zaman ince damarlı olduğu halde, son devirde bunlar ekseriye ipekten ince bir şekilde imal edilmişlerdir. Kitap ciltleri de yazı türlerine muvazi olarak çok çeşitlidir. Klâsik devirde Hindistan'dan gelen ve *pothi* adını verdiğimiz cilt şekli daha çok burkancılar tarafından kullanıldığı halde Mani dini mensupları, kitaplarını bildiğimiz gibi, yaprak ortalarından geçen bir dikişle ciltlemişlerdir. Sonraki devirlerde, Çin usulü ile üstten ciltlenen kitapların rekişle ciltlemişlerdir. Sonraki devirlerde, Çin usulü ile üstten ciltlenen kitapların rekişle ciltlemişlerdir. Bir çeşit matbaanın mevcudiyeti, ele geçen matbu kitap parçalarından anlaşılmaktadır.

§ 5. Eski Türkçe ile ilgili bütün malzeme dağınık olarak Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunmaktadır. Mezar taşları hariç (bunlar açıkta, buluntu yerlerinde durmaktadır), diğerleri: Berlin, Marburg, Paris, Londra, Stockholm, Leningrad, Pekin ve Kyoto'dadır (Japonya).

Kök-türk yazısı Danimarkalı dil âlimi Vilhelm Thomsen tarafından 1893 yılında, Mani yazısı da F. W. K. Müller tarafından 20. yüzyılın başında çözülmüştür. Eski Türkçe malzemeyi işleyen başlıca bilginler şunlardır: V. Thomsen, F. W. K. Müller, A. v. Le Coq, W. Radloff, W. Bang, R. Rahmeti Arat ve A. v. Gabain.

§ 6. Eski Türkçe'de sınırları kesin olarak belirlenebilen ağızları tespit etmek çok güçtür. Bir yandan Kök-türkçeye ait metinlerin azlığı, öte yandan Uygurca'da değişmeyen bir yazı mektebinin ortaya çıkması, bu güçlüğü daha da arttırmaktadır. Bununla beraber, metinlerde görülen ses, şekil ve kelime ayrılıklarının yardımı ile bazı ağızları, ağız gruplaşmalarını yaklaşık olarak bulabiliriz. Bunlardan ilkin, yukarıda da işaret edildiği gibi "Kök-türkçe" ile "Uygurca" arasında bir ayırma yapmak ve birincinin bazı hususiyetlerini sonuncunun birkaç ağzındakilerle birleştirmek gerçeğe daha uygun olacaktır. Kök-türkçe'de hususi bir işaret ile yazılan *-ny- (-ny)* sesinin Uygurca metinlerde bir yandan *n* ve öte yandan *y* şeklinde inkişaf etmiş olmasına bakarak, ilkin iki ağzı bu seslere göre adlandırabiliriz: 1) N-ağzı, 2) Y-ağzı. Kök-türkçe ile Ötüken Uygurlar'ı devrinde Hoço'da en parlak devrini yaşamış olan Mani dini mensupları ve bazı burkancıların eserlerine N-ağzının hususiyetleri hâkimdir. Fakat bu ağız, gittikçe umumileşip bütün burkancı Türkler'in ortak yazı dilini teşkil eden Y-ağzı yanında, ancak belli çevrelerin yazı diline esas olmuş; bir süre sonra da tamamiyle yazı dilinde çıkmıştır. İki ağız arasındaki ses ve şekil ayrılıkları aşağıdaki gibidir :

N-ağzı (uygu. = mani dini, bazı burkancılar; kökt.)	*Y-ağzı* (uygu. = burkancılar)

1) Ses husûsiyetleri:

a) Ünsüz ayrılıkları :

-n-, -n (<kökt. *ny*) *anıġ* 'kötü' (MI6, 17);	*ayıġ*
+ *kine* küçültme (TT I 152, KPvıı 6)	+ *kye*
kön-ür- 'yanmak' (M ııı 45, no. 36,6)	*köy-ür-* (TT 1, 70)

Not: ny sesinin bazan Uyg.'da aynen kendisini muhafaza etmesini, kökt. yazı geleneğinin, bazı Uyg. manastırlarında devam ettirilmesi ile izah edebiliriz: kanyu 'hangi' (M ııı 20,4) fakat kayu (U ııı 73,3).

-b (kökt) ; *v* (uyg)	*v*
sub 'su'	*suv*

Not : Birden fazla heceli kelimelerin birinci hecelerinin sonundaki b bazan Uyg.'da (N-ağzı) kendisi ni muhafaza eder (krş. ses değişmeleri).

b-/m- (kökt) ; *m-* (uyg)	*m*
bn/mn 'ben', *buñ*	*mun͡g*
-g-, -g (kökt <°*ng* [°*z*], iyelik 2. şhs.)	+ *n͡g*

b. Ünlü Ayrılıkları: Hemen bütün yardımcı ünlüler ile (*i, ü*) bazı çekim ve yapım eklerinin dar ünlüleri, kelimenin bünyesine dâhil bazı hecelerin dar ünlüleri N-ağzında genişler *i>a, e.*

İlgi, yükleme ve vasıta hâli:

kişi + nen͡g (M ı, 8,14)	*kişinin͡g*
dintar + ag ... igdür 'rahipleri ... yola getirir' (M ı, 23,2)	*dintarıġ*
temir + en itilmiş ol' demirden yapılmıştır (m ı, 8,11)	*temirin*
yüz'ün͡güz + en ... küseyür biz 'yüzünüzü (görmeyi) istiyoruz' (M ı, 10,9)	*yüzün͡güzin (+ün, +ni)*

Not : Aynı yerde bu ünlünün yuvarlaklaştığını görüyoruz, bk. M ı 10,7; ıı, 17.

Görülen geçmiş zamanın, şahıs ve iyelik eklerinin ünlüleri:

kel-temez 'geldik' (M I, 10, 12)	*kel-timiz*
kan͡g+ amaz 'babamız' (M I, 10, 3) vb. vb.:	*kan͡g +ımız*
+ am, + amaz, + an͡g, + an͡gaz,	
+ i (+si) ~ + u	*+ °m, + °m°z, + ° n͡g, + °n͡g °z, + i (+si)*

Emir kipinin çeşitli eklerinde:

bol-ayan 'olayım' (M I 12, 11)	*bol-ayın*
unıt-alam 'unutalım' (M I 11, 19)	*unıt-alım*
ıd-an͡g 'bırak' (TT II B51)	*ıd-ın͡g*
ynçal-an͡glar 'ezilmelisiniz' (M 1, 9, 12)	! *-ın͡glar*

- p zarf - fiil ekinde:

aşka ... katl-ap erür 'yiyeceğe karış - mıştır' (M I 16, 6)	*ḳatıp-ıp*

Yapım eklerinde ve kelimenin bünyesine dâhil bazı hecelerde:

ayaġ + laġ, tat-aġ + laġ, at + laġ 'saygı değer, tatlı, meşhur' (MI 27, 2)	*ayağlıġ, tatıġlıġ, atlıġ*
ḳat-al 'karışmak' (M I 17, 8)	*ḳat-ıl-*
aġaz 'ağız (M I 23, 7)	*ağız*

Bazan + s°z yokluk ekinin ünlüsü, düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır:

ḳaddaġ+suz 'günahsız' (M III 39, 1)	*ḳadaġ + sız*

Bazan +d°n ekinin ünlüsü gerektiğinde yuvarlaklaşabilir;

kün ortu + dun 'güney' (M III, 10, 12)	*ortu+dın (~ + dun)*

Bazı kelimelerin başında y-katması bulunur:

ymraḳ 'sevimli' (M III 39, 2)	*amraḳ*

2) Şekil hususiyetleri:

+ ñ / + g (ilgi h.; kökt.; ses değişikliği için yk. bk.)	*+n°n͡g*
+ da / + dan (bul. -çık. h.)	*+ da, + din*
siz'in + te adrıl- 'sizden ayrılmak' (M I, 10, 5)	
igaç + dan ön- 'ağaçtan doğmak' (M I, 7, 2)	
tn͡gri + den tamu+ dan yoḳaru aġ- 'gökten cehennemden yükselmek' (M I, 13, 14-15)	
- miş, -di	*-miş, -di, -yük*
-s°k, -s°g	*- gü(lüg)*

alḳan-sıġ törü 'övme usulü' (Huas 210)	
olur-suḳ törü 'oturma usulü' (Huas 273)	
-daçi (kökt)	*- daçi, -ġay*
erinç (kökt) 'herhalde'	*erki*
ulayu (Kökt) 've, ile'	*ulatı*
Çokluk ekleri yerine kökt.'de bazı ortaklık bildiren kelimeler ve ekler kullanılır.	*+ lar*
Çekimli fiillerde çokluk eki kökt.'de hemen hiç kullanılmaz.	Çekimli fiillerde çokluk eki vardır.

3) Kelime hazinesi, cümle yapısı ve üslûp bakımında da kökt. ve Uyg. arasında büyük farklar vardır; şöyle ki:

A) Kökt.'de, ifade edilen dünya görüşü ve medeniyet türü dolayısiyle maddî âlem ve devlet teşkilâtı ile ilgili kelimeler çoğunlukta olduğu halde (at, devlet, kağan, savaş ve bununla ilgili kelimeler vb.) Uyg.'da, yerleşik medeniyetin gerektirdiği şehir hayatıyla ilgili maddî kelimeler yanında daha ziyade dinî ve mâneviyat âlemine ait unsurlar hâkimdir. Tabiî olarak, farklı dinler, birbirlerinden farklı kelime hazinesi yaratmıştır: Mani ve Burkan dinleri gibi.

B) Cümle yapısı - cümle türleri bakımından ilkin Kökt. ile (N- ve Y-ağzı olarak) Uyg.'yı karşılaştırmak zorundayız. Bu sonuncuda aşağıdaki yenilikleri buluyoruz:

a) Kökt.'deki hiç değişmeyen, katı bir cümle düzenine karşılık Uyg.'da, canlı, hareketli duruma göre her an değişebilen bir cümle düzeni vardır; tamlamalarda, tamlanan, tamlayandan önce gelebileceği gibi, her ikisi arasına başka unsurlar da girebilmektedir.

b) Haşmetli, tantanalı deyişlerde ifadeye bir heybet, bir canlılık, bir tesir gücü vermek için yüklem asıl yeri olan cümle sonunu bırakıp başa veya bir başka yere gider. Manzumelerde bu değişiklik tabiî karşılanabilir.

Not : Çoğu zaman iddia edildiği gibi yüklemin yer değiştirmesi, tercümelerin yapıldığı yabancı dillerin tesirinden değildir. Metinler dikkatle tetkik edilecek olursa, bu yer değiştirmenin belli bir düzene göre yapıldığı görülür. Bu belli düzene misâl olarak şu durum gösterilebilir: Burkan veya yüksek bir şahsiyetin konuştuğu yerlerde yüklemin hareket halinde olduğunu görürüz!

c) Çeşitli tarifî yardımcı fiiller ile, esas fiilin anlamı, yakından tarif ve tâyin edilerek ifadeye kesinlik, zenginlik verilmiştir. Şöyle ki: Gel-, çabuk gel, başkası için gel-, gelebil-, haşmetle gel-, hürmetle gel-, gelmeyi tasarla- vb. v.b. vb. Bütün bunların hepsini Kökt.'de bulamıyoruz.

d) Fiillerde yaratılması düşünülen bu anlam inceliklerine muvazi olarak, ana

cümlenin mânasını da yakından tarif ve tâyin eden yardımcı cümleler yaratılmıştır (aş. bk.): Özne cümlesi, nesne c. (bildirme c.), tümleç c. (zaman c., yer c., hedef c., karşılaştırma c., müsaade c.), vasıflama c. (ilgileme c., nicelik - vasıflama c.), şart c. ve bağ c.

Aşağıda teferruatiyle görüleceği gibi, gerçek mânasiyle bu yardımcı cümleler N-Kökt.'de hemen hiç görülmezler; Uyg.'da da yapı ve yayılış sahası bakımından N-ve Y-ağızlarında, değişik durumlar arzetmekte ve bunlardan daha çok N-ağzı, yardımcı cümlelerde yüklemi, çekimli fiil olarak kullanmaktadır.

C) Üslûp bakımından Kökt.'ye isim-üslûbu hâkim olduğu halde, Uyg.'yı sıfat-üslûbuyla vasıflandırabiliriz.

Not : N-ağzının yukarıda sayılan husûsiyetleri: Bilhassa ses ve şekil hususiyetleri daha çok şu metinlerde görülmektedir: 1) Kâğıt üzerine kökt. alfabesiyle yazılmış bütün metinler, 2) Hˇastuanift, 3) TT. I, II AB, 4) M I 10-12, 23, 29, 30 (son iki parçanın yazılış tarihi 740-750!), 5) Maytrisimit ve diğer bazı klâsik devir burkancı metinleri.

§ 7. Yukarıda saydığımız dil hususiyetlerinden bazı hususlarda ayrılan ve brahmi alfabesiyle yazılmış Uyg. metinlerin dilini (bk. TT VIII) de -son ve kesin hükmü gelecek araştırmalara bırakmak şartı ile- yeni bir ağız olarak telâkki edebiliriz. Bu metinlerde, başkalarında görülmeyen şu hususlar bulunmaktadır:

a) Ek ve kök ünlülerinde uzunluk kısalık göz önünde bulundurulmuştur,

b) Birinci hece dışında *o/ö* ünlülerine yer verilmiştir: *süzök* 'temiz', *olorop* o'turup' vb.

c) İlk seste *b* yerine *p* görülür: *pol-* 'olmak', *püt-* 'bitmek' vb.

d) *ḳ (ġ)* yerine *h* yazılmıştır: *hāri-* 'ihtiyarlamak', *azih* 'azı dişi',

e) Eski *ny* parçalanmış ve yalnız *y* ortaya çıkmıştır (krş. Y-ağzı),

f) *z* sesi bazan *s* olmuştur: *yalīnus (+ yalın͡guz)* 'yalnız', *polson (= bolzun)* ' olsun' vb.

g) Bazı kelimelerde ünsüzler çift yazılır: *arttoḳ (= artuḳ)* 'fazla', *ḳattih (= ḳatıġ)* 'sert, katı' vb.

Yazılıştaki bu ayrılıkların gerçekten ses değerleri de var mı idi? Daha doğrusu, bunlar birer yazılış özelliği mi, yoksa gerçek ses değerleri midir? Önce bu soruların cevaplandırılması gerekir. Bunlar gerçekten 'yeni bir ağzın' hususiyetleri olsa bile, bu metinlerin dili daha çok Y-ağzına yakındır.

§ 8. Hoço'nun biraz kuzeyinde Bulayik ve Şui-pang adlı iki harabede Hıristiyan Türkler'in meydana getirdikleri eserlerden bazı parçalar bulunmuştur. Bu metinlerde ses ve şekil bilgisi yönünden bir hususiyet görülmez, fakat cümlelerde unsurların sırası, alışılagelmiş olandan çok başkadır : *ınçe tip yarlıkadı olarka* 'onlara şöyle diyerek buyurdu' (U I, 5). *men yme barıp yüküneyin an͡gar* 'ben de varıp ona tapınayım' (a.y. 6). *antın ön͡gi yolça yorıtdı ol mogoçlarıg* 'oradan müneccimleri başka bir yola soktu' (a.y. 9). *okşayur sen sen yalın͡guk oglı ol in͡gekke kim ıraḳtın üntedi*

öz buzagusın͡ga 'ey kişi oğlu sen, uzaktan kendi buzağısına seslenen ineğe benzersin' (W. Bang, *Türk. Br. e. nestr. Geor.* Le Muséon 39. c., 53. s.).

Bu misallerden anlaşıldığına göre yüklem, tümleç (verme h.) ve nesnelerden önce, bir cümlede ise, en başta gelmiştir. Türkçenin temel yapısına aykırı düşen bu hususiyeti, metnin tercüme oluşuna bağlamak doğru olmaz, çünkü yabancı dillerden yapılmış burkan ve mani dinine ait eserlerde böyle bir durum -manzum parçalar ve bazı hususi deyişler dışında- hemen hemen yoktur. Buna göre yüklemin sona gelmeyip başta ve arada bulunmasını bir ağız hususiyeti olarak düşünmek herhalde daha doğru olacaktır.

Not : Eski Türkçe metinler, yukarıda sayılan ağızları hiçbir şekilde adlandırmıyorlar. Yalnız umumî olarak Türk dili şu şekilde adlandırılmıştır: *Türkçe Türk tili, Uygur tili, Türk Uygur tili.* Yalnız bir defa geçen *Barçuk tili* tâbirinin neyi ifâde ettiği henüz aydınlanmamıştır (krş. §3).

Sonuç olarak şunu söyliyebiliriz: İslâmlıktan önceki Türk dili, çeşitleri kültür çevre ve merhalelerinden geçtikten sonra ve başlangıçta dar sahalara inhisar edip, yazı ve din değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan bazı ağız farklarını bünyesinde erittikten sonra (X.-XI. yy.), tek bir yazı dili halinde oluşmuş ve Moğol devrinin sonuna, hattâ bazı bölgelerde XVII. yüzyıla kadar burkancı çevrelerin kültür dili olarak devam etmiştir.

Ses Bilgisi (= Fonem Bilgisi)

§ 9. Şimdiye kadar, canlı dillere uygulandığı gibi, eski metinlerin dillerine de sesbilgisi usulleri uygulanıyordu. Fakat, eski metinlerin ünlü ve ünsüzlerini tespit ederken, bütün bilgilerimiz şu veya bu şekilde yapılan karşılaştırmalardan çıkan son derece tereddütlü neticelere dayanmaktadır; bunun için muhtemel ses değerlerine dayanan bir sınıflama yerine, ünlü ve ünsüzleri 'fonem bilgisi' yönünden sınıflamak daha doğru olacaktır. Ben burada O. Pritsak'ın bir denemesini olduğu gibi aktarmakla yetineceğim (bk. O. Pritsak, *Das Alttürkische,* Handbuch d. Orientalistik, 1. Bölüm: Turkologie, Leiden/Köln 1963, 32. s.).

Ünlüler:

a	ı	u	o
e	i	ü	ö

Not : ı ünlüsünün varlığı henüz münakaşa konusu olduğu gibi *e* (kapalı *e*) de, O. Pritsak'ın verdiği şifahî bilgiye göre, ayrıca tetkiki gereken bir meseledir.

Ünsüzler:

				z				
p	t	k		s	ş			
b	d	g			ç		r	l
m	n	n͡g	n͡y					
			n͡y					

Not : 1) *k* ve *g* ünlü uyumuna göre değiştiği için müstakil olarak fonem değildir; asıl fonem *k* ve *g* dir.

2) Yalnız Uyg.'da görünülen *-v-*, *-v* (Kökt. *b*) ile br. *d*, B ve D'nin değişik şekilleridir. *f, h, h, j* yabancı sözlere inhisar eden birer fonemdir.

3) *p-, d-, g-, z-, ş -, n͡y-, n͡y-, r-, l-* mevcut değildir; *m-* ikinci dereceden olup *b-*'den çıkmıştır; *n-* yalnız *ne* ve müştaklarında bulunur.

Ses Kanunları ve Bazı Ses Değişmeleri :

§ 10. Ünlüler ile ilgili değişmeler:

a) Eski Türkçe'ye, bazı şartlar altında incelik-kalınlık, düzlük-yuvarlaklık bakımından ses uyumu hâkimdir. Ancak bazı eklerin ünlüleri, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi değidir; ünlüsü daima düz olan ekler: *+i (+si), -miş, +ki, +çi* vb. vb.; ünlüsü daima yuvarlak olanlar: *-tük, -yük, +gün* vb. vb. Ünsüz ile biten kelimelerin sonunda gene ünsüz ile başlayan bir ek geldiği zaman araya, yardımcı ses olarak, düzlük yuvarlaklık uyumuna göre *i* vb. girer: *bol-up, öl-üp, kel-ip* vb. Kökteki bir yuvarlak ünlüden sonra gelen iki ünsüz, bazan bu düzlük yuvarlaklık uyumuna mâni olur: *bIgürt-ip* gibi, demek oluyor ki bazı hallerde (burada belki *-rt-* tesiriyle!) yardımcı ses yuvarlaklaşmaktadır.

b) Bazı eklerde ve umumî olarak ikinci derecedeki *i* ünlüsünün genişleyip *a (e)* olduğunu görüyoruz (krş. ağız hususiyetleri) : *bular+nan͡g, yideçiler + nen͡g, bolayan, agar, temir+en* vb. vb.

c) Bazan pek ender olarak kökteki *a* ünlüsü, komşu seslerin tesiriyle yuvarlaklaşarak *o* olur (= Labiallattraktion): *taluy/toluy, ḳavıt-/ḳovıt-* vb.

d) Yapısını kesin olarak bilemediğimiz iki heceli kelimelerin ikinci hecelerindeki ve bazı tek heceli kelimelerdeki (aslî?) *i* ünlüsünün komşu seslerin tesiriyle yuvarlaklaştığını görüyoruz; fakat bu gelişme kesin değildir, çünkü aynı kelimenin her iki şekli de aynı metinde bulunabilmektedir: *singük/süngük* 'kemik', *min-/mün-* 'binmek', *toḳı-/toḳu-* 'vurmak', *ḳurı-/ḳuru-* 'kurumak' vb. vb.

§ 11. Ünsüz Değişmeleri:

a) Kökt. *b-* > Uyg. *m-*. Bu değişme komşu seslerin tesiriyle olur; *buñ* > *mun͡g* 'mihnet', *biñ* > *min͡g* '1000', *bn* > *mn* 'ben'. Bu ses değişikliği daha Kökt.'nin bazı metinlerinde de başlamıştır; *mn, mnñ* vb.

b) Kökt. *-b-*, *-b* > Uyg. *v*. *öbkle-* 'kızmak' > *övkele-*, *ylbr-* 'yalvarmak' > *yalvar-*, *yblk* 'kötü' > *yavlak*, *sbn-* 'sevinmek' > *sevin-* (a) *b* 'av' > *av*, *sb* 'söz' > *sav*, *sub* 'su' > *suv* vb.

Yukarıdaki misallerden de görüleceği gibi Kökt.'de yalnız kökteki *b*, Uyg.'da *v* olmaktadır. Yalnız ylbr-'da bir ünsüz-yer değiştirmesi hâdisesini düşünebiliriz.

Not : *b>v* değişmesinde dikkati çeken bir husus vardır; bazı Mani metinlerinde (N-ağzı) bu ünsüzün Kökt.'deki gibi kendisini koruduğunu görüyoruz : *öpke* 'öfke' (TTII B 46, 73, 81. Mani alfabesiyle), *yablak* 'kötü' (a. y. 22); bir de *sef-* 'sevmek' (TT III 99, Mani alfabesiyle). Maytrisimit'in bir nüshasında *öpkile-* 'kızmak' kelimesi geçer (Ta'fel 217 r 9. Uyg. alfabesiyle). Bütün bunlar N- ağzının nisbî bir tarihini tesbit hususunda bir ip ucu verebilir mi? Yoksa bunlar Kökt. yazı geleneğinin bir devamı mıdır? Yoksa bunlar, Kökt. yazı geleneğinin bir devamı mıdır? O takdirde biz bu geleneğin Kökt. devrinden çok sonraki devirlerde hâlâ devam etmiş olamıyacağını düşünebiliriz.

c) Kökte ve bazı eklerde gerek Kökt. gerekse Uyg.'da ñ (n͡g) sesinin *g* ve bazan da *y* şeklinde pek ender olarak geliştiğini görüyoruz (krş. bir de ağızlar) : *en͡gim* 'kısımlı' (Maytr.) / *egim* (UJb x 202,4 not), *mün͡güz* 'boynuz' (Heilkunde I 8, 55) / *müyüz* (?) (TT I 42) vb.

d) *ny* > *y*, *n* için bk. ağızlar bölümü.

e) Ek başında bazı ünsüzlerin Kökteki *r, l, n*'den sonra bazı değişmelere uğradığını görüyoruz: *+DA* (bulunma h.), *-D (i)* (görülen geçmiş zaman) ve *-KU* (isim-fiil) eklerinin *+da/ta ~ +de/te; -di/ti* ve *-ġu/ku ~ -gü/kü* şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir (kr. O. Pritsak. HdO, Turkologie, 34. ş. Burada iddia edildiği gibi kesin bir ses kanununu kabul edebilmek için gerekli malzeme henüz dikkatli bir şekilde tetkik edilmemiştir).

Şekil Bilgisi :

§ 12. Türkçenin hemen her devresinde olduğu gibi Eski Türkçe'de de iki kelime çeşidi vardır: *ad* (isim, sıfat, zamir, sayı sözleri, zarf ve edatlar) ve *fiil* (isim-fiiller, zarf-fiiller). Aşağıda ilkin kelime yapımı sonra da kelime çeşitleri üzerinde durulmuştur.

A. Kelime Yapımı:

§ 13. Ekler: Dış yapıları bakımından ekleri genel olarak dört bölümde toplayacağız: 1) bünyesinde *A*, 2) *i*, 3) *U* ve 4) düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre değişebilen ve yardımcı ünlü vazifesini gören bir *I* (ə?) bulunduran ekler. Bunlardan *A* ve *U* incelik-kalınlık uyumuna tabi olduğu halde *A, U* ve *i* kısmen düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalmakta, bir kısmi ise, yukarıda görüldüğü gibi ağız hususiyeti olarak ünlü genişlemesine tabi olmaktadır. Fakat, bazı ekler de vardır ki, bunların gösterdiği sistem dışı hususiyetler, yapılar hakkındaki bilgilerimizin yetersizliği yüzünden izahsız kalmaktadır. Bütün bu hususi durumlara, yeri geldikçe, ilgili eklerden sonra kısaca temas edilmiş ve münakaşasına girişilmeksizin birer mesele olarak olduğu gibi bırakılmıştır.

Fonksiyonları bakımından ekleri iki bölümde inceleyeceğiz: 1) yapım ekleri, 2) çekim ekleri (ad ve fiillerde, iyelik, şahıs ve çokluk ekleri). Gördükleri vazife bakımından birbirlerinden kesin olarak ayrılan bu eklerden bazıları, her iki fonksiyonu da üzerine alabilmektedir. Bu gibi hallerde sözü edilen ek, her iki bölümde de incelenmiş ve herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için birbirlerine atıf yapılmıştır.

§ 14. Yapım Ekleri: Dört türlü yapım eki vardır. Bunlar gördükleri vazife bakı-

mından birbirlerinden kesin olarak ayrılırlar; şöyle ki: a) ad/ad, b) ad/fiil, c) fiil/ad, d) fiil/fiil. Bu temel kaideye göre teşkil edilen bir kelime, cümle içerisinde kullanılışı icabı, aşağıda görüleceği gibi, birden fazla kelime çeşidini ifade edebilir.

§ 15. a) Addan ad (isim, sıfat vb.) yapan ekler şöyle sıralanabilir:

Çok kullanılan ekler:

+ **çi** meslek ve fâil bildirir, *keyikçi* 'avcı', *ölütçi* 'cellât'.

+ **I°G** sıfat olarak, isim olarak ve bazan da tamlayan olarak kullanılır. -N-ağzında ünlüsü bazan *a* olur, yk. bk. *ilig (∠*il + lik)* 'hükümdar', *otluġ* 'ateşe ait', *ögrünçülük* 'sevinçli', *atlaġ* 'meşhur', *nizvanilig* ot 'ihtiras ateşi',

Not : Aşağıdaki mücerret kavram teşkil eden *+ l°k* eki ile bu eki, alfabelerin kısırlığı dolayısiyle ayırt etmek her zaman mümkün değildir.

+ **l°K** yukarıdaki ekin anlamından başka bir de mücerret kavram teşkiline yarar, *agılık* 'hazine', *borluk* 'üzüm bağı', *yimişlik* 'meyva bahçesi',

Az kullanılan ekler:

+ ° **ç** küçültme bildirir, *ögüç(üm)* 'anacığım'.

+ ° **K** küçültme bildirir, *ögük* 'anacık'.

Not : *biçek* 'bıçak' kelimesini tahlil edecek olursak *∠*bi+ ç+ ek* (çünkü *bi* 'çakı') şekli meydana çıkar ki, buna göre + *K* yanında bir de küçültme eki olarak + *AK* mevcut olmuş demektir; fakat misallerin azlığı yüzünden bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

+ **KAn** 1) unvan bildirir, *burḳan* 'Buddha', *tengriken* 'efendi; haşmetmeap'; 2) yer adlarında, *ötüken, ḳadırḳan* vb.; 3) zarf teşkil eder, *aşnuḳan, amtıḳan, irteken* vb.

Not : Yer adlarında ve unvanda bu ekin müstakil bir kelime olduğu da düşünülmektedir *ḳan/han* (?).

+ ° **l** renklerde, *yaşıl* 'yeşil', *ḳızıl* 'kırmızı'.

+ **lA** *körkle* 'güzel'.

+ °**ng** bu ek ile teşkil edilen ismin mânası kökün mânasiyle çoğu zaman aynıdır, *ayançang* 'hürmet', *öleng* 'ıslak yer' (krş. *öl* 'ıslak'), *otung* 'odun' (krş. *ot* 'ateş'), *kövdüng* 'vücut' (krş. *kövdü*).

Not : Yukarıdaki misallerde, ilk bakışta yardımcı ünlünün *a* olma temâyülü göze çarpıyorsa da, bu hususta kesin bir hüküm vermek, misallerin yetersizliği yüzünden şimdilik mümkün değildir; zira *ayanç (a?), öl (e?) ve kövdü* kelimelerinin teşkilleri hakkında hiç bir şey bilmiyoruz.

+ **KU** bu ek ile teşkil edilen ismin mânası, kökün mânasıyla aş. yk. aynıdır, *esengü* 'sıhhatli', *mengigü* 'ebedî' *oġlanġu* 'körpe'.

+ **ş** bu ekin fonksiyonu ve yardımcı ünlüsünün durumu hakkında misallerin ye-

tersizliği yüzünden kesin bir şey bilmiyoruz, *bügüş* 'hikmet'.

§ 16. Bazı çekim ekleri ve benzerlerinin kalıplaşarak yapım eki gibi kullanıldığını görüyoruz:

1) Aslında çokluk bildirdiği iddia edilip de Eskî Türkçe devresinde artık bu fonksiyonu kaybolmuş olan ekler,

+ **An** *oġlan* 'çocuk'; metnin gelişinden bu kelimenin bazan 'çocuklar' mânasına geldiği görülüyor: *tınlıġ o. + ı* 'canlılar' vb.

+ **gün** *kelinünüm* 'gelinlerim', *alḳuġun* 'hepsi'.

+ **t** *tigit* 'prens' (bazan *tigitler*, krş. *tigin*) - bu ekin yardımcı ünlüsü hk. bir bilgimiz yoktur-.

Not : Bazı çift uzuvları ifâde eden kelimelerde görülen *z*'nin de bir ek olup olmadığı belli değildir. Verilen misallerin iştikakları yapılmadığı müddetçe bu ek (?) bir mesele olarak kalacaktır: kögüz 'göğüs, meme', *müyüz*, 'boynuz', *tiz* 'diz' vb.

2) Aslında yokluk bildiren + s°z'in de bazan çekim eki olarak kullanıldığını görüyoruz, *körksüz* 'çirkin', *ögsüz* 'öksüz', *igsez* (N-ağzının bir hususiyeti olarak!) 'sıhhatli'.

3) Aşağıdaki bazı hal ekleri ve diğerleri de kalıplaşarak pek ender olarak yapım eki vazifesini görürler.

+ °**m** aslında iyelik 1. şhs. eki olup kalıplaşarak hususî ad veya unvan yapar, *tengrim* 'efendim; prenses'.

+ **KA** aslında verme h. ekidir, *başka* 'başka', *mungḳa* 'dert', *ürke* 'daimî'.

+ **çA** aslında eşitlik h. ekidir, *azuça* 'yahut da', *azraḳça* 'çok az'.

+ **D°n** aslında çıkma h. eki olup yön gösteren kelimelere getirilerek kalıplaşır ve çeşitli fonksiyonları ile ad olarak kullanılır, *ongtunınta* 'düzeninde' (M III 13,4), *küntün tur-* 'güneyde bulunmak' vb.

+ **TAG** aslında müstakil bir edat (*teg* 'gibi') sonradan kalıplaşarak yapım eki durumuna girmiştir, *antaġ* 'böyle' (*∠*anı teg*).

Not : < * + *ta-ġ* ekini bununla karıştırmamak lâzımdır.

+ **ki** sıfat olarak *ayḳı*', 'aylık', *söki* 'vaktiyle'; bulunma h. ekinden sonra *yıngaḳtaḳı* 'yandeki', *yirdeki* (ler) 'yerdeki (ler)' vb.

§ 17. b) Addan (isim, sıfat vb.) fiil yapan ekler şöyle sıralanabilir:

Çok kullanılan ekler:

+ **A-** geçişsiz fiil yapar, *ata-* 'adı olmak', *küçe-* 'zor kullanmak; güçlenmek',

+ **i-** geçişsiz fiil yapar, *öli-* 'ıslanmak' (bk. *öl* 'ıslak'), *bodı-* 'yapışmak, bağlanmak'.

Not : Mana ortaklığı dolayısiyle bu ek çoğu zaman birbiri ile karıştırılmaktadır, öte

yandan *bodı-* yanında bir de *bodu-, boşu-* 'kurtarmak, affetmek' yanında *boşa-* vardır.

+ **lA-** sonuna geldiği isim ile bir şey yapmak, onunla teçhiz olunmak mânasına gelir, *başla-* 'başlamak', *yilvile-* 'büyülemek' vb.

Az kullanılan ekler :

+ **d-** geçişsiz fiil yapar, bir tek misalde görülüyor, *yagıd-* 'düşman olmak'.

+ **r-** geçişsiz fiil yapar, *belgür-* 'belirmek' (krş. *belgü* 'alâmet', *eskir-* 'eskimek'; misallerin yetersizliği yüzünden yardımcı ünlüsünün durumu hakkında bir şey bilmiyoruz.

+ **Ar-** ekseriye renk adlarında kullanılan bu ek de yukarıdaki gibi çoğu zaman geçişsiz fiil yapar, *ḳarar-* 'kararmak', *sarġar-* 'sararmak', *alar-* 'gözü kızarmak' ve bir de *onġar-* 'tamir etmek'.

+ **l-** geçişsiz fiil yapar, *tusul-* 'faydalı olmak'.

+ **Al-** geçişsiz fiil yapar, *onġal-* 'düzelmek'.

+ **°K-** geçişsiz fiil yapar, *taġık-* 'dağlara çekilmek', *içik-* 'teslim olmak', *tüpük-* 'künhüne vâkıf olmak' (bk. *tüpükgince* ∠ (**tüp+ük-üg+inçe*).

Not : 1) Şimdiye kadar hep müstakil bir ekmiş gibi telakki olunan + *KAr-'ı* bu eke bağlayıp ∠**+K-Ar-* şeklinde düşünebiliriz: *tözker-* 'künhüne vâkıf olmak', *köngülker-* 'düşünmek', *tüpker-* 'bir şeyin aslına ermek' gibi misallerden anlaşıldığına göre, bu ek grubuyla teşkil edilen fiiller hep geçişsiz fiillerdir; fakat, *-Ar-* aşağıda da görüleceği gibi umûmiyetle geçişli fiil teşkiline yaramaktadır. Her ne kadar 'asıl fonksiyonunu kaybetmiş bir faktitif' W. BANG'ın tabiriyle *'verblasster Faktitiv'* şeklinde düşünerek meseleyi böylece 'halledilmiş' telakki etmek câzip görünüyorsa da, bununla ilgili misalleri çoğaltıp, ona göre daha tatmin edici bir çözüm yolu aramak yerinde olur sanırım. Ben, burada bir hareket noktası olarak R. Rahmetli ARAT'ın şu notuna işaretle yetineceğim (*Eski Türk Şiiri*, 1965. Not 7, 142)

2) Aynı şekilde + *K°r-* eki de mürekkep olmalıdır : ∠ (+ *K-°r-*. Yalnız ünlem ifâde eden kelimelere gelip, 'bağırmak, seslenmek' ifâde eden fiiller teşkil eder: *ayḳır-* 'haykırmak' gibi.

+ **KA-** yukarıdaki + *la-* ekinin mânâsına yakın bir mânaya gelen fiil teşkil eder, *emgen-* 'ıztırap çekmek' (∠*em+ge-n-, em* 'ilaç'), *yarlıġḳa-* (~ *yarlıḳa-)* 'buyurmak; vaaz vermek', *irinçke-* 'acımak'.

+ **°rKA-** bu ekin yapısı ve mânası hakkında kesin bir şey bilmiyoruz, *alpırkan-* 'bir kahraman gibi davranmak' (∠**alp+ırka-n-*), *tsuyurḳa-* 'acımak, merhamet etmek'.

Not : Bu eki, mürekkep bir ek olarak da telâkki etmek mümkündür : ∠ *+r-°k+a-*; fakat elimizdeki misallerin hiç biri **+r, *+r° k* veya **+ °kd-* şeklinde görülmemektedir.

+ **sA-** 'bir şey istemek', *barıġsa-* 'varmayı istemek', *körügse-* 'görmeyi istemek', *suvsa-* 'susamak'. - Bazı iştikaklarında : *kekse-k* 'menfur', *tapıġsa-k* 'hürmetkâr'.

+ **TA-** sonuna geldiği isme benzemek veya bir şey yapmak (krş. *+la-) ünte-* 'seslenmek', *alta-* 'aldatmak'.

+ **Tir-** aş. yk. *+la-* ekinin mânâsındadır, *yiltir -* ~ *yiltri-* 'rüzgâr esmek' (TT I 16), *yaltrı-* 'parlamak'.

§ 18. Mevcudiyetlerini yalnız iştikaklarından çıkarabildiğimiz addan fiil yapan ekler:

+ **Ur-** mânâ bakımından *+ar-* ekine benzemektedir, *kinġürü* 'mufassalan' ∠ **kinġ+ür-ü*.

+ **rA-** bu ek için yalnız bir tek misalimiz vardır, *kekreş-* 'kızmak' ∠*kek+re-ş*, (krş. *kek* 'kin'). Ayrıca *+sirA-* ekiyle karşılaştırılabilir.

+ **si-** 'öyle saymak, ḳendisini onun gibi telâkki etmek; gibi olmak', *erksin-* 'kendisini güçlü saymak; tahakküm etmek' *begsi-g* 'bey gibi'.

Not : ——— Sonu *ç* ile biten isimlere bu *+si-g* gelince, ünsüz benzeşmesi ile **+çsig>*+ççig>+çig* olur: küsençig 'arzu edilen', *ḳorḳıncıġ* 'korkunç'; sonra bu şekil umûmileşerek sonu *n* ile biten isimlere de getirilmiştir : *soğançıġ* 'soğan gibi' > 'tatlı', *adınçıġ* 'değişik, seçkin', *adınsıġ* 'a.m.'

+ **sU-** *baġarsu-k* 'bağırsak', *tanġsu-ḳ* 'fevkalâde güzel; nâdir', *suvsu-ş* 'iksir'.

+ **sirA-** ∠**+siz+re* (?), *ilsire-* 'yurdundan olmak', *ḳutsıra-* 'saadetten mahrum olmak' (krş. +rA-).

§ 19. c) Fiilden ad (isim, sıfat vb.) yapan ekler: Bu ekler ile teşkil edilen kelimeleri cümle içinde gördükleri vazifelere göre ilkin bunları 1) Tek fonksiyonlu ve 2) Çift fonksiyonlu ekler diye iki ana bölüme ayıracağız. Burada 'çift fonksiyon'dan maksat, bazı eklerin, isim vb. mânalardan başka, ilerde görüleceği gibi 'zaman' vb. gibi mefhumları da ifade edebildiğidir. Burada bunların yalnız isim vb. olarak kullanıldıkları durumlar ele alınmış, 'zaman' vb. ifade etme hususiyetlerine ancak, işaret etmekle yetinilmiştir.

1) Tek fonksiyonlu ekler de çok veya az kullanışlarına göre ayrı ayrı ele alınmıştır.

Çok kullanılan ekler şöyle sıralanabilir:

-**°G** sonuna geldiği fiilin gösterdiği haraketin neticesini, daha çok *aktif* olarak ifade eder, — bundan sonra gelen ekten (-K) bu bakımdan ayrılmaktadır, *sevig* 'sevgi', *ölüg* ' *ölü', ḳuruġ* ' kuru; boş', *ayıġ* 'söz ; ifade' — N — ağzında yardımcı ünlünün bazan a olduğu görülür, *tataġ* 'tat' vb.

- **°K** sonuna geldiği fiilin gösterdiği haraketin neticesini, daha çok *pasif* olarak ifade eder (krş. yukarıdaki ek -G). İsim yanında sıfat olarak kullanılışı daha fazladır, *toḳ* 'tok' (krş. **to-l-, *to-d->doy-*), *yok* 'yok (luk)' (krş. **yo-d-un*), - *körk* 'şekil; güzel' *(kör-)*, - *yaġuḳ* 'yakın' (*yaġu-) bedük* 'büyük' *(bedü-), egsük* 'eksik' (*egsü-)*, - *Ḳılıḳ*

'yapılmış'>'kıyafet' (*kıl-*), *sizik* 'şüphe' (krş. **siz-in-*), - *adruk* 'farklı;temayüz etmiş' (*adır-*), *artuķ* 'fazla' (*art-*), *yazuķ* 'günah' (*yaz-*), *yanģluķ* 'hata' (*yanģıl-*), bertük 'sakat' (*bert-*), - *bölük* 'parça, bölük' (böl-).

Not: Yukarıdaki misallere göre ilk bakışta - °*K* yanında bir de -*UK* ekinin mevcut olduğu farz edilebilir ise de, sonu ünlü ile biten fiillerde düzenli bir şekilde K görünmektedir; öte yandan *kıl-ık* ve **siz-ik* ile *yaz-uk'un* bir arada bulunması, kesin bir neticeye varmamıza mâni olmaktadır. Bu meselenin hâlli için, misallerin çoğalmasını beklemek lâzımdır.

-GU işi yapan ve işin neticesi mânâsına gelir, *bıçķu* 'bıçkı', *içkü* 'içki', *kedgü* 'elbise', - Sıfat (yüklem adı vb.) olarak çoğu zaman bir gereklilik ve zaruret ifade eder, *ozğu yol* 'kurtuluşa götüren yol', *saķlanğu ol* ' korunmalıdır'; *-LUG* ile genişletilir (oraya bk.), *yunğuluğ törü* 'yıkanma usulü'; yokluk ekiyle, *sevgüsüz* 'sevilmeyen'; *+çi* ile, *ölürgüçi* 'kaatil'; yardımcı fiillerle birleşmesi için oraya bk.

-°m işin neticesini bildirir, *kedim* 'elbise', *toğum* 'doğum', *ölüm yir* 'ölüm yeri'.

Not : + *ta- ile* yapılmış fiillere de gelir, *er+de-m* 'ölüm yeri' *'fazilet'* vb.

- mA sıfat olarak kullanılır, *kesme et* 'kıyma', *oyma er* 'oyuncu'.

-mAK fiilin gösterdiği işin mücerret adı, *uķmaķ* 'anlayış', *ölmek* 'ölme'.

-°nç (U) fiilin gösterdiği hareketin neticesini ifâde eder, *tegzinç* 'dalga; tomar kitap', *ögrünç ~ ögrünçü* 'sevinç'.

Not: Aslında *-n-* fiillerine geldiği için ekin aslını *-ç* olarak da telakki etmek mümkündür.

-s°K isim olarak kullanıldığı gibi, daha çok gereklilik bildiren bir sıfat olarak kullanılmaktadır (daha çok Kökt. ve Mani metinlerinde geçer), kün batsıķı 'gün batısı, *kün toğsuķdunķı* 'gün doğusundaki', *il tutsuķ yir* 'devletin idare edilmesi gereken yer', *alķansığ törü* 'övme usulü' (Huas 210 - Mani alfabesi-), *nomka kigürsüg törü* 'dine kabul edilme usulü' (a.y. 229), fakat *olursuķ törü* 'oturma usulü' (a.y. 273).

Not : 1) Yukarıdaki misallerden anlaşıldığı gibi Mani metinlerinde ekin kararsız bir şekilde *g ~ k* olarak yazıldığı görülmektedir; bu durumun ayrıca tedkiki gerekmektedir.

2) Bu eki *-s°-K şeklinde de düşünebiliriz; aş. bk.

Az kullanılan ekler şöyle sıralanabilir:

-AGUl bir tek misalde görülmektedir, *tirnegül* 'toplayıcı' (?). Bu müstakil bir ek olmayıp birkaç ekin birleşmesinden meydana gelmiştir; yapısı şimdilik meçhuldür.

-d sonuna geldiği fiiller tek başlarına mevcut olmadıkları için ekin yapısı ve mânâsı hakkında kesin bir şey bilmiyoruz, *yıd* 'koku' (krş. *yıpar?*), *tod* 'dolu' (krş. **tok*, **to-l-*).

-KAç âlet ismi yapar; ekin yapısı bilinmiyor, *açkaç* 'anahtar'. *kıskaç* 'kıskaç'.

-Gli fâil ismi sıfat ve pek ender olarak zarf gibi kullanılır. Misallerin yetersizliği

yüzünden yardımcı ünlüsünün durumunu kesin olarak bilmiyoruz; N- ağzında yardımcı ünlüsünün, bilindiği gibi *a* olma temayülü vardır, *yaratığlı* 'yaratan', *edgü ögli* 'dost', *erikli* 'iken', *kin ķalağlı uruğ* 'geriye kalan tohum' (M III 13, nr. 6 111, 1).

-GmA fâil ismi ve ekseriya sıfat yapar, *bağrın yorıgma* 'sürüngenler', *keligme öd* 'gelecek zaman'.

-Gin fâil ismi yapar, *tirgin* 'topluluk', *tezkin* 'kaçan', *bazğan* 'basan, bastıran' (M I 8, 10). Misallerin azlığı dolayısiyle sonuncusunda görülen a'nın durumu hakkında şimdilik kesin bir şey söyleyemiyoruz.

-GAK fâil ismi yapar, *içgek* '*kan içen>şeytan'.

-GUK fâil ismi yapar, *ķazğuk* 'kazık', *tirgük* 'direk'.

-l fâil ismi yapar, *ınal* 'mutemet' (krş. *ına-n-*), *ķısıl 'vâdi'*, *tükel* 'bütün'. Misallerin azlığı dolayısiyle yardımcı ünlünün durumunu bilmiyoruz.

-mir fiilin neticesini bildirir, *almır* 'hırs' (krş. al- 'almak'), *yagmur* 'yağmur'. Son misaldeki ünlünün aslî olup olmadığı hakkında misallerin azlığı dolayısiyle bir şey bilmiyoruz.

-°n fiilin neticesini bildirir, *tütün* 'duman', *tirin* 'cemaat', *tolun ay* 'dolunay'.

Not: Kökt. tiyin 'diye' kelimesinde görülen -in ekini bundan ayrı düşünmek lazımdır; aslında bu da pek az kullanılır.

-°ş fiilin neticesini bildirir, *biriş* 'veriş', *uruş* 'harp'.

-t fiilin neticesini bildirir, *adırt* 'fark', *boşgut* 'talim' (krş. *boşğu-n-* 'öğrenmek, talim etmek'), *urunt* 'kavga'. Bu misallerden yardımcı ünlünün durumu belli olmuyor, fakat *batut yaşut* 'gizli' misali, ekin - *Ut* olacağını gösteriyor.

- yAK şimdilik bir tek misalde görülüyor, *tutyaķ ~ tutayaķ* (U II, 6, 8, 10, 11, 12) 'tutuş'.

- z fail ismi yapar ve hareketin neticesini bildirir, *uz* 'üstat; mâhir' (*u-* 'muktedir olmak'), *söz* 'söz, kelime' (krş. **sö-yü+le->söyle-*), *tepizlig* 'çok tepilmiş' (M III, 14, 4).

2) Çift fonksiyonlu ekler: Bu bölümde, cümle içinde aldıkları vazifelerine göre, a) zarf ve b) fiilin çeşitli zamanlarını da ifade edebilen ekler bir araya toplanmıştır. Bunlara umumiyetle 'zarf - fiil' ve 'isim - fiil' de denilmektedir. Ancak, burada bunların, doğrudan doğruya isim (sıfat) fonksiyonları üzerinde durulmuş, diğer fonksiyonları da aşağıda yerinde incelenmiştir.

Zarf - Fiiller:

-A, -U, -p *öge* 'şöhret; unvan (krş. ög- 'övmek'); *udu* 'maiyyet' (krş. *ud*, 'takip etmek'); *ķop* 'bütün' (krş. **ko-d-* 'koymak'), *tolp* 'hepsi' (krş. **to-l-* 'dolmak').

İsim -Fiiller:

(Geçmiş zaman)

-TUK *umduk* 'umut', *konduk* 'ikaamet', *kelmedük öd* 'istikbal', *ertük teg* 'olduğu gibi', Burkan felsefesinde 'mutlak' karşılığı, Skr. tathāta.

-yUK *sıyuk* 'enkaz, harabe' (krş. *sı-* 'kırmak'), *bulğanyuk tınlığlar* kafası karışık ve yanlış fikirlerle dolu olan canlılar'.

-miş *sıktamış tamu* 'feryat cehennemi', *atı kötrülmiş* 'haşmetli'.

(Geniş ve gelecek zaman)

-Ar, -Ur (-yUr), -İr, -r dört ayrı ekin mevcut olduğu görülmektedir; fakat aynı fiile iki ayrı şekil de gelebilmektedir: *yrlıka-yur ~yrlıkar.* (aç-ar,*bez-er; emgen-ür, san-ur, kıl-ur; bul-ır, kel-ir , yort-ır; ti-r* [*ti-yür*], *tile-r* [*tile-yür*], *yorı-r* [*yorı-yur*], *vb. vb.*) , *ot öçüri* 'ateşin sönmesi'. *közünür öd* '*hâl-i* hazır' , *yorıyur tınlığlar* 'canlılar' vb.

> **Not :** Bu karışık durumun münakaşasına burada girişilmeyecektir; şimdilik bk. R. R. ARAT, *Atabetü'l-Hakâyık*, s. 156-59

-mAz *-ar* ekinin menfîsidir, *ermez+ig erür tip* 'olmayana olur diyerek'.

-DAçi umumiyetle fâil ismi yapar, *katığlandaçı* 'gayret eden', *kelteçi arkış* 'gelen kervan'.

§ 20. d) Fiilden fiil yapan eklerini, ilkin fonksiyonu kesin olarak bilinen ve bilinmeyen diye iki kısımda inceleyeceğiz.

1) Fonksiyonları belli olan ekler:

a) Faktitif fiil yapan ekler:

-Ar-; -Ur-; -İr- üç ayrı ekin mevcut olduğu görülmektedir; fakat aralarında mânâ farkı olup olmadığının tespiti mümkün değildir. Ünlülerin durumu bakımından geniş zaman ekiyle karşılaştırılabilir: *kiter* 'gidermek, uzaklaştırmak', *batur-* 'gizlemek', *ertür-* 'geçirmek', *kelir-* 'getirmek' (~ *kelür-*).

-GUr- *tirgür-* 'diriltmek', *amırtğur-* 'teskin etmek'; bu eki ∠* *-k-ür-* şeklinde de düşünebiliriz, aş. bk.

-T- *okıt-* 'okutmak', *küçet-* 'güçlendirmek', *olurt-* 'oturmak', *sevit* 'sevdirmek'.

> **Not :** -tur- ekini ∠*-t-ur- şeklinde düşünmek lâzımdır, *yidür-* 'yedirmek' *amrıltur* durultmak, teskin etmek. yk. bk.

-°**z-** *emiz-* 'emzirmek', *tütüz-* 'tüttürmek'.

b) Ortaklık fiili yapan ek yalnız bir tanedir:

-°**ş** fiilin gösterdiği işe katılanlardan yalnız biri bazan faâl olur. *kesiş-* 'birbirini kesmek', *külüş-* 'gülüşmek'.

c) Dönüşlülük ve edilgenlik bildiren ekler:

- °**l**- *tiril-* 'canlanmak', *örtül-* 'örtülmek'. N-ağzında *-al-*: *saçal-* 'saçılmak, dağılmak'.

- °**n**- *bilin-* 'nüfuz etmek', *tuyun-* 'nüfuz etmek, anlamak'.

2) Fonksiyonu kesin olarak bilinmeyen ve aş. yk. kökün mânasına gelen ekler:

-çir- pek az kullanılır; şu iki misalde görülmektedir: *yığçır-t-* (AY 615,9; Çince metin: J. Nobel, 338,28 'mehren'), *külçir-* 'gülümsemek' (Maytr. Tafel 12, str. 8 vb.).

-d- bazı tek heceli fiil köklerine getirilmektedir; bu kökler tek başlarına kullanılmazlar,mânâsında, evvelce iddia edildiği gibi bir 'tekit' (intenzif) bulmak güçtür, *tod-* 'doymak' (krş. **to-k, *to-l-*), *kod-* 'koymak' (krş. *kod-ı* 'aşağı ve **ko-p* 'hep, bütün'); fakat, bu ekin *+a-* fiillerinden sonra canlı olarak kullanıldığı görülmektedir; bunlardan pek azı *+a-* şekli ile mevcuttur, *kutad-* 'kutlu olmak', *beged-* 'bey olmak'; fakat, *küçed-* 'güçlü olmak, güçlenmek' (Maytr. 16, 37) yanında bir de *küçemaktadır.* 'güçlenmek' vardır. Görüldüğü gibi bu ek umumiyetle dönüşlü ve geçişli fiil yap-

> **Not :** TT II B14, 55'teki *küçet-* - şeklini bir imlâ husûsiyeti olarak telâkki etmek lâzımdır, çünkü burada mânâ 'geçişli' değildir.

-s °K- *bilsik-* 'bilinmek', *tutsuk-* 'tutulmak', *ursuk-* 'vurulmak'.

- °**K-** *alk-* 'azalmak' (Maytr. 2, 15; krş. bir de *alk-ın-* 'azalmak', *alk-u* hep'), *ökmak'* 'düşünmek' (ö-'den mânaca bir farkı tespit edilememiştir), *könük* 'tamamiyle yanmak' (krş. *kön- ~ köy-* 'yanmak').

-si- şimdilik bir tek misalde görülmektedir, *emsi-* 'emmek'.

> **Not :** azı *-K* iştikaklarını bununla birleştirebiliriz: **bat-sı-k, *tog-su-k* ve **kigür-sü-g* vb. (oraya bk.). Eğer bu doğru ise, o takdirde ekimizi *-sl-* olarak düşünmemiz gerekecektir.

B. Kelime Çeşitleri:

Ad

§ 21. Adları, isim, sıfat , zamir, sayı sözleri, zarf ve edatlar olarak sınıflandıracağız.

İsim:

Çokluk: Kökt.'de gerçekten çokluk ifâde eden müstakil bir ek yoktur; bunun yerine daha çok 'topluluk' ifade eden, menşeleri meçhûl bazı ekler kullanılır; **+1Ar**: hâkim zümre için; + t: yüksek rütbeli kişiler için; **+An:** belli bir kudrete sahip kimseler için; **+GUn:** yaşça küçük akraba için kullanılırlar.

> **Not:** Bazı hayvan isimlerinin sonunda görülen *+lan* ve *+gan'ı* da birer ek telâkki etmek, kökleri kesin olarak bilinmediği müddetçe (meselâ *ars +lan, tabiş +gan* vb.) bir nazariye olmaktan ileri geçemez.

Bu eklerden *+lar* daha sonra Uyg. devresinde müstakil bir çokluk eki olmuş ve isimlere gelebildiği gibi fiillerde de istisnasız olarak kullanılmıştır; hattâ, bu eki sayı sözlerini takip eden isimlerde bile görüyoruz, *altı oğrılar* 'altı hırsız' gibi. Yukarıda adı geçen 'topluluk' sözlerinin, Uyg. devresinde artık fonksiyonlarını kaybetmiş olmaları, değişen cemiyet düzeni ve dünya görüşü ile izah edilebilir.

§ 22. İsim çekim ekleri: Yalın hâlin, Türkçenin her devresinde olduğu gibi burada da eksiz olduğunu görüyoruz.

İlgi h. +° ñ (Kökt.) ; + *n°ñg* (Uyg.). Fiillerle ilgili olmayıp doğrudan doğruya isim tamlamalarında kullanılır. Kökt. 'de + *°g*, Uyg. +*nañg* şekilleri de görülmektedir.

Yükleme h. + *°G*. N- ağzının bir özelliği olarak + *aġ* şekli de görülmektedir. Moğol devrine âit Uyg. dinî eserler ile, tarihleri belli olmayan bazı din dışı (hukuk vesikaları, takvim vb.) eserlerde +*g*'nin yanısıra, zamir çekiminden alınarak sık sık kullanılan +*ni* ekinin, daha klâsik Uyg. devrinde de yer yer kullanılmağa başladığını görüyoruz. Bunlar ilkin yabancı sözlerde (meselâ *erdni+ni*) ve bir misalde de son hecesi iyelik ekini andıran *etüz* kelimesinde görülmektedir (Maytr. 69, 7; *etüz+ni!*). -Yükleme h. eki, Türk dili tarihinin merhalelerini tespitte ve bazı metinlerin nispî tarihlerini tâyinde mühim bir ölçüdür. En eski metinlerden başlayarak bu ekin inkişafını ayrıca tetkik etmek lâzımdır.

Verme h. +KA

Bulunma h. +DA

Çıkma h. + DA, +D*in*. Birinci şekil yazıtlar ile N-ağzında kullanıldığı hâlde, Uyg.'da +*ta* yanında +*tin* de kullanılmaktadır, ancak, N-ağzında bunun bazan +*dan* şekline girdiğini görüyoruz.

Not: +*din* ekinin, bâzan yön bildiren kelimelerden sonra geldiği zaman, şekil (+*d °n*) ve mânâ bakımından kalıplaştığını görüyoruz, bk. kelime yapımı!

Vasıta h. + °*n*. Yardımcı ünlüsünün her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi olup olmadığı kesin olarak söylenemez. N-ağzında bazan +*an* olur.

Eşitlik h. +çA. Bazan kalıplaşarak yapım eki vazifesini de görebilir (oraya bk.).

Yön gösterme h. +GA*r*U. Müstakil olarak da görülen +*r*A ve +rU şekillerinin bununla ilgi derecesi kesin olarak belli değildir.

Not: Pek ender olarak kullanılan +*lUGU (n)*'u, 'komitativ' - vâsıta h. eki olarak düşünebiliriz, *sözinlügün* 'onun sözü üzerine' (Huas 12), *tngrilerlügün:. kelir* 'üç tanrı ile gelir..' (M III 31, 2). Kökt.'de +lügü şeklindedir.

Vokatif h. +a. Daha çok Uyg.'da kullanılan bu ek gerektiğinde yardımcı ünsüz de alabilir, +*ya!*

Zamir:

§ 23. Bu kelime türü ve benzerlerinin durumu isimlerden farklıdır. 1) eğri hallerde (*casus obliquus)* kök değişir, 2) isimlere gelen bazı çekim ekleri burada farklıdır, 3) zamirler, çokluğu teklikten, isimlerden çok önce ayırmıştır, 4) pek ender olarak zamirler, isimler gibi iyelik eki alabilir, 5) felsefî bir deyim olarak *mn* 'ben', isim çekimine tâbi olur.

§ 24 Şahıs zamirleri:

şahıs	kök	eğri	yalın	ilgi	yükleme	verme	bulunma-çıkma	vasıta	eşitlik	yön
1 tek	*bi	bin+ min+ man+	bn mn	beniñ meniñ miniñ	bini mini meni	bña, mña mañga	minte mindide mintede			
çok			biz	biziñ	bizni	bizke biziñge	bizinte biznide			
2 tek	*si	sin+ san+	sn, sen	seniñ siniñ	sini	sañga	sinte sintede sintide sinide sinitin			
çok			siz sizler	siziñ siziñ sizniñ sizlerniñ	sizni sizlerni	size siziñge sizleriñge sizlerke	sizde sizinte siznide siznidin sizlerde			
3 tek		an+	ol	anıñ	anı	añaru añgar añgaru añga (krş. yön)	anta, anda antada antaddata antın antırdın antartın andıran antran	anın	ança ançata ançulayu ançağınça ançağınçakan	(krş. verme h.)
çok			olar	olarnıñ	olarnı	olarka	olarda			

§ 25 İşaret zamirleri (*bu, şu, ol*):

	eğri	yalın	ilgi	yükleme	verme	bulunma-çıkma	vasıta	eşitlik
tek	bun+ mun+	bu	munuñ	bunı munı	muñga(r)	bunda munda, muntada muntuda muntırdın, muntıran		bunça munça(da) munçulayu
çok		bular	bularnıñ	bularnı	bularka	bularda bulardın		

Not: 1) *şu* yalnız kökt.'de (yenisey) görülür.
2) *ol* çekim şekilleri için yk. bk.; *bu* ve *ol*'un bir de şu müştakları vardır: *muntağ, mundağ, munılayu, munıteg* 'bunun gibi'; *muna, mına* 'işte'; *andağ, andak, anıteg, anteg; ana* 'işte'.

§ 26. İyelik zamirleri:

Bunlar, 3. şhs.'ta şahıs zamirlerinin (işaret ve dönüşlülük zamirleri de buraya dâhildir) ilgi hâlinden başka bir şey değildir: *mening, sening, anıng; munung, kntününg; bizing, sizing , sizlerning; kntülerning* vb. Kendisinden sonra bir isim veya bir başka zamir gelir: *sizing mn, mening er, mening ol* 'benimdir'; fakat, daha çok ikinci kelime iyelik eki alır: *mening sü+m* ' ordularım'.Ayrıca 'iyelik' hususî eklerle de ifade edilir (aş. bk.).

Not : 1) 3 şhs. zamiri aslında *i(n)+* olması gerekirken, bunun yerine dâima işâret zamiri *ol* (egri h. an+) kullanılmıştır. **i (n)+* ekleşerek iyelik 3. şhs. gibi kullanılmaktadır: *+i ~ +si* [buradaki s eski bir çokluk ekidir; bu mânasını artık kaybettiği için ünlü ile biten kelimelere gelerek bir 'yardımcı ünsüz' gibi telakki edilmiştir] (eğri hâlin devâmı olarak + *in* +!) Fakat *'i'nin* ET'de müstakil bir kelime olarak bazı şekillerde yaşadığını görüyoruz, meselâ *inçe* (∠*i +n +çe*) vb.

2) Zamir çekiminde dikkati çeken bir husus da, çoklukta isim çekiminin tesiri altında kalmış olmasıdır: *manga* fakat *bizke, sanga;* fakat, *size ve sizlerke* gibi. Bulunma-çıkma h.'de dikkati çeken bir diğer husus da, öteki hallerde eğri h. kökü n ile teşkil edildiği halde burada bazan *+*nte+* ve* *+ni* +eğri h. kökü olarak kullanılmıştır: *mintede, biznide* vb.

3) *antırdın, antartın* vb. şekillerin izâhı henüz yapılmamıştır; fakat, Tib. yazısı ile tesbit edilmiş şu dikkate değer şekil. bir hareket noktası olarak alınabilir: *munta yertin* 'bundan ötürü (bk. AGr 93. s.).

4) işâret ve şhs. zamirleri, bazı yüklemlerden sonra gelerek şahısları ifâde eder.

§ 27 İyelik ekleri:

şahıs	ilgi	yükleme	verme	bulunma-çıkma	eşitlik	vasıta	yön
1. tek +°m	+miñ	+min	+ma (kökt., TTıA74): *ornuma olur-* +mka	+mta +mtin	+mça	+min +m°n	+gerü
çok +°m°z +(a)maz	+m°z°ñ —n°n͡g	+m°zni	+m°zke	+m°zta —tin	+m°zça	+m°zin +m°z°n	+gerü
2. tek +°n͡g +°g	+ñ°ñ —n°n͡g	+n͡gin +n͡gen	+ña +n͡gke	+n͡gta +n͡gtin	+n͡gça	+n͡gin +n͡gen	+gerü
çok +°n͡g°z +g°z	+ñ°z°ñ +n͡g°zn°n͡g	+n͡g°zni +n͡g°zin +n͡g°zen +n͡g°zlerni	+ñ°za +n͡g°zke	+n͡g°zta +ng°ztin	+n͡g°zça	+n͡g°zin	+gerü
3. tek/çok +i ~ +si +lAri	+i+nin͡g	+in +lerin	+in͡ga +ike (*özike?*)	+inta +intin	+inçe +inin͡gçe (*özinin͡gçe,* Mıı, 22, 14)	+in +lerin	+in͡gerü

Not: 1) Yukarıda görüldüğü gibi 3. şhs.'tan sonra gelen *n*, aslında çekim eki olmayan ∠+*l°g* ekinden önce de gelebilmektedir: *burkan kut+ı+y+lıġ* 'burkan asâleti ile teçhiz edilmiş olan'; burada 'andırma = analoji' bir rol oynamış olabilir. Fakat her gördüğümüz *n*'yi böyle izah doğru değildir (bk. meselâ AGr. s. 99; bunları daha çok çekim edatlarının hususiyetine bağlamak lâzımdır).

2) İyelik ekleri, fiillerden sonra şhs. eki olarak da kullanılabilir.

3) Ayrıca şu şekiller dikkate değer, *bol-mış+ıngız+lar, tavar+ıngaz+lar* vb.

§ 28. Soru zamirleri:

**ka*: Tek başına mevcut değildir, ancak bazı çekim ekleri ve mahiyeti belli olmayan eklerle genişletilmiş şekilleri kalıplaşmıştır: *ḳanyu/ḳayu* 'hangi, ne?', *kayusı* (*+lar,+da, +ġaru, +tin sıngar*), *ḳanta, ḳantayın* 'hemen ardından', *ḳantın, ḳantıran* 'nasıl?', *ḳanı, ḳança, ḳaç, ḳaçang* 'bunca', *ḳaçan* 'vakta ki', *ḳaltı* 'eğer; mesela'.

ne: Çeşitli iştikakları şöyle sıralanabilir: (bu arada görülen bazı çekim ekleri asıl mânâlarını kaybetmiştir) *nede, neke, neçe, neçete, neçeke, neçük, neçükin, neçükleti, neteg, neme, nemen, nelük, nençe, neng* (∠*ne+ng*), *negü, negüde, negül, neg* (*ü*) *lük*.

kim: *kimke, kimni,kim ḳayu* vb.

Not: Bütün bu soru zamirleri, ayrıca türlü yardımcı cümlelerin teşkiline yararlar (oraya bk.).

§ 29. Dönüşlülük zamirleri:

öz: 'kendi; cevher; şahıs, hayat, vücut'. İyelik ve bütün çekim eklerini alır; iyelik almadan, kendisinden sonra gelen şahsı gösterir; tekrar edilmek suretiyle, evvelce zikredilen şahısların her birine şâmil olur, *bu üç tiginler öz öz köngüllerindeki...* 'bu üç şehzadeden her biri kendi gönlündeki...'; *et* 'et' ile birleştirilerek 'vücut' mânasına gelen bir kelime yapılır: etüz (et + öz)!

k (*e*) *ntü*: 'kendisi; şahıs'. çekim ve diğer hususiyetleri *öz*' ünkülerle aynıdır.

Sayı Sözleri:

§ 30. Düz sayı sözleri

bir	*iki* (*eki*)	*üç*	*tört*	*biş*	*altı*	*yiti*	*sekiz*	*tokuz*	*on*	- *yigirmi*
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20

otuz	*kırk*	*ilig* (*elig;* herhalde **illig* olmalıdır!)	*altmış*	*yitmiş*	*sekiz on*
30	40	50	60	70	80

tokuz on	*yüz*	- *biñ* / *ming* (Kökt., Uyg.)	*tümen*	*yüz ming*.
90	100	1000	10.000	100.000

Daha yüksek sayılar için sayılar tekrar edilir: *yüz yüz ming ming*= 100 x 100 x 1000 x 1000. Bazan da yüksek sayılar yabancı dillerden alınır: *ban* ∠*Çin. van* '10.000'; *kolti* ∠∠skr. *koti*;; *nayut* ∠∠ *skr. *nayuta* 'çok yüksek bir sayı'; *asanki* » ∠∠Skr. *asamkhyeya* 'sayısız'.

§ 31. Kökt. ve Uyg.'da sayıların sayılışı, 'bir üst onlu' sisteme dayanır: 11-19, 21-29, 31-39 vb. için önce birler hanesinden bir sayı, sonra istenilen onlunun bir üstündeki onlu söylenir; böyle bir ifadeyi anlamak için daima onlar hanesindeki sayıyı 10 eksiği ile düşünmek lâzımdır: *bir yigirmi* '11', *iki yigirmi* '12', *tokuz yigirmi* '19', *bir otuz* '21', *bir sekiz on* '71' bir tokuz on '81'. 91-99 için sistemin dışına çıkılır; ... burada mâna karışmasına sebep olur: *tokuz on* bir '91', *tokuz on*

tokuz '99', *yüz bir* '101', *ming tokuz yüz altı yitmiş* '1966'. Bu sayı sisteminin yanında, bir de başka sistem kullanılmıştır: *otuz artukı bir*, yani : otuzdan bir fazla = '31' vb. Büyük sayılarda (yüzlerde) hem *artukı* ' fazlası', hem de 'bir üst onlu' sistem kullanılmıştır: *biş yüz artukı eki otuz* '522'. Belirsiz bir sayı ifade edilmek istenince de bu *artuk* kelimesi kullanılır: *yüz artuk okun urtı* 'yüzden fazla ok attı' (aş. bk.). Sıfat olarak kullanılan sayılardan sonra gelen isim, +lar ekini daha çok Uyg.'da alır.

§ 32. Sıra sayı sözleri: *baştınkı* ('baştaki' yani = 'birinci') [bazan *da angilki*], *ikinti* 'ikinci' (krş. ttü. *ikindi namazı*!), *üçünç* 'üçüncü', *törtünç, bişinç, altınç, yitinç, sekizinç, tokuzunç, onunç, bir yigirminç* 'on birinci' vb.

Not: *bir ikinti +ş+ke* 'biri ötekine, karşılıklı' şekli dikkate değer. Sıra sayısı bazan düz sayılarla da ifâde edilir; bilhassa yaprak numaralarındaki üç ptr 'üçüncü yaprak' vb.

§ 33. Üleştirme sayı sözleri: *birer* (*b.b*), *ikirer, üçer* vb., *yitirer; bişer yüz erin bar-* 'her defasında beşer yüz askerle gitmek'; *birer otuz*. Ekin kendisi *+Ar* olduğu halde sonu ünlü ile biten sayılara, *birer'in, bi+rer* şeklinde yanlış bölünmesiyle ortaya çıkan *+rAr* eki getirilmiştir: *yiti+rer, altı +rar yigirmi* 'onaltışar' gibi. Bazan 'yalnız bir tek' mânâsını verir: *birer şlok nom üçün* 'yalnız bir tek beyit için'.

§ 34. Topluluk sayı sözleri: biregü 'birlikte', ikigü/ikegü (pek ender olarak da *ekün*) 'ikisi bir arada', *üçegü..., yüzegü* vb., *ḳamaġu* (∠**ḳamaġ+aġu* benzer hecelerden birinin düşmesi ile!) kelimesi de buraya dâhil edilebilir.

§ 35. Sayı sözlerinden sonra 'türlü, çeşit, defa' mânâlarına gelen kelimeler getirilir: *bir yanglıg* 'uygun', *iki ḳat* 'iki defa', *üç ḳata* 'üç defa' , *tört engim* (*egim*) 'dört katlı', *biş türlüg, üç yolı* 'beş defa, üç defa' vb. *minglig, tümenlig* 'binlerce, onbinlerce'.

§ 36. Sayı sözlerinden bazı kelimeler türetilmiştir: *birle* 'birlikte', *ikile* 'iki defa', *ikileyü* 'yeniden', *üçkil 'üçken*'; 'üç köşeli', *birgerü* 'birleşik', *ikintiş* 'karşılıklı', *ikidin* 'çifter çifter', *birdin* 'bir taraftan', *birdem, birgülüg* tamamiyle' vb.

§ 37. Belirsiz sayı sözleri: *ḳayu, ḳamaġ* (*+u, +un*; krş. § 33), *öküş, barça, az, munça, neçe, ḳaç, ḳaçang - sayu, alku, tüzü, bütün, yumkı, kop, kopan*.

Not: *Sayu* kelimesi, ilgili olduğu kelimeden sonra gelir: *ajun* (lar) *sayu*, 'her varlık şeklinde', *kün kün sayu* 'her gün'.

§ 38. Sayı sözlerinin çekimi, zamirlerinki gibidir: *ikigü + ni, barça + nı, tüzü + ni, alku + nı* vb. vb.; iyelik ekleri alabilir: *birisi, ikisi, üçi* vb.

§ 39. Sayıların rakamlarla ifâde edilmesi: Türkler, bu devirde sayılar için hususî rakam kullanmamışlar, bunları yazı ile ifade etmişlerdir; ancak, karşılaştıkları çeşitli kültür çevrelerinden alarak bunları birtakım işaretlerle göstermişlerdir; 1) Brahmi ve asıl Hind rakamları (birinciler yaprak numarası olarak: TT VIII'de; sonuncular takvime ait bir metinde: TT VII, I. levhada); 2) Çin rakamları: yazma ve tahta basmalarda yaprak numarası rakam olarak Çince, yazıyla Uyg. (U II, 56, 57.s. ve U III, 57. s.): 3) İran: bir Mani ilâhisinde, *tang tengri* 'ışık tanrısı' terkibinin beş defa tekrar edileceğini göstermek üzere sgd (?) '5' rakamı iki yerde kullanılmıştır (M II, 9-

10. s., 8-9 str.). Rakamlar hk. daha geniş bilgi için bk. TT VII, 5. s. ve 54. s. 1. not. '0' (sıfır) rakamına hiç bir metinde rastlanmaz.

§ 40. Zaman tespiti, kültür tarihi bakımından çok mühimdir. Bu konuyla ilgili Uyg. metinler yayınlanmış bulunmaktadır (R. Rahmeti Arat, TT VII, Berlin 1937). Bu metinlerin neticesini R. R. Arat, bir tebliğ halinde ortaya koymuştur: *Türkler'de Tarih Zaptı*, İkinci Tarih Kongr. 1937. İstanbul 1943. 329-337. s. Eski Türkler'de tarih tespitinin çok çeşitli oluşu, medeniyet tarihi için bazı ipuçları verebilir (bu hususta bk. meselâ UAJb 27. c. 191. s. vd.). Bu konuyla ilgili olarak Türkler'in kullandıkları takvim için bk. bir de O. Turan, *On iki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, 139 s.; aynı müellif, *Tarihi Kronolojinin Esasları*, 1954, 52-56. s.

Burada meselenin münakaşasına geçmeksizin, yalnız tarih tespitiyle ilgili teknik neticeleri vermekle yetineceğim:

Yıllar, düz, ve sıra sayı sözleriyle ifâde edilir: *ḳangsi altı otuz yıl* 'K'ang-hi'nin 26. yılı', *yitmişte ınaru yüz yigirmi yaşka tegi* '70 yaşından 120 yaşına kadar', *bişinç yıl* 'beşinci yıl'. Aylar için sıra sayı sözleri (yılın birinci ayı için *ram/aram* (ay) kullanıldığı halde; diğerleri sayılarla ifade edilmiştir), ayın ilk on günü için de düz sayı sözleri ve *yangı* kelimesi kullanılır: *ikinti ay, üç yangıka* 'ikinci ayın üçünde'; ayın on birinci gününden sonra sıra sayı sözleri kullanılır: *bir yigirminç* 'on birinci (gün)'.

Yıllar ve günler, on iki hayvan ve on 'grup'tan ibaret bir takvim ile sayılır. On 'grup' veya 'kök' Çincedir: şipḳan. Bunların hepsi Çince olup Uyg. telâffuzları şöyledir: *ḳap, ir, pi, ti, bou, ki, ḳı, sin, jim (ejim), ḳui*. On iki hayvan şunlardır: *sıçġan (küskü)* 'fare', *ud* 'sığır', *bars* 'kaplan', *tavışġan* 'tavşan', *loo* (∠Çin. *lung*) 'ejderha', *yılan* 'yılan', *yont* 'at', *koyn* 'koyun', *biçin* 'maymun', *taḳıġu* 'tavuk', *it* 'köpek', *lagzın* 'domuz'. Bazan bu onlu ve onikili gruplar birleştirilerek sayılır; onlunun birinci uzvu ile onikilinin birinci uzvu birleştirilir: 1-1, 2-2 vb... 10-10. Onlunun birinci uzvu, nihayet onikilinin onbiri ile, ikinci uzvu, oniki ile ve: onlunun üçüncü uzvu, onikilinin birinci uzvu ile birleşir; 4-2, 5-3, 6-4, 7-5 vb. Bu suretle her iki grubun birinci uzuvları tekrar birleşinceye kadar 60 çift meydana gelir ve bu sonsuza kadar gider. Böylece meydana gelen tarih tek başına çözülemez; ancak bir de bir hükümdar veya hanedan adı eklenirse o zaman tarihi çözmek mümkün olur.

Zarf :

§ 41. Zarflar, isim veya fiil cinsinden olur; hiçbir suretle ek almazlar. Bunların bir kısmı zarf-fiil, bir kısmı da edat bahsinde ele alınmıştır. Burada en çok kullanılan zarflara kısaca temas edilecektir: *alḳu* 'tamamiyle', *keçe* 'geçerek', *ḳatın ḳatın* 'tekrar', *tiyin* 'diye' vb. Eklerle ifade edilenler: *ḳatıġ+tı* 'iyice', *ne +çe* 'ne kadar', *ıraḳ +tın* 'uzaktan', *kün+tün* 'güneyde' vb. vb.

Edat:

§ 42. A) Çekim edatları: Umumî olarak fiil ve isim köklerinden türetilmiş olup, isim veya isim cinsinden olan bir kelime ile ilgili olarak kullanılır ve sonuna geldiği bu kelime, yalın, ilgi, verme, yükleme ve çıkma hâllerinde bulunur.Bir çekim edatı, bâzan ilgili kelimesinden muhtelif hâlleri, bâzıları da isimlerden başka, zamir ve benzerlerinden gene de başka bir hâl eki isteyebilir. Bu durumu, edatın menşeindeki fiillerin kenisiyle izah edebilirsek de, bu her zaman mümkün değildir.

§ 43. a) Menşei fiil olan çekim edatları: *-a, -u, -i* vb. Bunlar aynı zamanda zarf olarak da kullanılırlar. *tapa* 'doğru': *bişbalıḳ tapa, yekler tapa*. - *tegi* 'doğru; karşı; kadar': ... *yazıḳa teġi süledim, neçeke tegi; uluşınga tegi* - *toġa* 'doğru': *kögmen yışıġ toġa yorı-*. - *aşnu* 'önce': *başda aşnu işletürler*. - *birle* 'ile; ve': *sizni birle, kaġan birle* (ilgili kelime olmaksızın 'birlikte' mânasına gelir). - *öngi*'- den başka; ayrı': *tıldaġındın öngi ödrül-*, - *ötkürü* 'dolayısiyle; ile': *küçedtükinte ötkürü*. *ötrü* '-den sonra': *aydukta ötrü, nede ötrü*. - *ḳodı* 'aşağı': *seleñe ḳodı*. *sayu* 'her (biri)': *balıḳ sayu*. - *tegre* 'etrafında; için': *etüzüng tegre* (tek başına yer zarfı: *tegreki*),

-n : *adın* '-den başka' : *edgü kılınçta adın* (tek başına isim: *adınta*).- *iyin* 'göre, uyarak': *öd iyin, törü iyin*. - *üçün* 'için; -den dolayı': anı *üçün, ne üçün, körgü üçün*.

§ 44 .b) Menşei isim ve benzeri olanlar. Bunlar aynı zamanda yer ve zaman zarfı olarak da telâkki edilebilirler. İlgili isimlerle birlikte çoğu zaman 'isim tamlaması' teşkil ederler (isim tamlaması teşkil etmeyenler için ayrıca misal verilmiştir) : *al* 'altında, karşısında' - *ara* 'arasında': *kuvrag arasında; ikin ara, bizni ara* - *asra* 'altında' - *-iç* 'içinde' - *oġur* 'esnasında' - *ortu* 'ortasında' - *öd* 'önünde; sırasında' - *öngrre* 'önünde' - *tıltaġ* 'sebebiyle' - *üsk* 'önünde, huzurunda' - *üst* 'üstünde' - *yüz* 'önünde' - *artuḳ* '-den fazla', *muntada artuḳ* - *berü* 'beri' *ilkisizde berü, ödün berü* - *ınaru* 'öteye; -den itibaren' *bükünte ınaru, muntada ınaru* - *içre* 'içinde' *ilin içre* - *öngrre* 'önce' *muntada öngre* kisre '-dikten sonra' kondukta *kisre* - *teg* 'gibi' *yıpar teg, bizni teg, olarnıng teg, saḳınmaduḳ teg* 'düşünme (diğimiz) için' - *birteg* 'gibi, aynı' *barçanıng* birteg.

§ 45. B) Ünlem edatları: a) kelime olarak başta: ay (pek azdır); b) sonra ek olarak + (*y*) A: *emgek+e, tengri+ye!* İncelik-kalınlık uyumuna tabi olup olmadığı belli değildir (Bu sonuncu şekil çekim eki olarak da [vokatif!] telâkki edilebilir).

§ 46. C) Gösterme edatları: *muna* (*munı*), *mına, una* 'işte bak!'.

§ 47. D) Soru edatları (krş. **§ 27** soru zamirleri): a) *ḳayu, ḳayular, ne, negü, negülük, kim*. b) Çekimli fiillerin sonuna (ve bazan da isimlere) *mu* getirilir. İncelik-kalınlık uyumuna tabi olup olmadığı belli değildir, daima yuvarlaktır: *bolgay mu?, açıġ mu bolġay?, bar mu ne?*. c) Yalnız Kökt.'de, isimlere +GU getirilir, cevabı daima 'hayır'dır: *bu sabımda igid bargu, beglergü yañıldaçı siz* 'siz hiç yanılacak beyler misiniz?'. d) Soru ile ilgili olarak, tahmin Kökt.'de *erinç*, yazmalarda *erki* veya *erinç* kullanılır.

Not: 1) Soruya cevap, sorudaki kelimenin (sorulan şeyin), müsbet veya menfi şeklinde tekrârı ile verilir: *bolġay mu? bomaġay* veya *açıġ mu bolġay? açıġ yoḳ bolġay*.

2) Aslında 'veya' mânâsına gelen *azu* 'acaba, sakın' mânasına de gelebilir.

§ 48. E) Bağlama edatları: takı, *yime, ulayu, ulatı*, birle.

§ 49. F) Cümle başı edatları (krş. A. Temir, *Die Konjunktionen*... Oriens 9. c., 41-85. ve 233-280. s.) a) zarf-fiiller: *takı, yime, yana, ötrü* vb. b) isim cinsinden olanlar: *negüde, ança, inçe* vb. c) teşkili meçhul olanlar: *birük, inçip*, tek vb. d) bazan iki kelime yanyana gelir: *iye basa, azu yana, taḳı yime* vb.

§ 50. G) Ekleşmiş edatlar: *oḳ* (*ök*); bâzan +K (*tekit bildirir*) *antaḳ* (*∠anta ok*), *neçük* (*∠neçe ök*), +*rAK* (tekit bildirir), *yigrek* vb. +*çAK* (tekit bildirir), *amtıçaḳ* vb.

çak sini 'işte seni!'. Bunlar bazan doğrudan doğruya bir sıfatı veya benzerlerini derecelendirirler: *ok* ve *+rak*'dan başka yüksek ve en yüksek derece *+tA* vb. ile ifade edilir: *ötüken yışda yig idi yok* 'Ötüken dağ çayırlarından daha iyi bir sahip yok'. *artukta artuk* 'en fazla', *yarukta yaruk* 'en parlak'.

Fiil:

§ 51. Basit fiil çekimi: ET'de ancak iki fiil çekim şekli teşekkül etmiştir, emir kipi ve görülen geçmiş zaman! Bu iki fiil şeklinde şahıslar belli eklerle ifâde edildiği hâlde diğer kip ve *zamanlarda bunlar, şahıs zamirleri ile ifâde edilmişlerdir. ET'de 'müstakil ve gerçek' bir zaman da tam mânâsı ile teşekkül etmemiştir. '*zaman*' olarak yalnız *-D (i)*'yi gösterebiliriz (görülen geçmiş zaman); bunun dışındaki zamanlar, isim - fiillerle teşkil edilmiştir.

§ 52 Emir Kipi:

Şahıs Teklik	Çokluk
1. -Ayin (ünlüden sonra-yin; N-ağzı: -AyAn)	-Alim (ünlüden sonra -lim; N-ağzı: -AlAm)
2. -Gil veya - ø	-°ng (lAr), N-ağzında: -Ang
3. -zUN (Kökt. -çUn)	-zUn, -zUnlAr

Not: 1) Üçüncü şhs. bâzan isim olarak da kullanılır: *yarlıkazun* + ın, *bırzünin* 'acımaları, vermeleri sâyesinde' (bk. *Eski Türk Şiiri*, 1965. 20. s. 16-18; metne dikkat!) Bu şhs. aynı zamanda hürmete lâyık kimseler için (hitap) de kullanılır.

2) İkinci şhs. şekilleri aynı zamanda teklik 2. şhs. olarak nezâket ifâde eder.

3) *-ingler* yalnız çokluktur, nezâket için kullanılmaz.

4) *bol - ungur, tüş-üngür* şekillerini A.v. LE COQ 'beddua' olarak izah ediyor fakat bu tatmin edici bir izah değildir (M I. 9, 11, 14; 31. s.).

5) Üçüncü şhs. yerine bazan *-GAy* şekli kullanılır.

§ 53. Görülen geçmiş zaman (= şuhûdî mâzi) : -D. Şahıslar iyelik ekleriyle ifade edilir.

Şahıs Teklik	Çokluk
1. - D°m	-D°m°z
2. - D°ng (Kökt. - D°G)	-D°ng°z (Kökt. - D°G°z)
3. - Di	-Di veya -DilAr

Not: N-ağzında bazan 1. ve 2. şahıslarda ünlüler genişleyerek a olur.

§ 54. Şart kipi: *-sAr.* Sonuna şahıs zamirleri getirilmek suretiyle şahıslar ifâde edilir. Şahıslar bazan belirtilmez: *barsar bargıl* ' gidersen git'.

§ 55. Geniş zaman : *-Ar, -Ur (-yür), -Ir, -r.* Sonuna doğrudan doğruya şhs. zamirleri getirilir. İfâde ettiği zaman belli değildir; bazan şimdiki zaman, bazan gelecek zaman bildirir (ayrıca isim olarak kullanılması için bk. **§ 19**, 2).

§ 56. Gelecek zaman: *-GAy.* Şahıslar geniş zamanda olduğu gibidir. Kökt.'de hiç yoktur. Bunun dışında aynı zamanı ifâde eden şu ekler de kullanılmıştır: 1) *-GA*, şekil bakımından *-GAy* ile ilgili olabilir; pek az kullanılır. 2) *-DAçi*, daha çok Kökt.'de kullanılır (ayrıca isim olarak kullanılması için bk. **§ 19**, 2). 3) *-çi*, son derece az olarak kullanılan bu ekin -DAçi ile bir ilgisi olduğu düşünülebilir; bilhassa bunun yalnız menfi fiillerle kullanılması bu düşünceyi kuvvetlendiriyor: *-DAçi*'nin menfîsi? *ölmeçi sen* 'ölmeyeceksin, *yaramaçı* 'yaramaz', *tegmeçi men* 'saldırmam', *sözlemeçi men* 'söylemem', *tegmeçi ol* 'rastlamaz, değmez'. 4) *-çA* şeklinde bir ekin, 'istikbâl' ifade edip etmediği tetkike değer.

§ 57. Geçmiş zaman: 1) Görülmeyen geçmiş zaman (= *naklî mâzi*) *-miş;* N-ağzında *-mAş.* Görülmeyen geçmiş zaman mânâsı Kökt.'de daha açıktır: *süsi üç miñ ermiş, biz iki biñ ertimiz* vb. Yazmalarda bu hususiyeti tespit etmek güçtür. Bu ek, bir de gereklilik ifâdesinde kullanılır: *bilmiş ukmuş* kergek 'bilmek anlamak gerektir'. İsim olarak kullanılması için bk. **§ 19**, 2. Şahıslar geniş zamanda olduğu gibidir.

2) Mânâsı ve ifade ettiği zamanı kesin olarak bilinmeyen ve diğerlerine nisbetle çok az kullanılan bir ek de *-yUK* ekidir. Şahıslar geniş zamanda olduğu gibidir. Çekimli fiil dışında bir de isim olarak kullanılır, bk. **§ 19**, 2. *tüşeyük men* 'rüya gördüm', *sakınyuk sen* 'düşündün', *kelyük ol* 'geldi' vb.

§ 58. Birleşik fiil çekimi. ET'de birleşik fiil şekilleri için aşağıdaki şekiller kullanılmıştır. Bu liste tam ve kesin olmaktan çok uzaktır; Uyg. metinler işlendikçe bu husustaki bilgilerimizin de artacağı şüphesizdir.

	Geçmiş Z.	Geniş Z.	Gelecek Z.	Dilek-istek	Gereklilik
Hikâye	keltim erti	kelir ertim	kelgey ertim	keleyin erti	kelmişim krgek
	- yük ertim	-ir ermiş mn	-teçi ertim	-eyin ergey	- miş krgek
	-miş ertim		-teçi bolġay mn	- mezün erti	-gü krgek
	-miş ermiş mın				gülüg ermiş
Rivayet	kelmiş ermiş mn	kelir ermiş mn	kelmiş bolur mn	keleyin ergey	
			- miş bolġay mn		
			- teçi bolġay mn		
			- gey ertim		
Şart	keldim erser	kelim mn erser			

§ 59. Fiiller menfî şekli *-mA-* eki ile yapılır. Ancak geniş zamanın menfisi *-mAz* 'dir. Bunun müspet şekli nasıl isim olarak kullanılabiliyor ise, -mAz de aynı şekilde isim olarak kullanılabilir: *kişi er-mez+ig*!

Not: 1) Ermez yerine bazan *yok* kullanılır: *anta yek içgek yok* 'orada şeytan yoktur'.

2) Menfi şekli bâzan edatlarla te'yit edilir idi, neng , arıtı ve kiçig gibi.

§ 60. Yardımcı fiiller. Türkçede bilhassa 'tarifî yardımcı fiillerin' gelişmesi, Türk kültür tarihinde mühim bir dönüm noktası olmuştur. Kökt.'de fiillerin çoğu zaman bir tek mânâyı ifâde etmelerine karşılık Uyg.'da bu esas mânâ dışında mânâ derecelenmeleri birtakım yardımcı fiiller vasıtasiyle ifâde edilmiştir: bir işin çabuk yapılması, ve nihayet hürmetle veya haşmetle yapılması gibi! Bütün bunlar, değişen dünya görüşünün, değişen yaşayış tarzının ve değişen kültür çevresinin şartları ile izah edilebilir. Gerçekten bu bütün fiil şekillerini, VIII. - IX. yy.'dan sonra Tarım'da meydana getirilen çok yönlü tercüme Uyg. edebiyatına kaynaklık etmiş olan yabancı dillerde bulabiliyoruz: toh. İranca ve Çince ! (Soğutçanın tesiri, burada tercüme yoluyla değil de daha çok konuşma ve temas yoluyla meydana geldiği düşünülmelidir).

§ 61. Esas yardımcı fiiller: *er-*, *bol-* ve pek az olarak *tur-*. a) Doğrudan doğruya isim cümlelerinin yüklemini teşkil etmek üzere isim ve benzerleri ile birleşirler: *bilge kağan ermiş* 'hakim bir kağan imiş', *inisi kağan bolmış* 'küçük kardeşi kağan olmuş', [illegible] 'büyüktür' vb. b) Bâz zarf-fiil ve isim fiillere birleşerek gereklilik bildirir ve bâz hâllerde de 'tarifî' yardımcı fiil vazifesini görür (bunun için aş. bk.): *kutrulğu er-* 'kurtulabilmek', *kizlegülüg ermez* 'saklamamalı', *ertgülüg bolzun* 'geçmeli', *örü bol-* kaldırılabilmek', c) Birleşik fiil çekimlerinde kullanılır (bk. **§ 57**).

§ 62. Tarifî (= tasvirî) yardımcı filler, esas fiillerin mânâlarını yakından 'tarif', tâyin ve 'tasvir' ederler; esas fiil yalnız, her şahıs ve zamanda zarf-fiil şekillerinde değişmeden kaldığı halde yardımcı fiil bundan sonra gelir ve çekim ekleri alır:

-u, -a: ḳıl-u udum 'yapabildim' vb., *kör-ü bil-* 'itaat etmeyi becermek', *bol-u saḳın-* 'olmayı tasarlamak', *tıd-a ḳatığlan-* 'mâni olmaya çalışmak, *ıd-u yara-* 'gönderilmesi uygun olmak ', *ayıt-u ıd-* sordurmak'- *ḳıl-u tegin-* 'hürmetle yapmak', *yükün-ü ötün-* 'hürmetle eğilmek', *nomla-yu yarlıḳa-* 'haşmetle, lûtfen vaaz vermek' vb.

-geli: bol-galı u- 'olabilmek', *ert-geli oğra*, 'geçmeyi tasarlamak', *körkit-geli ḳılın-* 'göstermeğe çalışmak', *yi-geli ḳılın-* 'yemeğe hazırlanmak', *yi-geli titin-* 'yemeğe cesaret etmek', *kel-geli küse-* 'gelmeyi istemek', *oḳıt-ğalı ay-* 'öğretmeyi emretmek', *yarman-ğalı saḳın-* yukarı çıkmayı düşünmek', *üz-geli ḳatığlan-* 'kırmaya çalışmak', *yükün-geli anun-* 'hürmet etmeğe hazırlanmak', *ölür-geli alḳ-* 'tamamiyle öldürmek', *tit-geli köngül örit-* 'vazgeçmeye karar vermek'. *-bar-ğalı ötün-* 'hürmetle (huzura) çıkmak', *boşur-ğalı yarlıḳa-*'lûtfen öğretmek', *aşa-ğalı tegimlig bol-* 'yok etmeğe lâyık olmak'.

Yalnız *ti-*, *ay-*, *ayıt-*fiilleri, 'saygı' ifade eden fiillerle birleşince *-p* zarf-fiili ile gelir: *ti-p ötün-* 'hürmetle söylemek' gibi!

Not: 'saygı' bildiren *tegin-*, *ötün-* ve *yarlıka-* fiilleri bazan, esas fiil olmaksızın 'hürmetle, haşmetle bir şey yapmak veya olmak' manasında tek başına da kullanılabilirler; bu gibi hallerde kastedilen fiil, cümlenin gelişinden çıkarılır.

§ 63. Bir kısım tarifî yardımcı fiiller de asıl mânâlarını kaybedip esas fiilin mânâsında değişiklik yaparlar:

-u: alta-yu tur- 'aldatıp durmak', *kü-yü tut-* 'hep korumak', *ḳıl-u alḳ* 'tam yapmak', *ay-u bir-* 'bildirmek (bir başkasının menfaati için)', *çöküd-ü olur-* 'yerlere kadar eğilmek', *ıçğın-u ıd-* 'tamamiyle kaybetmek'.

-p: aḳ-ıp kel- 'akıp gitmek', *ert-ip kal-* 'tamamiyle geçmek', *yat-ıp yür-* 'hep yatmak' [son devir Uygurcasında!], *öl-üp bar-* 'ölüp gitmek', *nomla-p ḳod-* 'esaslı bir şekilde vaaz vermek', *küzet-ip tur-* 'daima korumak', *avla-p al-* 'etrafını çevirmek'.

-geli: kir-geli tur- 'girmek üzere bulunmak', *öl-geli yat-* 'ölmek üzere olmak'.

Not: *-KAlır* eki belki de *kal-* veya *kel-* yardımcı fiillerinden türemiştir; sonuna geldiği fiilin gösterdiği işi çabuklaştırır: *at-ḳalır* ' hemen atar', *kirkelir sn* 'hemen girersin', *birtülkelir üçün* 'bildirmek için'. Bu manalardan, sondaki *-ir*'in geniş zaman ekiolduğu açıkça görülüyor; ancak bunun aslında esas fiil ile hangi 'zarf-fiil' vâsıtasiyle birleşmiş olduğu kesin olarak tespit edilemiyor. herhalde *-a* veya *-u* olmalıdır; *-p* veya diğerlerinin çabuk aşınabileceğini tasavvur etmek güçtür!

§ 64. İsim-fiiler, şekil ve fonksiyonları bakımından yukarıda ele alındığı için burada ayrıca üzerinde durulmadı (bk. **§ 19** ?).

§ 65. Zarf-fiiler (krş. bir de **§ 19** ?). İsim veya fiilin muntazam çekim veya yapım eklerinden hiçbirini almayan bir fiil şekline 'zarf-fiil' diyoruz (diğer adları: gerundium, konverb). Bunlar, bazı yardımcı fiiller ile esas fiillerin birleşmesini sağlar (yk. bk.), zarf ve zarf tümleci olarak kullanılırlar.

-°p [*-Ap*]. *birip, ḳodup, başla-p.* Kendisinden sonra gelen fiilin zamanı, p-zarf-fiilininkinden sonradır; şahıs bakımından buna uyar (krş. yardımcı fiiller).

Not: *-°pAn* şekli, yukarıdakinin genişletilmiş şekli olmalıdır; daha çok Kökt. ile N-ağzından kullanılır, her ikisi arasındaki fark (eğer varsa!) kesin olarak bilinmiyor.

-A; -i; -U. En çok *-U*, bâzan *-A* kullanılır; *-i* pek azdır. *kese, büke, keli, birü, atayu* (krş. yardımcı fiiller). Bunların bir kısmı çekim edatı olarak da kullanılır (bk. **§ 43**). *-p* ile *-u* arasında fark vardır: birincisi, zaman bakımından kendisinden sonraki fiilden önce olduğu hâlde, *-u*'da böyle bir zaman önceliği yoktur, aynı zamanı ifâde eder: *atıng atayu ḳut ḳıv özin kelti* 'adını anarak saadetin bizzat kendisi geldi'. Bunu takip eden cümlede ise *-p*'nin *-u*'dan farklı fonksiyonu açıkça görülmektedir: *eski atıng tegşilip yangı boltung* 'başka bir ad aldıktan sonra yeni oldun'.

-GAlı. Yardımcı fiiller ile esas fiilleri birleştirir (oraya bk.). Bir başka mânâsı da -mak için'dir:... *tilegeli taluy ögüzke kir-* '... aramak için denize açılmak'.

-ın. Pek azdır. *yok bolmazun tiyin* 'yok olmasın diye'; bu şekil çekim edatı olarak da kullanılır (oraya bk.).

-mATı (n). Mânâ itibariyle *-p*'nin menfî şeklidir. *toḳuz tatar ḳalmatı kelti* 'Dokuz Tatar kalmadan geldi'. *-n*'li şekli daha çok kullanılmaktadır: *tün sayu öd yazmatın muntağ saḳınç ḳılsar* 'her gece, vaktini geçirmeden böylece murakebeye girse'.

-GinçA ($\angle$*-°g +i +n+çe*). *küçi yitginçe* 'gücü yetinceye kadar'. Görüldüğü gibi bu müstakil bir ek olmayıp dört unsurun birleşmesinden meydana gelmiştir. Andırma (analoji) yolu ile *ançagınça* 'bu arada' teşkil edilmiştir.

-ken. Yalnız *er-* fiiline gelir: *erken* 'iken; esnasında' krş. bir de *+KAn*, **§15**.

Cümle Bilgisi :

Kelime Grupları:

§ 66. İkizlemeler. Türk dilinin mühim hususiyetlerinden biri de, bir mefhumun ifâdesi için iki ayrı kelimenin yanyana kullanılmasıdır. Bütün kelime çeşitlerinden yapılan terkiplerdeki kelimelerin çoğu Türkçe olduğu hâlde, bâzı hâllerde birincisi yabancı asıllı, ikincisi ise Türkçedir: *çkr.tilgen* 'tekerlek' (*çkr* ∠ Skr. *cakra*) gibi. İkizlemelerin en çok kullanıldığı devre Uyg. devresidir. Bu türlü terkiplerde, bazı şartlar altında belli bir kaide tespit etmek mümkündür.

1) Ses bakımından: a) birinci kelime ünlü ile, ikincisi ünsüz ile başlar: *asıġ tusu, kin͡g ada tuda;* b) hece sayısı 1+2 veya 1+3 olanlar: *ed tavar, aş içgü; alp alpaġut, alḳıġ, ḳorḳ belin͡gle-*; c) hece sayısı aynı olup da ilk sesleri bakımından bir düzen arzetmeyenler: *atlıġ yüzlüg, buyan edgü, ötek birim, sevig amraḳ;* d) hece sayısı 2+1 veya 3+2 olanlar: *kemiş- tüş-, turḳaru amru, tegirmile-avla-, tapla, sev-* vb.

2) İkizlemeler ile ilgili olarak şu terkipler dikkate değer: Aynı kökten teşkil edilmiş iki ayrı kelime yanyana kullanılır; bunlardan ilki isim, ikincisi fiil veya her ikisi de isimdir (bunlara *'iştikaklı cinas'* da denebilir) : *yarın yaru-* 'şafak sökmek', *çasut çasur-* 'iftira etmek', *alḳış alḳa-* 'övmek', *ant antıḳ-* 'ant içmek', *nom nomla-* 'vaaz vermek', *etin etine-* 'ses çıkarmak', *ḳa ḳadaş* 'büyük ve küçük kardeş' vb.

3) ikizlemeler, unsurların mânaları bakımından iki grupta toplanırlar:

a) eş anlamlı kelimeler ile : *arıġ simek* 'orman', *asıġ tusu, aya -aġırla, busuş ḳadġu, tsuy yazuḳ* vb. vb. Bu misallerden de anlaşıldığı gibi, aynı mânaya gelen iki kelime, ayrı ayrı da kullanıldığı halde, yanyana getirilmek suretiyle de ifadeye bir açıklık, bir renk verilmek istenmiştir.

b) ayrı mânada olan kelimeler ile: *sansız tümen* 'pek çok', *küç erdem, ötek birim* vb.

c) birbirlerini tamamlayan fakat mânaları birbirinin tersi olan kelimeler ile: *il kan* 'devlet', *öz ḳan͡g, oġul ḳız* vb.

Not: Gramer bakımından umûmiyetle unsurların sonuncusu ek alır; bununla beraber her iki unsurun da ek aldığı haller vardır.

§ 67. Ünvan grubu: *bilge ḳaġan, kül tigin, küli çor, bodistv tigin.*

Not: Gramer ekleri umûmiyetle sondaki kelimeye gelir, *kül tigün + ke.* Fakat ek, bazan her ikisine de gelir: *tadık+ın çor +un.*

§ 68. Tekrarlar: *aḳuru aḳuru* 'yavaş yavaş', *erü erü, ön͡gi ön͡gi, kim kim kelir 'kim gelirse', neçe neçe, ne negü iş.* - sayı sözlerinde *min͡g min͡g, tümen tümen* .

§ 69. Fiil grupları için bk. **§ § 58-63**.

§ 70. İsim grupları: a) isim tamlaması, *bodistvnın͡g edgüsi, şakiler işileri* 'Şâkya kadınları', *ten͡gri ten͡grisi, Türk Uyġur tili.* b) Sıfat tamlamasının yukarıdakinden farkı her iki unsurun da hiçbir suretle ek almamasıdır; *edgü toyın, közünür etüz, tözün maytri; nomluġ tilgen* 'din tekerleği'.

§ 71. Edat grupları, bir isim veya isim cinsinden bir kelime ile bir edattan meydana gelir (krş. edatları): *ten͡gri teg, anı teg* vb.

§ 72. Zarf grupları, yüklem ile ilgili olarak zarf tümleci vazifesini görürler: *ür kiçtimin öglen-, irte kün tavraḳ buyan ḳıl-.* Bunlar bazan tek kelime halinde, bir ek ile ifâde edilmiş olarak da görünürler; *+ti: amtı, kidirti. +ça: yarlıkarça* 'buyururcasına'. *+n: ol ödün, amtı sön, +din: ḳalıḳdan ün kelti. +de, +ke, +re (+rü): küninte, ürke, taşra* vb. Yukarıda ele alınmış olan 'zarf -filler'de zarf grubuna dâhil edilebilirler. *+KAn* ekinin menşei bilinmemekle beraber mânâ bakımından buraya âit olmalıdır: *aşnukan* 'daha önce', *amtıḳan* 'şimdiden', *irteken, erken* (krş. **§ 64**).

Fâil (= Özne):

§ 73. Bütün isim ve isim soyundan olan kelimeler ile iyelik eki alan dönüşlülük zamirleri, yalın hâlleriyle cümlede fâil vazifesini görürler. Zamirler fâil olarak cümlenin başında bulanabilirler ve bir de bâzı hâllerde hemen yüklemden sonra gelirler: *mn ... kelir mn* gibi. Bâzan şahıslaşılır. Fâil, bâzan da yüklemin sonunda iyelik ekiyle doğrudan doğruya ifâde edilir: (*mn*) *kelt +im*, (*sn*) *kelt+in͡g* vb. - Meçhulde fâil, verme h. ekiyle birlikte gelir: *raḥuḳa sigirtmiş teg 'Rāhu* tarafından yutulmuş gibi'.

Nesne:

§ 74. İsimlerin (ve benzerlerinin) yükleme h. nesne vazifesini görür: *nom +uġ yarlıḳa-* 'dinî vaaz etmek', *biz +ni körmezün, kişi özlügler +ig ölür-.* Bu ek bazan kullanılmadan belirsiz nesne ifade edilmiş olur: *nom nomla -.* Bazı kalıplaşmış deyişlerde de yükleme haline rastlanır: siz+ni ölzün tip 'sizi (!) ölsün diye' (aş. bk.)

Yüklem:

§ 75. Cümlenin yüklemi yani 'çekimli fiil' umumiyetle fiilden yapılmış isimdir (isim cümlelerinde bu zaten doğrudan doğruya isim olacaktır, aş. bk.) : *-gü, -gülüg, -deçi, -güçi, -gme, -gli, -ür, -mez, -d* (yani: *-d+im, -d+in͡g* vb.), *-miş, -yük ve -gey.* Pek az olarak *-tük, -sig, -kelir* ve mahiyetleri pek belli olmayan *-maçi* ve *-çe* de yüklem olarak kullanılır. *-ayin* ve yardımcı cümlelerde *-ser* eki de aynı vazifeyi görür.

Not: Yüklemin dâima isim şeklinde olduğu fikri BASKAKOV tarafından 25. Şarkiyatçılar Kongresinde ileri sürülmüştür; bu nazariyenin Türkçe hulâsası tarafımdan yapılmıştır (*Atatürk Ünirversitesi Yıllığı* 1960, s. 146-148).

§ 76. Cümleler, yüklemlerinin cinsine göre iki grupta toplanır: Yüklemi bir esas fiil olan cümle, 'fiil cümlesi'dir; bunlar, **§ 74**'te gösterilen esaslar dahilinde teşkil edilirler. Bu esas fiil bazan birleşik fiil şeklinde de olabilir, o zaman çekim ekleri sondaki yardımcı fiile gelir (oraya bk.). Yüklemi, isim veya isim cinsinden bir kelime (= yüklem ismi) ve çekilmiş bir yardımcı fiilden (= bildirici veya bildirme bağı) ibaret olan cümleye 'isim cümlesi' diyoruz. Yüklem ismi iyelik eklerini alabileceği gibi, edat gruplarından biri de bu vazifeyi görebilir. Bildirici umumiyetle *er* - ve pek az olarak *tur* - fiilinden teşkil edilir:

men + ...	(yüklem ismi)	+ *er-ür sen*	biz + ... + er-ür biz
sen + ...	" "	+ er-ür sen	siz + ... + er-ür siz

ol + ... " " + er-ür ol + ... olar +... er-ür ol (olar)

Bâzan bilhassa üçüncü şahısta bildirici, sonundaki ol ile birlikte kaldırılır ve yalnız yüklem ismi bırakılır: *edgü* 'iyidir' gibi. Bazan da bildirici kalkar, yalnız yüklem ismi ve şahıs zamiri kalır: *yrlġ mn* 'sefilim, perişanım', *kim sn, ırak ol, ölüg ol, toġmak ol* vb.

Başka misaller: *ilim amtı kanı?* 'şimdi hani benim devletim (nerde)?', *kntü budunum* '(sen) benim milletim (sin)', *saklanġu ol* 'korunmalıdır' vb.

Not: Bazan bildirici, *bol-* fiildir: *iki türlüg bolurlar* 'iki türlüdür' : bazan da *titir (ler)* ∠ [*ti-t-ir*] *nomlar titirler* 'serlerdir'.

§ 77. Mani metinlerinde görülen şu tipik isim cümlesi dikkate değer: Yüklem ismi vâsıta halinde! *kentü üzütinińġ ög sini küçlüg + ün bedük + ün erür* 'ruhunun bir uzvu olan (akıl), kuvvetli ve büyüktür' (M III 17,5), *köńgülümüz busuşsuz + un kadġusuz + un turzun* 'gönlümüz elemsiz ve dertsiz olsun' (M I 28,28), *ögrünçülüg + in erür biz* 'biz neş'eliyiz' vb.

§ 78. Cümlelerdeki unsurlar umumiyetle şu şekilde sıralanırlar: 1) cümle başı edatları ve bazı zarf tümleçleri + 2) fail + 3) nesne ve diğer tümleçler + 4) yüklem. Bazı metinlerde bu sıranın değiştiğini, hattâ Hıristiyanlığa ait metinlerde, yüklemin birinci sırada bulunduğunu görüyoruz (yk. bk.).

Cümle Türleri:

§ 79. Eski Türkçe'de cümleler, 1) ana ve 2) türlü yardımcı cümleler olmak üzere iki kısma ayrılır; ancak Kökt.'de ve Uyg.'da bu yardımcı cümleler ayrı ayrıdır. Kökt.'de fikirler umumiyetle basit ana cümlelerle ifâde edilmekle beraber bunun yanısıra yardımcı cümle olarak *-sar* ile yapılan şart cümleleri ve yalnız *tip, tiyin* şekillerinden ibâret olan ve bağ vazifesini gören unsurlar kullanılmıştır. Bunlar Uyg. metinlerde de vardır. Kökt.'deki *-sar* şart cümlelerine misaller: *ol yirgerü barsar... ölteçi sen, açsar tosık ömez sen. tip ve tiyin ile yapılan cümleler: edgü ağı birür tip ança buşġurur ermiş, taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıktakı tağıkmış.* Bu sonuncu misalde *tiyin*, onu takip eden ismin (*kü*) sıfatı durumundadır!

Bunlardan başka basit de olsa, yardımcı cümle yerine geçebilecek ifade şekillerine Kökt.'de rastlıyoruz. Bunlara cümle demek de doğru olmaz, çünkü 'yüklem' vasıflarını haiz bir unsur yoktur: 1) *-siK* gibi sıfatlar isimlerin önüne getirilir (krş. *gelen adam* gibi!) *il tutsuk yir ötüken yiş ermiş* 'devletin idare edileceği yer Ötüken dağ çayırları imiş!.

2) Sonuna üçüncü şhs. iyelik eki almış bir isim-fiilin bir önceki cümlede bulunan isim ile ilgisi vardır: *Türk sir budun yirinte bod kalmadı ıda taşda kalmışı kubranıp yiti yüz boltı* 'Türk Sir milleti yerinde (birleşik) bir kavim kalmadı; (fakat) dağda taşta kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldular'. Burada *kal-mış +ı*, bod ile ilgilidir.

§ 80. Daha Kökt. devrinde, yani VIII. yy.'da Tarım'da başlayan Uyg. dinî eserlerde, Türk dilinin, tarihinde ilk defa yepyeni cümle türleri kazandığını görüyoruz. Yardımcı cümle adı verilen bu yeni ifâde şekilleri, umumiyetle soru kelimeleri ile

başlar. Aşağıda bunlar, teferruatlı olarak ele alınmıştır.

§ 81. Fâil yardımcı cümlesi. Adından da anlaşılacağı gibi bu yardımcı cümleler baş (= ana) cümlenin fâilidir; baş cümleye bağlanış şekilleri bakımından iki kısma ayrılırlar: a) bağlayıcısız, b) bağlayıcılı.

a) Bağlayıcısız yardımcı cümlelerin yüklemi, iki misal dışında hep er-ser (-sar) ile yapılır. Baş cümlenin yüklemiyle olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ... *erser* (*-sar*) (*bc*) ... I *-ur* (veya : yüklem adı)

"*bilig erser, yilvi teg* (*ol*) 'bilgiye gelince (bu), büyü gibidir'.

b) Bağlayıcılı fâil cümlesi, bağlayıcılıranının diğer unsurlarla olan ilgilerine göre iki kısma ayrılır (bağlayıcılar şunlardır: *kim, kim kayu, ne*).

1) Bağlayıcı, yardımcı cümlenin hiçbir unsuru ile ilgili değildir. Böyle cümlelere bildirme cümleleri de diyoruz. Baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) kim ... erser	I	(bc) ... -zün
(bc) ... -ti	I	(yc) kim ... -ur (-di)
antağ bar .	I	kim ... maz

Yukarıdaki şemadan da anlaşılacağı üzere son iki misalde yardımcı cümle sondadır, ve burada -sar'ın kullanılmaması dikkati çekiyor. *antağ bar, kim ol tınlıġ örtke örtenmez* 'bu canlı ateşte yanmaz (diye) bunca (rivâyet) vardır'.

2) Bağlayıcı, yardımcı cümlenin herhangibir unsuru ile ilgilidir: Bağlayıcı, yardımcı cümlenin fâili iken baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ne erser	I	*(bc) ... -di*
kim... -sar	I	*... - zün*
kim kayu...-sar	I	*...- zün*
(bc) ... I kim erser	I	*(bc) ... -ur (yüklem adı)*

Sonuncu misalde yardımcı cümle baş cümlenin ortasındadır. *mini üçün* *emgenteçi, kim erser, yok* 'benim için ızdırap çekecek bir kimse yok'. Bağlayıcı, yardımcı cümlenin nesnesi iken, baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(bc) ... (yüklem adı) I (yc) kim ... -ur (-ti)

ol, kim antı işlet - irler 'şimdi kullandıkları budur'.

Bâzı hâllerde bağlayıcıya, baş cümlede herhangibir zamirle işaret edilir. Bu cümlelerin yüklemiyle, baş cümle yüklemi arasındaki zaman bağıntısı şöyledir.

(bc) ol I kim ... -ur	I	*(bc) (ol) ... oluk erür (ur-)*
(yc) kim ... -ur	I	*(bc) ol ... -ur*
kim kayu ... erser	I	*olar ... -maz*
.. ne ....- sar	I	*anı ... -ur*

əl, kim burḳan tit-ir, nom oluḳ erür 'burkan olan şey dinin bizzat kendisidir' (krş. vasıflama cümlesi).

Fâil cümlesinde umumî bir mâna ifade edilmek istenirse, baş cümlede bu, *ol, (anı, olarnı), barça ve ḳop* ile ayrıca belirtilir. Her iki cümle arasındaki zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) *ḳayu ... erser* | (bc) *olar barça .. -zün*
ne ... erser | *anı barça ... -ng !*
ne... barı | *ḳop ... -ur*

ne tuğları ı ığaç ḳaya ḳum barı, ḳop bas-ar 'ne kadar dağ, bitki, kaya ve kum varsa hepsi baskı yapar' (krş. vasıflama-nicelik cümlesi).

§ 82. Nesne yardımcı cümlesi, baş cümle nesnesinin, yardımcı cümle şeklinde ifâde edilmesinden ibarettir. Baş cümle ile olan ilgisi bakımından nesne yardımcı cümleleri üç kısma ayrılır:

1) Bağlayıcılar yardımcı cümlenin fâilidir. Baş cümle ile bağlantıları şöyledir. (bağlayıcılar şunlardır: *ḳayu, ne, neçükin, kim*):

(yc) *ḳayu* (*ne, neçükin*) ... (*-di*) *erser* | (bc) *-di* (*-ur erdi*)

ne tengrike sevişing bar, tükel ḳıl! 'Tanrıya karşı ne (kadar) sevgin varsa hepsini yerine getir'. Yapı bakımından şu misal son derece dikkate değer : (bc) ... | *kimni erser,* | ... *-maz. burḳanta adın, kimni erser, umuğ ınağ bulmaz biz* 'Burkan'dan başka hiçbir kimseyi biz destek ve dayanak olarak bulamayız'.

2) Bağlayıcılar yardımcı cümlenin hiçbir unsuru ile ilgili değildir. Bu cümlelere 'bildirme' cümleleri (bk. yk. **§ 80**) diyoruz.

(bc) ... - zün | (yc) kim ... - maz (Yüklem ismi vasıta h.)

inçe ḳatğlanang, kim ürke od'uğun saḳlanmaḳan erengler 'gayretleriniz öyle olsun ki daima uyanık ve müteyakkız olunuz'.

3) Doğrudan doğruya söyleyişi dile getiren cümleler de, baş cümlenin bir nesnesi olarak telâkki edilebilirler (= *oratio recta*). Bu türlü nesne cümlelerinin sonunda daima *ti-p* (*ti-pen*) bağlama *edatı bulunmaktadır:

(yc) ... | 'ne .... -miş' | tipen | (bc) ... -di
(bc) ... -maz, | *kim:* | *(yc) '... -ur' tip*

'yir tengri yok erken öngre ne bar ermiş' tipen, biltimiz 'yer tanrısı yok iken, önce 'ne varmış' diye bildik'.

§ 83. Tamlayıcı yardımcı cümlesi, aslında baş cümlenin türlü tamlayıcılarının, birer cümle ile ifade edilmelerinden ibarettir. Bu cümleleri, ifade ettikleri tamlayıcıların türlerine göre sınıflara ayırıp inceleyeceğiz:

1) Zaman yardımcı cümlesi, baş cümledeki yüklemin anlamını zaman bakımından belirler. Bu cümleler, fonksiyonları itibariye zaman bildiren birer zarf tamlayıcısıdırlar. Bunun yanısıra Uyg.'da, modern Türk şivelerinde olduğu gibi fiil cinsinden zarf tamlayıcıları da kullanılmıştır: -ur erken, -tük+te ve türlü zarf-fiil şekilleri. Bunlar, yapıları itibariyle çekimsiz fiil oldukları için birer yüklem olarak telâkki edilmemiş, dolayısiyle bunlarla ilgili kelime grupları yardımcı cümle olarak düşünülmemişlerdir; ancak, bunlardan bazıları, umumî olarak *ne, ḳaçan, ḳaltı ve neçete kim* bağlayıcılarıyla birlikte kullanıldıkları için, basit zarf tamlayıcısı olarak değil de yardımcı cümle olarak telâkki edilmişlerdir.

Zaman yardımcı cümleleri, baş cümleye bağlanış şekilleri bakımından iki kısma ayrılırlar: a) bağlayıcısız, b) bağlayıcılı.

a) Bağlayıcısız zaman yardımcı cümlelerinin yüklemi hemen hep -sar (erser) ile teşkil edildiği halde bir misalde yüklem olarak -ü birle ök görülmektedir; bunların baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ... -sar (-di erser) | (bc) ... -ur (erti)
-gey, -di, -eyin
-miş erür
-ü birle ök | -di

ölürgeli ilt-serler, mangra-yur 'öldürmek için götürünce, bağırır'.

b) Bağlayıcılı zaman yardımcı cümlelerinin yüklemi de umumiyetle *-sar* ile teşkil edildiği halde birkaç misalde *-ti* kullanılmıştır. Bunların dışında yüklemi çekimli fiil olmayıp da zarf-fiil ve yardımcı cümlelerin ortaya çıkışı ve gelişmesinde mühim bir merhale olduğunu sanıyorum. Bilindiği gibi, Kökt., bu gibi yardımcı cümleler yerine, türlü zarf-fiil ve isim-fiilleri kullanmakla yetiniyordu. Tercüme faaliyetinin büyük bir hızla geliştiği Uygur devrinde, yardımcı cümleler, kalıp hâlinde yabancı dillerden olduğu gibi aktarılmıştı. İlkin, bağlayıcı + yüklem (= çekimli f.) formülüne göre teşkil edildiği hâlde, bâzı hâllerde yüklemin yerini, zaten dilde öteden beri mevcut olan çekimsiz fiil şekilleri ve *-sar* almış ve böylece yardımcı cümle teşkilinde Türkçeleşmeye doğru önemli bir adım atılmıştır; ancak, elimizdeki misallerin azlığı bu gelişmenin hudutlarını, zaman ve saha bakımından belirlemeğe imkân vermemektedir.

Bağlayıcılar şunlardır: *ḳaçan* (*birük*), *ḳaltı, kim* (*ḳayu*) , *ne, neçete, neçük, neçükin*. Baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ḳaçan... *-sar (-di)* | *(bc) (ötrü) ... -ur, -gey, -zün,*
(k. birük) *-di*
ḳaltı, kim,
neçete, ne,
neçük (in)
ḳaçan... *-tükte (ötrü)* | *-di (-miş)*
kim *-p*
ne *-p (-ü birle ök)* | *-di*
neçete kin *-p* | *(ötrü)* *-di*

kaltı	-p erken	|	-di
kim	+de erken	|	-p
	- ür erken	|	-di
(bc) ... -gey		|	(yc) kaltı... -ginçe

ne anı kör-üp ök, ... kamıldılar 'onu görür görmez... fırlatıldılar'. *kim men ... işidtükte ök, ... sevinip* 'beni ... işitince, ... sevindim'. *ne bu irü belgüler bol-u birle ök, ötrü ... boltı* 'bu alâmetler belirir belirmez ... oldu'.

Yukarıdaki şemada dikkati çeken başlıca özellik, baş c. yüklemlerinin, çoğunlukla *-di* şeklinde bulunmasıdır. Öte yandan (*ne*) ... *-ü bile ök* veya ne ... *-p* cümlesi, yapı bakımından, bilinen şekillerden apayrı bir durum arzetmektedir. *-u* ve *-p* zarf-fiil şekillerinin daha Kökt.'de zarf tümleci vazifesini gördüğünü biliyoruz; fakat, buradaki *ne* bağlayıcısı ile sona gelen *birle ök,* bu teşkilin, diğer şekillerde olduğu gibi yabancı tesirler altında meydana geldiğini düşündürüyor ise de bu hususta şimdilik kesin bir şey bilmiyoruz.

2) Yer yardımcı cümlesi, baş cümledeki yüklemin mânâsını 'yer' bakımından tâyin eder. Bu cümleler, fonksiyonları itibariyle yer bildiren, yani baş cümle faaliyetinin nerede cereyan ettiğini ifâde eden birer yer tümlecidirler. Bunlar, baş cümleye daima birer bağlayıcı ile bağlanırlar. Bağlayıcılar şunlardır: *birük (kayuta), kanta, kayu (yir, yıngak), kayuda (-tın),* kim. Baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) birük kayuta, kanta vb. ... -sar	| (bc) (anta) ...	-gey
		-zün
		-ti
		-ur

(bc) ... *-ur* | *(yc) kim* ... (yüklem adı)

kim bağlayıcısı ile başlayan yardımcı cümleler hariç, diğerlerinde bağlayıcının hâl ekine göre, baş cümlenin başında anta (*antın* vb.) bulunmaktadır. *birük kayuta ... toğmakı bol-sar, yime anta ... yime bolur* 'bir kimse nerede doğacaksa ... yine orada ... olur'.

3) Hedef yardımcı cümlesi, baş cümledeki yüklemin mânâsını 'hedef' bakımından tâyin eder. Bu cümleler, baş cümle faaliyetinin 'gâyesini' ve 'hedefini' bildirirler; bağlayıcı daima kim'dir. Baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir

(bc) ... *-ur, -alim, -zun* | (yc) *kim ... -ur, --sar, -zun*

Hedef yardımcı cümleleri, baş cümleden sonra gelmektedir.

yarlıkazun, kim ukzun bilzünler 'vaaz versin ki onlar anlasınlar, bilsinler'.

4) Sebep yardımcı cümlesi, baş cümle faaliyetinin sebebini bildirir. Metnin cinsine ve ifadenin gelişine göre bazan baş cümleden önce, bazan da bundan sonra gelmektedir. Bağlayıcısı daima kim'dir. Bu cümlelerin yüklemi: a) tabiî bir çekimli fiil, b) zarf-fiil, c) isim-fiil + sebep bildiren bir kelime: üçün! Baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) kim...	-ur	|	(bc) anı üçün (anın) ...	-ur
	-ur üçün		(anın)	-ur
	-deçi üçün			
	-gülügsüz üçün			
(bc) ...	-eyin	|	(yc) kim ... -sar (-miş erür)	
	-ng ! (ur)		-ti, -p	
	-di.ol tıl-			
	tağın			
(yc) kim...	-geli	|	(bc) anın ... -ur	

ögrünçün teginng, kim sizler anı üçün okıtmış boltunguzlar ' sevinin, çünkü siz bunun için çağırıldınız'.

5) Karşılaştırma yardımcı cümlesi, baş cümle faaliyetinin benzeri bir faaliyet ifâde eder. Belli 'karşılaştırma' ifâde eden kelimeler her iki cümlede de kullanılmıştır. Yardımcı cümlenin yüklemi, birkaç misal dışında daima *-sar* şeklinde bulunur. Bağlayıcı durumunda olan karşılaştırma sözlerinden birkaçı şöyle sıralanabilir:

Yardımcı Cümle	**Baş Cümle**
ançulayu yime birük ... neçeketegi ..	*ançakategi ...*
kaçan ...	*ançulayu...*
kaltı .... neteg ...	*ançulayu ok ...*
kaltı neçük ... neteg ...	*ançulayu ...*
munı munçulayu ...	*yime inçip yana ...*
neçe ...	*ança ...*
neçük ...	*yime ...*
neteg	*... yime ança ok ...*
	(ançulayu...)

Bâzan bu karşılaştırma sözleri yc'de kullanılmaz, fakat baş cümle *timin ök, antada* vb. gibi kelimelerle başlar. Her iki cümle yüklemi, aralarında düzenli bir zaman bağıntısı göstermemektedir. Bu arada;

(yc) *kaçan ... -maz* | (bc) *ançulayu ... -maz*

neçe ... -ur erti | *ança ... -ur erti* şekilleri dikkate değer.

kaçan neng atnıng ... müyüzi örmez, ançulayu kaltı uzlar edsiz iş işleyü umaz (M I, 11-15) 'nasıl atın ... boynuzu çıkmazsa, aynı şekilde mahir kimseler de faydasız işler yapmazlar'. *neçe yügürür erti, ança kus-ar ... erti* (M I, 7, 12-13) 'koşarken ku-

suyordu'.

6) Müsaade yardımcı cümlesi, baş cümle faaliyeti ile bir dereceye kadar zıt bir faaliyet ifâde eder; fakat, bu zıtlık, baş cümle faaliyetinin vukua gelmesine mâni olmaz, ancak 'müsaade' eder; adı da buradan gelmektedir. Bu cümleler umumiyetle 'neye rağmen?' sorusuna cevap verir. Bu cümleleri; a) bağlayıcısız, b) bağlayıcılı olmak üzere iki kısma ayıracağız. Zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ... *sar*	*-di, -mez, -gülüg ol*
- miş erser	*-ür erti*
- di erser	*-di erti*

Bağlayıcılar şunlardır: *birük, kaltı, kim, ne, neçe, neçükin, neteg.* Zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) *birük ... -sar*	(bc) (*yime, inçip, i.y.*) ...	*-ur*
kaltı		
kim ... -di	...	*-di*
ne erser	...	*-ur*
	...	*-gey*
neçe ... -di erser	...	*-di*
neteg ... -miş erser	...	*-ur*

kim etüz üçün emgenser yime ... ölmek aramak bulunçı ol 'vücut için ne kadar gayret sarfederse etsin, (onun) bulacağı şey yine de ölmek ve mahvolmaktır'.

Müsaade yardımcı cümlelerinde yüklemin, bir tek misal dışında hep *-sar* ile teşkil edilmiş olması dikkati çekiyor.

§ 84. Vasıflama yardımcı cümlesi, baş cümledeki unsurları, türlü yönlerden vasıflar. Bu cümleleri iki kısımda inceleyeceğiz: A) ilgileme cümleleri, B) belirsiz mikdar bildiren nicelik -vasıflama cümleleri.

İlgileme yardımcı cümleleri, *kim* bağlayıcısının, yardımcı cümlede aldığı vazifeye göre ele alacağız:

1) *kim* bağlayıcısı, yardımcı cümlenin faili olduğu takdirde yüklemler arasındaki zaman bağıntısı ve yardımcı cümlenin, baş cümle içindeki durumu şöyledir:

(bc) *bar mu* ...	(yc) *kim* ...	*-deçi*
... *-ür*	*kim...*	*-gülüg*

(bc) ... *-di*	(yc) *kim ... -miş erti*	(bc) ... (*kim ile ilgili* unsurlar)
-ür ...	*kim ... -di ...*	*kim ... -miş erti*
ol	*kim ... -di*	... *-ür*

(bc) ... (yüklem adı)	(yc) *kim* ...	*-ür*
-di, -ur,		*-di, -sar*
-zun, -gey		*-miş erür*

(bc)...	(yc) *kim ... -ür*	(bc) ... *-ür*
	-miş	
	-sar	
	-p erür	

bu etüz kim sizni öze turur inçe körüng 'üzerinizde bulunan bu vücudu öylece görün', *sav sözleyü umagay kim ol erneng kõnglin yarutsar* 'o kimsenin gönlünü aydınlatacak sözler söylemez' (M III, 9,9-13 ve M I, 15,1).

2) *kim* bağlayıcısı yardımcı cümlenin nesnesi olduğu takdirde, yüklemler arasındaki zaman bağıntısı ve yardımcı cümlenin baş cümle içindeki durumu şöyledir:

(bc) ... (yüklem adı)		(yc) *kim ... -ti erser, -sar, -ti*
(bc) ...	(yc) *kim ... -sar, -ur*	(bc) ... *-ür*
- di	*kim ... -miş erdi*	.... (baş cümleye âit ve *kim* ile ilgili unsurlar)

öz yüklerin ... ötündiler kim kelürmiş erdiler üç türlüg küzünç 'getirmiş oldukları üç türlü hazineyi (yani) yüklerini sundular' (UI, 6,16 vd.)

Not: Şu misalde *kim* eksiktir, onun yerine *yime birük* kullanılmıştır: *ol bizing* kılmış ... *ayağ kılınçlarımız sanı sakışı idi yok, yime birük kılmadımız erser* (TTIV A. 24-26) ((hepsini) işlememiş olsak bile, işlediğimiz günahların sayısı hiç yoktur'. Metnin diğer nüshalarında bu kısım, müstensihler tarafından da pek iyi anlaşılmamıştır, çünkü meselâ D 11'de ... *yime birük kıltım erser* şeklinde olduğu halde C 27 *kim men birük kıltım erser* şeklinde yazmaktadır.

3) *kim* bağlayıcısı, baş cümledeki ilgili kelimeye, yardımcı cümlede bulunan bir iyelik ile bağlanır: *öz kadını yiringe tegdi kim kangı kan (ol iligning) kızın edgü ögli tiginke kolmış erti* (KP Lxıv, 3) 'hükümdar babasının, bu hükümdarın kızını prens 'iyi niyetli'ye istediği akrabasının ülkesine ulaştı'.

4) İyelik münasebeti doğrudan doğruya kim bağlayıcısı ile kurulur:

(yc) *kim +ning birük ... erser ... +i*	(bc) ... (yüklem adı)
kimning ... +i ... -sar ...	...
... *kim birük ... +i ... erser* ...	... *-ür*

kimning tamarı yoğun bolsar, kanağı yingil 'damarı kalın olanın hacamatı kolay olur'.

5) Türlü hal ekleriyle kim:

(yc) *kim + de birük ... erser* | (bc) ... -ür

(bc) ... -p | (yc) kim+ke erser | (bc) ... -maz

özlüg ölürüp kimke erser, edgü kılu umaz 'canlıları öldürmekle kimseye iyilik yapamaz'.

6) *-sar* ile yapılan bağlayıcısız ilgileme yardımcı cümlelerinde fâil zikredilmemiştir; bu yardımcı cümle, baş cümle failinin vasıflayıcısı durumundadır:

(yc) ... -sar | (bc) ... -ür

turkaru köni yorığın yorısar ol timin kişike sanur 'daima doğru yoldan giden kimse insandan sayılır'.

7) Gene aynı şekilde *-sar* ile yapılan ilgileme yardımcı cümlelerinde fâilin başında *kayu* veya *kim kayu* bulunur ve bu fail çoğu zaman baş cümlede tekrar edilir:

(yc) (*kim*) *kayu ... -sar* | (bc) ... -ür

kayu kişi ög kang könglin bartsar ol tınlığ tamuluğ bolur 'ana ve babasının kalbini kıran kimse cehennemlik olur.

B) Belirsiz miktar bildiren nicelik-vasıflama yardımcı cümleleri, şu bağlayıcılarla teşkil edilirler: ne, kim, neçe, neteg.

(yc) *ne* (*kergekin erser*) | (bc) *alku* (*barça*) ... *-di, -gey, -zün*

ne kut kolsar barça tüzü tükedi bulzunlar 'istedikleri bütün saadeti bulsunlar'.

kim ve *neçe* ile yapılan nicelik-vasıflama cümleleri:

(yc) *kim* (*neçe*) ... (*erti*) *erser* (*-sar*) | (bc) *olar* (*barça*)

alku ... -di, -ür

anı körüp kamağ kası kadaşı başlap kim ol törüte yığılmış neçe kişiler erti erser olarda barça ... ırak taşdılar ' bunu görünce başta akrabaları olmak üzere orada toplanmış olanların hepsi ... uzaklaşıp gittiler'.

neteg ile yapılan nicelik-vasıflama yardımcı cümleleri:

(yc) *neteg ... erser* (*-sar*) | (bc) ... (*ince*) *-ür, -zün*

neteg yarlığ erser adırtlığ yarlıkazun 'ne kadar buyruk varsa(hepsini) etraflıca buyursun'.

§ 85. Şart yardımcı cümlesi. A) Gerçek ve mümkün şart : ET'de şart cümleleri umumiyetle - sar ekiyle yapılırdı. Bunların başında bâzan hiçbir bağlayıcı bulunmaz, bazan da şu bağlayıcılar bulunur: *apam, apam birük, kaltı, kaltı birük, birük, kim*. Aşağıdaki tasnif bağlayıcılara göre değil yardımcı cümle yüklemiyle baş cümle yükleminin zaman bağıntısına göre yapılmıştır.

1. Geçmiş zamanın gerçek ve mümkün şartında yüklemler arasındaki bağıntı şöyledir:

(yc) ... *-di erser* | (bc) ... *-zun erti, -eyin, -ür, zün*

- miş erser

(bc) ... *-di* | (yc) ... *-di erser*

amrak oğlum ölti erser, munung yüzin yime körmeyin 'sevgili oğlum öldü ise bunun yüzün görmek istemiyorum'.

2. Geniş zamanın gerçek ve mümkün şartında:

(yc) *kayu ... ur erser* | (bc) ... *-ür, -eyin, -gü ol*

-gü erser

yarlığ bolmaz erser, bu yirde yatayın 'buyruk gelmezse bu yerde yatacağım'.

3. *-sar* ekinin doğrudan doğruya fiil köklerine getirilmesiyle yapılan yardımcı cümlelerde:

(yc) ... *-sar* | (bc) ... *-ti (kergek), -ür, -gey, -elim, -gil*

apam ... -sar | ... *-güke, -mez erti, -zün, -gey, -ür*

(*a. birük*)

kim, k. birük

kaltı

B) Gerçeksiz şart. Misallerin azlığı dolayisiyle gerçeksiz şart cümlelerinin durumunu ve asıl anlamını kesin olarak tespit etmek mümkün olamadı. Yüklemler arasındaki bağıntı şöyledir:

(yc) *birük .... -ti erser* | (bc) ... *-ür, -gey* (*erti*)

- sar

ol yig bolğay üçegü birlekiye ölser biz 'üçümüz birlikte ölsek iyi olacak'. *birük angar sizler kergek boltunguzlar erser sizlerni iltgey erdi* 'eğer onun size ihtiyacı olsa idi, o sizi götürürdü'.

§ 86 Bağ cümlesi, iki baş cümleyi veya bir cümlenin unsurlarını bağlar.

1. *ayt-sar ve tip ti -ser* şekilleriyle yapılan bu cümlelerin, baş cümle ile ne zaman ne de şahıs bakımından hiçbir ilişkisi yoktur.

şmnuğ neçükleti ölürdi tip sizik aytsar, ince kiginç birgil 'şeytanı nasıl öldürdü diye sorulsa şöyle cevap ver'.

2. Bir düşünceyi, bir iddiayı, bir hükmü veya herhangi bir nesneyi izah etmek için karşılığında müspet veya menfî herhangi bir cevap beklenilmeyen soru cümleleri de iki baş cümleyi birbirine bağlar ve bunlarla, ne zaman ne de şahıs bakımından hiçbir ilişkisi yoktur:

kayular .... tip tiser, ...

ne üçün (tip) tiser, ...

ne üçün ... tip tiser, ...

... neteg ol tip tiser, ...

neteg (in) ... tip tiser, ...

... negü üçün ... tip tiser, ...

neglük ... tip tiser, ...

kayular ol on tip tiser 'bu on hangileridir denecek olursa'; *ne üçün tip tiser* 'niçin?'; *neglük titirler tip tiser, munun͡g yantutın inçe ukmış kerkek* 'nasıldırlar denecek olursa, bunun cevabını şöyle anlamak lâzımdır'.

§ 87 Yardımcı cümlelerin kuruluşunda şu iki nokta çok mühimdir: 1) Bağlayıcılar, Tarım bölgesinde Türkler'in ilk karşılaştıkları Hint-Avrupa milletlerinden çeşitli İranlı kavimlerin (Soğd) ve Toharlar'ın dillerindeki yardımcı cümle bağlayıcıları, Türkler tarafından kısmen taklit edilmiş ve Türkçede ötedenberi mevcut olan *kaçan, kanyu, kim, ne* gibi kelimelere, yabancı dillerdeki yardımcı cümle bağlayıcılarını karşılamak üzere yepyeni mânalar verilmiştir. Dilde şekil ve fonksiyon bakımından karşılığı bulunmayanlar için de birden fazla kelimelerin birleşmesiyle yeni kelimeler yaratılmıştır: *neçük, neçükin* (*∠ne +çe +ök +in*), *neteg, birük* (*∠bir +ök*) vb. Görülüyor ki yardımcı cümle fikri yabancı bir dilden alınıyor; fakat, bunu ifade eden bağlayıcı unsuru, dilin kendi imkânlarından yaratılıyor.2) Yüklem veya yüklem vazifesini gören fiil şekilleri. Burada da yüklem olarak, ötedenberi şart yardımcı cümlelerinde kullanılan *-sar* (*er-ser*) bütün yardımcı cümlelerde coğunlukla kullanılmıştır (%65). Aslında baş cümlelerin yüklemi olan normal çekimli fiil şekillerinin (*-di, -ür* vb.), yardımcı cümlelerin yüklemi olarak kullanılması (%25), yabancı örneklerin aynen taklit edildiğini açıkça göstermektedir. Bu yüklemlerin (yalnız çekimli fiil olarak) çoğunlukla İran dillerinden çevrilen Mani ve Hristiyan metinlerinde kullanılması bu düşünceyi desteklemektedir; bu metinler büyük bir ihtimalle klâsik Uygurcanın başlangıcına âittir (VIII. yy.); çünkü, daha sonra, Çinçeden yapılan tercümelerde bu yüklemlerin azalmağa başladığını görüyoruz.

-p (*erür, erken*), *-ginçe* gibi zarf-fiiller ile bazı isim-fiiller de aslında birer tamlayıcı oldukları halde, bazı şartlar altında, yardımcı cümle yüklemi vazifesini pek ender olarak görmektedirler (%10). Bu zarf-fiillerin bugün bazı modern Türk ağızlarında baş cümle yüklemi olarak kullanılması dikkate değer!

Uygurlar, Tarım'da yerleşik medeniyete geçince bu medeniyetin gerektirdiği çok yönlü ve değişik fikir cereyanlarını benimsemişler ve devrin kültür hayatına, gerek tercüme yoluyla gerekse telif eserlerle aktif bir şekilde katılmışlardır. Bu suretle, Bozkır Türkçesinin kısır ifâde yeteneği zaruri olarak güçleniyor, bir ana düşünceyi türlü yönlerden tanımlayan unsurların birer cümle haline getirilmesiyle Türk dili, tarihinde ilk defa büyük bir oluşma çağına giriyordu!

§ 88 Fihrist: Grameri daha fazla istifadeli kılmak için bu bölümde, bütün ekler, sesler ve bâzı başlıklar kaydedilmiştir. Rakamlar paragrafları, parantez içindeki rakamlar ile rakamdan sonra gelen büyük ve küçük harfler, kendilerinden önceki paragrafın alt tasnifini gösterir.

§ 89. Kısaltmalar, işaretler ve kısa bir bibliyografya: Bu bölümde bibliyografya âzamî derecede kısa tutulmuş ve mümkün olduğu kadar misallerin alındığı metin neşirlerine inhisar ettirilmiştir.

\+ fiil dışındaki kök veya şekilleri gösterir.
\- fiil köklerini gösterir.
* nazarî bir şekli, tahminî bir mânayı, hususî bir mânaya gelen kelimeyi gösterir.
<kelimenin inkişaf ettiği yere işaret eder.
<< yabancı bir kelimenin Uyg.'ya geçmeden önce birbaşka yabancı dile geçip buradan Uyg.'ya aktarıldığını ifade eder.
° *i, u, ü*, ve *ı* (?) şeklinde ses kanunlarına göre değişebilen yardımcı ünlüyü gösterir; bu bazan I ile de ifade edilmiştir.
A fonem bilgisine göre a ve o olabilen ünlü.
AGr. *Alttürkische Grammatik*, A.v. Gabain, Leipzig 1950 (ikinci baskı).
AY *Altun Yaruk*, W. Radloff - S.E. Malov, Biblitheca Buddhi- ca XVII. c. St. Petersburg 1913, 2+723 s.
bc baş (ana) cümle.
br. Brâhmi alfabesiyle yazılmış metinler.
bul.-çık. bulunma - çıkma hali.
ET Eski Türkçe (= Kökt.+ Uyg.)
ETY *Eski Türk Yazıtları* (H.N.Orkun neşri)
f. fiil.
G fonem bilgisine göre *g, g* olabilen ünsüz.
gös. gösterme.
h.hal (i).
HdO Handbuch der orientalistik. *Heilkunde* bei den Oiguren, G.R. Rachmati (Arat).
Huas. Huastuanift (S. Himran'ın tercümesinden, Ankara 1941).
Hüen-tsang A.v. Gabain, *Die uig. Übers. d. Biogr. Hts.* ve *Brife d. uig* ... Berlin 1935-8.
I fonem bilgisine göre *i, u, ü*, ve ı (?) olabilen ünlü; bu ayrıca ° işareti ile de gösterilmiştir.
D fonem bilgisine göre d ve t olabilen ünsüz.
işik. iştikakları.
K fonem bilgisine göre k, k olabilen ünsüz.
Kaşg. Kâşġârî, B. Atalay neşri.
Kökt. Kök-türkçe (= Türkütçe).
KP *La vers. ouig. d. l'h. d. pr. Kālyanamkara et Pāpamkara*, T'oung Pao 1914 (bk. bir de H.N. Orkun tercümesi).
M (I-III) A. v. Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, Berlin 1911-1912.
Maytr. Maytrisimit (A. v. Gabain, faksimile neşri).
r recto (yaprağın ön tarafı).

Sgd. Soğutça (Doğu İran dili.
Skr. Sanskrit (Mahāyānā Burkancılığının Hindistan'daki kilise dili, orta hintçe).
şhs. şahıs.
T fonem bilgisine göre t, d olabilen ünsüz.
tib. tibetçe..
toh. toharca (Uygurlar'ın kültür alışverişinde bulundukları bir İndo-Cermen milletinin dili, A ve B diye adlandırılan iki şivesi vardır).
TT (I-X) W. Bang (A. v. Gabain, R. Rahmeti Arat).
ttü. Tükiye Türkçesi.
U fonem bilgisine göre u ve ü olabilen ünlü.
U (I-IV) F. W. K. Müller, *Uigurica*, Berlin 1908-1931.
UAJb. Ural-altaische *Jahrbücher*.
UJb. Ungarische Jahrbücher.
Uyg. Uygurca, Uygur, Uygurlar.
v verso (yaprağın arka tarafı).
vas. vasıta hali.

yc yardımcı cümle (tâli cümle).
yf. yardımcı fiil.
z. zaman
A. Temir, *Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alttürkischen*, Oriens IX. c. 41-85 ve 233-280. s.

2.3. Batı Türkçesi

2.3.1. Eski Anadolu Türkçesi

Faruk K. TİMURTAŞ

Türkiye Türkçesinin tarihî devresinin ilkini, Eski Anadolu Türkçesi teşkil etmektedir. Selçuklu devri Türkçesini de içine alan bu devre XIII. asırdan XV. asrın sonuna kadar devam etmiştir. XV. asrın ikinci yarısı bir geçiş devri olmakla beraber, Eski Anadolu Türkçesinin hususiyetleri, bütün XVI. asır boyunca devam etmiş; hattâ, XVII. asırda da kendisini göstermiştir.

Selçuklu devrinden bugüne pek az eser kalmıştır. Bunların büyük bir kısmı, daha sonraki yüzyıllarda istinsah edilmiş metinlerdir. Bunlar Sultan Veled, Ahmet Fakih, Şeyyah Hamza ve Dehnâhî'ye âit bulunmaktadır. XIII. asrın sonuyla XIV. asrın başında yaşamış olan Yunus Emre de Selçuklu devrinden sayılabilir.

Eski Anadolu Türkçesi devresinin gramer hususiyetlerini, her asra âit belli başlı eserlerden örnekler vererek, ana çizgileriyle tesbit etmiş bulunuyoruz.

XIII. Asır:

CR= *Mevlâna Celâleddin-i Rumî'de Türkçe beyit ve ibareler* (Mecdut Mansuroğlu, TDAY, 1954, s. 207-220). ÇN = *Çarhnâme - Ahmed Fakih* (Mecdut Mansuroğlu, İstanbul 1956), SV = *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri* (M. Mansuroğlu, İstanbul 1958), YZŞ = *Yusuf ve Zeliha* Şeyyad Hamza (Dehri Dilçin, faksimile, İstanbul 1954), DH = *Dehhâni ve Manzumeleri* (M. Mansuroğlu, İstanbul 1947), ŞH = *Şeyyah Hamza'nın Manzumeleri* (M. Mansuroğlu, Drei Gedichte Sayyad Hamza's : UAJb. XXVI, 1954), YE = *Yunus Emre'nin Şiirleri* (Faruk K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1972).

XIV. Asır:

FS = *Ferhengnâme,i Sa'di Tercümesi* - Hoca Mes'ud (Yekta Mutlu, *Ferhangnâmei Sa'di Tercümesinin Gramer Hususiyetleri*, mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü Ktp. nr. 272), SN = *Süheyl ü Nevhalar* - Hoca Mes'ud (J.H. Mordtmann, faksimile, Hannover 1925; Tahsin Banguoğlu, *Altosmanische Sprachatudien zu Süheyl ü Nevbahar*, Breslau 1938), YZD= *Yusuf ve Zeliha* - Erzurumlu Mustafa Darir (Nuran Özyiğit, *Erzurumlu Darir'in Kıssa-i Yusuf Mesnevisi Üzerinde Bir İnceleme*, Türkiyat Ens. tez 592), MT = Mantıku't-Tayr Tercümesi - Gülşehrî (A. S. Levend, faksimile, Ankara 1957), KD = Kelile ve Dimne - Kul Mes'ud (A. Zajaczkowski, Etudes sur la langue Vieille - Osmanlı. I. Morceaux choisis de la traduction turque-a- natolienne de Calila et Dimna, Krakowie 1934), Gz = Üç Gazavât-ı Hz. Ali Hikâyesinin Gramer Hususiyetleri (Erdal Duyar, Türkiyat Ens. tez. nr. 327), KB = Kadı Burhaneddin Divanı (T.D.K., faksimile, İstanbul 1944), KY= Kıssa-i Yusuf (C. Brockelmann, Ali's Qissa'i Jusuf, der alteste Vorlaufer der osmanischen Leteratur: ABAW, Berlin 1916), DK = Kitâb-ı Dede Korkut (Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I-II, Ankara 1958-1963).

XV. Asır:

AD= *Ahmed-i Dâî Divanı* (İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâî Külliyatı*, faksimile, İstanbul 1952), MV = *Mevlid* - Süleyman Çelebi (Ahmet Ateş, *Vesîletü'n-Necât*, Ankara 1954), ŞD = *Şeyhî Divânı* (T. D. K., faksimile, Ankara 1942), HŞ = *Husrev ü Şirin* - Şeyhî (Faruk K. Timurtaş, *Şeyhi'nin Husrev ü Şirin'i*, İstanbul 1963), HR = *Harnâme* - Şeyhî (F. K. Timurtaş, *Şeyhi'nin Harnâme'si*, İstanbul 1971), DV = *Vassiyet-i Nûşirevân* - A. Dâî (İ. H. ertaylan, *Ahmed-i Dâî Külliyatı*, İstanbul 1952), AP = *Âşıkpaşazâde* (H. J. *Kissling, Die Sprache des Asıkpaşazade*, Breslan 1936), KV = *Kırk Vezir* (H. W. Duda, *Die Spracheder Qyrq Vezir - Erzahlungen*, Leipzig 1930), AT = *Atâî'nin Şiirleri* (F. K. Timurtaş, *Şeyhî ve Çağdaşlarının eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları* I-II: TDAY, 1960, 1962), SF = *Safi'n̄en Şiirleri* (F.K. Timurtaş ADAY, 1960, 1962), EZ = *Ezherî'nin Şiirleri* (aynı yer), HM = *Hümâmî'nin Şiirleri* (aynı yer), HSN = *Hassân'ın Şiirleri* (aynı yer), ŞR = *Şirâzî'nin Şiirleri* (F.K.Timurtaş, TDAY, 1960, 1962).

Ses Bilgisi :

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin ses bilgisi bakımından gösterdiği en dikkat çekici hususiyet, yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumunun zayıf olması; vokallerde umumiyetle bir yuvarlaklaşma temayülünün bulunmasıdır. Birçok eklerin vokallerinde bir yuvarlaklaşma görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi'nin ses bilgisi hususiyetleri ana çizgileriyle şöyle sıralanabilir:

Vokaller :

1. Eski Anadolu Tükçesinde bulunan vokaller şunlardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü. Ayrıca bir de kapalı e'nin varlığı düşünülebilir.

Vokal Değişmeleri:

2. İlk hecedeki vokal değişmelerinden i/e meselesinde Eski Anadolu Türkçesi *i* tarafından. Şu kelimelerdeki *i*'ler bugün e ile bil, bin "ben", birü YZD, bisle- YZŞ 78-2, biş, bize-, bizen- DŞ 27-5, di-, dir-, dirnek, gice, gicik-, giç, giç-, giniş, girçek, girdek, girü, il "memleket', il "yabancı', il "yil' FS 398, ir "erken", ir "erkek" FS 982, ir-, irden "erkenden" ŞD 95-5, irdür-, irgür-, iriş-, irişdür-, irte, irür, isen "sağ, esen" FS 424, iş "eş", işik, it-, iy, siz-, vir-, yi-, yidi, yidek, yig "yeğ, daha üstün", yil, yil- "koşmak", yim, yimiş, yin- "mağlûp etmek" FS 685, yini, yir, yir- "zemmetmek, yermek", yiri- "teessüf etmek, hayıflanmak", yit- "kâfi gelmek", yit- "erişmek", yitmiş, yitür- "eriştirmek".

Bu kelimelerdeki *i* sesi, bugün Anadolu halk ağızlarının birçoğunda kapalı e(e), bâzılarında *i*, İstanbul ağzında ve yazı dilinde açık e olarak telâffuz edilmektedir.

3. Bâzı kelimelerdeki e sesi, Eski Türkçede olduğu gibi, kendini muhafaza etmiştir: *eyü* < edgü "iyi", *gey*-<ked- "giymek". Bunlar, İstanbul ağzında i olarak söylenmekle beraber, bâzı Anadolu halk ağızlarında e ve daha çok e şeklinde telâffuz edilmektedir.

4. Şahıs zamirlerinden *ben* ve *sen*'in akkuzatif ve genitif şekilleri olan *beni, benüm ve seni, senün̄* kelimelerinin yanında *bini, binüm; sini, sinün̄* şekilleri de daha

az sayıda olmak üzere görülmektedir. Türkçede zamir çekiminde kökün vokalinin değişmesi mümkün olduğundan, bu şekillerin bulunması normal telâkki edilebilir. Esasen Eski Türkçe devresinde de *ben* ve *sen* zamirinin çekiminde bu şekillere tesadüf edilmektedir.

5. Bâzı kelimelerde, Eski Türkçe devresinde e olan ses, i'dir: imdi<emdi, emti, amtı, *işit*-<eşit -, *nice*<neçe, *nite*<neteg. Birkaç kelimede bu i/e değişikliği umumî değildir, bâzı metinlerde görülmektedir: işek<eşek YZŞ 65-2, iyle-<edle- YZŞ 102-6 ve DŞ, *dik* dur-<tek dur "susmak" YZŞ 80-3, *digül* < tegül , tag ol YZD.

6. Arap yazısında farklı işaretler bulunmadığı için o/u ve ö/ü değişikliğini ve böylece *ugra-, uyan-, usan-, güzel- yürü-, yukarı* gibi kelimelerin bu devirde *o* ve *ö* ile mi yoksa *u* ve *ü* ile mi olduğunu tâyin ve tesbit etmek mümkün değildir. Diftong bulunan kelimeler dışındakilerde Eski Türkçe devresi şekillerine uymak daha isabetli olur: *osan-, gözel* gibi; diftonglu kelimelerde Batı Türkçesi her iki şekle de sahiptir. Ağızlara göre bu şekiller değişmektedir: oyan- (uyan-), ogra- (ugra-), yörü- (*yürü-*) gibi. İstanbul ağzı, muhtemelen Rumeli şivesinin tesiri ile u ve ü'lü şekilleri tercih etmiştir.

Vokal Uyumu :

7. İncelik-kalınlık bakımından vokal uyumu Eski Anadolu Türkçesinde çok kuvvetlidir. Bugün vokal uyumu dışında olan ve sadece şekli mevcut olan âidiyet-vasfiyet eki (vasfiyet zamiri) *-ki'* nin, Eski Türkçede olduğu gibi, kalın şekli bulunmaktadır; ayrıca -k- iki vokal arasında sadalılaşarak -ġ- olmuştur: *aşnuġı* YZŞ 98-3 ve KD 8, *boyuñda-ġı* ŞD 120-10, *başuñda-ġı* HŞ 2186, *aġzuñda-ġı* 2186, *aġzuñda-ġı* ŞHN IV-4, *alnuñda-ġı* ŞHO IV-5, *anda-ġı* SV I-38 ve SN 310-15, *yananda-ġı* ŞD 189-2, *etrafda-ġı* AP 31, *uçmakda-ġı* ÇNG 192-2, *omuzunda-ġı* SN 272-9, *havada-ġı* SN 297-2, *zamîrumda-ġı* SN 239-9, *hisarda-ġı* AP 31, *başuñdaġı* AP 31. Bugün sadece ince şeklinin bulunması, Farsçadan dilimize geçen ve çok kullanılan ki bağlama edatı ve nisbet zamirinin tesiri ile izah edilebilir.

8. Cevherî fiil *i-*'nin *-dük* partisip şekli olan *i-düg-i* kelimesi de, ek gibi telâkki edildiğinden olsa gerek, vokal âhengine uymuştur: *az ıdugı-n* HŞ 977, *hakk ıdugı-n* HŞ 973, *hakikat ıdugı-na* ŞD 102-9, *fettân ıdugı-n* SF 3-2.

9. Eski Türkçe devresinde mevcut olduğu hâlde, -iken gerundium ekinin kalın şekli yoktur. Ek, bugünkü gibi daima incedir. Bugün sadece bâzı Anadolu halk ağızlarında kalın şekli görülüyor.

10. Eski Anadolu Türkçesinde de, Eski Türkçede olduğu gibi yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumu sağlam değildir. Ayrıca bu devrede, eski ve yeni yazı dillerinden farklı olarak birçok kelimelerde bir yuvarlaklaşma kendini göstermektedir. Bu yuvarlaklaşma (labialistaion) Eski Anadolu Türkçesinin en mühim fonetik hususiyetlerinden biri teşkil etmektedir.

Yuvarlaklaşmanın çeşitli sebepleri vardır. Bir kısmında dudak konsanantları, bir kısmında ise Batı Türkçesinde -g ve -g'lerin düşmesi rol oynamıştır. Bâzı kelime ve eklerdeki yuvarlaklık ise hiçbir sebebe bağlanamamaktadır.

Yuvarlaklaşma:

11. Dudak konsonantları (b, m, p, v) tesiri ile yuvarlak vokal taşıyan kelimeler şunlardır: *bülezük* YZŞ 71-8, *buñar* SV I-44, *demür* HŞ 11-23, *kavum* YZŞ 97-6, DK 151-9, *tırmuk* HŞ 1662, *sebüz* DK 48-9, *kirpük* AD 27-3, *tapu* GZ 46-17, *kapu* SV 1-65, *avun-* YZŞ 10-2, *kavul* "kavil, söz" YZŞ 62-7, *güvür*-YZŞ 34-11, *givür-* SV II-149, *sevü* Şd 102-9, *yavu* SV VI-4, *süvri* DK 129-5,

Daha önce Eski Türkçe devresinde dudak konsonantları dolayısıyla yuvarlaklaşmış olan vokaller, kendini muhafaza etmektedir: kamu, kulavuz (kulaguz), tamu, yavuz, delü.

Gevde kelimesindeki e, Eski Türkçede olduğu gibi, umumiyetle yuvarlaklaşmamış şekilde görülmektedir. Bununla beraber bâzı metinlerde yuvarlak şekli de bulunmaktadır: *gövde* SV I-53, I-68, II-62, II-73, II-79, II-81, II-94, XXIV-8.

Ḳavum ve ḳavul örnekleri, yabancı kelimelerin de yuvarlaklaşmağa uyduğunu göstermektedir.

12. Eski Türkçe devresinde mevcut olan -ġ ve -g'lerin düşerken kendinden önceki vokalleri yuvarlaklaştırması sonucu yuvarlak vokal taşıyan kelimeler şunlardır: *alu* < alıġ "alık, anmak, aptal, sersem, aşağı, âdi, değersiz, âciz" HŞ 6926, YZŞ 23-II; *aru*<arıg "temiz" SV II-35, *ayu* < adıg SN 217-7, *ayru*<adrıġ ÇN 53, *bilü* < bilig DV 300-9, *kapu* < kapıġ YZŞ 69-9, *kısu* < kısıġ "sıkıntı, eziyet, tazyik" HR 40, *saçu* < saçıġ "şenliklerde, düğünlerde saçılan para vs." MV 7/1-19, *satu* < satıġ YZŞ 26-7, *sevü* < sevig HŞ 4674, *saru* < sarıġ Hş 881, *tapu* < tapıġ DH 5-8, *yapu* < yapıġ HŞ 2118, *yazu* < yazıġ HŞ 3317.

Kapu, sevü, tapu, yapu gibi kelimelerde yuvarlaklaşmaya -g ve -g'nin düşmesi kadar p ve v dudak konsonantları da sebep olmuştur denilebilir.

Sonundaki -ġ ve -g'ler düştüğü halde yuvarlak vokal taşımayan kelimeler de vardır: *acı* < açıġ Hş 989, *assı* < asıġ GZ 42-4, *ayı* < adıġ SN 248-6, *çeri* < çerig ŞD 167-1, *ḳatı* < ḳatıġ AD 27-5, *kiçi* < kiçig HŞ 5719, *ıssı* < ısıġ SV XXIII-7 *diri* < tirig YZŞ 82-3, *süçi* < süçig 1-51, *ḳarı* < ḳarıġ HŞ 1741.

13. Bâzı yapım eklerindeki vokaller, Eski Türkçe devrinden beri yuvarlak olarak görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de bu yuvarlaklık devam etmektedir. Bu ekler - (*u*) *k*, - (*ü*)*k* ve *-aru, -erü'*- dür. -(*u*) *k*, - (*ü*) *k* ekiyle meydana gelen kelimeler şunlardır: *açuḳ* SV II-125, *artuḳ* MV 5-21, *ayruḳ* HR 108, *aruk* "zayıf, yorgun, cılız" YZŞ 49-8, *delük* KB 1-10, ŞD 127-9, *eksük* HŞ 2286, *esrük* ŞHI-2, *sınuḳ* HŞ 4804, *tanuk* HŞ 4755, *tanışuḳ* "danışma, istişare" DV 303-8, HŞ 2246, *uyanuḳ* SV II-64, *yaraşuḳ* "yakışır, uygun, münasip" ŞD 104-4, *yazuḳ* "günah, cürüm" MV 16-65, *yitük* HŞ 605.

-aru < -garu, erü < gerü ekiyle yapılan kelimeler mahduttur: içerü YZŞ 19-15, ilerü HŞ 951, *yukarı* SV II-22.

14. Bâzı kelimelerde yuvarlak vokal bulunuşunu, bir sebebe bağlayarak izah etmek mümkün değildir. Eski Türkçe devresinde de bu vokaller yuvarlak idi. Bunların vokal âhengine uyması, daha sonraki yüzyıllarda olmuştur. Bugün de bunların bir kısmı Anadolu halk ağızlarında hâlâ yuvarlaktır. Bu vokallerin bulunduğu ke-

limeler şunlardır: agu DV 308-9, *alkun* YZŞ 65-11, *azuk* ŞD 13-6, *berü* SV XII-6, *dilkü* HŞ 1741, *girü* DH 2-1, *incü* YZŞ 42-2, *ılduz* HR 77, *kargu* "kamış" AD 29-11, *karşu* HŞ 877, kendü SV I-9, *yanku* HŞ

Bu kelimelerden başka birkaç kelime daha vokal âhengine aykırı olarak yuvarlak vokallidir. Bunlardan bir kısmı Eski Türkçe devresinde mevcut değildir, bir kısmı ise değişik şekilde görülmektedir: *degül* SV I-11, *delü* YZŞ 23-11, *hırsuz* DV 306-12, *sayru* ŞD 162-5, *üzengü* HŞ 1306.

15. Daima yuvarlak vokal taşıyan ve vokal uyumu dışında olan ekler, vokali aslında yuvarlak olanlar ve sonradan yuvarlaklaşanlar olmak üzere iki kısımdır. Vokali aslında (Eski Türkçe devresinde de) yuvarlak olan ekler şunlardır:

Faktitif eki *-dur, -dür: yi-dür-* ÇN 15, *bil-dür-* HR 76, *yaraş-dur-* AD 16-5, *yayla-y-up* SV 1-38, *getür-üp* ÇN 36, *baglan-uban* ŞD 145-11, *ger-üben* HR 74.

Faktitif eki *-dur, -dür: yi-dür* ÇN 15, *bil-dür-* HR 76, *yara-dur* ŞD 162-12, *yag-dur-* AD 16-15, *ir-dür-* YZŞ 93-15, *in-dür-* YZŞ 16-12.

Bildirme çokluk 1. şahıs eki *-uz, -üz* (biz'den): perîşân-*uz* HŞ 1286, biz-*üz* HR 80, bir-*üz* SV II-39. Ekin az olmakla beraber *-vuz, -vüz* şekli de vardır: râzı-*vuz*, YZŞ 86-14, ne-*vüz* SV XVI-I.

İstek teklik 1. şahıs eki *-a-vam, -e-vem bâzan -a-vum, -e-vüm* şeklinde görülmektedir: ağlay-*a-vum* SV VIII-1, dut-*a-vum* SV VIII-3, gözley-*e-vüm* SV VIII-6, iç-*e-vüm* SV VIII-3.

18. Sıfat yapma eki *-lu, -lü* (< -lıg, -lig) -g ve -g'lerin düşmesi dolayısıyla yuvarlak vokallidir: dat-*lu* SV 11-79, der-*lü* ŞHO 11-4. Ekin menfîsi olan *-suz, -süz* analoji yoluyla yuvarlak vokal taşımaktadır: ılan-*suz* HŞ 2126, diken-*süz* AD 306-4.

19. Geniş zaman ekinin sadece yuvarlak vokalli *-ur, -ür* şekli vardır: al-*ur* HŞ 1160, 1160, bil-*ür* AD 28-10. Bugün *-ar, -er* eki alan birkaç fiil, Eski Anadolu Türkçesinde *-ur, -ür* ekiyle tarif edilmektedir: yat-*ur* ŞD 63-2, gir-*ür*, kıl-*ur* DV 307-7.

20-Gerundium eklerinden umumiyetle -u, -ü tercih edilmiştir, -ı, -i azdır: sıgın-*u* DV 307-4, inley-*ü* HR 111.

Düzleşme ve Düzlük :

21. Eski Anadolu Türkçesinde umumî olarak bir yuvarlaklaşma temayülü mevcut olmakla beraber, bazı kelimelerde Eski Türkçeye göre bir düzleşme görülmektedir: *bit-<büt-* SV 1-47, *içün* < üçün < uçun DH 9-2. *kanı* <kanu HŞ 585.

22. Bâzı kelimelerde kök vokali yuvarlak olduğu hâlde, daha sonraki vokal düzdür. Bu kelimelerin büyük bir kısmı Eski Türkçe'de de düz vokallidir. Bir kısmı ise, her iki şekilde de görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de bâzılarının iki şekli bulunmaktadır; fakat, düz vokalli şekil daha yaygındır: *bulıd* ŞD 18-13, *büri-* YZŞ 69-13, *çüri-* ÇN 66, *düriş-* HŞ 133, *kurı-* SV I-45, *okı-* DH 6-2, *ogrı* SV XVIII-3, *süri-* DK 134-4, *togrı* DK 144-1, *tokı-* SN 220-5, *unıt-* SV I-27, *uyı-* ŞD 180-7, *Yöri* SV XVI-9.

23. Bâzı ekler, kökün vokali ne olursa olsun daima düz vokal taşımaktadırlar. İmlâlarının son zamanlara kadar klişeleşmiş olarak devam etmesi, bu düz olma hâdisesinin bir hususiyet olduğu kadar, bir imlâ meselesi olduğunu da göstermektedir. Bu ekler şunlardır:

Akkuzatif eki *-ı, -i*: kanum-ı HŞ 931, müşkilüm-i HR 61, öküz-i HR 83.

3. şahıs iyelik eki *-ı, -i*: arpa ok-ı HR 60, öz-i DK 119-6.

Görülen geçmiş zaman 3. şahıs eki *-dı, -di*: bul-dı SV 1-48, gördi HR 50.

Soru eki *-mı, -mi*: (Eski Türkçe'de daima yuvarlak vokallidir. -mu, -mü): dogdu mı ŞD 170-10, bu mıydı ŞD 112-10, delü mi YZŞ 23-11.

İyelik eki *-sı, -si*: *kapu-sı* HŞ 1156, süçü-si SV XXV-5.

İsimden isim yapma eki *-cı, -ci*: kapu-cı YZŞ 70-6, *göz-çi* DK 247-1.

Anlatılan geçmiş zaman eki *-mış, -miş*: bul-mış-am HŞ 1362, görmiş-dür SV II-136.

Emir teklik 2. şahıs eki *-gıl, -gil*: ol-gıl DV 302-9, gör-gil SV III-3.

Bildirme teklik 2. şahıs eki *-sın, -sin*: konuk-sın ŞD 174-3, gül-sin HŞ 1258.

Fiil çekiminde teklik 2. şahıs eki *-sın, -sin*: bulur-sın HŞ 1420, görür-mi-sin DK 12-11.

Bildirme çokluk 2. şahıs eki *-sız, -siz*: canlarum-sız HŞ 1291, kör-siz SV XXIV-4.

Fiil çekiminde çokluk 2. şahıs eki *-sız, -siz*: durur-sız SV XXIV-1, görür-siz SV XXIV-2.

Fiilden isim yapma eki *-ıcı, -ici*: tur-ıcı HŞ 2256, gör-ici YZŞ 25-11.

Gerundium eki *-ınca, -ince*: ol-ınca Hş 1586, gör-ince HR 45.

İsimden isim yapma eki *-lık, -lik* umumiyetle düz vokallidir, yuvarlak şekli de bulunmaktadır: dost-lığ-ın SV II-71, çok-lığ-ını ŞD 126-3, kul-lığ-ı SV II-67, toğru-lık HŞ 1402, sayru-lığ-ından SV II-135, kendü-lük-den HŞ 1085, konuk-lık HŞ 1877, ayru-lık HŞ 2138, eyülik DV 300-11, gün-lik DK 68-6, delü-lig-e DK 107-8, muştu-lık DK 234-7, hoşlığ-um DK 242-3; hoşluğ-uñ SV I-35, kul-lığ-ı II-67, nâzük-lük HŞ 940, ayru-lığ-ı ŞD 125-3, kul-luk-da DV 307-11, eylük HŞ 1716, DV 303-13.

24. Bâzı eklerde yardımcı (bağlayıcı) durumunda olan vokal, umumiyetle düz, nâdiren yuvarlaktır.

Dönüşlülük eki *-(ı)n, -(i)n*: *bul-ın-duk* ŞD 186-6, *ur-ın-dı* Hş 1588, *gör-in-mez* SV II-75, *gör-in-di* HŞ 1682; *toy-un-ur* ŞD 186-6.

Pasiflik eki *-(ı)l, -(i)l*: *yon-ıl-mış* HŞ 1157, *yuy-ıl-maz* ŞD 106-2, *dök-il-üp* HR 109, *ört-il-e-mi* HŞ 1242; *yor-ul-ur* ŞD 62-12, *yor-ul-dı* HŞ 1638.

İşdeşlik eki *-(ı)ş, -(i)ş*: *bul-ış-dılar* DK 212-5, *sor-ış-dılar* DK 200-7, gör-iş-elüm YZŞ 89-5.

İncelme :

25. Eski Türkçe ve geçiş devresinde kalın oldukları hâlde, ç,ñ, ş,y konsonantları ile bir arada bulunmaları sebebiyle bâzı kelimelerdeki vokaller incelmiştir: *biç-* <bıç-, *için*<ü, *çün*<uçun, *diñle-*<tıñla, *piş-*<pış-, *şiş*<şış, *iş*<ış; *yüri-*<yorı-, *eyit-* <ayıt-, *yine*<yanı, *yeşil* < yaşıl.

Vokal Türemesi :

26. Vokal türemesinin çok az örneği vardır; ancak, kelime ortasında olmak üzere (épénthèse), birkaç kelimede bir vokal türemesi görülmektedir: *azacuḳ* HŞ 848, *yigirek* ŞR 27-6, MV 18-69.

Vokal Düşmesi :

27. Kelime başında vokal düşmesi (aphérèse) için çok az örnek vardır: *sıtma*<ısıtma, *yuku*<uyıku<udıku gibi: *sıtmalu* HŞ 1935, *yuku* ŞD 13-8, SV IX-8.

28. Dilimizde orta heceler vurgusuz olduğundan dolayı,kelime ortasında vokal düşmesi (syncope) fazla görülmektedir. Gerek kelime bünyesinde, gerekse eklerde vokal düşmesinin pek çok örnekleri vardır:

çağrış- YZŞ 10-5, *bögrüş-* HR 53, *üzre* ŞD 186-2, *yaḫşı* DK 69-10, *eylük* SV II-102, *ayruḳ* YZŞ 16-9, *oğra-* YZŞ 71-5, *buyruḳ* HR 117, *yögriş* HŞ 2620, *ötrü* HŞ 237, *emzür-* DK 6-13, *ḳaranluḳ* YZŞ 35-6, *uyku*<*uyıku*<udıku SV II-61, *iñle-* YZŞ 90-15, *göynük* ŞD 73-11.

İçün ve *ile: senün'çün* MV 17-9, *olduğıy'çün* MV 4-27, *anun'çün* SV XXIV-9 *kendüzi'çün* SV II-46, *adıy'la* MV 4-28, *gözüy'le* SV II-80, *söziy'le* SV II-121.

İyelik eki ile: *bögrin* HŞ 2176, *ağzı* YZŞ II-4, *göñli* HŞ 1327, *alnında* YZŞ 54-11, *egnüme* ŞD 116-6, *adıy'la* MV 4-28, *gözüy'le* SV II-80, *söziy'le* SV II-121.

İyelik eki ile: *bögrin* HŞ 2176, *agzı* YZŞ II-4, *göñli* HŞ 1327, *alnında* YZŞ 54-11, *egnüme* ŞD 116-6, *bağrın* HŞ 1894, *beñzi* YZŞ 23-2, *ḳarnı* HR 98, *oğlı* DV 301-1, *boynu* YZŞ 11-5 vs. vs.

i- fiili ile: *dilerdi* SV II-42, *itdiyse* HM 3-4, *yoksuldı* S XXIII-9; *bakmazsa* SV III-12, *susaduñsa* SV II-93, *varsa* SV II-32, *berâbermiş* ŞD 180-I, *bileydüm* SV III-11, *süñüzdü* SV XXIII-4; *usluysa* SV XII-7.

Eklerde: *gerlü* (gerilü) HR 50. *yazlu* YZŞ 36-11, *aslu* HŞ 2056, *göynürdi* HŞ 1704, *götrile* ŞD 11-1, *ulaşaldan* ŞD 90-11, *görmiyelden* HM 7-1, *birbirümizi* MV 16-41, *eydür* HŞ 1811.

Derilme - Birleşme :

29. Vokalle biten bir kelimeden sonra vokalle başlayan bir kelime veya ek geldiği zaman vokallerden birinin düşerek birinin iki kelimenin birleşmesi hâdisesi olan derilme-birleşme (contraction-crase) için, pek çok örnek vardır. Bu şekildeki vokal düşmesi ya geçici veya devamlıdır. Devamlı düşme sonunda kalıplaşmış sözler ortaya çıkmıştır. Bunların büyük kısmını bugün de kullanmaktayız. Geçici düşme, aruz vezni zaruretinden ileri gelmektedir.

Kalıplaşmış sözler: niçün<ne+içün, n'it-<ne+it-, n'ol<ne+ol, n'eyle-<ne+ eyle-, nic'ol-<nice+ol-, şimdi<şu+imdi, nesne<ne+ise+ne, kendüzi<kendü+özi, *kendüzine* ŞD 92-1, *kendüzinden* DV 308-4, şol<şu+ol, bugur<bu+ugur, "bu zaman, bu defa", HŞ 1361, MV 5-6, *böyle*<bu+eyle, şöyle<şu+eyle (böyle ve şöyle'nin teşekkülünde yalnız bir vokal düşmesi değil, bir vokal değişmesi de vuku bulmuştur).

30. Aruz vezni dolayısiyle ortaya çıkan ve geçici mahiyette olan vokal düşmesi

ve birleşmenin çeşitli örnekleri vardır. Bir kısmı *ki* ile, bir kısmı *i*-fiili ile, büyük bir kısmı ise değişik kelimelerle yapılmıştır.

ki ile: k'ol, k'ola k'itdi, k'ider umumiyetle klişeleşmiş gibidir, yazılışları da birleşiktir. (Bazı yazmalarda bu birleşmeyi göstermek üzere, ikinci kelimenin ilk harfi üzerine vasıl işaretin benzeyen hususî bir işaret konmaktadır.) *Ki* ile yapılan birleşmeleri için birkaç örnek:. iller içre ne kadar k'anıla insâf u sehâ ŞD 30-1, mevlidine her k'anu izzet kıla MV 6-16, gözedürem k'urıla başuma tâc HR 115, k'ümmetine böyle in'âm eyledi MV 10-43, k'iklîm-i ışka ben kuluñ ol demde hân idüm AT 15-6.

i-fiili ile: belürdise<belürdi ise ŞD 173-9, irmeyedi<irmeye idi ŞD 174-12, hayâl midi<hayâl mi idi ŞD 56-2, döşedidüm<döşedi idüm HR 65, olmasadı<olması idi ŞD 27-5, kıladı<kıla idi AT 5-3, zahrındadı<zahrında idi MV 9-28.

Değişik kelimelerle: big'oldı<bigi oldı HŞ 2050, el'alsa<ele alsa ŞD 107-4, ild'ölürse<ilde ölürse ŞR 21-7, halk'oldı<halka oldı AT 3-3, çıkd'evümden<çıkdı evümden MV 13-43, dinleyen'iy<dinleyeni iy MV 4-16, n'ister<ne ister ŞD 136-2.

Konsonantlar

Eski Anadolu Türkçesinde bugünkü yazı dilimizde bulunmayan h ve ñ konsonantları görülmektedir. Bugüne göre, başka bir farklı durumu yoktur.

Bugün görülen konsonant değişmelerinin büyük bir kısmı Eski Anadolu Türkçesi devresinde olmuştur. Bir kısmı ise bu devrede henüz gerçekleşmemiştir. Bu gibi hâllerde konsonantlar aslî şekillerini muhafaza etmektedir.

Konsonant Değişmeleri :

32. Bâzı kelimelerdeki *b*-'ler, bugün olduğu gibi, *p*-'ye dönmemiş; kendini muhafaza etmiştir. Bunların bir kısmı Eski Türkçe'de de *b*- iledir: *başmak* "ayakkabı" HR 36, *berk* HŞ 1558, *bınar* HM 3-9, *biş*-<piş- HŞ 2925, *bu-su*<pusug MV 12-2, *büre* SN 308-11. Bütün bu kelimeler, berk ve bınar müstesna Dede Korkut Kitabı'nda p- iledir; ayrıca hiç-, bıçak, buçuk, bürçek kelimeleri de p iledir.

33. Eski Türkçedeki bâzı kelimelerin başındaki *b*-'ler Eski Anadolu Türkçesinde daha ilk zamanlarda v- olmuştur: var- YZŞ 41-5, var ÇN 7, vir- DH 1-2, viribi- YZŞ 98-6, HR 6, HŞ 2461. Bunlardan b'li kullanılmış olanlar da vardır: AA 9.

34. Kelime içinde ve sonundaki b'ler de daha devrenin başında v olmuştur: av, ev, iv-, sev-, tavşan, yavaş, yavlak, yavuz, yayın-, yavu, yavşan gibi.

Eklerde de -b->-v- değişikliği görülmektedir. Bildirmede ve fiil çekiminde kullanılan ve 1. şahsı gösteren *-van, -ven; -vuz, -vüz* ekleri *ben* ve *biz* zamirlerinden gelmektedir: toldura-van SV I-20, benven ŞD 142-6, bilür-ven HŞ 2222, kayırmaz-van HŞ 1540; aça-vuz SV XVI-2, kurtıla-vuz HŞ 1936, bile-vüz YZŞ 3-12, râzı-vuz YZŞ 86-14, delü-vem SN 111-6.

t/d :

35. Dilimizde kelime başındaki t/d meselesi pek karışıktır. Aslında t- olan sesin d- olarak inkişaf etmesi Eski Türkçe devresinin sonunda başlamıştır; fakat, Eski Anadolu Türkçesinde durum açık değildir. Müstensihe göre durum değişmektedir.

Aynı nüshada, hattâ aynı sayfada bir kelimenin iki şekli de geçmektedir. Bugün de t-/d- meselesi yine karışıktır. Yazı dilimize esas teşkil eden İstanbul ağzı, Anadolu ağızlarına göre farklar taşımaktadır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde şu kelimeler hemen daima t- ile geçmektedir; tamu, tapu, türk. Daima d- ile yazılanlar ise şunlardır: degül, di-, denlü, dön-, düş, delü, degme, direk, derin, dirşür-. Bunların dışındaki kelimeler iki şekilde de yazılmaktadır. Bunları hangi şekilleri daha çok kullanılıyorsa ona göre iki grupta toplayabiliriz.

d ile olanlar: dad, dak-, dek "kadar", dek "tekin", der "ter", deri, derzi, dilkü, ditre-, dut-, düken-, dürlü, derim, degşür-, dep-, depren-, dirdirlik, dirmek, dit-, divşir-, döy-, düğün, dükeli, dün, dür-, düriş-, düz-, düzgün, düzet-.

t ile olanlar: tag, tagıl-, tal, tam- "damlamak", tamak, tamar, tañ, tañla-, tanış "danışmak", tanuk, tar, tart-, tasa, taş "dış", tavar, tayan-, tek "gibi", tog-, togran-, togru, tokun-, tokuz, tol-, tolan-, tolu, ton "elbise", toñuz, toy-, tur-, turu, tutrak.

k-/g-:

36. Eski Türkçe'deki k-'lerin Eski Anadolu Türkçesinde g- olarak inkişaf ettikleri görülmektedir; fakat, bu umumî ve mutlak değildir, k- olarak kalanlar da vardır. g- kabul edilenler şunlardır: gel-, git-, getür-, gir-, göç-, göçür-, gök, göster-, gör-, gül-, gün, gündüz, güneş, gemi, gerek, geril-, geyik, gez-, gider-, gey-, geyür-, gizle-, göger-, göl- gönül, gönil-, göre, görklü, görin-, göyin-, göz, gözet-, gözgü, güç, güz.

Arap harflerinde k, g ayrı olmadığı için yazıdan anlamak mümkün olmamakla beraber, kendileriyle ilgili bâzı kelimelerin bugün de k sesi taşıdığı göz önünde tutularak şu kelimelerdeki k'lerin g olmadığı ileri sürülebilir: kendü, kendüzi, key, kiçi, kişi, kişne-, körpe.

ḳ-/ḫ-:

37. Kelime başında henüz ḳ/ḫ değişikliği yoktur, ḳ kendini muhafaza etmektedir: ḳanı, ḳanda, ḳandan, ḳangı.

Bâzı kelimelerde hece ve kelime sonundaki -ḳ'lar ile kelime içindeki (hece başındaki) k'lar h olmuştur; fakat, bu mutlak değildir, metne göre değişmektedir: çoḫ ŞD 7-10, yoḫ HŞ 2185, yoḫsul YZŞ 60-5, baḫ- YZŞ 33-6, oḫ ŞD 87-3, çıḫ- YZŞ 57-5, DK 1-3, yıḫ- YZŞ 63-3, uçmaḫ "cennet" SV I-34, budaḫ SV I-37, ıraḫ HŞ 1581, yanaḫ ŞD 17-5, bıraḫ- ŞD 41-5, HŞ 966, yaḫ- ŞD 126-8, yazuḫ ŞD 124-1, yapraḫ SV I-37, yaḫşı HŞ 1885, yoḫsa YZŞ 24-1, alduḫ SV XXIII-7, ar-ḫa ŞD 12-4, a-ḫıt ŞD 55-11, da-ḫı ÇN 74- ka-ḫı YZŞ 2-12, ko-ḫu HŞ 2018, kor-ḫu YZŞ 83-4, o-ḫı- YZŞ 5-5, uy-ḫu HŞ 958.

g/v ve g/ğ :

38. Kelime ve hece sonuyla, hece başındaki g'ler kendini yazıda muhafaza etmektedir. Bunların yumuşak y (ğ) şeklinde okunup okunmadığını tesbit etmek mümkün değildir. Bunların büyük bir kısmı bugün ğ (y) şeklinde telâffuz edilmektedir, bir kısmı ise v'ye dönmüştür: beg- begen-, bögrüş-, deg-, degme, degirmen, degül, dög-, dögin-, dügün, egil-, egin, egri, gügercin, gögermek, gügegi, gögüz, igren-, ög-, ögil-, öğren-, ögüt, ögit-, segirt-, segirdim, sög-, sögil-, sögül- "kebab etmek, pişirmek", yig (yeg), yegin, yegle-, yigrek, yigirmi, yigit, yügrüş-, yügür-.

ġ/v :

39. Birkaç kelimede -ġ->-v- olmuştur: sovuk HŞ 1628, soyu- HR 107. Bunun aksi de vardır: -v->-ġ- şekli görülmektedir: kulaġuz<kulavuz KD. Birkaç kelimede -ġ- olduğu gibi kalmıştır, bugünkü gibi -v- olmamıştır: koġa YZŞ 13-9, sıġa- YZŞ 37-6, HŞ 5522.

ñ/m :

40. Bâzı kelimelerde yuvarlak vokallerden sonra gelen ve bugün -m- olan -ñ- kendini muhafaza etmektedir: göñlek YZŞ 10-14, koñşu (koñşı) MV 19-47, toñuz (doñuz) HŞ 2358.

ñ/g ve ñ/g :

41. Bir kelimede bugün -ñ- olan -g- kendini muhafaza etmektedir: agır HR 99, ayrıca yalnuz kelimesinin de -g'li şekli görülmektedir: yalgız CR 6-1.

Eski Türkçede ñ ve g olarak iki şekli bulunan birkaç kelime g iledir: egin "omuz, sırt" ŞD 116-6, HŞ 1148, egirt "kuşatmak, muhasara etmek" Hş 2293.

Bâzı kelimelerde bugün n͡g telâffuz edilen ñ, kendini muhafaza etmektedir. Eski Türkçe devrinde n͡g'li olan bu kelimeler, bu devrede iki sesin birleşmesiyle n sesi taşımış, bugün ñ tekrar n͡g şeklinde ayrılmıştır: suñü HŞ 2315, SV XXIII-4, üzeñü FS 999.

d/y

42. Eski Türkçe'deki d, Eski Anadolu Türkçesinin başında y olmuştur: ayru, ayruḳ, ayrıḳ, ayrıl-, ayaḳ, büyük, boy, boya-, eyü, eyle-, gey-, ḳoy-, ḳuyu, ḳayu, toy-, uyan-, uyar-, uyḳu, uyı- vs.

Kontras Düşmesi :

b- ve -l- :

43. Eski Anadolu Türkçesi devresinin başında bol- fiilinde b- ve keltür-, oltur,- kelimelerindeki -l- düşmüştür: ol-, getür-, otur-.

y- v -y :

44. Bâzı kelimelerde y- düşmüştür: ılan HŞ 2216, ılduz HR 77, ıpar YZŞ 32-7, SN 23-2, ırak SV 1-9, ırla- SV 1-37, HR 99, it- "kaybolmak" ŞD 154-3, incü HŞ 1662. Bu kelimeler bugün umumiyetle y- iledir. Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, bugün de agaç ve agla- olan kelimeler Eski Türkçede y- iledir (bk. yıgaç DLT 780, yıgla- DLT 781, ıgla- DLT 215).

Yıl, yigit, yigirmi, yürek, yüzerlik kelimelerinde y- kendini muhafaza etmiştir.

Birkaç kelimede -y düşmesi görülmektedir: tü HR 41, HR 42; ya "yay" SV XIX-9, ŞR 22-5, EZ 5-5.

-g, -g ve -ğ-, -g- :

45. Birden fazla heceli kelimelerin ve dolayısıyla bütün eklerin sonundaki *-g, -g'*ler düşmüştür. Bunların bir kısmı kendinden önceki vokali yuvarlaklaştırmıştır, bir kısmında herhangi bir değişiklik olmamıştır (bk. 12). *alu*<alıg, *aru*<arıġ, *ayu*<adıġ,

ayru<adrıġ, *bilü*<bilig, *ḳapu*<ḳapıġ, *ḳısu*<kısıġ, *saçu*<saçıġ, *tapu*<tapıġ, *yapu*<yapıġ, *yazu*<yazıġ; *acı*<açıġ, *assı* < asıġ, *çeri* < çerig, *kiçi* < kiçig, *ıssı* < ısıġ, *diri* < tirig, *süçi* < süçig, *ḳarı* <ḳarıġ, *ḳatı*<ḳatıġ, *ḳamu* < ḳamuġ, *köprü*<köprüg, *nite* < ne+teg, *ölü* < ölüg, *tamla* < tamlaġ, *tarla* < tarıġlaġ, *yayla* < yaylaġ; -lu, *-lü* < lıg, *-lig eki* (bk. 18), baht-lu SV I-39, can-lu SV XII-2, İsa nefes-lü AD 26-10, görk-lü YZŞ 16-3.

Kelime yapma ve çekim ekleri başındaki -ġ- ve -g-'ler Eski Türkçesinde tamamiyle düşmüştür: *emeg* < emgek, *eyü* < edgü, *gerek* < ker-gek, *ḳorḳu* < ḳorḳ-ġu, *ḳulaḳ* < ḳul-ġaḳ, *ḳayır* < ḳadġur HŞ 1540, DV 305-7, *suvar-* < suv-ġar- ŞD 80-3, HŞ 1551, *yalan* < yal-ġan; *-a, ,e* < *-ga, -ge datif eki; -aru, -erü* < *ġaru, -gerü yönelme eki: yuḳarı* < *yoḳġaru* HŞ 1076, *içerü* < iç-gerü SV II-66, *ilerü* < il-gerü YZŞ 67-13; *-an,-en* < *-ġan -gen partisip eki: dut-an* DV 307-4, *giy-en* HŞ 2334; *-ınca, -ince* < *-ġınça, -ginçe gerundium eki: kıl-ınca* ŞD 76,4, *gör-ince* HR 45, -alı, -eli<-galı, -geli gerundium eki: *ayrıl-alı* YZŞ 95-7, *id-eli* HŞ 925.

Konsonant Türemesi :

46. Yardımcı konsonantlar -y- ve -n-'nin kullanılması normaldir. Yalnız işaret zamiri *bu, şu, ol* 'un çokluğunda yardımcı -n- getirilmemektedir: bular ŞD 12-11, şular AD 30-3, olar HŞ 2254; fakat, *bular* zamirinin ayrıca *bunlar* şekli de vardır: *bunlara* ŞD 50-3, *bunlaruñ* HR 59, *bunlaruña* HR 58, HŞ 1894.

Konsonant Katması :

47. Birkaç kelimede y- protezi görülmektedir: yiriş- YZŞ 99-9, yit-SV XXVIII-2, yigren- SN 69-10.

Konsonant Çiftlenmesi:

48. Konsonant çiftlenmesi (gemination) sadece -ss- olarak ve mahdut birkaç kelimede görülmektedir: assı SV XXIII-8, ıssı (issi) "sahibi" HR 48, ıssı "hareket" HŞ 1628, ussunı ŞD 160-4, appak YZŞ 54-10, elli.

Konsonant Yer Değiştirmesi:

49. Konsonant yer değiştirmesi (metatez) nin fazla örneği yoktur: karva HR 96, ŞD 67-12, HŞ 889; horyad (aslı Rumcadır ve aslında horyad şeklindedir) HŞ 1203, hoyrat DK 4-9, yarpah SVI-37 (bir nüshada); tarvan- DK 289-8.

Hece Düşmesi

50. Hece düşmesi (haplologie) için örnek azdır, 3. şahıs bildirme eki olan ve tur, fiilinden gelen durur'un -dur, -dür şekli de bulunmaktadır: ay-dur SV XXIII-1, derviş-dür ŞD 158-1.

Konsonant Uyumu :

51. Eklerde, konsonantlar arasında sadalı olup olmama bakımından bir uyum yoktur. Kökün konsonantı ne olursa olsun şu ekler daima d (**>**) ile yazılmaktadır: *-da, de* (lokatif): baş-da ŞD 80-12, hâlet-de HŞ 1774; *-dan, -den* ablatif: budak-tan SV XXIII-6, iş-den HŞ 1221; *-dum, -düm, -duñ, -düñ; -dı, -di; -duk, -dük;* yarat-dum SV 11-141, gitdüm ŞD 133-3, yat-duñ, SV IX.85; geç-düñ HŞ 2124, tut-dı HŞ 1642, biç-di SV 1-21; geç-dük ŞD 120-8; *-duk, -dük* (partisip): aç-duġını HŞ 2043, *dök-düġi* ŞD 54-8; *-dur, -dür* (faktitif): ulaş-dur-up HŞ 23-54, iriş-dür-em HŞ 1443 (Bu eklerin yazılışı mutlaka, > ile değildir, bâzan ŧ (ٿ) ile yazıldığı da görülmektedir).

52. İki vokal arasında bulunan sadasız konsonantlar sadalılaşmıştır (Sonorisation). Bölece -ŧ- > -d-, -k-> -g-, -ḳ-> -ġ- değişikliği olmuştur: dağıdup ŞD 100-2, düzed-eler HŞ 1502, ögüd-i SV 11-48, yarad-an SV I-79, ahıd-ur ŞD 54-11, bulud-ına ŞD 18-13 depred-ür ŞD 112-2, işid-enler HŞ 1347, yüceld-ürsin ŞD 24-11, eyd-ür HR 41, süd-ini YZŞ 90-8, yud-ar YZŞ 22-8, id-üben ŞD 230-10, gid-eli YZŞ 75-5, yidi ŞD 5-9, çözüg-ün HŞ 1501, işlemeg-e HR 94, yidüg-üñ ŞD 80-13, eteg-üm SV I-26, gög-e SV XVI-3, sünüg-i YZŞ 75,8, inledüg-i YZŞ 90-15; olmaġ-a YZŞ 76-2, yog idi AT 15-4, olmaġ için MV 4-29, ḳopmaġ-ı SF 8-1, kılduġ arpa HS 2214, aġ ola HŞ 2144, ḳulağ-ına SV II-123, çoġ ise HŞ 2275, ayaġ-ın YZŞ 17-14, ḳulliġ-ı SV 11-67, artuġ-ı YZŞ 62-8, başuñda-ġı ŞH 11-7, HŞ 2186, uçmaḳda-ġı ÇNG 192-2, andağı SN 239-9, aġzuñda-ġı SHO 4-4 hisarda-ġı AP 31 bıraḳ-uban DH 1-16, yolda-ġın F 148, aġ otaġ DK 10-6, ayruġ ile KB 391-1, dağı "dahi" SV I-61, HŞ 899.

İnceleme :

53. Bâzı kelimelerde, Eski Türkçe devresinde kalın olan vokaller ç, ş, y konsonantları tesiriyle incelmiştir (palatalisation): biç-<bıç-, içün<üçün<uçun; iş<ış, piş-<pış-, şiş<şış, işbu<uşbu, işde<üşde<uşda; yine<yene<yana, yeñi<yañı, yöri<yorı-, eyit-<ayıt-.

Benzeşme:

54. Tam benzeşme (assimilation) için örnekler azdır: degül misse (< mişse) ŞD 13-8, olur-mışsa (<mışsa) ŞD 13-8, bilür-mis-eydüm (<-misse<mişse) SV I-78.

Şekil Bilgisi :

Şekil bilgisi hususiyetleri gösterilirken önce kelime yapımı üzerinde durulacaktır. Daha sonra kelime bölümleri ele alınacaktır. Bu arada kelimelerin mânâ ve vazifelerine de işaret edileceği için, kısmen sentaks hususiyetleri de belirtilmiş olacaktır.

Kelime Yapımı :

İsimden İsim Yapma Ekleri :

55. Mânâ ve fonksiyonu iyice tesbit edilemeyen -an, -en eki birkaç kelimede görülmektedir: er-en SV I-154, DK 278-5, HŞ 2303, ogl-an YZŞ 80-3, kız-an DK 256-10.

56. Umumiyetle meslek isimleri yapan ve bâzan bir işi itiyad hâline getiren kimseyi gösteren *-çı, -çi; -cı, -ci* ekinin bugünkünden farkı vokalinin daima düz oluşudur. Devrin başlangıcında ekin yalnız ç-'li şekli görülmektedir: avçı DK 77-3, akınçı DK 254-12, göz-çi DK 247-1, yol-çı DK 265-11, ok-çı DK 130-6, kapu-cı YZŞ 70-6, tanışuk-çı "muşavir" YZŞ 58-4, kaçkun-cı YZŞ 15-5, il-çi ŞD 45-9, yol-çı ŞD 174-3, kulluk-çı "hizmetkâr" MV 9-15.

57. Ortaklık ve beraberlik gösteren -daş, -deş ekinin fazla örneği yoktur: karındaş SV 11-112, kar-daş YZŞ 76-13, yol-daş HŞ 1129, MV 19-46, gönül-deş Hş 1207.

58. Umumiyetle mücerred mânâda isim yapan ve başka fonksiyonları da olan -*lık, -lik; -luk, -lük* ekinin vokali kökün vokaline uymaktadır: eylük YZŞ 50-3, HŞ 1716, eylik SV II-102, eyü-lik DV 300-11, dir-lik SV I-6, gür-Lik SV II-33,kul-luk YZŞ 66-3, SV II-67, karañ-luk SV II-69, karañu-lık ŞR 44-8, karañ-luk YZŞ 16-10, sayru-lık SV II-130, konuk-luk YZŞ 66-3, togın-lug-ımu YZŞ 38-3, yavuz-lıg-ı SV I-11, ay-ru-lug-ından HSN 4-2, nâzük-lük HŞ 940, var-lıg-ına DV 203-1, yigit-lik HŞ 2162, ümmet-lik HV 13-5, yâr-lıg-a AT 9-5, bir-lig-ine MV 2-26, kanda,lıg-ın YZŞ 23-4, gün-lik DK 126-4, delü-lig-e DK 107-8, muştu-lık DK 234-7, muştu-luk YZŞ 50-3, hoş-lıg-um DK 242-3, dost-lıg-ın DK 292-9.

Bu ek sonu -e ile biten yabancı kelimelere eklendiği zaman kalın şekildedir. Bu husus, yabancı kelimelerin o devirde kalın telâffuz edildiklerini göstermektedir (Krş. -rak, -rek eki: kıymatlu-rak-dur AT 3-6): cânâna-lıg, dîvâna-lıg ŞR 7-1, terdâ-na-lıg, şâna-lıg ŞR 7-3, merdâna-lıg yârâna-lıg ŞR 7-5, bîgâna-lık-lar HM 1-3, pey-gambar-lık YZŞ 99-10, comart-lık YZŞ 95-13.

59. İsimden sıfat yapan *-lu, -lü* ve menfî şekli olan -suz, -süz (ismin bildirdiği şe-ye sahip olduğunu veya ondan mahrum olduğunu gösterir) ekleri daima yuvarlak vokallidir: baht-lu SV I-39, bilü-lü DV 300-5; baş-suz DK 56-1, dikensüz HŞ 2126.

60. Sıfatlara getirilen -rak, -rek eki karşılaştırma ve dahalık bildirir: katı-rak HŞ 1106, ulu-rak ŞD 93-11, tatlu-rak YZŞ 2-3, tünd-rek-dür HŞ 1415, tîz-rek HŞ 1464, yig-rek ŞD 155-13, SV I-73, DK 262-4, HŞ 1404, ŞR 27-6, beğenilmiş-rek KD 89, yahşı-rak KB 365-1.

61. Küçültme bildiren -cak, -cek ve -cuk, -cük; -cugaz, -cügez (vokaller daima yuvarlaktır) ekleri fazla kullanılmaz: yakın-cak menzili Hş 173, kuzı-cag-ı DK 54-13, kısa-cuk ömr ŞD 13-6, az-a-cuk müddetüñ HŞ 848, dere-cük DK 114-1, oglan-cug-ı DK 16-3; kız-cugaz-um DK 275-1. el-çüg-ezi DK 233-9.

62. Birleşik ek olan *-layın, -leyin* ve *-cılayın, -cileyin* benzetme ve eşitlik bil-dirir; *-layın* sayı isimlerinden sonra gelince "defa, kere" mânâsı ifâde eder: pervâ-ne-leyin HM 2-6, ogur-layın ŞR 16-5, ogrı-layın DK 160-5, kalkan-layın HŞ 3643; an-cılayın HŞ 1891, ben-cileyin HŞ 2078, ben-çileyin DK 267-5, bun-çılayın DK 7-10, iki - leyin HŞ 2683.

İsimden Fiil Yapma Ekleri :

63. *-a, -e* : ugra- (<ugur-a-) HR 110, göz-e-t- ŞD 36-13, yaş-a DK 56-10, kan-a- DK 118-10, benz-e- FS 64, oyn-a- SV I-37.

64. *-ar, -er, -r*: umumiyetle renk ifâde eden isimlere gelir: ag-ar-dı MV 13-28, gög-er-miş HR 93, 95, kara-r-dur HŞ 1996, kız-ar-t- HŞ 2005, yeş-er HŞ 2141, sar-ar- YZŞ 45-11, baş-ar- HŞ 2442, YZŞ 23-2, yaş-ar- DK 278u,7, suv-ar-ıl- ŞD 80-3.

65. -da, -de: Bu ekle yapılmış çok az kelime vardır. Bugün daha çok tabiat se-sini taklit eden iki heceli kelimelerden fiil yapar: al-da ŞD 14-1, bag-a- "güreşte sarma takmak" DK 80-1, iste- (< izde- "aramak") YZŞ 102-5, FS 431, ün-de- "ça-ğırmak" MV 9-29; tok-ta- "vurmak, dövmek" YZŞ 48-7, hırıl-da- DK 163-1, gırıl-da- "vızıldamak" DK 188-9.

66. -(*ı*) *k*, -(*i*) *k*: ac-ık- FS 652, bir-ik- HŞ 1508, gic-ik- FS 256, göz-ük- MV 4-28, tar-ık- "gönlü daralmak, içi sıkılmak, gücenmek, darılmak" HŞ 2509, YZŞ 50-15.

67. *-la, -le*: çok işlektir: ayak-la- HR 94, bagış-la- HŞ 1562, bag-la ŞD 127-10, baş-la- DV 303-11, beliñ-le- HŞ 1665, diş-le- HR 94, giz-le- ŞD 111-1, göz-le- HŞ 1996, ır-la- HR 99 iñî-le- ŞD 179-5, iş-le- HR 84, işitmez-le- ŞD 16-2, iz-le- HŞ 1577, karşu-la- HŞ 1489, kış-la- HR 91, ot-la- HR 94, su-la- HŞ 1867, tañ-la- ŞD 107-6, ögüt-le- HŞ 1231, yay-la- HR 91; at-la-n- YZŞ 77-4, toy-la- YZŞ 68-5, vız-la- FŞ 453, av-la-n- ŞD 106-1, azık-la-n- DV 305-1, haste-le-n- HŞ 1590, yanku-la-n- HR 53.

68. *-l-* : kısa-l- HŞ 1996, ince-l- ŞD 151-6, dinç-el- HŞ 1547, egri-l- HŞ 1410, koca-l- FS 884, yüce-l- ŞD 27-1, DK 258-4, FS 486.

69. *-al, -el*: al-al- "kızarmak" DK 124-10, boş-al-t- YZŞ 28-10, buñ-al. YZŞ 81-12, sag-al-t- "iyileştirmek" DK 85-2, yön-el- YZŞ 69-6.

70. *-ı, -i*: bay-ı "zengin olmak" DK 2-11, bay-ı-t- YZŞ 47-6, FS 611, berk-i- DK 39-13, berk-i-t- YZŞ 5-1, HŞ 1689, berk-i-n- HŞ, bark-ı- "parıldamak, ışık saçmak" HŞ 609, balk-ı- "parlamak" FS 1040.

71. *-r*: delü-r- HŞ 1392, ŞD 91-12.

72. *-sa, -se, -mse*: Umumiyetle arzu etmek, saymak mânası verir: su-sa- HŞ 2282, YZŞ 53-4, MV 7/1-9- su-sa-n- DK 297-8, sen-se- HM 7-1, ben-ümse-n- DV 305-2.

Fiilden İsim Yapma Ekleri :

73. *-ḳ, -k, -uḳ, -ük*: Bu işlek ekle umumiyetle pasif binalı mâzi partisiplerinin ifâ-de ettiği mânâya uyan sıfatlar yapılır: aç-uḳ SV II-125, ART-UḲ YZŞ 22-13, ayr-uḳ MV 5-21, ada-k ŞD 162-11, ar-uḳ YZŞ 49-8, biti-k YZŞ 85-14, böl-ük ŞD 36-7, bu-da-ḳ SV 1-37, buyr-uḳ HR 88, öz-ük HŞ 1501, dile-k MV 17-12, döşek FS 279, ek-sü-ḳ SV I-46, esr-ük FS 391, ışı-ḳ YZŞ 12-4, gör-k HŞ 2776, gör-k-lü YZŞ 20-8, kon-uk ŞD 174-3, köyn-ük HŞ 4983, köyn-ük-lü ŞD 95,2, kuşa-ḳ YZŞ 4-10, sın-uḳ ŞD 40-7, sın-uḳ-lu YZŞ 33-5, tanu-ḳ HŞ 69; tanış-uḳ "müşâvere" YZŞ 101-14, tanış-uḳ-lu DV 303-, taya-ḳ "dayanacak şey" Fs 952, to-ḳ FS 110, ton-uḳ FS 866, tonuḳ-lıḳ HŞ 5779, tutur-uḳ "ateş tutuşturacak çörçöp, kav vs." FS 745, tutr-uḳ HŞ 6202, uşa-ḳ "çocuk" YZŞ 91-11, FS 62, uza-ḳ FS 251, uyan-uḳ MV 9-23, yara-ḳ HŞ 1823, yaraş-uḳ ŞD 104-13, yasa-ḳ HŞ 926, yaz-uḳ SV I-70, YZŞ 37-15, yık-uḳ AT 17-5, yırt-uk YZŞ 10-14.

74. *-aḳ, -ek*: Mekân ve âlet isimleriyle sıfatlar yapılır: bıç-ak HR 108, dirn-ek HŞ 2772, iv-ek DV 304-1, kaç-aḳ YZŞ 16-2, kes-ek FS 673, kon-aḳ-la, YZŞ 19-9, sanc-aḳ HŞ 1791, tur-aḳ YZŞ 97-15, yid-ek ŞD 36-9, yil-ek GZ 35-3, ŞD 36-2, yat-aḳ FS 279.

75. *-u, -ü, -ı, -i*: Çeşitli mânâlarda isim yapar. Eski Türkçedeki -(ı)g, -(i)g ekin-den gelmektedir. Eklerin sonundaki -g v g'ler düşerken, aradaki yardımcı ses fiil-den isim yapma eki hâline gelmiştir ve umumiyetle yuvarlak olarak bulunmaktadır (bk. 12, 45): ayr-u, bil-ü, kıs-u, kiç-i, öl-ü, saç-u, sev-ü, um-u FS 327, 929, yap-u, yaz-u. Vokalle biten fiil köklerin -g ve -g düşünce başka bir ek gelmez: agrı, aru bi-ti, diri, kuru, karı, kışla, tamla, yayla gibi.

76. (-ı)l-u, -(i)l-ü: Fiillerin pasif tabanlarına -u, -ü, eki getirilerek geçmiş zaman partisipi mânâsı taşıyan sıfatlar yapılır. asıl-u "asılmış" HŞ 2065, çatl-u "çatılmış" HR 43, gerl-ü "gerilmiş" HR 50, kurıl-u YZD 62-1, örtü-l-ü YZŞ 31-9, yazıl-u ŞD 32-7, YZŞ 35-13. Bu hal ve mâna ve Eski Türkçe'de -ıg-lıg, -ig-lig şekliyle anlatılmıştır: Kuruglug ya, bitigilig neng, yadıglık töşek (bk. DLT Diz. 384, 04, 724).

77. -ıcı, -ici: Fiilden bir işi maharetle ve itiyad hâlinde yapanı göstermek üzere sıfat yapar; -an, -en partisip eki gibidir: al-ıcı YZŞ 25-11, dilen-ici HŞ 1131, gör-ici YZŞ 25-11, gider-ici HR 114, iç-ici ŞR 26-5, ölçer-ici FS 183, DV 307-9, sat-ıcı YZŞ 15-3, söyle-y-ici Hm 5-6, tap-ıcı YZŞ 18-4, tur-ıcı HŞ 2256. Ek Eski Türkçe'deki -ıg-çı, -ig-çi birleşik şekilden doğmuştur.

78. -gu, -gü: Âlet ismi ve mücerret isimler yapar: çal-gu Fs 454, kay-gu ŞD 117-2, YZŞ 4-4, GZ 38-12, FS 646, sev-gü SD 185-12, DV 309-10, AD 27-6, ŞR 42-1, HM 7-6, HSM 8-5, Gz 14-17, FS 194, uy-ku < udı-ku SV 11-61.

79. -gun, -gün: Umumiyetle tek heceli fiil tabanlarına gelerek, pasif tabanlı mâzi partisipine yakın mânâda sıfatlar ve bâzan isimler yapar: ar-gun "yorulmuş" HŞ 1149, düz-gün YZŞ 5-1, HŞ 20-14, kaç-gun "firar" YZŞ 15-5, sın-gun GZ, tut-gun "esir, tutulmuş" FS 284, ur-gun "vurgun-yağma" HŞ 2291.

80. -n: çeşitli mânâda isimler yapar: büt-ü-n YZŞ 30-11, GB 50-3, FS 202, düg-ü,n 'düğüm, düğün' MV 7/1-55; HŞ; 6385, ŞD 61-1, GZ 35-10, FS 950, ek-i-n HR 93, 97, 104, 106.

81. -t: Daha çok yer ve vasıta bildirir: ayrı-t "ayrılma yeri, kavşak" DK 96-7, bin-i-t "binecek şey" DK 103-11, aş-u-t "aşılacak yer" DK 75-7, iç-i-t "içilecek şey" DK 103-1, ög-ü-t FS 39, HŞ 40-14, um-u-t SV III-5, DK 92-12, yükle-t "yük taşıyan hayvan" DK 58-3, giç-i-t DK 234-12.

82. -guç, -güç: Örneği azdır: alda-guç "aldatıcı" FS 247, çatla-guç "çatlayıcı, sapan ve kamçının çatlayan kısmı" DK 105-7, um-aç "hedef" FS 523.

83. - aç, eç: Örneği azdır: güleç FS 831, göm-eç- "Küle gömülerek pişirilecek ekmek," OK 105-7, um-aç "hedef" FS 523.

84. -ç: İsim ve sıfat yapar: eglen-ç "eğlence" FS 756, ilen-ç "beddua" HŞ 5880, FS 143, kakı-nç HŞ 2423, korhı-nç DK 157-7, güven-ç DK 223-4, sevin-ç DK 234-6.

85. -mak- -mek: Masdar ekidir, bugünden farksızdır : al-mak ge-mek, yan-mak, gel-mek gibi. Ekin -lık, -lik ile genişlemiş şekli vardır: al-mak-lık YZŞ 26-5, agla-mak-lık MV 19-20, iç-mek-lik MV 7/1/9, sevmek-lik YZŞ 40-14, dur-mak-lık MV 16-4, gir-mek-lik YZŞ 69-15, ulaş-mak-lık MV 16-2, gör-mek-lik YZŞ 81-10.

86. -ma, me: Daha çok müşahhas isimler yapar. Bugün olduğu gibi, fiil isme (-mak, -mek masdar ekinin hafifletilmiş şekli) olarak kullanılışı fazla değildir: deg-me "her, herhangibir" HŞ 1371, düg-me DK 36-6, sür-me ŞD 35-12, FS 403; kaç-ma DK 82-7, kov-ma DK 82-7, yi,me iç-me DK 202-3.

87. -m : Umumiyetle yalnız bir defada veya bir hamlede olan işi ve mahsulünü ifade eder: bak-ı-m HŞ 1196, 1445, dir-i-m DK 301-6, iç-i-m FS 643, gel-i-m-lü DK 65-12, gid-i-m-lü DK 154-3, gey-i-m DK 246-6, öl-ü-m SV 1-4, segird-ü-m HŞ 1073, FS 278, tad-ı-m HŞ 1196, toy-u-m "ganımet" DK 65, 3, yi-m HŞ 1771, 1079, FS 623, yud-u-m YZD.

88. -ış, -iş: Umumiyetle hareket ve oluş isimleri yapar, bir çeşit masdar durumundadır: bak-ış DK 106-10, bil-iş "bildik, tanıdık" HŞ 6056, FS 36, 64, 418, çalış "muharebe" SV XVI-4, FS 253, gel-iş HŞ 2294, YZŞ 70-4, gör-iş "müşavere, görüşme, konuşma" YZŞ 96,II, gül-iş HŞ 2295, gülme-y-iş AT 19-2, in-iş "aşağıya doğru eğik yer" FS 533, 927, kar-ış SV XIX-5, kır-ış "kırma, öldürme, savaş" DK 188-13, sag-ış<sakış "sayı, hesap" SV 11-142, segird-iş Dk 22-1, tur-ış DK 106,9, ur-ış "kavga, vuruş, savaş" GZ 55-2, 54 10, FS 431, 270, yañlış SV 11-124, yorı-y-ış DK 19-4, 106-9, yok-uş FS 721, 927.

Partisipler:

89. -an, -en: Şimdiki zaman partisipi eki bugünkünden farksızdır: bak-an, gel-en, tur-an, sev-en gibi.

90. -ar, -er, -ur, -ür; -maz, -mez: Geniş zaman partisipi ekleri bugünkünden farksızdır: ak-ar su HŞ 1776, es-er yil HŞ 1574; uyu-r yılan GZ 35-13, uçmakdan gel-ür bir hur YZD 51-7, aya benze-r YZŞ 25-10; yara,maz bir hava HŞ 1941, onun gör-mez gözi YZŞ 61-13.

91. -duk, -dük: Geçmiş zaman partisipi eki, bugünkünden farksızdır, yalnız vokali daima yuvarlaktır: agla-duk-larum ŞD 106-2, bil-düg-ümi SV 11-98.

92. -mış, -miş: Geçmiş zaman partisipi eki, bugünkünden farksızdır, yalnız vokali daima düzdür: yiñi tog-mış genç oglan YZŞ 38-1, çü-ri-miş ölüye ŞD 95-5.

93. -ası, -esi: Gelecek zaman partisipi eki, bugün çok az kullanılır: kapumuz yok sıgın-ası ŞD 165-6, nid-esin bilmedi YZŞ 70-12, unıtkı gel-esi-ni gid-esi-ni HŞ 1901, cihan bâkî kal-ası degül FS 69, nid-esini bilemez GZ 27-20, takdir iledür gerçi ki olmuş u ol-ası ŞD 165-6, neyle-y-esi-n bilmedi YZD 58-7, gey-esi-lerin hoş geye FS 846. Pek nâdir olmaz üzere, bâzan fiil olarak da kullanılır: sabr atıyla şükr iline geldükde lâbüd gid-esi YZŞ 99-9.

94. -acak, -ecek: Gelecek zaman partisipi eki, çok az görülmektedir, fiil olarak kullanılmaz: var-acak yirün ÇN 38, kaç-acak yir FS 253, diy-eceg-üm HŞ 1660, yiy-ecek yir idi YZD 13-3, sıgın-acag-um sen ol FS 1062, ir-eceg-in bilüp HŞ 2321, Cebrâil'ün in-ecek yiri FS 21, gel-ecek nesne gelür ÇN 58.

Fiilden Fiil Yapma Ekleri :

Çatı değişikliği mahiyetinde olmayan fiilden fiil yapma eki çok az görülmektedir.

95. -k-: Mânâyı şiddetlendirir: tur-u-k- "duraklamak" ŞD 100-8, HŞ 1567, SN 224-7; kay-ı-k- "yana kaymak. sapmak" DK 184,4.

-y-: Mânâyı kuvvetlendirir; Eski Türkçedeki -d-'den gelir: koy - YZŞ 7-8, to-y- SV XXIV-3.

Çatı Ekleri :

96. Pasiflik eki -l- ve -n- bugünkünden farksızdır, yalnız ara vokali umumiyetle düzdür: yay-ı-l- YZD 22-13, tök-i-l- YZŞ I-11, ört-i-l- HŞ 1242; beze-n-HŞ 807, ol-ı-N- HŞ 2114, di-n- ŞD 5-7; di,n-i-l- ŞD 7-7, ko-n-ı-l- HR 86.

97. Dönüşülülük eki -n- ve -l- bugünkünden farklı değildir. Sadece aradaki vokal düzdür: bul-ı-n- ŞD 188-6, ko-n- HŞ 1641, dög-i-n- YZŞ 10-14, gör-i-n- ŞD 137-13, ur-ı-n- HŞ 1588.

98. Ortaklaşma ve karşılıklılık eki *-ş-* bugünkünden farksızdır, aradaki vokal bâzan düz, bâzan yuvarlaktır: *bil-i-ş-* HŞ 1813, bögr-ü-ş- HR 53-, yögr-ü-ş- YZŞ 14-11, kuç-ı-ş- YZD 71-16, öp-ü-ş- YZD 21-8, ur-ı-ş- FS 1061, gör-i-ş- GZ 43-17, tut-ı-ş- FS 920.

99. Yaptırma eklerinin her çeşidi görülmektedir: *-ur, -ür:* Vokali daima yuvarlaktır: art-ur- YZŞ 53-7, bit-ür- HŞ 1191, iç-ür- YZŞ 42-14, giç-ür- YZD 27-16, geç-ür- DV 301-6, gey-ür- GZ 49-12, ŞD 116-6, ir-ür, AT 10-2, HŞ 897, ört-ür- ŞD 165-6, sız-ur- HR 63, tad-ud- ŞD 6-11, toy-ur HŞ 2286, yaş-ur- HŞ 1537, yit-ür- "eriştirmek, ulaştırmak" YZŞ 94-4, HŞ 1074; yit-ür "kafi getirmek, yetiştirmek" HŞ 1446, yat-ur- YZD 21-10. deg-ür- "eriştirmek, ulaştırmak" YZŞ 46-15, öt-ür- "geç-ir-" YZŞ 73-13 (art-, gey-, ir-, tat-, sız-, ört- fiillerinin faktitifleri bugün art-tır, giy-dir-, er-dir-, tat-tır-, sız-dır-, ört-tür şeklinde yapılır.).

-dur, -dür: Daima yuvarlak vokallidir: ag-dur- MV 18-6, iriş-dür HŞ 1443, yag-dur- AD 16-5, ek-dür YZD 55-9, ir-dür- YZŞ 93-15, gey-dür- GZ, bas-dur- "galebe çalmak" FS 435, tol-dur- ŞD 162-12, bil-dür- SV 1-79.

-dar, -der: Birkaç kelimede görülür, kon-dar YZŞ 65-9, gön-der YZŞ 24-11, gös-ter- FS 195, SV 1-68, YZŞ 70-9, dön-der- FS 386.

-ar-, -er-: Kullanılışı bugünkünden farksızdır: çık-ar- HŞ 144, on-ar- GZ 43-2, YZŞ 69-14, gid-er- SV I-9, uy-ar YZŞ 35-1, DV 306-12, kop-ar-FS 365.

-t-: Umumiyetle tek heceli veya vokalle biten fiil tabanlarına getirilir, Bugünkünden farksızdır; yalnız, iki vokal arasında sadalılaşıp -d- olur: ak-ı-d-alum MV 19-22, dagı-d-up ŞD 72-4; söyle-d-e YZD 34-7, az-ı-d-ur GZ 55-21, benze-d-ü YZŞ 18-12, ara-t-dı YZD 38-7, uza-d-ıp FS 845, düze-dür-r GZ 48-3, diril-d-ür ŞD 81-6, getür-d-elüm HŞ 2101, berki-d-üp HŞ 6634, düke-d-e FS 776, okı-d-ur YZŞ 85-10, inci-d-ür FS 102, korkı-d-ur YZŞ 83-6, kakı-d-ur FS 742, bayıd-d-ur "zenginleştirir" FS 611, iş-le-d-ürmişsin GZ 20-1, ile-d-em YZŞ 29-11, sap-ı-d-ur HŞ 1912, uşa-d-a ŞD 163-12, kuşa-t-mışdı HŞ 2293, ögre-d-em GZ 46-1, öde-t-di HŞ 2371, sıçra-t-dı Hş 1815, yücel-d-ürseñ ŞD 24-11, oyna-d-up GZ 23-3, uza-d-up FS 845, ey-d-ür HR 43.

-gur-, -gür-: Bikaç kelimede görülür, bugün kullanılmaz: ir-gür MV 10-15, YZD 85-1, ŞD 184-11, AD 27-11, DV 308-1, FS 73, HŞ 3313; dir-gür- "diriltmek" ÇNG 183-4, DK 31-13, tur-gur- "durdurmak" DK 237-12.

-z-: Çok az görülen bir ektir: em-z-ür- YZŞ 90-6, DK 6-13; tüt-ü-z- ŞD 120-6, ut-u-z- "yenilmek, kaybetmek" FS 276.

İsim :

100. Çokluk eki *-lar, -ler*'dir; bugünkünden farklı bir durum yoktur: can-lar SV I-43, söz-ler-i YZD 36-1.

101. İyelik eklerinde bugünkü şekillerden farklı durum, 1. ve 2. şahıslarda aradaki vokalin daima yuvarlak olması, 3. şahıs ekinin ise daima düz vokal taşımasıdır:

- *(u)m, -(ü)m, -m:* âh-um YZŞ 59-13, it-üm ŞD 125-1, ulu-m FS 976.

-(u)n, -(ü)n, -n: at-un YZD 91-9, sözler-ün AD 19-9, bende-n HŞ 1000.

-ı, -i; -sı, -si: dôst-ı SV II-228, göz-i AD 17-4, koku-sı HS 1431, sü-si YZŞ 29-13.

-(u) muz, -(ü) müz,-muz,-müz-yâr-umuz ŞD 138-8, iş-ümüz HR 58, *ata-muz* SU 11-47, *iki-müz* YZŞ 19-12

(u) ñuz, -(ü) ñüz, -ñuz. uss-uñuz SV XXIV-8, iş-üñüz YZŞ 69-3, baba-ñuz, YZD 64-3, degme-ñüz YZŞ 69-4.

-ları, -leri: başka-ları-na HR 59, ev-leri SV 1-36.

102. İsim çekim eklerinin bugünkünden farklı bir durumu yoktur; yalnız genitif eki daima yuvarlak vokalli (-uñ, -üñ, -nuñ), lokatif ve abalitf ekleri hep -d iledir (-da, -de; -dan, -den).

3. Şahıs iyelik eklerinden sonra umumiyetle -n akkuzatif eki kullanılmaktadır, yardımcı-bağlayıcı -n- ile -n-ı, -n-i kullanılışı daha azdır: baş-ın SV I-49, söz-i-n ŞD 151-11; agz-ı-n-ı AD 16-8, ev-i-n-i SV II-140.

103. Bilhassa manzum metinlerde çok defa, ilk isim genitif eki almadığı hâlde isim tamlaması belirli bir mânâ taşımaktadır, (Eksiz tâyinli izâfet): gözüm (üñ) begidür anuñ ol hâl-i siyâhı ŞR 7-2, zülfün (üñ) kemendi ŞD 78-1, yüzleri (uñ) topragına YZD 54-9, agzı (nuñ) yöresine YZŞ 11-4, düşümüz (üñ) ta'birin YZŞ 43-5, cân (uñ) safâsı ŞD 133-3, Şîrin (üñ) gözinden Hş 1241, Üzeyr (üñ) eşegi HR 65, Husrev (üñ) kıssasını HŞ 976, Muhammet (üñ) gelmegi MV 6-3, Atâyî (nüñ) nazmı AT 27-43, Tanrı (nuñ) nûrı FS 905, Resûl (üñ) kızı GZ 38-12, bâg (uñ) nazmı AT 27-43, Tanrı (nuñ) nûrı FS 905, Resûl (üñ) kızı GZ 38-19, bâg (uñ) ıssı FS 158 gibi.

104. Hususiyle manzum metinlerde, 1. ve 2. şahıs iyelik ekli kelimelerden sonra akkuzatif eki getirilmediği hâlde, belirli bir akkuzatif Bânâsı bulunmaktadır (Eksiz belirli akkuzatif) : göñlüm (i) aldı YZD 96-15, acebler ol kişi gam yidügüm (i) ŞD 80-13, uran yüzüm (i) ŞD 45-7, sözüñ (i) beyân eyle YZD 29-2, cigerüm (i) yakdı AD 27-10, içmesün kanum (ı) HŞ 931, elüñ (i) yu HSN 8-4, ne yüküm (i) bir nefes giderici var HR 114, kadaşcugumuz (ı) vir YZD 73-17, yazalar aduñ (ı) FS 1023, dilüm (i) şeş ki eydem FS 1065, aduñ-ı söylegil Gz 41-2, aduñ (ı) FS 1023, dilüm (i) şeş ki eydem Fs 1065, aduñ-ı şöylegil Gz 41-2, aduñ (ı) işidürüm DH 1-23, kanum (ı) içersin CR IX-4.

105. İsim çekim eklerinin kullanılışında, bugünküne göre bâzı farklı durumlar görülmektedir:

Bugün dâtif hâlinde kullanılan var-fiili bâzan akkuzatif eki almaktadır: anuñ ile vardılar togru yol-ı MV 4-54, kimse ansuz togru yol-ı varmadı MV 4-55. Datif yerine akkuzatif ekinin kullanılmasına başka örnekler: salaydı Yûsuf ardın-ı özin YZD 23-8, aglar idi kendü vasf-ı hâlin-i YZD 20-11, hüsni vasf-ı sıgmaz YZD 3-17, tapar ıdum ben sen-i YZŞ 18-4.

Datif bâzan akkuzatif yerine kullanılır: Kıssa-i Yûsuf-a bünyâd idelüm YZD 1-12, dilerler aluban gitmeg-e YZŞ 3-14.

Datif bâzan lokatif yerine kullanılır: Yûsuf katın-a söyleşdi YZD 9-12.

Datif bâzan ile edatının yerine kullanılır: tâ'at-e meşgul olur YZD 103-7, ayş-e meşgul oldılar YZD 103-8, gelür kul elinden hemîşe günâh/ol ümmîd-e kim afv ide pâd-şâh FS 1057.

Lokatif bâzan datif yerine kullanılır: ol terâzu kefesin-de Yûsufı / kodılar YZD 26-5, su ortasın-da kodılar YZŞ 101,14, harf içinde bu kadar ma'nâ sıgar SV II-22.

Lotatifin ablatif yerine kullanılmasının çok örneği vardır (esasen Eski Türkçede lokatif eki, aynı zamanda, ablatif mânası da ifade ediyordu): Beşir elin-de gömlegi Ya'kûb alur YZD 86-15, kâfirler-de bir söz-de dilûn yuyasın / yig andan ki aş-da elün yuyasın FS 729, yârı agzın-da öpen cânı dudagın-da öper ŞR 35-1.

106. İsim çekim eklerinin eski şekilleri, ancak klişeleşmiş olarak bâzı kelimelerde görülür.

Datif eki -ga'nın izi baña, saña, buña, şuña zamirlerinde ve yana "yan, taraf" kelimesinde bulunmaktadır.

Ablatif ekinin aslî şekli *-dın, -din* kalıplaşmış olarak öñdin kelimesinde ve bir iki kelimede geçmektedir: en öñdin HŞ 1852, sagdın yaña SN 233-7, buñar-dın yaña KD 7-1, çep çevre-din SN 12-2, iki yaña-dın KD 30-3, bu yaña KD 7-1, çep çevre-din SN 12-2, iki yaña-dın KD 30-3, bu yaña-dın AP 25.

107. Bağlama edatı ile'nin (*-la, -le* şeklinde de vasıta ve beraberlik eki olarak kullanılışında bugünküne göre farklı bir durum yoktur: odun ile HR 92, ılı su-y-ıla FS 568, gözi-y-le bak SV II-80, yenün-le yaşumı sil HSN 6-2.

Öbür instrumental eki *-n* Eski Anadolu Türkçesinde oldukça işlekti: ac-ı-n öldi FS 110, göz-i-n "göz ile" YZŞ 81-8, gündüz-i-n HŞ 1087, dün-i-n DK 239-2, susuz-ı-n FS 114, yalñuz-ı-n DV 303-6, MV 7-33, yay-ı-n "yazın" HŞ 1013, 1139, güz-i-n DK 15-11, kış-ı-n HŞ 1015, sabah-ı-n AH 193, öyle-n DK 172-4, güc-i-n "zorla, güçle, güçlükle" FS 619, vakt-ı-n YZŞ 28-7, gün-i-n FS 80, hatâsız-ı-n KY 36, gafil-i-n SN 9-1, yaya-n DK 30-2, sag-ı-n sol-ı-n KTŞ 2a, yir yir-in GZ 8-3, 4-2, YZD 88-12, oht-ı-n FS 539, kez-i-n FS 834, baş-ı-n "önce, ilken" YZŞ 83-15, soñ-ı-n "sonra, son olarak" YZŞ 87-9, ilk-i-n YZŞ 90-3. Bu ek vasıta halinden çok "olarak" mânasıyla hal zarfı şeklide ve yer ile zaman bildiren kelimelere getirilerek yer ve zaman zarfı olarak kullanılmıştır. Bâzı kelimelerde ise kalıplaşmış olarak görülür: deg-i-n SV I-16, içün (<uç-u-n) YZŞ 62-13, yarın FS 857, SV I-5, üst-ü-n FS 326, bütün YZŞ 30-10, FS 206.

Bu ek ile benzetme bildiren *-layın, -leyin* (-la-y-ı-n) birleşik edatı yapılmıştır: ugur-layın ŞR 16-5, ad-layın FS 479, kömür-leyin YZŞ 53-11, ölü-leyin FS 940 kalkan-layın HŞ 3643.

Yine benzetme ve eşitlik bildiren *-cılayın, -cileyin* (-çe eşitli ekidir) birleşik edatında da -n eki görülür: an-cılayın HŞ 1891, sencileyin HŞ 1891, Fs 896, GZ 43-3, ben-cileyin GZ 41-9, SF 10-2, biz-cileyin ŞD 52-1, bun-cılayın HŞ 2078.

108. Eşitlik eki *-ça, -çe; -ca, -ce*'nin kullanılışında farklı bir durum yoktur. Ekin eşitlik dışında çeşitli mânâ ve fonksiyonu vardır. Ek XIV. asır metinlerinde daha çok -ça, -çe şeklinde görülmektedir.

Ek kalıplaşmış birleşik şekillerden *-cılayın* ve *niçe* gibi zarf olar kullanılan kelimelerde de bulunmaktadır (bk. 107).

109. Yön ekleri *-ra, -re; -aru, -erü* (< garu, -gerü) taş-ra (>daşra), iç-re, son-ra, üze-re; yok-aru, iç-erü, ile,erü, tış-aru DK 88-10, yañ-aru "yana" YZŞ 26-9, añ-aru "öte, öteye, ileriye" DK 9-9, SN 309-15, KB 368-5 kelimelerinde görülür.

Yön eklerinde -ra, -re değişik kullanışlarda ve oldukça işlek olarak da geçer: depe,re FS 510, SN 297-9, DK 203-7; yol-ı-ra "yol boyu" YZŞ 21-2, yol-sı-ra YZŞ 67-6, gök-si-re KDŞ 7-3.

Kalıplaşmış şekilde bâzı kelimelerde (berü, girü, kançaru) görülen -ru, -rü eki bir kelimede de bulunmaktadır: açka-ru AO 13.

Sıfat :

110. Kullanışları bakımından belirtme sıfatı olan sayı isimlerinde bugünküne göre farklı durum yoktur. Sadece bâzı sayı isimlerinde ses değişikliği görülmektedir: biş, yidi, tokuz, yigirmi.

Sıra sayı sıfatları iyelik ekli; fakat, daima düz vokallidir : üç-inci, dörd-inci, tokuz-ıncı, on-ıncı, otuz-ıncı. Çok nadir olarak iyelik eksiz şekiller de görülmektedir: İki-nç SN.

111. Vasıflandırma sıfatlarının pek çok örneği vardır. Sıfatlarda karşılaştırma *-rak, -rek* eki ile yapılmaktadır: katı-rak-mı HŞ 1106, tîz-rek HŞ 1464, yig-rek HŞ, 1404, ulu-rak-dur ŞD 93-11.

Sıfatlarda berkitme sıfatın tekrarlanmasıyla yapıldığı gibi, ilk heceye -p konsonantı getirilip birleştirilmesi ile de yapılır: düp-düz ÇN 30, DV 305-5, DV 306-9, HŞ 6490; top tolu ŞD 101-11, çep çevre HŞ 1315, ap alaca DK 61-4, sapa sağ DK 29-7, yapa yaluñuz DK 148-1.

112. İşaret sıfatları bu, şu o, şol, ol ve birleşik bir şekil olan uşbu işbu'dur: bu cihan SV I-4, şu dem FS 76, ol sözi GZ 38-12, o sâhib devleti MV 7/1-36, şol kimseyi ŞD 4-12, uşbu sözi YZD 65-20, işbu sözleri HV 4-19.

113. Çeşitli belirsizlik sıfatları kullanılmıştır: *bir gice* YZD 17-17, *bir kaç* alay HŞ 2316, *iki üç* bazlamaç SV XIX-2, *kamu* yohsula ŞD 86,5, *her* okında GZ 35-3, *her bir kiçi* SV II-26, *degme* kişiye FS 374, *ne* yigitdür GZ 43-2, *nice* gün AD 14-7, *kankı* kişi SV I-1, *her nice* mansıb, YZD 54-10, *hep tâc* ü dârı DV 301-2, *hiç* kimse YZD 55-13, *hiç* kes ŞD 4-1, *cümle* kuvvet HŞ 859 , *dükeli* feylesof HŞ 6806, *fülan* kasrı HŞ 1759, *heman* lâhza YZD 30-12.

114. Soru sıfatları ne, nice, kaç ve kankı'dır: ne yirde bulalum YZD 80-2, nice sultan imiş GZ 31-10, kaç kişidür gelen YZD 68-19, kankı yire HŞ 1926.

Zamir :

115. Şahıs zamirleri ben, sen, o, ol, biz, siz, onlar'dır. Çekimde bugüne göre en fazla değişik manzara gösteren 3. şahıs zamiridir: o, ol, anı, ana, anda, andan, anuñ; anlar, anları, anlara, anlarda, anlardan, anlaruñ. Ol zamirinin *-n* instrumental ekli şekli anın " ol halde, onun için, onunla, binâenaleyh" mânâsı vermektedir: anun yüzin sürerdi Ş 465, anın can bigi HŞ 563.

Şahıs zamirlerinin genitif hâli, daima yuvarlak vokallidir; benüm, senüñ, anuñ, bizüm, sizüñ, anlaruñ.

Akkuzatif ve genitif hâllerinde ben ve sen zamirlerinin bini, sini; binüm, sinüñ şekilleri de görülür: bin-i bilgil SV I-27, sini DV 303-11, bin-üm HŞ 1883, sinüñ ŞD 102-9,

116. İşaret zamirleri bu, şu, o, ol ve ,şol'dur; bu'nun çokluğu bular ve bu-n-lar, şu'nun çokluğu şu-lar, o ve ol'un çokluğu o-lar'dır, şol'un çokluğu yoktur; ol işaret zamirinin çekimi ol şahıs zamirininki gibidir: ne belâdur bu SV IX-8, şu kim DV 307-7, odur asl-ı usûl MV 4-70, vâcip oldur MV 2-1, şolkim ŞD 15-4: bulara Hr 76 bunlara ŞD 51-3, şular AD 30-3, olaruñ HŞ 2254.

Lokatif hâli bunda, şunda, anda "burada, şurada, orada" mânası vermekteir.

Şahıs ve işaret zamirlerinden sonra *gibi, tek, içün, ile* edatları getirildiği zaman 3. şahıs çoklukta genitif eki kullanılmadığı hâlde, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, istisnaî olarak bu işaret zamirinin çokluğuna *ile ve içün* edatları getirildiği zaman genitif eki kullanılmaktadır: HR 58, açılur bunlarñ-la âşikâre HŞ 1894; bunlaruñ çün YZD 56-16 (Bu şekli krş. Yûsuf anlaruñ-la görişür YZD 82-20, anlaruñla bile bindi YZD 91-1).

117. Dönüşlülük zamirleri *kendü, öz* ve ikisinin birleşmesinden meydana gelen *kendüz*'dür. Bugün *öz* ve *kendüz* kullanılmıyor, *kendüzi*'nin yerine ise kendi'nin iyelik ekli şekli olan kendisi geçmiştir: kendü kendüme GZ 2-1, kendüñi YZD 90-8, kendü-si YZŞ 92-10, kendü-ye HŞ 1909, kendülerin YZD 57-13; öz-üm YZŞ 93-4, öz-üñ SV VI-8, öz-i FS 983; kendüz-üm YZŞ 12-13, kendüz-ü✶ bil SV I-64, kendüz-ine HŞ 1911, kendüz-üñüz-i YZŞ 80-10.

118. Aynı zamanda soru zamiri olan *kim* ve *ne*'den başka çeşitli belirsizlik zamiri kullanılmıştır: kim Veled'i severse SV III-12, kimi peri kimi hûr YZD 12-11, kimi-si bu derde ile hayran MV 18-30, kimse işlemez GZ 43-3, döndümez kimesne HŞ 2007, hiç kimseneye benzedimez kimsene anı AD 29-8; ne-ler didi FS 828, biri altun biri gümüşdi YZD 62-7, dostlarumdan birisi YZŞ 98-6, ikimüzden birimüz ŞD 112-8, üçi YZŞ 12-10, anı YZD 62-12, ol biri YZD 2-12, ne ki göñlüm diler ise SV I-54, ne kim emr itdi ise MV 4-61, her ne dirsen işidür GZ 30-1, her kim ister Tanrıyı SV II-85, her ki yüz sürdi AD 14-5, her birine YZŞ 55,6, her birisi semîz HR 75, kamudan muhtâr HR 8, kamuya kesb ise HŞ 839, kamusından yigrek YZD 72-13, kankası-yla eyleye ceng HŞ 2245, göklerüñ her kangısına MV 10-46, bir kaçı ol kızlaruñ HŞ 1334, ayruga mey bize câm-ı can-fezâ ŞD 130-1, yüzin ayruga döndi HŞ 1802, niceler kim söyledi YZD 5-11, özgeler gamuñdan kurtulmak ister ise MV 4-4, dükeli yalvardılar YZŞ 53-13, dükilesinin bagladı YZD 76-2, cümle zârı kaldılar YZD 15-9, seni cümle sever ŞD 86-3, pâdeşler cümlesi AD 14-6, degmesi YZŞ 1,8, degmeñüz YZŞ 69-4, hep geldiler 69-4, fülânca olımaduk HM 5-7.

Birisi belirsiz zamiri yerine, az olmakla beraber *biregü*, şeklinin de kullanıldığı görülmektedir: biregü görse HŞ 6734, YE.

119. Asıl soru zamirleri *kim* ve *ne*'den başka, iyelik eki getirilmiş soru sıfatları ile bâzı kelimeler de soru zamiri olarak kullanılmaktadır: kim ide beyân HŞ 1054, nedür salâh ü fesâd HR 7, kankısını eydelüm YZD 91-10, kanı Sa'dî FS 67, kandadur YZŞ 23-8, kanca YZŞ 70-3, kancaru gitdi YZD 11-8.

120. Bağlama zamiri *kim* ve Farsçadan gelme ki'dir, kullanılışında bugünkünden farklı bir durum yoktur: nice begler kim dilerdi anı YZD 96-6, bu cefâyı ki bize gerdiş-i eflâk eyler ŞD 102-1.

121. Daha çok lokatif sözlü eklerle ve zaman bildiren kelimelerle kullanılan vasfiyet zamiri *-ki*'nin Eski Anadolu Türkçesinde kalın şekli de görülmektedir: elüâüz-de-ki bıçaguñuz YZŞ 40-6, sende-ki ŞD 171-3, dün-ki HŞ 1230, öñdin-kilerden HŞ 908, başunda-gı HŞ 2186, uçmakdagı ÇNG 192-2, taşargı MT.

Zarf :

122. Zaman zarfı olarak *indi, imdi, şimdi, girü* "sonra", *kaçan* "ne zaman", *hemîşe, çü, çün, nice bir* "ne zamana kadar" gibi doğrudan doğruya edat ve zarf olan kelimelerle *-a dek, -a degin, -dan berü, -dan girü,* sonra gibi son çekim edatlı kelimeler ve pek çok isim ve sıfat durumunda kelimeler kullanılmıştır. Türkçe ve yabancı asıllı, bu kelimelerin bir kısmı şunlardır: bugün, dün ü gün, dün gün, dünle, tañla, bugur<bu+ogur, şol dem, şol saat, şol oht FS 1002, ol ohtun FS 539, şol ohtın FS 77, şol-ok dem, ol-ok dem, her dem, her ay, her seher, lâhza, geh, gâh, geh, gâh, gehî, nâ-geh, seher-gâh, subh-dem, her subh, gündüz-in, gici gündüz, günden güne, ikide bir, bir hefte, bir yol, biñ yıl, bir müddet, birazdan, bir kaç gün, bir ay, iki aylık, bu gice, bir gün, bir nefes, bir iki gün, biraz gün, evvel, öñ, son, soñı, pes "sonra", andan "ondan sonra", pes andan, irte ilkin, öñdin, en öñdin, dâim müdâm, demâdem, dem-be-dem, hemîn, ol dem, ol saat, ol zaman, ol vakt, şol vakt, yarın, âhir, hemân dem vs.

123. Yer zarfları olarak karşu, ara, kanda, her kanda, girü, berü, içerü, ilerü, ırak, kancaru, añaru "öte, öteye", taşra, yukarı, aşaga, öte, tapa (dapa) "tarafa, yöne" gibi kelimeler kullanılmıştır.

124. Mikdar zarfları bugün kullanılmayan katı, top, key, igen, igende, telim (delim), öküş, yigin (bugün Anadolu halk ağızlarında yeğin şeklindedir) gibi kelimeler-le sıfatlardan yapılan, çok, hayli biraz, bir katre, bir avuç, bir zerre, bir arpa, bir şemme, hezâr bâr, az, niçe, ol kadar, şol kadar, küllî, bol, yavlak (yavlak begendi FS 767) gibi kelimelerdir. Kelime tekrârı ile de mikdar zarf yapılır: biñ biñ, tümen tümen, katre ktre, deste deste, az az, bölük bölük, tabak tabak.

125. Suret ve tarz zarfları olarak, öyle, biyle, şöyle, eyle kim, böyle kim, şöyle kim, bu deñlü, bu resme, şu resme, ol resme, ne resme, buncılayın, ancılayan, bencileyin, sizcileyin, sencileyin, nice niceme (niceme çog ise ılduz HŞ 2275), oñat (iyice) (bu sözi dimedüm oñat FS 175), bayık "âşikar, şüphesiz" (bayık bil FS 611), yaluñuz "yalnız başına", ayruk "başkaca, ayrıca", ança "o kadar3, ansuzın, ansuzda "ansızın", bellü, gibi çoğu doğrudan doğruya zarf olan kelimelerden başka Türkçe ve yabancı asıllı pek çok suret zarfı kullanılmıştır: "añul", "yavaş, yavaşça" (añnul söyle FS 532), tîz, serâser, dest-ber-dest, nâgehân, eksüksüz, elsüz, aguzsuz, yavuz, geñez "rahat" (korkulu köprüden geñez geçüre SV 1-15), geñsüzin "istemiyerek" (öldüre geñsüzin FS 615), hoş vs. Suret zarfı bâzan isim ve sıfatların tekrarlanmasıyla yapılır: arkun arkun "yavaş yavaş, hafif hafif, ağır ağır" (HŞ 1779, 6123), dürlü dürlü, saf saf, bir bir, pâre pâre, halka halka, delük delük, arpa arpa vs.

Edat :

126. Bağlama edatları olarak daha çok yabancı asıllı kelimeler kullanılmıştır. Şartı bildirenler: eger, ger, ver, gerçi, egerçi, ve-ger, çi-ger, v'eger-ni "yoksa", bârî; fakat bildirenler: velî, velîkin, velî, lîk, lâkin, fakat; sebep bildirenler: zîrâ, çün, çün-

ki çün-kim; istisnâ bildirenler: meger, illâ, atıf bildirenler: ile, u, ü, vu, vü, ve, yâ, yâ-hud; benzetme bildirenler: san, san-ki, san-kim, sanasın, beñzer, gûyâ, gûyiyâ, ni-te-ki, nite-kim; cümle bağlaycıcılar ki ve kim'dir.

Sebep bildiren ve Farsça asıllı olan çü, çün, çün-ki ve çünkim edatları zaman da bildirir.

127. Berkitme edatları: dakı, *dahı* (çok az olmakla beraber dagı ve tagı şekli de vardır); *da, de,* Farsça *hod* ve Türkçe *ok*'tur; ok edatı zamirlerden soa kullanılır: Yûsuf ahvâlini ol-ok tañladı YZD 75,5, şol-ok SN 327-6.

128. İşaret edatları uş, uşda (üşde), üş-bu ve iş-bu'dur.

129. Soru edatları ne, nice (niçe), nice-bir 'ne zamana kadar', nişe, neden, ne için, niçün (neçün), nire (nere), nireye, nireden, kanı, kanda, kandan, nite'dir.

130. Son çekim edatlarından isimlerin gövde, zamirlerin genitif hâllerine getiri-len *bigi-gibi, teg-deg, tegi-degi* benzetme; *içün* sebep; *ile, birle, bile* beraberlik bildirir. Sadece isimlerin gövde haline getirilen *içre, üzere-üzre,* yer ve tarz; *dapa* (Ken'an dapa 12-13) taraf bildirmektedir.

Datif isteyen *dek* ve *degin* edatı sınırlandırma ve sonlandırma bildirir: subh-a dek ŞD 52-10, Çalab-a degin SV I-16.

Ablatif isteyen edatlardan *-dan berü, -den girü, -den öñdin, -den sonra* zaman; *-den özge* taklid; *-den* ötürü sebep; *-dan yaña* yer ve yön bildirmektedir.

Alt, üst, iç, ön, art, orta, ara, yan, yöre, çevre gibi yer, mesafe ve yön bildiren kelimelerle postpositional olan deyimler yapılır. Bunlar münasebetlerini bildirdikleri isimlerle tâyinsiz izâfet meydana getirirler.

131. Çağırma edatları *iy, i, yâ, eyâ; -â, -yâ*'dır. Teessürî nidâ (duygulanma) edatları Türkçe, Arapça ve Farsça asıllı âh, heyhât, hasretâ, dirîg, diriğâ, zinhâr, hey hey, ahsent-şâbâş, zihî, zî, amân, hayf, hayfâ, vây, eyvây, vâh, hâ vs.'dir.

Fiil :

132. Bildirmenin şimdiki zamanında kullanılan 1. ve 2. şahıs ekleri zamirlerden, 3. şahıs eki dur- fiilinden gelişmiştir. Bugüne göre farklı durum şudur:

-am, -em	: 1. şahıs eki	(Bugün -ım, -im;, -um, -üm şeklindedir).
-van, -ven	:	(Bugün kullanılmaz).
-sın, -sin	: 2. şahıs eki	(Bugün dört şekildedir. Ekin sonundaki -n son zamanlarda -ñ (s) olarak yazılmıştır).
- dur, -dür; -durür	: 3. şahıs eki	(Bugün durur şekli yoktur).
- uz, -üz	: Çokluk 1. şahıs eki	(Bugün dört şekli vardır).
- vuz, -vüz	:	(Bugün kullanılmaz).
- sız, -siz	: Çokluk 2. şahıs eki	(Bugün sınız, -siniz kullanılıyor).

aşıkı-y-am YZD 29-4, mest-em HŞ 1396, ben-em HR 113; kuluñ-van FS 636, nâtu-

vân-em YZD 24-1, bîçâre ben-ven ŞD 98-10; resûl-sın GZ 51-11, eyü-sin DV 303-12; ogrı-dur YZŞ 16-2, güneş-dür AD 15-10, nâdân durur ŞD 50-13, diri durur YZŞ 33-7; peşîmân-uz HŞ 1291, kem-üz ŞD 120-13, biz-üz HR 80; râzı-vuz YZŞ 86-14, bîçâre-vüz FS 1060, ne-vüz SV XVI-1; kardaş-sız YZŞ 66-1, kör-siz SV XXIV-4.

1. şahıs ekinin nâdir olarak *-vam, -vem ve -ın, -in* şekilleri de görülür: âşık-vam SV III-6, delü-vem SV III-6, sayru-vam SV II-135, ben ne-vem SV II-144; kul-ın SN 1117-3, ben-in F 153, nökeri-y-in AP 42-2; *-vanın, -venin* şekli ise enderdir: ben-venin KDŞ 19.

Bildirmenin menfîsi *degül* ile yapılır: şek degüldür HŞ 1275, degülse HŞ 1309. Bildirmenin geçmiş zamanları ve şartı i- cevherî fiili ile yapılır.

i- fiilinin -dük partisipi bir ek gibi sayılmış ve çok zaman kökün vokaline uyarak kalınlaşmıştır: hakk ıdugın HŞ 973, hakikat ıdugına ŞD 102-9.

133. Fiil çekimindeki şahıs eklerinden, görülen geçmiş zaman ve şart dışında kullanılan ve zamirlerden gelişmiş olan 1. tip ekler bildirmenin şimdiki zamanında kullanılan eklerdir (bk. 132).

Görülen geçmiş zaman ve şartla kullanılan ve iyelik eklerinden gelişen 2. tip şahıs eklerinde bugüne göre büyük bir değişiklik yoktur.

Teklik	1. şahıs :	-m
	2. şahıs :	-ñ
	3. şahıs :	--
Çokluk	1. şahıs :	-k, -k (Şart'ta ve istekte -vuz, -vüz)
	2. şahıs :	-ñuz, ñüz
	3. şahıs :	-lar, -ler.

134. Görülen geçmiş zaman çekimi şöyledir: agla-dum YZL 99-11, geç-dün HŞ 2124, buldı SV 1-48, kıl-duk FS 967, ilet-dünüz YZŞ 68-10, sor-dılar SV II-31.

135. Anlatılan geçmiş zaman eki *-mış, -miş*'dir, çekimi: düş-miş-em YZŞ 60-2, az-mış-vanın MT, di-miş-sin ŞD 179-1, köyünmiş HŞ 1580, irişmiş durur FS 972, ol-mış-dur ŞD 186-2, getür-miş-üz GZ 32-18, göm-miş-siz YZŞ 87-9, tut-ış-mışlar YZŞ 53-9.

Anlatılan geçmiş zaman bazan -up, -üp gerundium eki kullanılmak suretiyle de ifade edilmektedir. Ekin böyle bir fonksiyona sahip olması, kendisinden sonra gelen tur- fiilinin düşmesi dolayısiyledir. Bugün bu hususiyet daha çok Âzerî Türkçesinde kullanılmaktadır. arup-sın HŞ 1880, bul-up-dur ŞD 12-11, gel-üp-dür DV 302-2.

136. Şimdiki zamanı ifade için hususi bir ek yoktur, şimdiki zaman istek veya geniş zaman ekleri ile anlatılmaktadır.

137. Geniş zaman ekleri *-ur, -ür; -ar, -er ve -r*'dir. Birinci şahıs eki olarak umumiyetle *-am, -em;* az olarak *-yan, -ven ve -ın, -in;* ender olarak *-vam, -vem* ve *-vanın, -venin* kullanılır: kalur-am ŞD 115-8, sorar-van FS 25, görür-ven HŞ 832; öl-

dürür-in DK 46-10, görmez-in KD § 17; durur-vam u aglar-vam oturur-vam u inler-vem SV VIII-5, başarur-vanın SN 287-1.

Geniş zaman menfisi *-maz, -mez* eki ile yapılır: sor-maz-am ŞD 127-12, kayır-maz van HŞ 1520, bil-mez-em YZD 56-8, kezmez-ven ŞD 43-7; vir-mez-üz YZŞ 86-8, sıgış-maz-lar HŞ 1204.

Bugün *-ar, -er* eki olan bin-, gir-, giy-, kıl-, yat- fiilleri -ur, -ür ile çekilmektedir: bin-ür YZŞ 58-5, gir-ür DV 307-7, gey-ür HŞ 2281, kıl-ur FS 325, yat-ur ŞD 63-2.

138. Gelecek zaman eki *-ısar, -iser*'dir: öl-iser-em YZD 45-19, HŞ 1411, bul-ısar-sın HŞ 970, uç-ısar ÇN 66, ol-ısar-dur HŞ 819, görme-y-iser-üz GZ 53-3, eyle-y-iser-ler ÇN 34, kıl-ısar-lar-dur YZD 18-13.

Gelecek zaman bâzan geniş zaman ve istek ekleriyle de ifade edilmektedir.

Gelecek zaman ayrıca -sa+gerek şekli ile de anlatılmaktadır: et-sem gerek ŞD 117-12, olsa gerek AD 22-11.

Örneği az olmakla beraber bâzan -ası, -esi gelecek zaman partisipi eki de pre-dikat olarak kullanılmaktadır: şükr- iline var-ası YZD 24-10, ecel geldükde lâbüd gid-esi YZŞ 99-9, eyle ol-ası-sın FS 891, alu kal-ası-sın FS 891, pâdşâhı ol-ası de-gülsin KD § 22, koy-ası-dur FS 793, çık-ası-dur zâlimñ hep dişi FS 147, öküş katılık gör-esi-dür son uç Fs 780, bit-esidür sinüm üzre gök ot Fs 964.

139. Şart eki -sa, -se'dir. Çekiminde, çokluk 1. şahısta farklı bir durum vardır: yaz-sa-m ŞD 41-6, bin-se-m FS 377, dut-sa ÇN 43, aparsa-vuz DK 73-3, sohbet et-se-vüz KV 98, bul-sa-ñus HŞ 1316.

140. İstek eki *-a, -e* dir; çekimi bugüne göre farkladır : dur-a-m AD 24-5, gör-e-m YZD 64-6, toldur-a-van SV I-20, bil-e-ven FS 458; añ-a-sın SV VI-1, gör-e-sin H 1421; bul-a ŞD 20-12, del-e HŞ 1095; sor-a-vuz YZD 61-10, di-y-e-vüz YZŞ 18-13; koy-a-sız YZD 45-5, ilt-e-siz YZŞ 68-11; al-a-lar HŞ 1545, di-y-e-ler HR 70.

İstek bâzan şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman da bildirmektedir.

141. Emirde her şahıs için ayrı asıldan gelen ekler kullanılmıştır. Çekimi bugüne göre farklıdır : var-ayın HŞ 1464, vir-eyin ÇN 8, tut-ayım FS 332, vir-eyim DK 32-5, yık-ayum GZ 38-2, eyd-eyüm YZŞ 42-4, kıl-ayum YZD 14-15; agla-gıl ÇN 58, işit-gil DV 300-10; dön ŞD 152-2, al SV v-2; art-sun AD 23-4, eyle-sün YZD 49-5, kıl-alum ŞD 128-1, gel-elüm HŞ 1219; avla-ñ YZŞ 1161, diñle-ñ ŞD 100-12, yap-uñ HŞ 1921, bil-üñ FS 164, oyna-ñuz GZ 49-19, gizle-ñüz YZD 49-17, kıl-uñnuz HŞ 1512, eyd-üñnüz YZŞ 15-14; bul-sunlar YZD 1-13, di-sün-ler DV 301-8, FS 819.

Emir çokluk 2. şahıs eki sadece *-ñ* 'dir, aradaki yardımcı vokal sonradan ekin bünyesine girmiştir.

142. Gereklilik için hususi bir ek yoktur, şart ekine gerek kelimesi eklenmek su-retiyle yapılmaktadır: ben tuz etmek hakkını bil-sem gerek YZD 31-13, yirine gitse gerek han yasağı ŞD 163-2.

Bu -sa+gerek şekli gelecek zaman mânâsı da ifâde etmektedir (bk. 138.)

143. Fiillerin birleşik şekillerinde bugüne göre farklı bir durum yoktur; hikâye, ri-vâyet ve şart tarzları i- fiili ile yapılmaktadır.

Yalnız bâzan geniş zaman rivâyetinden sonra şart eki geldiği zaman -mısa, -mise<mıssa<-mış-sa<-mış ise şekli ortaya çıkmakta ve şartın rivâyeti mânası ifade etmektedir: hoş mahrem idi ömr olur-mışsa "olsaymış, olmuş olsa" bekası ŞD 13-8, Türk dilini bilür-miseydüm "bilmiş olsaydım" SV I-78, ana hakkı Tanrı hakkı degül-miseydi kalkubanı yirümden turaydum DK 53-7, sen degül-miseñ ayân/yaradur degül idüm kevn ü mekân MV 4-38, dökeydüñ elüñde-mişse mişse Âb-ı hayât SN 262-5, elüm de-misse didi boyunduruk/ne yük tartadum ne oladum aruk FS 573.

144. Soru eki *-mı, -mi*'dir, ekteki vokal daima düzdür. Fiil çekiminde ekin yeri bakımından bugünkünden farklı bir durum yoktur.

145. Birleşik fiil yapan yardımcı fiiller *et-, eyle-, kıl-, ol-, bul-, dut-* (tut-), *tur-* (dur-) ve *ur-*'dur.

Birleşik fiillerin tasvirî (descriptif) fiiller grupundan iktidarî fiilin müsbeti *bil-*, menfisi *u-* fiili ile yapılır. Bugünkünden farklı durum menfîsinde hem -ı, -i, hem -a, -e gerundiumunun kullanılmasıdır. Az olmakla beraber -u, -ü gerundiumu da kulla-nılmıştır: bul-ımaz YZŞ 71-10, alday-ımaz ŞD 17-13, bil-imez HŞ 2245, ol-ımaz HŞ 1319, ur-umazam FS 881; çık-amaz YZŞ 63-6, bul-amadum YZŞ 34-1, bul-amaz ŞD 175-4, tur-amaz YZŞ 75-9, tur-ımaz FS 952; diy-ümezdi HŞ 1914, ol-umazam GZ 44-11.

146. Partisip ekleri bugünkünden farklı değildir. Geniş zaman partisipi olarak *-ar, -er; -ur, -ür; -maz, -mez;* şimdiki zaman partisipi olarak -an, -en; geçmiş zaman partisipleri olarak *-duk, -dük ve -miş, -miş;* gelecek zaman partisipi olarak *-ası, -esi ve -acak, -ecek* kullanılmıştır.

147. Gerundium ekleri olarak hâl bildirmek üzere *-u, -ü; -ı, -i, -a, -e; arak, -erek, -urak, -ürek, -iken (ken);* zaman bildiren *-ınca, ince, -ıcak (-icek, ıcağaz, -icegiz, -ıcağın, -icegin), -madın, -medin, -mazdın öñ, -alı, -eli* ve *-duk* partisipinden meyda-na gelen *-dukça, -dükçe, -duğınca, -dügince, -dukda, -dükde, -duğında, -düginde;* atıf bildiren *-up, -üp, -uban, -üben* kullanılmıştır.

Zâman mânâsı taşıyan -ınca, -ince eki hem bugünkü gibi "-dığı zaman" mânası, hem de "-ıncaya kadar" mânâsı ifâde etmektedir: gice ir-ince "erinceye kadar" kal-mışdı HŞ 1320, subh ol-ınca "oluncaya kadar" kıldı zârı HŞ 1600; gözi gör-ince "gördüğü zaman" HR 45, agard-ınca "ağarttığı zaman" kara sakalı yiğit FS 361, toy-ınca "doyuncaya kadar" ta'âm yine YZŞ 72-15.

Bugün kullanılmayan -ıcak, -icek eki ve genişlemiş şekli -ıcagın, -icegin, -ıcağız, -icegiz "-dığı zaman, -ınca, -ince" mânasını bildirir: gör-icek FS 304, sat-ıcak YZŞ 12-11, esen ol-ıcağız HŞ 1752, gör-icegez agladı YZŞ 33-3.

Zaman ve tarz bildiren -madın, -medin eki henüz -madan, -meden şekline gir-miştir. Ayrıca -mezdin öñ şekli de görülmektedir: sür-mezdin öñ HŞ 1027.

Zaman gerundiumu -alı, -eli'nin -alıdan, -eliden ve -alıdan berü, eliden berü şe-killeri de vardır: gör-elden HŞ 1397, gör-eliden YZŞ 80-5, göster-elden FS 419, vir-eliden berü HŞ 924, ayrıl-alıdan berü YZD 63-13.

Atıf gerundiumu -up, -üp'ün genişlemiş şekli olan -uban, -üben ve -ubanı, -übeni, -ubanın -übenin bugün kullanılmamaktadır: baglan-uban ŞD 145-11, ger-üben HR 74, ol-ubanı gelesiz YZŞ 68-7, diy-übeni YZD 31-12.

2.3.2. Osmanlıca

Muharrem ERGİN

Türkçenin Oğuz şivesine dayanan Batı Türkçesi, 13. asırdan başlayarak bugün de devam edip giden büyük bir yazı dili devresidir. Bugüne kadar 700 yıllık bir ömrü olan bu yazı dili kendi içinde üç devreye ayrılır:

1. Eski Anadolu Türkçesi
2. Osmanlıca
3. Türkiye Türkçesi.

Bu devreleri birbirinden ayıran farklar, dilin iç ve dış yapısı bakımından aralarında bulunan aykırılıklardır. Dilin iç yapısından Türkçenin kendi gramer yapısını, dış yapısından ise Türkçeye girmiş Arapça ve Farsça unsurları kastediyoruz. İşte Türkçenin gramer yapısı ve yabancı unsurlar bakımından Batı Türkçesinin bu devreleri arasında bir takım farklar vardır. Şöyle ki:

Eski Anadolu Türkçesi, Türkçe yapısı bakımından eski gramer şekillerinin izlerini taşımaktadır. Türkçenin bütün hayatında iki büyük devre vardır: Eski devre, yeni devre. Eski Türkçe devresinde, Türkçenin eski, ilk gramer şekilleri ile karşılaşırız. Bu devre başlangıçtan 12-13. asra kadar gelen zamanı içine alır. Bundan sonra her sahada Türkçenin eski yapısı yerine yeni gramer şekilleri ortaya çıkmış ve hâkim olmuştur. 12-13. asırdan sonra böylece yeni Türkçe çağı başlamış ve yeni yazı dilleri meydana gelmiştir. Yalnız eski ile yeni arasındaki geçiş devresinde eski şekillerin devam ettiği, yeni şekillerin ortaya çıktığı karışık intikal safhası vardır. İşte Batı Türkçesinin intikal safhası, bu Eski Anadolu Türkçesidir. Bu devrede bir yandan eski gramer şekillerinin açık izleri devam ederken, bir yandan yeni gramer şekillerinin ortalığı kapladığı görülür. Diğer taraftan bu devrenin dilin dış yapısı bakımından manzarası ise şudur: Arapça ve Farsça unsurlar, kelime ve terkipler dile girmiştir; fakat, henüz kesafeti çok fazla değildir. Terkiplidir; fakat terkipler çok ve zincirleme değildir. Bu eski Anadolu Türkçesi devresi, 13-15. asırları içine alır.

İkinci yazı dili devresi, Osmanlıcadır. Osmanlıcanın karakteri ise şöyledir: Dilin iç yapısı bakımından eskinin izleri silinmiş ve yeni gramer şekillerinin hâkimiyeti tamamlanmıştır. Dış yapıda ise Arapça ve Farsça terkiplerin hem kesafeti, hem de zincirlemesi âzamî haddine varmıştır. Bu devre 16-20. asır arasını içine alır.

Üçüncü yazı dili devresi Türkiye Türkçesidir. Bu devrenin iç yapısı yeni gramer şekillerini taşır, dış yapısında ise yabancı terkipler atılmıştır.

Şu halde, hülâsa edecek olursak, Eski Anadolu Türkçesi eski gramer şekillerinin izlerini taşıyan ve hafif terkipli bir devre; Osmanlıca yeni gramer şekillerinin hâkim olduğu ve koyu terkipli bir devre; Türkiye Türkçesi yeni gramer şekillerinin hâkim olduğu ve terkipsiz bir devredir; yani, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıca terkiplilik bakımından birleşmekte, gramer yapısı bakımından ayrılmaktadır. Buna mukabil Osmanlıca ile Türkiye Türkçesinin gramer yapısı birleşmekte, terkip durumları ayrılmaktadır. Demek ki Türkiye Türkçesinin gramer yapısını incelemek, aynı zamanda, Osmanlıcanın Türkçe gramer yapısını görmek demektir. Öte yandan, Osmanlıcanın Arapça ve Farsça unsurlar yapısını incelemek, Eski Anadolu Türkçesinin dış yapısını da tetkik etmek demektir. Osmanlıcanın ve Türkiye Türkçesinin Türkçe gramer yapısı bundan sonraki bölümde incelenecektir. Şimdi burada önce, Osmanlıcanın dış yapısını; yani, yabancı unsurlarını gözden geçireceğiz. Bu unsurlar Türkçeye geçmiş bulunan Arapça ve Farsça unsurlardır.

Arapça Unsurlar

Türkçede Arapça kelimelerin aldığı şekiller

Söyleyiş değişiklikleri

Arapça kelimeler Türkçede bir takım telâffuz değişikliklerine uğramıştır. Bu değişiklikleri şöyle toplayabiliriz.

1. Arapçanın ظ، ض، ذ، ح، ث konsonantları Türkçenin sırasiyle s, h, z, z veya d, z seslerine çevrilmiştir. ع ve hemze konsonantı kelime başında söylenişten düşmüş (اثر eser, عمر ömür gibi), kelime içinde hüviyetlerini kaybederek sâdece kesme şeklinde söylenmiş. (تأثير te'sîr, صنعت san'at gibi) veya son zamanlarda bâzı kelimelerde kesmelikten de çıkarak yanlarındeki vokali uzatmış (رؤيا rü'ya-rûya, معشوق ma'şûk-mâşûk gibi), kelime sonunda bazan kesme gibi söylenmiş, çok defa düşmüşlerdir (شىء şey منشأ menşe', جامع câmî'-câmi, طبع tab'-tabı gibi). ص ve ط s ve t şeklinde söylenmiştir. Arapçada çok arka ve kalın bir k olan ق konsonantı Türkçenin k'sına, Arapçada ğ olarak söylenen غ ġ'ya, Arapçada çok yuvarlak olan, Türkçenin v'sine çevrilmiştir.

2. Arapçada uzun ve kısa ikişer şekilleri olmak üzere şu üç vokal vardır: a, u, i (â, û, î). Fakat Türkçede, Arapça kelimelerin vokalleri çoğaltılmış, bu kelimelerin vokalleri de aşağı yukarı Türkçede olduğu gibi sekize çıkarılmıştır. Değişiklik kısa vokallerde olmuş ve Arapçanın kısa a'sı Türkçede a, e; Arapçanın kısa u'su Türkçede u, ü, o, ö; Arapçanın kısa i'si Türkçede i, ı şekline sokulmuştur. Bunlardan kısa a Türkçede umumiyetle e şekline sokulmuş, ancak civarında kalınlığı muhafaza edecek bir ses, bir fonetik sebep varsa a olarak kalmıştır. Kısa u da Türkçede umumiyetle ü'ye çevrilmiş, ancak civarında kalınlığı muhafaza edecek unsurlar varsa u olarak kalmış, nâdir olarak da bazan o veya ö şekline sokulmuştur. Kısa i umumiyetle i olarak saklanmış, fakat kalınlaştırıcı unsurların yanında bazan ı'ya çevrilmiştir. Uzun vokallere gelince bunlar vokal olarak değişmemiş, yalnız bir çok kelimelerde kısalmışlardır. Kapalı hecelerde de umumiyetle kısa söylenirler. Bütün bunları şu misallerde görmek mümkündür: machûl - meçhûl, ma'lûm, mufrad - müfret, munâkaşa - münâkaşa, mutlak, umr-ömür, Usmân - Osman, mantik - mantık, râzî - râzı, rizâ - rızâ, muhim - mühim, kitâb - kitap, maktûb - mektup, Ahmed - Ahmet, cavâb - cevap. Burada ق، غ، ع، ظ، ط، ض، ص، خ، ح konsonantlarının ve civardaki kalın vokallerin kalınlığı muhafaza edici unsurlar oldukları hatırda tutulmalıdır.

3. Arapçada kelime ve hece sonundaki b, c, d konsonantları Türkçede p, ç, t şeklinde söylenmektedir.

Diğer değişiklikler

Bunlarda başka Osmanlıcada Arapça kaidelerine göre Arapçada olmayan bir çok

kelimeler türetildiği gibi, bir çok Arapça kelimeler de değişik mânâda kullanılmıştır. Ayrıca Arapça kelimelerdeki bazı hemze işaretlerini atmak, bazılarının kürsülerini değiştirmek, Arapçanın yuvarlak t (ة) 'sini ت veya ه (e)'ye çevirmek gibi yazı, şekil ve ses değişikliklerini de bunlara katabiliriz. Bütün bunlarla Osmanlıcada bir çeşit Osmanlı Arapçası meydana gelmiştir denilebilir.

Arapça kelimelerin imlâsı

Vokal yazılışı

Arapça kelimelerde yalnız uzun vokaller yazılır, kısalar yazılmaz: كاتب kâtip, شهيد şehîd, حقوق hukûk misallerinde olduğu gibi. Şu bir kaç Arapça kelimede, Kur'an imlâsına uyularak, kilişe hâlinde uzun vokallerin yazılmadığı görülür: اله ilâh, الله Allâh, رحمن rahmân, لكن lâkin, كذلك kezâlik, هذا hâza, هكذا hâkezâ, ملئكه melâike, ثلثه selâse, Bunlardan bazılarının uzun vokalli yazıldığı da olur.

İkiz konsonant

Arapça kelimelerde ikiz konsonant tek harfle yazılır. Gerekirse üzerine şedde işareti konur: ملت millet, رد red gibi.

Yuvarlak t

Arapça kelimelerde yuvarlak t ة harfi vardır. Osmanlıcada bu harf ت veya ه (e)'ye çevrilmiştir. t ile biten tenvinli kelimelerle bir kaç kelimede Osmanlıcada da kullanılır: جملة cümleten gibi.

Kısa elif

Bazı Arapça kelimelerin sonunda elif-i maksûre "kısa elif" denen ve a okunan bir ى vardır: عقبى ukba, دعوى dâ'va gibi. ى'ler kullanışta, kelime ek alınca ا şekline girer.

Hemze

Arapça kelimelerde, yukarıda da gördüğümüz gibi, hemze konsonantı için kullanılan bir hemze işareti vardır. Bu işaret kelime başındaki hemzelerde, yanındaki vokal ne olursa olsun, ا üzerine konur: أساس، أستقبال، أمت (ümmet) gibi (Araplar baştaki kesreli hemzelerde hemze işaretini elifin altına koyarlar: إ). Osmanlıcada bütün bu baştaki hemzelerin hemze işareti umumiyetle atılmış ve sadece ا kalmıştır: اساس، استقبال، امت gibi.

Kelime içinde hemze işareti hemzenin yanındaki, hemzeden önce veya sonra gelen, hemzenin hecesindeki vokale göre ا، و veya ى dişi üzerine konur. Eğer vokal üstün (a,e) ise normal olarak ا, ötre (u,ü) ise و ,keser (i) ise ى dişi üzerine konur: دائره، رؤيا، تأثير gibi. Yalnız, yuvarlak vokalden sonra gelen hece başındaki üstünlü hemzelerin işareti,

و üzerine konur: مؤسسه، سؤال ,gibi. Arapçada yuvarlak t'den önce uzun vokalden sonra gelen ve kürsüsüz yazılan üstünlü hemzenin işareti de Osmanlıcada diş üzerine konur: قراءة ــ قرائت gibi. Bazan da kesreli hemzenin ى 'ye çevrildiği görülür: فائده ــ فايده gibi. Ötreli hemze işaretinin düşürüldüğü de olur: مؤمن ــ مومن gibi. Osmanlıcada ötreli hemzeden sonra gelen yuvaklak vokal harfi düşürülerek hemzenin kürsüsü olan و ile yetinilir: مشؤوم ــ مشؤم ، رؤوف ــ رؤف، شؤون ــ شؤن "işler" gibi.

Kelime sonunda kısa vokalden sonra gelen hemzelerin işareti yine vokallerine göre ا، و، ى üzerine konur; منشأ، قارئ، توضؤ "adest olmak" gibi. Uzun vokalden veya konsonanttan sonra gelen hemzelerin işareti ise kürsüsüz yazılır: سوء، بناء، اشياء، شيء، جزء gibi. Fakat Osmanlıcada uzun vokalden sonra gelen hemze işaretleri atılır: اشيا، بنا gibi. Sondaki diğer hemze işaretlerinin de bazan atıldığı olur: توضو، شى gibi.

Besmele' deki اسم ism (بأسم yerine بسم bism) kelimesi ile iki isim arasındaki ابن ibn "oğul" kelimesinin (بن) hemzesinin de düşürüldüğünü kaydedelim.

Arapça kelime çeşitleri ve vezinleri

Arapça kelimelerin yapısı

Arapça menşe bakımından Sâmî dillerinden, yapı bakımından çekimli dillerdendir. Arapça düzenli bir çekimli dildir. Köklerden yeni kelimeler çekimli olarak, bir içten kırılma ile yapılır. Fakat bu içten kırılma hem ölçülüdür, hem kaidelere bağlıdır. Bir kökten türeyen kelimeler arasında kökün aslî sesleri ve bu seslerin sırası daima aynı kalır. Böylece aynı kökten çıkmış kelimeler arasında açık bir münasebet olduğu görülür. Aynı zamanda her kökten yeni kelimeler hep aynı kaidelerle türetilir. Böylece kelime aileleri arasında tam bir paralellik bulunur. Arapçada böyle ölçülü ve kaideli olarak bir kökten çok sayıda kelime türetilir. Böylece her kökten büyük bir kelime âilesi meydana gelmiş olur. Kelime âilelerinin birbirinden farklı tarafları aslî sesleri, kök sesleridir. Kök sesleri dışıdaki sesler ve kelime şekli bakımından âileler hep aynı biçimde kelimeler ihtiva ederler. Bazan vokaller de aslî ses olmakla beraber köklerin aslî seslerini umumiyetle konsonantlar teşkil eder. Arapçanın konsonantlara dayanan bu bünyesi yazıya da tesir etmiş, esas itibariyle daima konsonantlar yazılmış, yazıda vokaller ancak uzun olurlarsa işaretlenmiş, yazı - imlâ kaideleri ile dil kaideleri, seslerle harfler birleştirilmiştir. Arapça kelimelerde seslerden değil, harflerden bahsedilir.

Üçüzlü dördüzlü, beşizli kökler

Arapça kelime kökleri üç, dört veya beş aslî harfi ihtiva ederler. Üçüzlü köklere ثلاثى sülâsî, dördüzlülere رباعى rubâî, beşizlilere خماسى humâsî adı verilir. Dördüzlü ve beşizli kökler çok azdır. Arapça esas itibariyle üçüzlü köklere dayanan bir dildir, köklerin tamamına yakın büyük bir kısmı üçüzlüdür صدق، جبر، علم، عشق، فكر gibi. Bütün üçüzlü kökler kullanış sahasına böyle mücerret şekilleri ile, yalnız aslî harfleri

ile çıkmaz, bazıları biraz genişletilmiş olarak kullanılırlar: كمال kemâl, طلوع tulû', خدمت
hidmet gibi. Fakat bütün sülâsîlerde yalın üç harfli kök mazi üçüncü şahısta ortaya
çıkar: - ketebe "yazdı", ضرب darabe "vurdu" gibi.

Aslî harfler, zâit harfler, vezinler

Arapça kelimelerdeki kök harflerine aslî harfler (hurûf-ı asliye حروف اصليه), kökler
kullanış sahasına çıkarken veya köklerden yeni kelimeler yapılırken köke ilâve edilen
harflere zâit (ilâve) harfler (hurûf-ı ziyâde حروف زيادة) adı verilir. Bütün
harfler tabiî, aslî harf olabilir. Zâit harfler ise muayyen olup şunlardır: Hemze,
ا، ت، س، ل، م، ن، و، ه، ى. Bir kelime ailesi içinde kelimelerin aslî harfleri hep aynı, zâit
harfleri farklı olur. Kelime âileleri arasında ise zâit harfler aynı, aslî harfler farklı olur.
Bir kelime âilesinde aslî harflerin, kelime âileleri arasında zâit harflerin sırası da hep
aynı kalır. Böylece bütün kelime âilelerinin aynı cins kelimeleri harf sayısı, hece sayısı,
vokal, şekil bakımından hep aynı biçimde, aynı kalıpta olur. Kelime âileleri arasındaki
bu müşterek kalıplara, Arapça kelimelerin bu ortak kalıplarına vezin adı verilir. Demek
ki her Arapça kelimenin bir vezni vardır. Vezinler kelime âilelerinin müşterek
temsilcileridir. Vezinlerin muhtelif kelime âilelerindeki karşılıkları da onların
mevzun'larıdır. Vezin için, bu müşterek kalıpları ifade için فعل fi'l kelimesi seçilmiştir.
فعل kelimesinin ف 'si, ع 'ı, ل 'ı sırasiyle üçüzlü bir kökün birinci, ikinci, üçüncü
aslî harfini karşılar. Yani فعل faale üçüzlü kökün veznidir. Dördüzlü kökün vezni olarak
فعلل fa'lele, beşizli kökün vezni olarak da, فعللل kabul edilmiştir. İşte فعل kelimesinden
türeyen fi'let, if'âl, tef'îl, istif'âl gibi kelimeler Arapça kelimelerin vezinleridir.

Aksâm-ı seb'a

Bütün kelime âilelerinde köklerden yeni kelimeler işte bu vezinlere göre türer. Böylece,
dediğimiz gibi, aynı cins kelimeler hep aynı vezinde olur. Yalnız bazan vezin dışına
kaymalar, esas vezinden bazı uzaklaşmalar olduğu görülür. Böylece bazı vezinler bazı
köklerde ufak tefek bazı değişiklikler gösterirler. Meselâ *tef'îl* bazan *tef'ile*, *if'âl* bazan
ifâle şekline girer. Bunu yapan şey köklerdeki bâzı aslî harflerdir. Köklerde vezne tesir
eden şey aslî harfler arasında hemzenin, *harf-i illet* حرف علت (değiştirme harfi)
denen ا، و، ى 'nin veya şeddenin bulunmasıdır. Kökler bunları ihtiva edip etmeme
bakımından, yani taşıdıkları sesler bakımından şu yedi çeşide ayrılırlar ki buna *aksâm-ı
seb'a* (اقسام سبعه) "yedi kısım" denir:

İçinde hemze bulunan köke مهموز *mehmûz* "hemzeli" denir: جزء، أمر gibi. Birinci harfi,
harf-i illet (ى، و) olan köke مثال *misâl* denir: وعظ ، يقظ gibi. İkinci harfi *harf-i illet*
(ى، و، ا) olan köke اجوف *ecvef* denir: قول *(kavl)*, ميل، حال gibi, Üçüncü harfi harf-i illet
(ى، و، ا) olan köke ناقص *nâkıs* denir: سعى، عفو، رضا gibi. Birinci harfi ile üçüncü
harfi yahut ikinci harfi ile üçüncü harfi aynı zamanda harf-i illet olan köke لفيف

lefîf denir: طى، وحى (tayy) gibi. İkinci ve üçüncü harfi aynı olan, yani şeddeli köke
مضاعف muzâaf denir: ظن ، عد gibi. İçinde hemze, illet harfi, şedde bulunmayan köke ise
سالم sâlim denir: شكل، ذكر gibi.

Sâlim kelimelerde hiç bir vezin kayması olmaz. Vezinlerin normal şekilleri *sâlim*
vezinleridir.

Kelime çeşitleri

Türkçeye geçen Arapça kelimeler umumiyetle isim cinsinden olup şu çeşitlere ayrılırlar:
مصدر masdar, اسم فاعل *ism-i fâil*, اسم مفعول *ism-i mef'ûl*, صفت مشبهه *sıfat-ı müşebbehe*,
صيغ مبالغه *sıyag-ı mübâlaga*, اسم تفضيل *ism-i tafdîl*, اسم تصغير *ism-i tasgîr*, اسم منسوب
ism-i mensûb, اسم زمان *ism-i zamân*, اسم مكان *ism-i mekân*, اسم آلت *ism-i âlet*.
Bu isim çeşitlerinin hepsinin kendilerine mahsus ayrı ayrı vezinleri vardır. Tabiî, bir
kökten bu kelime çeşitlerinin hepsinin türemesi şart değildir. Meselâ bir kökün masdarı
kullanılır, ism-i fâili kullanılmaz; ism-i fâili bulunur, ism-i mef'ûlü bulunmaz.

Masdar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl

Bu üç kelime çeşidini, birbiri ile yakından ilgili oldukları için, bir arada incelemek
lâzımdır. Masdar hareket isimleri olup Türkçenin fiil isimlerinin (-mak, -mek; -ma, -me;
-ış, -iş, -uş, -üş'lü isimler) karşılığıdır. İsm-i fâil bu hareketi yapanı, ism-i mef'ûl hareketin
tesirinde kalanı, yapılanı gösterir. Yani ism-i fâil Türkçenin normal aktif fiil geniş zaman
partisipinin, ism-i mef'ûl pasif fiil geniş zaman partisipinin karşılığıdır. Demek ki bu
üç kelime çeşidi Türkçeye hareket - yapan - yapılan (fiil-fâil-mef'ûl) diye tercüme edilir:
sevmek - seven - sevilen, bilme - bilen - bilinen gibi.

Sülâsî semâî masdarlar, ism-i fâilleri, ism-i mef'ûlleri

Sülâsî semâî masdarlar, olduğu gibi var olan, önceden var olan, bir kaide ile
türetilmeyen, işitmeye dayanan kelimelerdir. Köklerin önceden var ola gelmiş, kullanış
sahasındaki ilk şekilleridir. Türkçenin isim ve fiil kökleri gibi sonradan yapılmayan aslî
unsurlardır. Bu masdarların hepsinin ism-i fâilleri ve ism-i mef'ûlleri aynı vezinde olur.
Bu masdarların, ism-i fâil ve ism-i mef'ûllerinin vezinleri şunlardır:

Masdar

1. فعل fa'l

Tek heceli, kapalı (konsonantla biten) heceli ve vokali üstün olan bir vezindir. Aynı
şekilde tek heceli ve vokali düz geniş (a,e) olan kelimeler bu vezindedir: أمر emr, قطع kat',
ظن zann gibi.

2. فعل fi'l

Tek kapalı heceli ve vokali esre olan bir vezindir. Aynı şekilde tek heceli ve düz dar vokalli (ı,i) kelimeler bu vezindedir علم ilm, فکر fikr, حس hiss gibi.

3. فعل fu'l

Tek kapalı heceli ve vokali ötre olan bir vezindir. Aynı şekilde tek heceli ve yuvarlak vokalli (u,ü) kelimeler bu vezindedir: حکم hükm, شکر şükr, ظلم zulm gibi.

4. فعل faal

Biri açık, biri kapalı iki heceli ve her iki vokali üstün olan bir vezindir. Aynı şekilde birincisi açık (vokalle biten) iki heceli ve iki vokali de düz geniş (a,e) olan kelimeler bu vezindedir: طلب taleb, کرم kerem, ضرر zarar gibi.

5. فعل fial

Biri açık, biri kapalı iki heceli ve ilk vokali esre, ikinci vokali üstün olan bir vezindir. Demek ki birincisi açık iki heceli ve ilk vokali düz dar (ı,i), ikinci vokali düz geniş (a,e) olan kelimeler bu vezindendir: صغر sıgar. کبر kiber, ثقل sikal gibi.

6. فعلة (فعلت) fa'let

İki vokali de üstün olan, aslında ikisi de kapalı iki heceli ve sonu yuvarlak t ile biten bir vezindir. Fakat, evvelce de kaydettiğimiz gibi, bu yuvarlak t'ler Osmanlıcada düz t'ye veya e'ye çevrilmişlerdir. Bu sebeple Osmanlıcada bu vezin bazan fa'le olur. Demek ki birincisi kapalı, ikincisi bazan açık iki heceli ve iki vokali de düz geniş (a,e) olan kelimeler bu vezindedir: رحمت rahmet, ندرت nedret, کثرت kesret, ضربه darbe gibi.

7. فعلة (فعلت) fi'let

Birincisi kapalı, ikincisi bazan açık (bk. *fa'let*) iki heceli ve ilk vokali esre, ikinci vokali üstün olan bir vezindir. Osmanlıcada bazan *fi'le* olur. Demek ki birincisi kapalı, ikincisi bazan açık iki heceli ve ilk vokali ı,i, ikinci vokali a,e olan kelimeler bu vezindedir: خدمت hidmet (hizmet) نعمت ni'met, عفت iffet, فرقه fırka gibi.

Misâllerde bu vezin فعة fi'et, daha doğrusu علة ilet (ile) şekline geçer: صفت sıfat (وصف vasf'tan صله sıla (وصل vasl'dan) هبة hibe (وهب vehb'den) gibi.

8. فعلة (فعلت) fu'let

Bu da bundan önceki iki vezin gibi aslında iki kapalı heceden kurulu bir vezindir,

fakat Osmanlıcada bazan son hecesi açık olarak فعله fu'le şekline geçer (bk. falet). İlk vokali ötre, ikinci vokali üstündür. Demek ki birincisi kapalı, ikincisi bazan açık iki heceli ve ilk vokali u, ü, ikinci vokali, a,e olan kelimeler bu vezindedir: قدرت kudret, قوت kuvvet, سرعت sür'at, قرعه kur'a gibi.

9. فعال faâl

Birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve her iki vokali üstün olan, ikinci vokali uzun bir vezindir. Demek ki birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve ilk vokali a,e, ikinci vokali uzun a olan kelimeler bu vezindedir: کال kemâl, قرار karâr, بقاء (Osmanlıcada بقا) beka gibi.

10. فعال fiâl

Birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve ilk vokali esre, ikinci vokali üstün ve uzun olan bir vezindir. Demek ki birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve ilk vokali ı,i, ikinci vokali uzun a olan kelimeler bu vezindedir; وصال visâl, فرار firâr, بناء (Osmanlıcada بنا) binâ gibi.

11. فعال fuâl

Birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve ilk vokali ötre, ikinci vokali üstün ve uzun olan bir vezindir. Demek ki birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve ilk vokali u,ü, ikinci vokali uzun a olan kelimeler bu vezindedir: سؤال suâl تراب türâb (isim), دعاء (Osmanlıcada دعا) duâ gibi.

12. فعالة (فعالت) feâlet

İlk ikisi açık, sonuncusu kapalı (Osmanlıcada bazan açık, bk. *fa'let*) üç heceli ve üç vokali de üstün, ikinci vokali uzun olan bir vezindir. Demek ki hece düzeni böyle ve ilk vokali a,e ikinci vokali uzun a, üçüncü vokali a,e olan kelimeler bu vezindedir: سلامت selâmet, ندامت nedâmet, دنائت denâet, صداقت sadâkat gibi.

13. فعالة (فعالت) fiâlet

İlk ikisi açık, sonuncusu kapalı (Osmanlıcada bazan açık, bk. *fa'let*) üç heceli ve ilk vokali esre (ı,i), ikinci vokali uzun a, üçüncü vokali üstün (a,e) olan bir vezindir. Hece düzeni böyle olan kelimeler bu vezindedir: شکایت şikâyet, روایت rivâyet, قرائت kıraât, حکایه hikâye gibi.

14. فعول fuûl

Birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve her iki vokali ötre (u,ü), ikinci vokali

uzun u olan bir vezindir. Hece düzeni böyle olan kelimeler bu vezindedir: خضور huzûr, طلوع tulû', وجود vücûd gibi.

15. فعولة (فعولت) fuûlet

İlk ikisi açık, üçüncüsü kapalı (aslı yuvarlak t'li) üç heceli ve ilk iki vokali ötre (u,ü), ikinci vokali uzun u, son vokali üstün (a,e) olan bir vezindir. Hece düzeni böyle olan kelimeler bu vezindedir: سهولت sühûlet, حكومت hükûmet, خصومت husûmet gibi.

Nâkıslarda fuullet şekline geçer: اخوت uhuvvet, نبوت nübüvvet gibi.

16. فعلولة (فعلولت) fa'lûlet

Birincisi ve üçüncüsü (aslı yuvarlak t'lı) kapalı, ikincisi açık üç heceli ve ilk ve son vokali üstün (a,e), ikinci vokali uzun u olan kelimelerin veznidir: غيبوبت gaybûbet, بيتوتت beytûtet, شيخوخت şeyhûhat gibi.

17. فعلان fi'lân

İki kapalı heceli ve ilk vokali esre (ı,i), ikinci vokali uzun a olan kelimelerin veznidir: فقدان fıkdan, عرفان irfân, نسيان nisyân gibi.

18. فعلان fu'lân

İki kapalı heceli ve ilk vokali ötre (u,ü), ikinci vokali uzun a olan kelimelerin veznidir: شكران şükrân, كفران küfrân, خسران hüsrân gibi.

19. فعلان faalân

İlk ikisi açık, üçüncüsü kapalı üç heceli ve üç vokali de üstün (a,e), üçüncüsü uzun a olan kelimelerin veznidir: جريان cereyân, هيجان heyecân, فيضان feyezân, خلجان halecân gibi.

20. فعيل faîl

Birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve ilk vokali üstün (a,e), ikinci vokali uzun i olan kelimelerin veznidir: انين enîn, يمين yemîn, طنين tanîn gibi.

21. فعول faûl

Birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli ve ilk vokali üstün (a,e), ikinci vokali uzun u olan kelimelerin veznidir: قبول kabûl gibi.

22. تفعال tef'âl

İki kapalı heceli ve iki vokali de üstün (a,e), ikinci vokali uzun a olan kelimelerin veznidir: تكرار tekrâr, تعداد ta'dât gibi.

23. مفعل mef'il

Bu masdarlarla aşağıdaki üç masdara mimli masdarlar adı verilir. Kendilerine benzeyen ism-i zaman, ism-i mekân vezinlerine karışmasınlar, onlardan ayrılsınlar diye şekilleri onlara benzeyen, fakat masdar mânâsı taşıyan sülâsînin bu dört masdarı *mimli masdarlar* adı ile belirtilir.

Mef'il iki kapalı heceli, ilk vokali üstün (a,e), ikinci vokali esre (ı,i) olan ve m ile başlayan masdarların veznidir: منطق mantık, مولد mevlid, موهب mevhib gibi.

*Ecvef*lerde *mefîl* şekline geçer: مزيد mezid, مسير mesîr gibi.

24. مفعل mef'al

Mimli masdar veznidir. İki kapalı heceli, iki vokali de üstün (a,e) olan ve m ile başlayan masdarlar bu vezindedir: مقصد maksad gibi.

*Ecvef*lerde mefâl şekline geçer: مرام merâm, ممات memât gibi.

Nâkıslarda *mef'a* (مفعى) şekline geçer: معنى ma'na gibi.

25. مفعلة (مفعلت) mef'alet

Mimli masdar veznidir. Aslı yuvarlak t'li; birincisi ile üçüncüsü kapalı (üçüncüsü Osmanlıcada bazan açık), ikincisi açık üç heceli; üç vokali de üstün (a,e) olan ve m ile başlayan masdarlar bu vezindedir: مرحمت merhamet, مصلحت maslahat, مسئله mes'ele gibi.

Muzâaflarda *mefallet* şekline geçer: محبت mahabbet, مسرت meserret, مذلت mezellet gibi.

Ecveflerde *mefâlet* şekline geçer: ملامت melâmet, مخافت mehâfet gibi.

26. مفعلة (مفعلت) mef'ilet

Mimli masdar vezni olup aslı yuvarlak t'lidir. Birincisi ile üçüncüsü kapalı (üçüncüsü Osmanlıcada bazan açık), ikincisi açık üç heceli; ilk ve son vokali üstün (a,e), ortadaki vokali esre (ı,i) olan ve m ile başlayan masdarların veznidir: معرفت ma'rifet, موعظه mev'ize gibi.

Ecveflerde *mefîlet* şekline geçer: معيشت maîşet gibi.

İsm-i fâil

Bütün bu sülâsî masdarların ism-i fâili فاعل *fâil* vezninde olur. فاعل *fâil* فعل üçüzlü köküne *fe*'den sonra bir elif ilâvesiyle yapılan dört harfli, iki heceli, ilk hecesi uzun a ile biten, ikinci hecesi kapalı ve i (Osmanlıcada ı,i) vokalli bir vezindir. İşte sülasi ism-i fâillerin harf ve hece durumları hep böyle, vezinleri hep fâil kalıbındadır: عاشق âşık (عشق işk - aşık'tan), عالم âlim (علم ilm'den), جاهل câhil (جهل cehl'den), سائق sâik (سوق sevk'den), شائق şâik (شوق şevk'ten), دائر dâir (دور devr'den), سایر sâyir (سیر seyr'den) سائل sâil (سؤال suâl'den) gibi.

Yalnız bazan bu vezin فاع *fa'* veya فاع *fa'* şekline geçer: صاف sâf (صفوت safvet'ten), فار fârr (فرار firâr'dan), دال dâll (دلالت delâlet'ten) gibi.

İsm-i mef'ûl

Bütün bu sülâsî masdarların ism-i mef'ûlü مفعول vezninde olur. مفعول *mef'ûl*, görüldüğü gibi, فعل üçüzlü kökünün başına mim, son harfinden evvel de vav ilâvesiyle yapılır. Baş harfli, kapalı iki heceli, ilk hecesinin vokali a,e, ikinci hecesinin vokali uzun u olan bir vezindir. İşte sülâsî ism-i mef'ûlleri hep bu kalıpta olur: معشوق ma'şûk (عشق ışk-aşk'tan), معلوم ma'lûm (علم ilm'den) مجهول mechûl (جهل cehl'den), مأمور me'mûr (أمر emr'den), مأذون me'zûn (اذن izn'den), معدود ma'dûd (عد add'den) gibi.

Yalnız bu vezin, و 'lı ecveflerde مفول *mefûl* (صون sûn'dan مصون masûn, خوف *havf*'ten مخوف *mahûf* gibi), ى 'li ecveflerde çok defa مفيل *mefîl* (زياده ziyâde'den مزيد mezid, هيبت heybet'ten مهيب mehîb gibi), و 'li nâkıslarda مفعو *mef'uv* (دعوت da'vet'ten مدعو med'uv gibi), ى 'li nâkıslarda مفعى *mef'î* (نفى nefy'den منفى menfî, روايت rivâyet'ten, مروى mervî, رؤيت rü'yet'ten مرئى mer'î gibi) şekline girer. Geçişsiz masdarların tabiî, ism-i mef'ûlü olmaz.

Sülâsîler cetveli

Bütün bu semâî sülâsî masdar, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl ana vezinlerini kolay ezberlenmesi için hülâsa olarak şöyle bir cetvel hâlinde toplayabiliriz:

İsm-i mef'ûl	*İsm-i fâil*	*Masdar*	
mef'ûl مفعول	fâil فاعل	fa'l فعل	1
"	"	fi'l فعل	2
"	"	fu'l فعل	3
"	"	faal فعل	4
"	"	fial فعل	5
"	"	fa'let فعلة	6
"	"	fi'let فعلة	7

İsm-i mef'ûl	*İsm-i fâil*	*Masdar*	
"	"	fu'let فعلة	8
"	"	faâl فعال	9
"	"	fiâl فعال	10
"	"	fuâl فعال	11
"	"	feâlet فعالة	12
"	"	fiâlet فعالة	13
"	"	fuûl فعول	14
"	"	fuûlet فعولة	15
"	"	fa'lûlet فعلولة	16
"	"	fi'lân فعلان	17
"	"	fû'lân فعلان	18
"	"	faalân فعلان	19
"	"	faîl فعيل	20
"	"	faûl فعول	21
"	"	tef'âl تفعال	22
"	"	mef'il مفعل	23
"	"	mef'al مفعل	24
"	"	mef'alet مفعلة	25
"	"	mef'ilet مفعلة	26

Rübâî semâî masdar, ism-i fâili, ism-i mef'ûlü

Bu masdarın tek vezni فعلله *fa'lele*'dir. Beş harfli, birincisi kapalı, diğerleri açık, her üç hecesi de a,e vokalli bir vezindir. Hece ve harf kalıbı buna uygun olan ترجمه terceme, وسوسه vesvese, دبدبه debdebe, سلطنت saltanat, ولوله velvele, عربده arbede, قهقهه kahkaha gibi kelimeler bu vezindedir.

Bu masdarın ism-i fâili مفعلل *müfa'lil* veznindedir: مترجم mütercim, موسوس müvesvis misallerinde olduğu gibi.

Bu masdarın ism-i mefûlü ise مفعلل *müfa'lel* veznindedir: مترجم mütercem, مدبدب müdebdeb misallerinde olduğu gibi.

Şu halde bu masdarın masdar, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl tablosu şöyledir:

müfa'lel مفعلل *müfa'lil* مفعلل *fa'lele* فعلله

Sülâsî kıyasî masdarlar, ism-i fâilleri, ism-i mef'ûlleri

Bu masdarlar üçüzlü köklerden kaide ile türetilmiş masdarlardır. Türkçe aşağı yukarı fiil gövdelerine tekabül ederler. Vezinleri şunlardır:

1. افعال if'âl

Beş harfli, iki kapalı heceli, vokalle başlayan, ilk vokali i, ikinci vokali uzun a olan bir vezindir. فعل üçüzlü köküne biri başa, biri son harfin önüne iki elif ilâvesi ile yapılır. Umumiyetle geçişli, bazan geçişsiz olur. Bu kalıba uygun اجبار icbâr (جبر cebr'den), ادراك idrâk (درك derk'ten) ادخال idhâl (دخول dühûl'den) gibi masdarlar hep bu vezindedir.

ف mehmuzlarında ve misallerde bu vezin ايفال îfâl şekline geçer: ايمان îmân (أمن emn'den) ايجاد îcâd(وجود vücûd'dan), ايقاظ ikâz (يقظه yakaza'dan) misallerinde olduğu gibi.

Ecveflerde افاله ifâle (افالت ifâlet) şekline geçer: اداره idâre (دور devr'den), اجابت icâbet (جواب cevâb'dan), اقامه ikâme ve اقامت ikâmet (قيام kıyâm'dan) misallerinde olduğu gibi.

Nâkıslarda افعاء if'â' şeklinde olan bu vezin Osmanlıcada افعا if'â şekline geçer: ارضا irzâ (رضا rızâ'den), اجرا icrâ (جريان cereyân'dan), افنا ifnâ (فنا fenâ'dan) gibi.

İsm-i fâili:

İsm-i fâili مفعل *müf'il* veznindedir. *Müf'il* فعل üçüzlü kökünün başına mim ilâvesiyle yapılır. Dört harfli, kapalı iki heceli, ilk vokali u,ü, ikinci vokali i,ı olan bir vezindir. Bu kalıba uygun kelimeler bu vezindedir: مجبر mücbir (اجبار icbâr'dan), مدرك müdrik (ادراك idrâk'dan), مكرم mükrim (اكرام ikrâm'dan), مسلم müslim (اسلام islâm'dan) gibi.

Mehmuzlarda (ilk harfi hemzeli olanlarında) ve misallerde موعل *mûil* şekline geçer: مومن veya مؤمن mümin, mü'min (ايمان imân'dan), موجد mûcid (ايجاد icâd'dan) gibi.

Muzâaflarda مفل *müfill* şekline geçer: مصر musırr (اصرار isrâr'dan), مقر mukırr (اقرار ikrâr'dan) gibi.

Ecveflerde مفيل *müfîl* şekline geçer: مدير müdîr (اداره idâre'den), مشير müşîr (اشارت işaret'ten) gibi.

Nakıslarda مفعى *müf'î* şekline geçer: محى muhyî (احيا ihyâ'dan), معطى mu'tî (اعطا i'tâ'dan) gibi.

İsm-i mef'ûlü

İsm-i mef'ûlu مفعل müf'al veznindedir. müf'al فعل üçüzlü kökünün başına bir mim ilâvesiyle yapılır. Dört harfli, kapalı iki heceli, ilk vokali u,ü, ikinci vokali a,e olan bir vezindir. İsm-i fâille tek farkı son vokalin, birinde esre (ı,i), diğerinde üstün (a,e) olmasıdır. Bu kalıba uygun kelimeler bu vezindedir: مثبت müsbet (اثبات isbât'tan), مجمل mücmel (اجمال icmâl'den) gibi. İsm-i fâilden olan vezin değişiklikleri esre, üstün farkı ile aynen bunda da olur. Şöyle ki:

Mehmuzlarda (ilk harfi hemzeli olanlarında) ve misallerde موعل *mûal* şekline geçer: موجر mûcer (ايجار îcâr-أجر ecr'den), موجب mûceb (ايجاب icâb'dan) gibi.

Muzâaflarda مفل *müfall* şekline geçer: مقر mukarr (اقرار ikrâr'dan) gibi.

Ecveflerde مفال *müfâl* şekline geçer: مشار müşâr (اشارت işaret'ten), محاط muhât (احاطه ihâta'dan), مصاب musâb (اصابت isâbet'ten) gibi.

Nâkıslarda مفعا *müf'a* şekline geçer: مومى ، موما mûma (ايما imâ'dan), معطى mu'ta (اعطا i'tâ'dan) gibi.

2. تفعيل tef'îl

Fonksiyonu geçişli, kuvvetli faktitif ve isimden fiil yapmaktır. فعل üçüzlü kökünün başına bir te, son harfinden evvel bir ye getirmek suretiyle yapılır. Beş harfli; kapalı iki heceli; ilk vokali a,e, ikinci vokali uzun i (î) olan bir vezindir. Bu kalıba uygun masdarlar bu vezindedir: تشكيل teşkîl (شكل şekl'den), تحسين tahsîn (حسن hüsn'den), تأديب te'dîb (أدب edeb'den) gibi.

Nâkıslarda, mehmuzlarda (son harfi hemzeli olanlarında) ve bazı sâlimlerde bu vezin تفعله tef'ile şekline geçer: تجزيه tecziye (جزا cezâ'den), ترضيه tarziye (رضا rızâ'dan), تسويه tesviye (سوى seviy'den), تصفيه tasfiye(صفوت savfet'ten), تذكره tezkire (ذكر zikr'den), تجربه tecribe (جرب cerb'den) gibi. Bazan da تفلله tefille olur: تتمه tetimme (تمام tamâm'dan) gibi.

İsm-i fâili

İsm-i fâili مفعل *müfa''il* veznindedir. *Müfa''il* فعل üçüzlü kökünün başına bir mim ilâvesiyle yapılır. Dört harfli; üçüncü harfi şeddeli: birincisi açık, ikincisi ve üçüncüsü kapalı üç heceli; ilk vokali u,ü, ikinci vokali a,e, üçüncü vokali i olan bir vezindir. Hece ve harf durumu bu kalıba uygun kelimeler bu vezinde olur: مرتب mürettib (ترتيب tertîb'den), منقد münekkid (تنقيد tenkîd'den), موحد muvahhid (توحيد tevhîd'den), مسكن müsekkin (تسكين teskin'den) gibi.

Nâkıslarda مفعى *müfa''i* şekline geçer: مربى mürebbi (تربيه terbiye'den), مسمى müsemmi (تسميه tesmiye'den) gibi.

İsm-i mef'ulü

İsm-i mef'ûlü مفعّل *müfa''al* veznindedir. *Müfa''al* فعل üçüzlü kökünün başına bir mim ilâvesi ile yapılır. Dört harfli; üçüncü harfi şeddeli; birincisi açık, ikincisi ve üçüncüsü kapalı üç heceli; ilk vokali u,ü ikinci ve üçüncü vokali a, e olan bir vezindir. İsm-i fâil vezninden tek farkı son vokalinin a,e olmasıdır. Bu kalıba uyan kelimeler bu vezindedir: مرتب müretteb (ترتيب tertîb'den) مؤسس müesses (تأسيس tesîs'den) gibi.

Nâkıslarda مفعى *müfa''a* şeklinde olur: مجلى mücella (تجليه tecliye'den), مسمى müsemma (تسميه tesmiye'den) gibi.

3. مفاعله müfâale ve فعال fiâl:

Mânâ ve fonksiyon bakımından aynı olan bir masdarın değişik iki veznidir. Yani *fiâl müfâale*'nin bir başka şeklidir. İsm-i fâil ve ism-i mef'ûlleri de aynıdır. Bu masdarın fonksiyonu umumiyetle müşareket ve geçişsiz yapmaktır. *Müfâale* فعل üçüzlü kökünün başına mim, ilk harfinden sonra elif, sonuna da he (e), [ه ـه e veya ة،ت t] ilâvesiyle yapılır. Altı harfli; dört açık (dördüncüsü bazan kapalı, مفاعلت *müfâalet* şeklinde) heceli; ilk vokali u, ü, ikinci vokali uzun a (â), üçüncü vokali a,e, son vokali a,e olan bir vezindir. Bu kalıba uyan kelimeler bu vezindedir: محاربه muharebe (حرب harb'den), مكالمه mükâleme (كلام kelâm'dan), مناقشه münâkaşa (نقش nakş'tan), مناظره münâzara (نظر nazar'dan), مشاركت müşâreket (شركت şirket'ten) gibi. *Fiâl* ise فعل üçüzlü kökünün son harfinden evvel bir elif ilâvesiyle yapılır. Dört harfli; birincisi açık, ikincisi kapalı iki heceli; ilk vokali i, ikinci vokali uzun a (â) olan bir vezindir. Bu kalıba uygun masdarlar bu vezindedir: نفاق nifâk, نزاع nizâ' gibi.

Müfâale vezni nâkıslarda مفاعاة (مفاعات) *müfâât* şekline geçer: مجازات mücazât (جزا cezâ'dan), مساوات müsâvât (سوى seviy'den) gibi.

İsm-i fâili:

Bu masdarın her iki vezninin de ism-i fâili مفاعل *müfâil* veznindedir. *Müfâil* فعل üçüzlü kökünün başına mim, ilk harfinden sonra da elif ilâvesiyle yapılır. Beş harfli; sonuncusu kapalı üç heceli; ilk vokali u,ü, ikinci vokali uzun a (â), son vokali, ı,i olan bir vezindir. Bu kalıba uygun kelimeler bu vezindedir: محارب muhârib (محاربه muhârebe'den), مخابر muhâbir (مخابره muhâbere'den), منافق münâfık (نفاق nifâk'dan) gibi.

Muzâaflarda مفاع *müfâ''* şekline geçer: مضاد müzâdd (تضاد tezâd, ضد zıdd), مماس mümâss (تماس temâs) gibi.

Nâkıslarda مفاعى *müfâî* şeklinde olur: مساوى müsâvi (مساوات müsâvât'tan), مرائى

İsm-i mef'ûlü

İsm-i mef'ûlü مفاعل *müfâal* veznindedir. *müfâal*'in ism-i fâilden farkı son vokalinin a, e olmasıdır. مبارك mübârek (مباركه mübâreke, بركت bereket'ten), مخاطب muhâtab (مخاطبه muhâtaba, خطاب hitâb'dan) gibi kalıbı böyle olan kelimeler bu vezindedir.

Muzâaflarda ism-i fâil ile birleşir: مضاد müzâdd, مماس mümâss gibi.

4. انفعال infiâl

Fonksiyonu dönüşlü ve geçişsiz yapmaktır. İnfiâl فعل üçüzlü kökünün başına elif ve nun, son harfinden evvel bir elif ilâvesiyle yapılır. Altı harfli; birincisi ve üçüncüsü kapalı, ikincisi açık üç heceli; birinci ve ikinci vokali i, son vokali uzun a (â) olan bir vezindir. Harf ve hece durumu böyle olan masdarlar bu vezindedir: انقلاب inkilâb (قلب kalb'den), انشراح inşirâh (شرح şerh'ten), انجماد incimâd (جمود cümûd'dan), انعكاس in'ikâs (عكس aks'ten), انفساح infisâh (فسح fesh'ten) gibi.

فعل üçüzlü kökünün başına bir elif, ilk harfinden sonra bir te, son harfinden evvel bir elif ilâvesiyle yapılır. Altı harfli; birincisi ve üçüncüsü kapalı, ikincisi açık üç heceli; ilk iki vokali i, son vokali uzun a (â) olan bir vezindir. Bu kalıba uygun masdarlar bu vezindedir: انتقال intikâl (نقل nakl'den), اقتدار iktidâr (قدرت kudret'ten), ارتجاع irticâ' (رجعت ric'at'ten) gibi.

Misallerde اتعال *ittiâl* şekline geçer: اتحاد ittihâd (وحدت vahdet'ten), اتفاق ittifâk (وفق vefk'ten) gibi.

Nâkıslarda ve mehmuzlarda (son harfi hemzeli olanlarında) افتعاء *iftiâ'* (iftiâ) şeklinde olur: ابتدا ibtidâ (بدء bed', بدايت bidâyet'ten), انتها intihâ (نهايت nihâyet'ten) gibi.

Bu veznin ت 'si ص, ض, ط, ظ ile başlayan köklerde ط 'ya; ز, ذ, د ile başlayan köklerde د 'a çevrilir. Yani bu köklerde veznin zâit te'si yerine tı ve dal getirilir: اضطراب iztirâb (ضرب darb'dan), ادعا iddiâ (دعوى da'va'dan) gibi.

İsm-i fâili:

İsm-i fâili مفتعل *müftail* veznindedir. *müftail* فعل üçüzlü kökünün başına mim ve te ilâvesiyle yapılır. Beşharfli; ortadaki açık diğerleri

Ecveflerde انفيال infiyâl şekline geçer: انسياق insiyâk (سوق sevk'ten) gibi.

Nâkıslarda انفعاء infiâ' şeklinde olur: انحنا inhina (حنو 'dan) انزوا inzivâ (زوى 'dan), انجلا incilâ (جلا cilâ'dan) gibi.

İsm-i fâili

İsm-i fâili منفعل *münfail* veznindedir. *münfail* فعل üçüzlü kökünün başına *mim* ve *nun* ilâvesiyle yapılır. Beş harfli; ortadaki açık, diğerleri kapalı üç heceli; ilk vokali ü, ikincisi a,e, üçüncüsü i olan bir vezindir. منقلب münkalib (انقلاب inkilâb'dan), منشرح münşerih (انشراح inşirâh'tan), منجمد müncemid (انجماد incimâd'dan), منفسخ münfesih (انفساخ infisâh'tan), منعكس mün'akis (انعكاس in'ikâs'tan) gibi.

Muzâaflarda منفع *münfa''* şekline geçer: منشق münşakk (انشقاق inşikak'tan), منجر müncerr (انجرار incirâr'dan) gibi.

Ecveflerde منفال *münfâl* şekline geçer: منقاد münkâd (انقياد inkiyâd'dan) gibi.
Nâkıslarda منفعى münfaî şeklinde olur: منزوى mûnzevi (انزواء inzivâ'dan) gibi.
İsm-i mef'ûlü yoktur.

5. افتعال *iftiâl*

Fonksiyonu dönüşlü, geçişsiz, bâzan da geçişli yapmaktır. *İftiâl* kapalı üç heceli; ilk vokali u,ü, ikincisi a,e, üçüncüsü ı,i olan bir vezindir. Harf ve hece durumu bu kalıba uygun kelimeler bu vezindedir. مفتخر müftehir (افتخار iftihâr'dan), مختلط mühtelit (اختلاط ihtilât'tan), معتدل mu'tedil (اعتدال i'tidâl'den), منتظر müntazır (انتظار intizar'dan) gibi.

Misallerde متعل *muttail* şekline geçer: متحد müttehid (اتحاد ittihâd'dan) متفق müttefik (اتفاق itifâk'tan) gibi.

Ecveflerde مفتال *müftâl* şekline geçer: مختار muhtâr (اختيار ihtiyâr'dan), معتاد mu'tâd (اعتياد i'tiyâd'dan), مشتاق müştâk (اشتياق iştiyâk'tan), محتاج muhtâc (احتياج ihtiyâc'dan) gibi.

Muzâaflarda مفتل *müftall* şekline geçer: مضطر muztarr (اضطرار iztirâr'dan), مشتق müştakk (اشتقاق iştikâk'tan) gibi.

Nâkıslarda مفتعى *müftaî* şeklinde olur: مبتدى mübtedî (ابتداء ibtidâ'dan) منتهى müntehî (انتهاء intihâ'dan) gibi.

İsm-i mef'ûlü

İsm-i mef'ûlü مفتعل *müfteal* şeklindedir. *müfteal* فعل üçüzlü kökünün başına mim ve ilk harfinden sonra te ilâvesiyle yapılır. Beş harfli; ortadaki kapalı, diğerleri açık üç heceli; ilk vokali u,ü, ikincisi a,e, üçüncüsü a,e olan bir vezindir. Bu kalıba uygun kelimeler bu vezindedir: منتخب müntehab (انتخاب intihâb'dan), مقتبس muktebes (اقتباس iktibâs'tan) gibi.

Misallerde متعل mütteel şekline geçer: متحد müttehed (اتحاد ittihâd'dan), متفق müttefak (اتفاق itifâk'tan) gibi.

Ecveflerde ve muzâaflarda ism-i fâille birleşir: محتاج muhtâc ve مشتق müştakk gibi.

6. تفعل tefe''ül

Fonksiyonu umumiyetle *tef'îl*'in dönüşlüsünü yapmaktır. Bâzan da geçişli yapar. Bir de geçici hâl ve devam bildirir. *Tefe''ül* فعل üçüzlü kökünün başına bir te ilâvesiyle yapılır. Dört harfli; üçüncü harfi şeddeli; birincisi açık, diğerleri kapalı üç heceli; ilk vokali a,e ikinci vokali a,e, üçüncü vokali u,ü olan bir vezindir. Hece ve harf durumu bu kalıpta olan masdarlar bu vezindedir تكبر tekebbür (كبر kibr'den) تدرس tederrüs (درس ders'ten), تشكل teşekkül (شكل şekl'den), تخطر tahattür (خطور hutûr'dan), تحقق tahakkuk (حقيقت hakikat'ten), gibi.

Nâkıslarda ve mehmûzlarda (üçüncü harfi hemze olanlarında) تفعى tefe''î şekline geçer: توقى tevakki (وقايه vikâye'den), تمنى temennî (منيه münye'den), تجزى tecezzî (جزء cüz'den) gibi.

İsm-i fâili

İsm-i fâili متفعل *mütefa'il* veznindedir. *Mütefa''il* فعل üçüzlü kökünün başına mim ve te ilâvesiyle yapılır. Beş harfli; dördüncü harfi şeddeli; ilk ikisi açık, üçüncüsü ve dördüncüsü kapalı dört heceli; ilk vokali ü,u, ikinci vokali a,e, üçüncü vokali a,e, son vokali e,i, olan bir vezindir. Bu kalıptaki kelimeler bu vezindedir: متشكل müteşekkil (تشكل teşekkül'den), متكبر mütekkebbir (تكبر tekebbür'den), متيقظ müteyakkız (تيقظ teyakkuz'dan) gibi.

Nâkıslarda ve mehmûzlarda (üçüncü harfi hemze olanlarında) متفعى *mütefa'î* şeklinde olur: متجزى mütecezzi (تجزى tecezzî'den), متأنى müteennî (تأنى teennî'den) gibi.

İsm-i mef'ûlü:

İsm-i mef'ûlü متفعل *mütefa''al* veznindedir. *mütefa''al* فعل üçüzlü kökünün başına mim ve te ilâvesiyle yapılır. Beş harfli; dördüncü harfi şeddeli, ilk ikisi açık, üçüncüsü ve dördüncüsü kapalı dört heceli: ilk vokali u,ü, ikinci vokali a,e, üçüncü vokali a,e, son vokali a,e olan bir vezindir: متيمن müteyyemmen (تيمن teyemmün'den, aslı ism-i fâil müteyyemmin olup galat olarak ism-i mef'ûl şekline sokulmuştur) gibi. Az kullanılır.

Nâkıslarda متفعى mütefa''a şeklinde olur: متمنا، متمنى mütemenna (تمنى temennî'den), متوفا، متوفى müteveffa (توفى، وفات vefât'tan),

7. تفاعل tefâül

Tef'îl'in dönüşlüsünü yapar, geçişli, geçişsiz, müşareket olabilir, bilmezlikten gelme

ve öyle görünme ifade eder. tefâül فعل üçüzlü kökünün başına te, ilk harfinden sonra da elif ilâvesiyle yapılır. Beş harfli; ilk ikisi açık, sonuncusu kapalı üç heceli; ilk vokali a,e, ikinci vokali uzun a (â), üçüncü vokali u,ü olan bir vezindir. Bu kalıptaki bu kelimeler bu vezindedir: تمایل temâyül (میل meyl'den), تکامل tekâmül (کمال kemâl'dan), تجاهل tecâhül (جهل cehl'den), تطابق tetâbuk (طبق tıbk'tan) gibi.

Muzâaflarda تفاع tefâ'' şekline geçer: تضاد tezâdd (ضد zıdd'dan), تماس temâss (مس mess'ten) gibi.

Nâkıslarda تفاعی tefâî şekline geçer: تداوی tedâvî (دوا devâ'dan), تناهی tenâhî (نهایت nihâyet'ten), gibi.

İsm-i fâili:

İsm-i fâili متفاعل *mütefâil* veznindedir. *Mütefâil* فعل üçüzlü kökünün başına mim ve te, ilk harfinden sonra elif ilâvesiyle yapılır. Altı harfli; ilk üçü açık, sonuncusu kapalı dört heceli; ilk vokali u,ü; ikinci vokali a,e; üçüncü vokali uzun a (â), son vokali ı,i olan bir vezindir. Bu kalıptaki kelimeler bu vezindedir: متمایل mütemâyil (تمایل temâyül'den), متکامل mütekâmil (تکامل tekâmül'den), متجانس mütecânis (تجانس tecânüs'ten) gibi.

Müzâaflarda متفاء *mütefâ''* şekline geçer: متضاد mütezâdd (تضاد tezâdd'dan), متحاب mütehâbb (حب hubb'dan) gibi.

Nâkıslarda متفاعی *mütefâî* şeklinde olur: متداوی mütedâvî (تداوی tedâvî'den), متساوی mütesâvî(تساوی tesavî'den) متباق mütebâkî (تباق tebâkî'den), متناهی mütenâhî (تاهی tenahî'den) gibi.

İsm-i mef'ûlü

İsm-i mef'ûlü متفاعل *mütefâal* veznindedir. *mütefâal* فعل üçüzlü kökünün başına mim ve te, ilk harfinden sonra elif ilâvesiyle yapılır. Altı harfli; ilk üçü açık, sonuncusu kapalı dört heceli; ilk vokali u,ü, ikinci vokali a,e, üçüncü vokali uzun a (â), son vokali a,e olan bir vezindir: متداول *mütedâvel* (تداول tedâvül'den) gibi. Çok az kullanılır.

Muzâaflarda ism-i fâille birleşir: متحاب mütehâbb, متضاد mütezâdd gibi.

8. استفعال istif'âl

Geçişli, geçişsiz, dönüşlü yapar; istek, sayma ve çareye bakma bildirir. *İstif'âl* فعل üçüzlü kökünün başına elif, sin ve te, son harfinden önce elif getirmek suretiyle yapılır.

Yedi harfli; kapalı üç heceli; birinci ve ikinci vokali i, son vokali uzun a (â) olan bir vezindir. Harf ve hece durumu bu kalıba uyan masdarlar bu vezindedir. استحصال istihsâl (حصول husûl'dan), استحقار istihkâr (حقارت hakâret'ten), استنتاج istintâc (نتیجه netîce'den), استنطاق istintâk (نطق nutk'tan), استقرار istikrâr (قرار karâr'dan), استمداد istimdâd (مدد meded'den) gibi.

vav'lı misallerde استیفال istîfal şekline geçer: استیضاح istîzâh (وضوح vuzûh'tan), استیجاب isticâb (وجوب vücûb'dan) gibi.

Mehmuzlarda da (ilk harfi hemzeli olanlarda) استیفال *istîfâl* şekline geçebilir: استیذان istîzân (أذن izn'den), استیجار istîcâr (أجر ecr'den), استیناس istînâs (أنس üns'ten), gibi. Veya bunlarda asıl hemzeli şekillerde kalabilir: استئذان isti'zân, استئجار isti'câr, استئناس isti'nâs gibi.

Ecveflerde استفاله (استفالت) *istifâle (istifâlet)* şekine geçer: استفاده istifâde (فائده fâide'den) استعانه istiâne (عون avn'dan), استراحت istirâhat (راحت râha'tan) gibi. Bâzı ecveflerde değişiklik olmayabilir: استجواب isticvâb (جواب cevâb'dan) gibi. Fakat bunun asıl ecvefi استجابه isticâbe (جواب cevâb'dan)'dır. *İsticvâb* galattır.

Nâkıslarda ve mehmuzlarda (son harfi hemze olanlarında) استفاء isti'fâ (isti'fâ') şeklindedir: استعفا istifâ (عفو afv'den), استبقا istibka (بقا ، بقاء bekâ'dan), استیلا istilâ (ولی vely'den), استهزا istihzâ (هزاء heza'dan gibi.

İsm-i fâili:

İsm-i fâili مستفعل *müstef'il* veznindedir. *Müstef'il* فعل üçüzlü kökünün başına mim, sin ve te ilâvesiyle yapılır. Altı harfli; kapalı üç heceli; ilk vokali u,ü, ikinci vokali a,e, üçüncü vokali ı,i, olan bir vezindir. Bu kalıptaki kelimeler bu vezindedir: مستحصل müstahsil (استحصال istihsâl'den), مستهلك müstehlik (استهلاك istihlâk'ten), مستنكف müstenkif (استنكاف istinkâf'tan), مستنطق müstantik (استنطاق instintâk'dan) gibi.

Ecveflerde مستفیل *müstefîl* şekline geçer: مستفید müstefîd (استفاده istifâde'den), مستقیم müstakîm (استقامت istikâmet'ten), gibi.

Muzâaflarda مستفع *müstefi''* şekline geçer: مستقر müstakırır (استقرار istikrâr'dan), مستبد müstebidd (استبداد istibdâd'dan), مستقل müstakill (استقلال istiklâl'den) gibi.

Nâkıslarda ve mehmûzlarda (son harfi hemze olanlarında) مستفعی *müstef'î* şekline geçer: مستولی müstevlî (استیلا istîlâ'dan), مستغنی müstağnî (استغنا istiğnâ'dan), مستهزی müstehzî (استهزا istihzâ'dan) gibi.

İsm-i mef'ûlü:

İsm-i mef'ûlü مستفعل *müstef'al* veznindedir. *müstef'al* فعل üçüzlü kökünün başına mim, sin ve te ilâvesiyle yapılır. Altı harfli; kapalı üç heceli; ilk vokali u,ü, ikinci vokali a,e, son vokali a,e olan bir vezindir. Bu kalıba uygun kelimeler bu vezindedir: مستقبل müstakbel (استقبال istikbâl'den), مستحضر müstahzar (استحضار istihzâr'dan), مستحكم müstahkem, (استحكام istihkâm'dan) gibi.

Ecveflerde مستفال müstefâl şekline geçer: مستشار müsteşâr (استشاره istişâre'den), مستفاد müstefâd (استفاده istifâde'den), مستعار müsteâr (استعاره istiâre'den), مستجاب müstecâb (استجابه isticâbe'den) gibi.

Muzâaflarda مستفل *müstefall* veya مستفع *müstefa''* şekline geçer: مستقر müstakarr (استقرار istikrâr'dan), مستحق müstahakk (استحقاق istihkâk'dan), مستدل müstedall (استدلال istidlâl'den) gibi.

Nâkıslarda مستفعى *müstef'a* şeklinde olur: مستثنى ،مستثنا müstesnâ (استثنا istisnâ'dan), istisnâ'dan), مستولى ، مستولا müstevlâ (استيلا istîlâ'dan), gibi.

9. افعلال if'ilâl

Fonksiyonu geçişsiz yapmaktır. Hıç geçişli olmaz. *İf'ilâl* فعل üçüzlü kökünün başına üçüzlü kökünün başına elif, sonuna elif ve lâm ilâvesiyle yapılır. Bu ilâve lâm فعل 'deki lâm'in tekrarıdır. Yani örneklerde de üçüzlü kökün son harfi bu vezinde tekrar edilir. *İf'ilâl* altı harfli; birinci ve üçüncüsü kapalı, ikincisi açık üç heceli; ilk vokali i, ikinci vokali i, son vokali uzun a (â) olan bir vezindir: اغبرار iğbirâr "tozlu olmak, gücenmek" (غبار gubâr'dan), اصفرار isfirâr "sararmak" (صفرت sufret'ten), احمرار ihmirar "kızarmak" (حمرت humret'ten) gibi.

İsm-i fâili:

İsm-i fâili مفعل *müf'all* veznindedir. *müf'all* فعل üçüzlü kökünün başına bir mim ilâvesiyle yapılır. Dört harfli; son harfi şeddeli; kapalı iki heceli; ilk vokali u,ü, ikinci vokali a,e olan bir vezindir: مغبر muğberr (اغبرار iğbirâr'dan) gibi.

İsm-i mef'ûlü yoktur.

★

Bunlardan başka sülâsî kıyâsî üç masdar daha vardır. Vezinleri افعيلال، افعوال ، افيلال 'dir. Fakat bunlar Türkçede kullanılmaz.

Sülâsî kıyâsîler cetveli

Görülüyor ki bu masdarların ism-i fâilleri ile ism-i mef'ûlleri arasında sadece son vokalin esre (ı,i) veya üstün (a,e) olması farkı vardır.

Demek ki sülâsî sıyâsî masdar, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl ana vezinlerinin tablosu şöyledir:

İsm-i mef'ûl		*İsm-i fâil*		*Masdar*		
müf'al	مفعل	müf'il	مفعل	if'âl	افعال	1
müfâ''al	مفعل	müfa''il	مفعل	tef'îl	تفعيل	2
müfâal	مفاعل	müfâil	مفاعل	müfâale	مفاعله	3
				fiâl	فعال	
yoktur		münfail	منفعل	infiâl	انفعال	4
müfteal	مفتعل	müftail	مفتعل	iftiâl	افتعال	5
mütefa''al	متفعل	mütefa''il	متفعل	tefe''ül	تفعل	6
mütefâal	متفاعل	mütefâil	متفاعل	tefâül	تفاعل	7
müstef'al	مستفعل	müstef'il	مستفعل	istif'âl	استفعال	8
yoktur		müf'all	مفعل	if'ilâl	افعلال	9

Rubâî kıyâsî masdarlar, ism-i fâilleri

Rübâî kıyasî masdarlar dördüzlü köklerden kaide ile türetilmiş masdarlardır. Çok az kullanılırlar, örnekleri çok azdır. İsm-i mef'ûlleri kullanılmaz. Bu masdarların üç vezni vardır:

1. تفعلل *tefa'lül*

tefa'lül فعلل dördüzlü kökünün başına bir te ilâvesiyle yapılır. Beş harfli; birincisi açık diğerleri kapalı üç heceli; ilk vokali a,e, ikinci vokali a,e, üçüncü vokali u,ü olan bir vezindir. Bu kalıptaki kelimeler bu vezindedir: تسلسل teselsül (سلسله silsile'den), تبصبص tabasbus (بصبصه basbasa'dan), تذبذب tezebzüb (ذبذبه zebzebe'den), توسوس tevesvüs (وسوسه vesvese'den), تزلزل tezelzül (زلزله zelzele'den) gibi.

İsm-i fâili:

İsm-i fâili متفعلل *mütefa'lil* veznindedir. *mütefa'lil* فعلل dördüzlü kökünün başına mim ve te ilâvesiyle yapılır. متفعل mütefa'il'e paralel, onun dördüzlüsü durumundadır. Altı harfli ; ilk ikisi açık, diğerleri kapalı dört heceli; ilk vokali, u,ü, ikinci vokali a,e, üçüncü vokali ı,i olan bir vezindir: متسلسل müteselsil (تسلسل teselsül'den), متبصبص mutabasbıs (تبصبص tabasbus'tan), متذبذب mütezebzib (تذبذب tezebzüb'den), متوسوس mütevesvis (توسوس tevesvüs'ten), متزلزل mütezelzil (تزلزل tezelzül'den) gibi.

yorlardı. Arap harfleri girdikten sonra Uygur harfleri bir müddet daha kullanılmış, yavaş yavaş kullanıştan düşerek sonunda yerini tamamiyle Arap harflerine bırakmış, böylece Arap harfleri tam bir umumî alfabe hâline gelmiştir. Bu geçiş devresinde Uygur ve Arap harfleri bir müddet çifte alfabe olarak aynı Türk muhitinde yan yana kullanılmış olduğu gibi, aynı eserde satırların alt alta bir Uygur, bir de Arap harfleri ile yazıldığı da olmuş, böylece bir intikal devresinin bütün safhalarından geçilmiştir. Bu geçiş devri Eski Türkçenin sonları ile yeni yazı dillerinin başlarını içine alır. Demek ki Arap harfleri yazı dili devresi olarak Eski Türkçenin sonları ile yeni yazı dili devrelerinde; yani, Kuzey-doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi devrelerinde kullanılmıştır. Türkçenin en geniş sahalara yayılmış bulunan bu büyük devrelerinin bütün mahsullerinden başka, Eski Türkçenin bu devrelerdeki bazı istinsahları da Arap harflidir. Türkçenin gerek saha, gerek zaman bakımından en çok kullanılmış umumî alfabesi olan bu alfabe, nihayet 1928'de Lâtin harflerinin kabulû ile târihe karışmıştır. Bu alfabenin Türkiye dışındaki bazı Türk zümrelerinde bugün bir parçalama ve gerilik unsuru olarak hâlâ muhafazaya çalışıldığı görülmekte ise de bunun Türk yazı sisteminin umumî gidişi yanında hiç bir kıymeti yoktur. Arap harfleri Türkçe için artık çoktan tarihin malı olmuştur.

Türkler tarafından çok uzun zaman ve geniş ölçüde kullanılmış olmasına rağmen Arap harfleri Türkçe için hiç de elverişli bir yazı vasıtası değildi. Bu alfabede Türkçe için bir yandan lüzumundan fazla bir konsonant kalabalığı, öte yandan birkaç konsonantı bir tek işaretle karşılamak gibi yetersizlikler vardı. Vokal işaretleri ise, Türkçenin zengin vokal sistemini karşılamaktan çok uzaktı. Türkçenin iki veya dört vokali için bir tek harfi olduğu düşünülürse bu alfabenin Türkçe bakımından nasıl yetersiz olduğu kolayca anlaşılır.

Şekil bakımından da Arap harfleri, iyi bir yazı vasıtası olmaktan çok uzaktır. Harflerin başta, ortada ve sonda ayrı ayrı şekillere girmeleri yüzünden büyük bir işaret kalabalığı ile karşılaşılır. Birçok harflerin şekillleri, gövdeleri aynı olup bunlar sâdece noktaları ile birbirinden ayrılmaktadır. Harflerin bazıları sondan bitişmezler. Bu yüzden kelimeler ortalarından bölünür ve yazı içinde şekil bütünlüğü taşımazlar. Büyük harf, küçük harf gibi harf şekilleri, dolayısiyle belirtici unsurları da yoktur. Bütün bunlar bir alfabe için kusur sayılırlar. Bu kusurlardan bazıları bu alfabenin mütekâmil bir alfabe olmadığını gösterecek kadar büyüktür. Enver Paşa zamanında bir aralık harflerin kelimede ayrı ayrı yazılmasına teşebbüs edilmiş; fakat, bu sistem tutunmamıştır.

Eski yazının imlâ an'anesi de Türkçeye hiç bir zaman uygun olmamıştır. Bu, alfabe ile ilgili bir kusur olmamakla beraber Türkçeye uygun bir imlânın kurulamamış olması da herhâlde Arap harfli yazının lehine kaydedilecek bir nokta değildir. Gerek bu kusurlu, sistemsiz ve gelişi güzel imlâ, gerek Arap harflerinin uygunsuzluğu ve yetersizliği Türkçeyi asırlarca yarısı yazılıp yarısı yazılmayan, yazılan kısımları da tam sarih olmayan bir dil hâlinde tutmuştur. Bu yüzden Türkçenin tarihî gelişme seyrini takip ederken büyük güçlüklerle karşılaşmaktayız.

Eski yazı, Arap harfleri sağdan sola doğru yazılır. Eski yazı daha çok el yazısıdır. Bu yazının *nesih, rik'a, ta'lik, sülüs, divânî, reyhânî, kûfî, siyâkat* gibi çeşitleri vardır. Türkiye'de Osmanlılarda kullanılan umumî kitap yazısı nesih yazısına dayanır, umumî el yazısı ise rik'a yazısıdır. Eski yazma eserlerde, fermanlarda, resmî kayıtlarda, kitâbe ve levhalarda ve bazı basma eserlerde, başta ta'lik, sülüs ve divânî olmak üzere, diğer yazı çeşitleri de bol bol kullanılmıştır. Umumî kitap ve

el yazısındaki şekilleri ile Arap harfleri şunlardır:

Alfabe

Kitap yazısı

Transkripsiyonu	Sonda (Sağdan bitişik)	Ortada (Her iki taraftan bitişik)	Başta (Soldan bitişik)	Harfler	İsimleri	Karşılıkları
ʾ, a, e	ـا	ـا	ا	ا	elif	a, e
b	ـب	ـبـ	بـ	ب	be	b
p	ـپ	ـپـ	پـ	پ	pe	p
t	ـت	ـتـ	تـ	ت	te	t
s̱	ـث	ـثـ	ثـ	ث	se	s
c	ـج ـج	ـجـ ـجـ	جـ	ج	cim	c
ç	ـچ ـچ	ـچـ ـچـ	چـ	چ	çim, çe	ç
ḥ	ـح ـح	ـحـ ـحـ	حـ	ح	ha	h
ḫ	ـخ ـخ	ـخـ ـخـ	خـ	خ	ḫı	h
d	ـد	ـد	د	د	dal	d
ẕ	ـذ	ـذ	ذ	ذ	zel	z
r	ـر	ـر	ر	ر	re	r
z	ـز	ـز	ز	ز	ze	z
j	ـژ	ـژ	ژ	ژ	je	j
s	ـس	ـسـ	سـ	س	sin	s
ş	ـش	ـشـ	شـ	ش	şin, şın	ş
ṣ	ـص	ـصـ	صـ	ص	sat	s
ż	ـض	ـضـ	ضـ	ض	dat	z, d
ṭ	ـط	ـطـ	طـ	ط	tı	t
ẓ	ـظ	ـظـ	ظـ	ظ	zı	z
ʿ	ـع	ـعـ	عـ	ع	ayın	ʿ , ʾ
ġ, ḡ	ـغ	ـغـ	غـ	غ	gayın	ġ, ḡ (ḡı)
f	ـف	ـفـ	فـ	ف	fe	f
ḳ	ـق	ـقـ	قـ	ق	kaf	ḳ
k, g, ñ	ـك	ـكـ	كـ	ك	kef	k, g, n (ñ)
l	ـل	ـلـ	لـ	ل	lam	l

2. فعلان *fa'lân*

حيران hayrân, سكران sekrân, عطشان atşân gibi sıfatlar bu vezindedir.

3. فعيل *faîl*

رذيل rezîl, اصيل asîl, صغير sağîr حليم halîm, شرير şerîr, جسيم cesîm, عظيم azîm, اديب edîb, انيس enîs gibi sıfatlar bu vezindedir.

Nâkıslarda *faî* şekline geçer: قوى kavî, شقى şakî, غبى gabî, دنى denî, غنى ganî, صبى sabî gibi.

Mübâlaga sigası

Bunlar mübalaga isimleridir. Başlıca vezinleri şunlardır:

1. فعال *fa''âl*

جبار cebbâr, خطاط hattât, عياش ayyaş, سيار seyyâr, صياد sayyâd, حمال hammâl, غدار gaddâr gibi kelimeler bu vezindedir. Bu vezindeki bazı kelimeler görüldüğü gibi mübalaga mânâsı taşımazlar.

Nâkıslarda *fa''â' (fa''â)* şekline geçer: سقا sakkâ (saka) gibi.

2. فعاله *fa''âle*

علامه allâme, فهامه fahhâme gibi mübalaga isimleri bu vezindedir.

3. فعول *faûl*

صبور sabûr, غيور gayûr, ولود velûd, صموت samût, شكور şekûr gibi kelimeler bu vezindedir.

4. فعال *fuâl*

شجاع şücâ' gibi mübalaga bildiren isimler bu vezindedir.

5. فعيل *fi''îl*

صديق sıddîk, شرير şirrîr gibi mübalaga bildiren isimler bu vezindedir.

6. مفعيل *mif'îl*

مسكين miskîn gibi mübalaga isimleri bu vezindedir.

7. فعيل *faîl*

عليم alîm, رحيم râhîm, كريم kerîm gibi Allah'ın vasıfları bu vezindedir. faîl veznindeki sıfatlar Allahın vasıflarında mübalaga ifade ederek mübalaga ismi, mübalaga ifade etmeyince de sıfat-ı meşebbehe olurlar.

8. مفعال *mif'âl*

معمار mi'mâr gibi kelimeler bu vezindedir. mi'mâr kelimesi mübalaga ifade etmez.

İsm-i tafdîl

İsm-i tafdîl büyültme ismidir. Bu kelimeler daha çok veya en çok ifadeleriyle büyültme ve aşırılık ifade ederler. Bir vezni vardır: افعل *ef'al.* Sıfat-ı müşebbehe vezni olarak *ef'al* renk veya kusur ismi yapan vezindir. Büyültme ifade edince ism-i tafdîl vezni olur. Büyültme ifade eden اكبر ekber, اعظم a'zam, اصغر asgar, اجهل echel gibi kelimeler bu vezindedir.

Muzâaflarda افل *efell* şekline geçer: اشد eşedd (شديد şedîd, شدت şiddet), اشر eşerr (شرير şerir, شرت şirret) gibi.

Nâkıslarda *ef'â* şekline geçer: اقوى akvâ (قوى kavî), اعلى، اعلا a'lâ (على alî), اولى، اولا evlâ (ولى velî) gibi.

İsm-i tasgîr

İsm-i tasgir küçültme ismidir. Küçültme isimleri Türkçede az kullanılırlar. Üç vezni vardır:

1. فعيل *fuayl*

عبيد ubeyd (عبد abd) gibi kelimeler bu vezindedir.

2. فعيعل *fuay'il*

عويلم uveylim (عالم âlem) gibi kelimeler bu vezindedir.

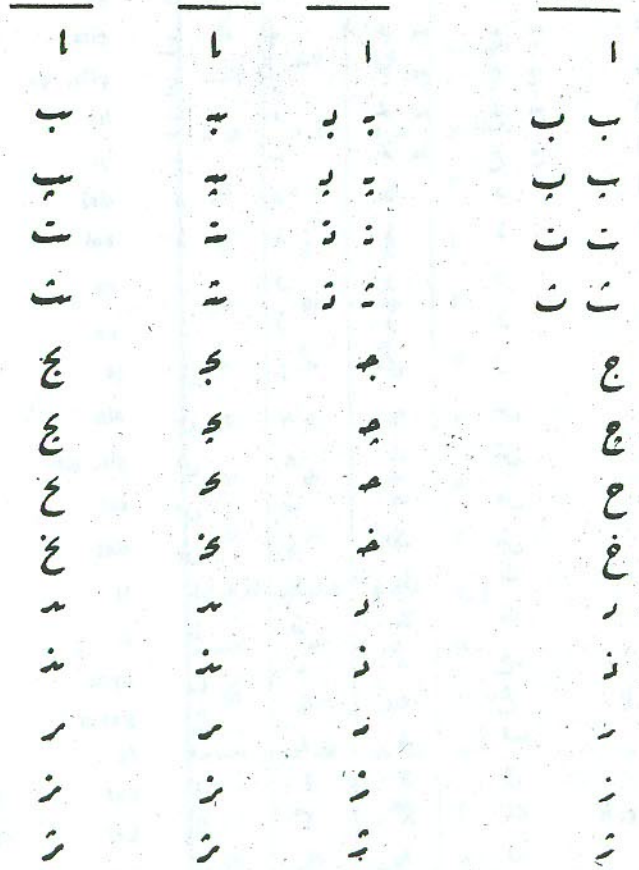
3. فعيعيل *fuay'îl*

قنيديل kuneydîl (قنديل kandil) gibi kelimeler bu vezindedir.

Transkripsiyonu	Sonda (Sağdan bitişik)	Ortada (Her iki taraftan bitişik)	Başta (Soldan bitişik)	Harfler	İsimleri	Karşılıkları
m	ـم ـم	ـمـ	مـ	م	mim	m
n	ـن	ـنـ	نـ	ن	nun	n
v,o,ö,u,ü	ـو	ـو	و	و	vav	v, o, ö, u, ü
h, e, a	ـه	ـهـ ـهـ	هـ	ه	he	h, e, a
y, ı, i	ـى	ـيـ	يـ	ى	ye	y, ı, i

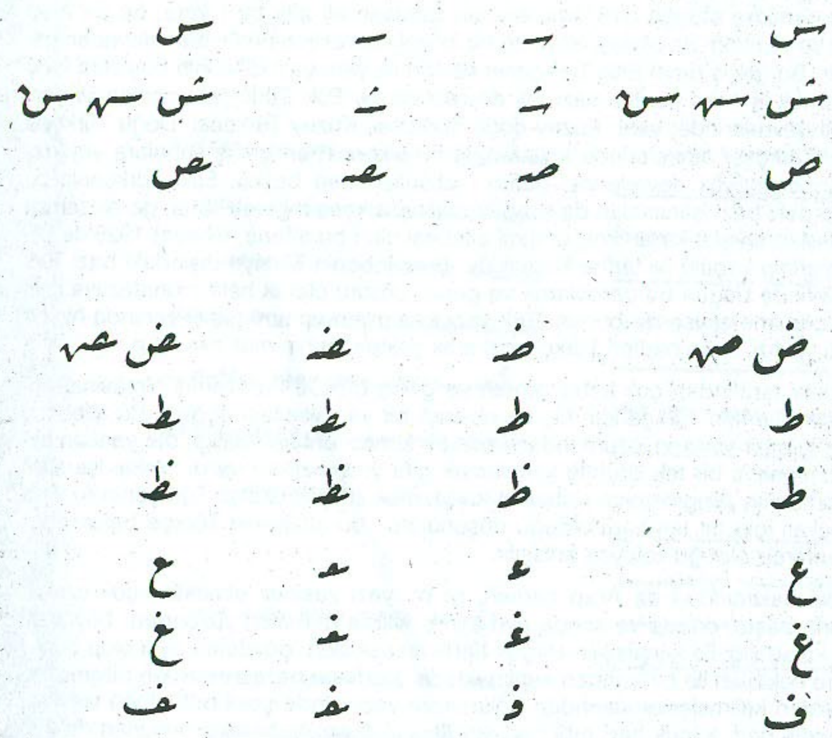
El yazısı

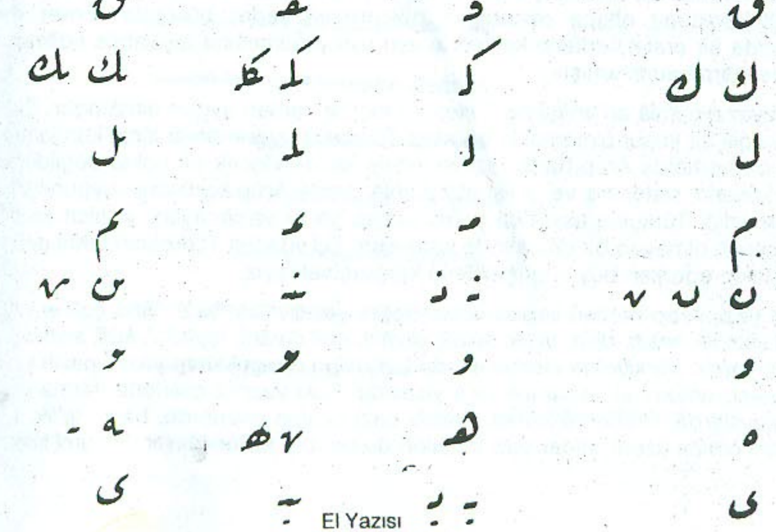
Sonda	Ortada	Başta	Harfler

Alfabe kitap yazısı

Sonda	Ortada	Başta	Harfler

El Yazısı

Misallerde *mîfâl* şekline geçer: ميزان mîzân (وزن) gibi.

3. مفعله *mif'ale*

منقله minkale (نقل)، مروحه mirvaha (ريح) gibi kelimeler bu vezindedir.

Muzâaflarda *mifalle* şekline geçer: مقطه mıkatta (قط katt) gibi. Nakıslarda mif'âl olur: مرآت mir'ât (رؤيت) gibi.

Müennes, müzekker

Arapça kelimelerin müennesliği ve müzekkerliği vardır. Yukarıdan beri gördüğümüz mevcut vezinler umumiyetle müzekkerdir. Bunlara yuvarlak t ة (Türkçede ه e, a) ilâve edilerek müennesleri yapılır: كاتب kâtib — كاتبه kâtibe, معلم muallim — معلمه muallime, مجروح mecrûh — مجروحه mecrûha, عسكرى askerî — عسكريه askeriyye (askeriye), حربى harbî-حربيه harbiyye (harbiye), مليح melîh — مليحه melîha gibi.

Demek ki sondaki bütün zâit t ة 'ler (Türkçede(ت t, ه e) müenneslik alâmetidir. Sonu böyle olan masdarlar tabiî hep müennestir.

İkinci müenneslik alâmeti sondaki zâit elif'tir: دنيا dünyâ, دعوى da'va kelimelerinde olduğu gibi.

Bunlardan başka aşağıdaki iki veznin müennesi de vezinle yapılır:

İsm-i tafdîl افعل *ef'al*'in müennesi فعلى (فعلا) *fu'la* vezninde olur اكبر ekber — كبرى kübra, اعظم a'zam — عظمى uzma misallerinde olduğu gibi.

Sıfat-ı müşebbehe افعل *ef'al*'in müennesi فعلاء *fa'lâ* vezninde olur: احمر ahmer-حمرا hamrâ, ابيض ebyaz — بيضا beyzâ gibi.

Ayrıca harf isimleri; kadın isimleri; çokluklar; شمس şems, نار nâr, نفس nefs, يد yed kelimeleri; çift uzuv isimleri; memleket, şehir kabile ve kavim isimleri; ilâveli masdarlar müennes sayılırlar.

Arapça isimlerde çokluk

Arapçada hem belirli çokluk (ikilik — تثنيه tesniye), hem belirsiz çokluk (çokluk — جمع cem') vardır.

Tesniye

Tesniye اين-*eyn* veya ان-*an* ekleri ile yapılır: طرفين tarafeyn "iki taraf",

دولتان devletân "iki devlet", كاتبين kâtibeyn — كاتبان kâtibân "iki kâtib", قلمين kalemeyn-قلمان kaleman "iki kalem", ابوين ebeveyn (اب، ابو eb, ebû) "ana baba", قمرين kamereyn "ay ile güneş" misâllerinde olduğu gibi.

Çokluk

Çokluk ise iki türlüdür: جمع سالم *cem'-i sâlim* "sâlim çokluk, sağlam çokluk", جمع مكسر *cem'i-mükesser* "mükesser çokluk, kırık çokluk, vezinli çokluk".

Cem'-i sâlim

Cem'-i sâlim ek ile yapılır. Bu ekler müzekkerlerle müenneslerle ayrı ayrıdır.

Müzekkerlerde cem'i- sâlim ekleri ون-*ûn* ve ين-*în*'dir: حاضرون hâzırûn (حاضر hâzır), مأمورين me'mûrîn (مأمور me'mûr), معلمين muallimîn (معلم muallim) misallerinde olduğu gibi. Bunlardan Türkçede daha çok *-in*'li çokluklar kullanılmıştır.

Müenneslerde ise cem'-i sâlim eki ات-*ât*'tır. معلمات muallimât (معلمه muallime), معجزات mu'cizât (معجزه mu'cize), حكايات hikâyât (حكياه hikâye), تأديات te'diyât (تأديه tediye) misallerinde olduğu gibi. Görülüyor ki-*ât* eki getirilince müenneslerin sonundaki e (t ve e) kalkmaktadır.

Bu ات çokluk eki çok kullanılmakta, çeşit çeşit çokluklar yapmaktadır. Şöyle ki:

İlâveli masdarlar da müennes sayıldığı için tabii bunların çoklukları da ات ile yapılır: وقوعات vukûât (وقوع vukû), طلوعات tulûât (طلوع tulû) كمالات kemâlât (كمال kemâl), تشكيلات teşkîlât (تشكيل teşkil), تدريسات tedrîsât (تدريس tedrîs), انشاآت inşâât (انشا inşâ), اجراآت icrâât (اجرا icrâ), ادخالات idhâlât (ادخال idhâl), اخراجات ihrâcât (اخراج ihrâc) gibi.

İnsan ifade etmeyen ism-i fâil ve ism-i mef'ûllerin de ات ile çokluk yapıldıkları görülür. كائنات kâinât (كائن kâin — كائنه kâine), موجودات mevcûdât (موجود mevcûd-موجوده mevcûde), معلومات ma'lûmât (معلوم ma'lûm — معلومه ma'lûme), واردات vâridât (وارد vârid — وارده vâride), مندرجات mündericât (مندرج münderic — مندرجه münderice) gibi. Tabii bu çokluklar da müennesler üzerinden yapılmaktadır.

ات çokluk eki nisbet ى'sinden sonra gelerek de çokluk yapar: حسيات hissiyât (hissiyât), فعليات fi'liyyât (fi'liyât), ادبيات edebiyyât (edebiyât) gibi. Tabiî aslında burada da ism-i mensûbun müennesi üzerinden (حسيه hissiye, فعليه fi'liye, ادبيه edebiyye gibi) çokluk yapılmakta ve sondaki müenneslik harfi dürülmektedir. ات 'in bu -iyyât

(-iyât) kullanışıyla Osmanlıcanın son devirlerinde Türkçede geniş ölçüde ilim isimleri yapılmış, böylece bu çokluk eki bir çeşit yapım eki durumunda da geçmiştir: تورکیات türkiyât "türkoloji", اجتماعیات ictimâiyât "sosyoloji", روحیات rûhiyât "psikoloji", خلقیات halkiyât "folklor" misallerinde olduğu gibi.

Sonu ات ât şeklinde biten müenneslerin, çokluklarında, bu *ât* kalkar ve yerine geçen çokluk eki başına bir ی veya و alarak یات *eyât* veya وات *evât* şekline girer: وفیات vefeyât (وفات vefât), ادوات edevât (ادات edât), صلوات salevât (صلات salât, صلوة) misallerinde olduğu gibi. Yani nâkıs köklerin, و ve ی 'leri burada meydana çıkmaktadır.

فعلة fa'let (فعله fa'le), فعلة fi'let (فعله fi'le), فعلة fu'let (فعله fu'le) veznindeki kelimeler son harflerini atıp ات ekini alırken, çok defa, ikinci harflerinin sonuna bir vokal alırlar. Şöyle ki:

fa'let (fa'le) vezni a, e vokalini alarak çokluk eki ile *faelât* şekline geçer: ضربات darebât (ضربه darbe), دفعات defeât (دفعه def'a) misallerinde olduğu gibi. Umumiyetle ecveflerde araya vokal girmez: زوجات zevcât (زوجه zevce), صیحات sayhât (صیحه sayha), misallerinde olduğu gibi.

fi'let (fi'le) vezni umumiyetle a,e vokalini, bazan ı,i vokalini alır, bazan da vokal almaz; böylece çoklukta *fielât* veya *fiilât* veyahut *i'lât* olur: خدمات hidemât, hidimât, hidmât (خدمت hidmet) misalinde olduğu gibi.

fu'let (fu'le) vezni ya u, ü, ya a,e vokalini alır, bazan da vokal almaz; böylece çoklukta *fuulât* veya *fuelât* veya *fu'lât* olur: ظلمات zulumat, zulemât, zulmât (ظلمت zulmet); شبهات şübühat, şübehât, şübhât, (شبهه şübhe); شعبات şuubat, şuebât, şu'bât (شعبه şu'be) misallerinde olduğu gibi.

ât eki Türkçede galat olarak bazı Farsça ve Türkçe kelimelere de atlamıştır: peşînat (peşîn), gidişât (gidiş), gelirât (gelir) misallerinde olduğu gibi.

Cem'-i mükesser

Cem'-i mükesser çekimle, içten kırılma ile, yani vezinle yapılır ve vezinleri şunlardır (vezinlere misal olarak verilen çokluk şeklindeki kelimelerin teklikleri yanlarında parantez içinde gösterilmiştir):

1. افعال *ef'âl*

احکام ahkâm (حکم hükm), اشعار eş'âr (شعر şi'r), اوراق evrâk (ورق varak), اذواق ezvâk (ذوق zevk), اخلاف ahlâf (خلف halef), اخلاق ahlâk (خلق hulk), اجداد ecdâd (جد cedd), اغیار ağyâr (غیر gayr), ایام eyyâm (یوم yevm) gibi çokluklar bu vezindedir.

İlk harfi hemzelilerde *â'âl* şekline geçer: آمال âmâl (أمل emel), آثار âsâr (أثر eser), آفاق afâk (افق ufk), آلام âlâm (الم elem), آداب âdâb (ادب edeb), آبا âbâ (أب eb ، أبو ebû) gibi.

Nâkıslarda ve son harfi hemzelilerde افعاء *ef'â' (ef'â)* şekline geçer: اجزاء — اجزا eczâ'-eczâ (جزء cüz'), اعداء — اعدا a'dâ'-a'dâ (عدو adüv), آباء — آبا âbâ' - âbâ (أبو ebû, أب eb), ابناء — ابنا ebnâ'-ebnâ (ابن ibn, بنی benî, بنو bünû), اسماء — اسما esmâ'-esmâ (اسم ism, سمو sümû) gibi.

2. افعله *ef'ile*

ازمنه ezmine (زمان)، امکنه emkine (مکان mekân), اسلحه esliha (سلاح silâh), البسه elbise (لباس libas), ادویه edviye (دوا devâ) gibi çokluklar bu vezindedir.

Muzâaflarda *efille* şekline geçer: اجله ecille (جلیل celîl), ادله edille (دلیل delîl), ائمه eimme (امام imâm) gibi.

İlk harfi hemzelilerde *âfile* şekline geçer: آلهه âlihe (اله ilâh) gibi.

3. افعلا *ef'ilâ* (افعلاء *ef'ilâ'*)

اقربا akribâ (akraba, قریب karîb), اشقیا eşkıyâ (شقی şakî), اغنیا ağniyâ (غنی ganî), اولیا evliyâ (ولی velî) gibi çokluklar bu vezindedir.

Muzâaflarda *efillâ* şekline geçer: احبا ahibbâ (حبیب habîb), اطبا etibbâ (طبیب tabîb), اشرا eşirrâ (شریر şerîr) gibi.

4. افاعل *efâil*

اسافل esâfil (اسفل esfel), اکابر ekâbir (اکبر ekber), اراذل erâzil (ارذل erzel), عساکر asâkir (عسکر asker), اجانب ecânib (اجنب ecneb, اجنبی ecnebî) gibi çokluklar bu vezindedir. Görüldüğü gibi daha çok ism-i tafdîlin çokluk veznidir.

Nâkıslarda *feâî* şekline geçer: ادانی edânî (ادنی، ادنا ednâ), اعالی eâlî (اعلی، اعلا a'lâ) gibi.

5. افاعیل *efâil*

اقالیم ekâlîm (اقلیم iklîm), اساطیر esâtîr (اسطوره üstûre), اعاجیب eâcîb (اعجوبه u'cûbe), اسالیب esâlîb (اسلوب üslûb), اباریق ebârîk (ابریق ibrîk), احادیث ehâdîs (حدیث hadîs), اباطیل ebâtîl (باطل bâtıl) gibi çokluklar bu vezindedir. Hadîs ve bâtıl kelimelerinin çoklukları teklik - çokluk münasebeti bakımından diğerlerinden farklı olup bu vezin için istisnadırlar.

6. فعله *faale*

عجزه aceze (عاجز âciz), كتبه ketebe (كاتب kâtib), جهله cehele (جاهل câhil), ظلمه zaleme (ظالم zâlim), طلبه talebe (طالب tâlib), عمله amele (عامل âmil), تبعه tebaa (تابع tâbi') gibi çokluklar bu vezindedir. Görülüyor ki umumiyetle *fâil* vezninin çokluğunu yapmaktadır.

7. فعّال *fu''âl*

حكام hükkâm (حاكم hâkim), طلاب tüllâb (طالب tâlib, طلبه talebe), تجار tüccâr (تاجر tâcir), حضار hüzzar (حاضر hâzır) gibi çokluklar bu vezindedir. Bu da umumiyetle fâil'in çokluğunu yapar.

8. فعاة *fuât*

غزات guzât (غازى gâzî), قضات kuzât (قاضى kâzî, kadı), عصات usât (عاصى âsî) gibi çoklukların veznidir. Görüldüğü gibi bu da *fâil* vezninin nâkıslarının çokluk veznidir.

9. فعول *fuûl*

علوم ulûm (علم ilm), فنون fünûn (فن fenn), نفوس nüfûs (نفس nefs), قيود kuyûd (قيد kayd), اصول usûl (اصل asl), امور umûr (امر emr), فروع fürû' (فرع fer') gibi çokluklar bu vezindedir. Görülüyor ki umumiyetli üçüzlü kök masdarların çokluğunu yapmaktadır.

10. فعل *fual*

زمر zümer (زمره zümre), جمل cümel (جمله cümle), تحف tuhaf (تحفه tuhfe), قبب kubeb (قبه kubbe) gibi çokluklar bu vezindedir. Görülüyor ki umumiyetle fu'let (fu'le) vezninin çokluğudur.

Nâkıslarda *fua* şekline geçer: قرى kura (قريه karye); قوى ,قوا kuva (قوت kuvvet) gibi.

11. فعل *fi'al*

محن mihen (محنت mihnet), علل ilel (علت illet), نعم niam (نعمت ni'met), فتن fiten (فتنه fitne), قيم kıyem (قيمت kıymet), فرق firak (فرقه fırka) gibi çokluklar bu vezindedir, görülüyor ki umumiyetle *fi'let* vezninin çokluğudur.

12. فعل *fuul*

كتب kütüb (كتاب kitâb), رسل rüsül (رسول resûl), سفن süfün (سفينه sefîne) gibi çokluklar bu vezindedir.

13. فعائل *feâil*

حقائق hakâik (حقيقت hakîkat), رسائل resâil (رساله risâle), فضائل (فضيلت fazîlet), صحائف sehâif (صحيفه sahîfe) gibi çokluklar bu vezindedir.

14. فواعل *fevâil*

عواقب avâkıb (عاقبت âkibet), عوالم avâlim (عالم âlem), جوانب cevânib (جانب cânib), قواعد kavâid (قاعده kâide), شواهد şevâhid (شاهد şâhid) gibi çokluklar bu vezindedir.

15. فواعيل *fevâil*

قوانين kavânîn (قانون kânûn), فوانيس fevânîs (فانوس fânûs) gibi çokluklar bu vezindedir.

16. تفاعيل *tefâîl*

تواريخ tevârîh (تاريخ târîh), تصاوير tesâvîr (تصوير tasvîr), تماثيل temâsîl (تمثال timsâl), تسابيح tesâbîh (تسبيح tesbîh) gibi çokluklar bu vezindedir.

17. مفاعل *mefâil*

مكاتب mekâtib (مكتب mekteb), مساجد mesâcid (مسجد mescid), مساكن mesâkin (مسكن mesken), ممالك memâlik (مملكت memleket), مصالح mesâlih (مصلحت maslahat), مساطر mesâtır (مسطر mıstar) gibi kelimeler bu vezindedir.

Nâkıslarda ve son harfi hemzelilerde mefâî şekline geçer: مبانى mebânî (مبنا mebnâ), مجارى mecarî (مجرا mecrâ), مبادى mebâdî (مبدأ mebde') gibi.

Görülüyor ki bu vezin umumiyetle mimli masdar, ism-i mekân, ism i âlet gibi mimli vezinlerin çokluğunu yapmaktadır. Fakat tekliği mimli olmayan bazı kelimelerin de çokluğunu yapar: مساوى mesâvî (سوء su), محاسن mehâsin (حسن hüsn) مساعى mesâi (سعى sa'y) مكارم mekârim (كرم kerem), مزاحم mezâhim (زحمت zahmet), مظالم mezâlim (ظلم zulm) gibi. Bunlar istisna olup çokluklar tabîi burada da aslında tekliklerin mimli şekilleri üzerinden yapılmıştır.

18. مفاعيل *mefâil*

مساكين mesakin (مسكين miskîn), مجانين mecânin (مجنون mecnûn), مفاتيح mefâtih (مفتاح miftâh), مكاتب mekâtib (مكتوب mektûb), مزامير mezâmir (مزمور mezmûr), محاذير mahâzir (محذور mahzûr) gibi çokluklar bu vezindedir.

19. فعال *fial*

جبال cibâl (جبل cebel), نقاط nikât (نقطه nokta), نكات nikât (نكته nükte), كرام kirâm (كريم kerîm), عظام izâm (عظم azm "kemik") gibi çokluklar bu vezindedir.

20. افعل *ef'ül*

انجم encüm (نجم necm), انفس enfüs (نفس nefs), اعين a'yun (عين ayn "göz" gibi çokluklar bu vezindedir.

21. فعلان *fi'lân*

صبيان sıbyân (صبى sâbî), اخوان ihvan (اخى ahi, اخ ah, اخو) gibi çokluklar bu vezindedir.

22. افاعله *efâile*

اساتذه esâtize (استاد üstâz, üstâd), ابالسه ebâlise (ابليس iblîs) gibi çokluklar bu vezindedir.

23. فعلا *fuelâ*

علما ulemâ (عالم âlim), عقلا ukalâ, (عاقل âkil), حكما hükemâ (حكيم hakîm) وكلا vükelâ (وكيل vekîl), وزرا vüzerâ (وزير vezîr), غربا gurebâ (غريب garîb), فقرا fukarâ (فقير fakîr) gibi çokluklar bu vezindedir. Görülüyor ki umumiyetle faîl ve fâil vezinlerinin çokluğunu yapmaktadır.

24. فعالل *feâlil*

تراجيم terâcim (ترجمه terceme), سلاسل selâsil (سلسله silsile), دفاتر defâtir (دفتر defter) gibi kelimeler bu vezindedir. Rübâîlerin çokluk veznidir.

25. فعالى *feâla*

رعايا reâya (رعيه raiyye, رعيت raiyyet), قضايا kazâyâ (قضيه kaziyye), مزايا mezâyâ (مزيت meziyyet) gibi çokluklar bu vezindedir.

26. فعاليل *feâlîl*

قناديل kanâdil (قنديل kındîl, kandîl), دكاكين dekâkîn (دكان dükkân) gibi çokluklar bu vezindedir. Rübâî ve humâsîlerin çokluk veznidir.

27. فعلى *fa'la*

موتى mevta (ميت meyyit) gibi çokluklar bu vezindedir.

İstisnâlar

Bunlardan başka ارض arz, اهل ehl ve ليل leyl kelimelerinin çoklukları *feâlî* şeklinde olur: اراضى arâzî, اهالى ahâlî, ليالى leyâlî gibi. ليل 'in çokluğu ليل 'den başka ليال leyâl (feâl) şeklinde de olur. ماء ma' "su"ın çokluğu ise مياه miyâh şeklindedir. فم femm "ağız"in çokluğu da افواه efvâh (فوه 'den ef'âl) şeklindedir.

Arapça sayılar

Osmanlıcada eski eserlerde bilhassa tarihleri göstermek için Arapça sayılar çok kullanılmıştır. Tarihlerde senelerin zikrinde, eski eserlerin telif ve istinsah tarihlerini gösteren kayıtlarda umumiyetle Arapça sayı sözleri ile karşılaşılır. Bu gibi belirli yerler dışında Arapça sayılar Türkçede pek az kullanılmıştır.

1. Asıl sayı sıfatları şunlardır:

احد ehad, واحد vâhid		bir	عشرين	işrîn	yirmi
اثنين	isneyn	iki	ثلثين، ثلاثين	selâsîn	otuz
ثلثه، ثلاثه	selâse	üç	اربعين	erbaîn	kırk
اربعه	erbaa	dört	خمسين	hamsîn	elli
خمسه	hamse	beş	ستين	sittîn	altmış
سته	sitte	altı	سبعين	seb'în	yetmiş
سبعه	seb'a	yedi	ثمانين	semânîn	seksen
ثمانيه	semâniye	sekiz	تسعين	tis'în	doksan
تسعه	tis'a	dokuz	مائه	mie	yüz
عشره	aşere	on	الف	elf	bin

احد "bir" in dışında kalan diğer asıl sayılar daima müennestir. احد 'in müennesi احدى ihda'dır, fakat yalnız kullanılmaz, gurupta kullanılır. احدى وخمسين والف ihda ve hemsîn ve elf "bin elli bir" gibi. İki, müennes olmakla beraber احدى gibi اثنى isna şekli de vardır: اثنى عشره isna aşere "on iki" de olduğu gibi. Diğer on'a kadar olan sayıların müennesleri aslında ة (ه) 'siz olarak ثلث selâs, اربع erba', خمس hams, ست sitt, سبع seb', ثمان semân, تسع tis', عشر aşer şeklinde ise de Arapçada kullanılan bu şekiller Osmanlıcada bilhassa tek olarak pek kullanılmaz.

Sayı guruplarında küçük sayı önce, büyük sayı sonra gelir ve araya ve ilâve edilir: اربعه وعشره erbaa ve aşere "on dört" خمسه وسبعين hamse ve seb'în "yetmiş beş" تسع وخمسين والف

tis' ve hamsîn ve elf "bin elli dokuz," اثنين وستين وتسعمائه والف isneyn ve sittîn ve tis'a mie ve elf "bin dokuz yüz altmış iki" gibi.

Sıfat tamlaması şeklindeki sayılarda sıfat önce gelir ve teklikler sonlarındaki ه (ة) 'yi kaybederler. سبعمائه seb'a-mie "yedi yüz," ثمانمائه semâne-mie "sekiz yüz" gibi.

Görüldüğü gibi onlar, birler'in sonundaki -e ve -iye'yi kaldırıp -in çokluk eki eklemek suretiyle yapılırlar. Yalnız işrîn'de kök vokali değişir. Kullanışta -în yerine -ûn çokluk eki de getirilir: عشرون işrûn, ثلاثون selâsûn, اربعون erbaûn, خمسون hamsûn, ستون sittûn, سبعون seb'ûn, ثمانون semânûn, تسعون tis'ûn gibi.

2. Sıra sayı sıfatları şöyledir:

اول	evvel	birinci	سادس	sâdis	altıncı
ثانی	sânî	ikinci	سابع	sâbi'	yedinci
ثالث	sâlis	üçüncü	ثامن	sâmin	sekizinci
رابع	râbi'	dördüncü	تاسع	tâsi'	dokuzucu
خامس	hâmis	beşinci	عاشر	âşir	onuncu

Görülüyor ki sıra sayıları umumiyetle asıl sayılardan *fâil* vezni ile yapılmıştır. "bir, ilk" mânâsına gelen vâhid'i de buraya katabiliriz. Ayni zamanda حادی hâdi "birinci" şekli de vardır: حادی عشر hâdi aşer "on birinci" gibi.

Sıra sayılarında اول evvel'in müennesi اولا ûlâ'dır. Diğerlerinin müennesleri müenneslik eki ile yapılır: ثانیه sâniye, ثالثه sâlise, رابعه râbia gibi.

3. Kesir sayı sıatları da şöyledir:

نصف	nısf	yarım	سبع	sub'	yedide bir
ثلث	süls, sülüs	üçte bir	ثمن	sümn	sekizde bir
ربع	rub'	dörtte bir	تسع	tüs'	dokuzda bir
خمس	hums	beşte bir	عشر	üşr, öşr	onda bir
سدس	süds	altıda bir			

Görülüyor ki bunlar umumiyetle *fu'l* (biri *fi'l*) veznindedir.

Arapça zamirler ve edatlar

Türkçede çok kullanılmış olan ve bir kısmı bugün de kullanılan bazı Arapça tâbirlerde ve terkiplerde bir takım zamirler ve edatlar yer alıyor. Bu Arapça tabirlerin anlaşılması için onlarla ilgili zamirlerin ve edatların bilinmesi lâzımdır.

Zamirler:

1.	أنا	ene	ben	1.	نحن	nahnü	bir
2.	انت	ente	sen	2.	انتم	entüm	siz
3.	هو	hüve (müzekker)	o	3.	هم	hüm	onlar
	هی	hiye (müennes)					

Bunların beş tanesi Türkçedeki Arapça tabirlerde pek geçmez. Umumiyetle yalnız teklik üçüncü şahıs kullanılır: کما هو حقه kemâ hüve hakkuhu "hakkiyle", هو الخلاق الباق hüve'l-hallâk el-bâki "o yaratıcı bâkidir", هو الباق hüve'l-bâki "Tanrı bâki" misallerinde olduğu gibi. هوسی هوسنه hüvesi hüvesine "tıpa tıp, tıpkısı tıpkısına" gibi Türkçe tabirde de bu zamir vardır. *hû* "Allah", hû çekmek "*hû* (Allah) ismini çağırmak ve tekrarlamak", yâ hû "Allah! ya Rab!" tabirlerindeki hû Allah adı da bu zamirden gelmektedir. *yâhu* seslenme edatındaki *hu* da buradan gelmektedir.

Fakat asıl, Türkçede kullanılan Arapça tabirlerde Arapça izafet zamirleri, iyelik zamirleri çok geçerler. Onlar da şunlardır:

1.	ی		ye, yi, i	benim,	beni,	bana
2.	ك		ke, ki (müennes)	senin,	seni,	sana
3.	ه	(müzekker)	hü, hi, h (Türkçede)	onun,	onu,	ona
	ها	(müennes)	hâ	onun,	onu,	ona
	هما	(tesniye)	hümâ, himâ	onun,	onu,	ona
1.	نا		nâ	bizim,	bizi,	bize
2.	كم	(müzekker)	küm	sizin,	sizi,	size
	كن	(müennes)	kün	sizin,	sizi,	size
	كما	(tesniye)	küma	sizin,	sizi,	size
3.	هم	(müzekker)	hüm, him	onların,	onları,	onlara
	هن	(müennes)	hünne	onların,	onları,	onlara

Burada zamir vokallerinde görülen ü-i farkı eklendikleri kelimenin sonuna göredir. Zamir kesre veya ی'den sonra gelirse vokali i, diğer harf ve harekelerden sonra gelirse vokali ü olur.

Bu iyelik zamirleri ربی rabbî (یاربی yârabbi) "rabbım", سیدی seyyidi "efendim", سیدنا seyyidnâ "efendimiz", مولانا mevlânâ "efendimiz" gibi kelimelerde de görülür. Fakat bunlar Türkçedeki Arapça tabirlerde daha çok aşağıdaki edatların bir kısmı ile birleşmiş olarak bulunurlar.

Edatlar

ان hariç diğerleri harf-i cer "çekme edatı" olan bu edatları aşağı yukarı Türkçenin

son çekim edatlarına tekabül eden çekim edatlarıdır ve başlıcaları şunlardır:
الى، ان، ب، على، عن، فى، ك، ل، مع، من *ila,* ile datif ve kadar'lık ifade eden bir edattır.

ان *in* şart edatıdır: ان شاء الله in-şâ'llah (inşalâh) "Allah isterse" tabirinde olduğu gibi.

ب *bi* datif, akkuzatif, ile ve için edatıdır. "-e,-ye, ile, için" ifade eder.

على *ala, ale* "üzere, üzre, üst" mânâsında üzere 'lik ve ile'lik edatıdır.

عن *an* "-den" mânâsında ablatif ifadeli zarf edatıdır.

فى *fî* "-de, içinde, içre" mânâsında bulunma ifade eden, lokatif ifadeli zarf edatıdır.

ك *ke,* "gibi, ki" mânasında benzetme edatıdır.

ل *li* "için, sebebinden, dolayı" mânâsında sebep edatıdır.

مع *ma'a* (maa) "ile, ile, beraber, ile birlikte" mânâsında beraberlik ve vasıta edatıdır.

من *min* "-den, -den beri, -den dolayı, sebebiyle, -ce" mânâsında ablatif, süre ve sebeb ifadeli bir edattır.

Diğer Edatlar

Harf-i cer'lerden başka و، ی، ف، لا، نعم، الا ve ما edatlarını da kaydetmeliyiz.

و *ve* "için, hakkıyiçin" mânâsında ادات القسم edat-ı kasem "yemin edatıdır.

و *ve* "ve" mânâsında ise rabıt edatı, bağlama edatıdır. Normal kullanışının yanında bazı tabirlerin başına da yerleşmiştir.

ف *fe* "imdi, bu halde, öyleyse, sonra, ondan sonra" mânâsında bağlama edatıdır.

لا *lâ* "-sız, siz, değil" mânâsında menfilik edatıdır.

نعم *ni'me* "ne güzel, ne âlâ" mânâsında takdir, ünlem edatıdır:

الا *illa* (ان in "eğer", لا lâ "değil") "-den başka, aksi hâlde, hele, bilhassa, mutlaka" mânâlarında istisna edatıdır.

ما *mâ* "o şey ki, -deki, ki" mânâsında ism-i mevsûl "birleşme ismi" denen zamir, bağlama ve birleştirme edatıdır.

Arapça terkipler

Türkçede Arapça ismi tamlaması (izâfet terkibi) ve sıfat tamlaması (tavsif terkibi) da kullanılmıştır. Sıfat tamlamasına çok az başvurulmuş, bilhassa isim tamlaması çok kullanılmıştır. Bir çok şahıs adları Allah ismi ve sıfatları ile ve din kelimesiyle kurulmuş [illegible] عبد القادر Abdü'l-kâdir, عبد الحميد Abdü'l-hamîd,

حمد الله Hamdu'l-lah, شمس الدين Şemse'd-dîn, نظام الدين Nizâme'd-dîn gibi. دار الفنون dârü'l-fünûn, دار الشفقة dârü'ş-şafaka, دار العجزه dârü'l-aceze, دار المعلمين dârül-muallimîn, مدرسة القضات medresetü'l-kuzât gibi müessese adlarında da böyle isim tamlamaları görülür.

Tabii, iki isimden yapılan tamlama isim tamlaması (دار الفنون dârü'l-funûn, نورالانور nûrü'l-envâr gibi), bir sıfatla bir isimden yapılan tamlama ise sıfat tamlamasıdır (امور العسكريه umûrü'l askeriye, "askerî işler", مدينة المنوره medînetü'l-münevvere, "aydınlık şehir", حروف الشمسيه hurûfü'ş-şemsiyye "güneş harfleri", بحر الاحمر bahrü'l-ahmer "kızıl deniz" المصنفين المحققين el-müsannefînü'l-muhakkikîn gibi.)

Arapça isim tamlamasında olsun, sıfat tamlamasında olsun, Türkçedekinin aksine, tamlanan önce tamlayan sonra gelir. Tamlayanın, yani ikinci kelimenin başına ال harf-i tarifi getirilir. Bu harf-i tarifin ا'i okunmaz. ل'ı ise kendisinden sonra gelen harfin, yani tamlayanın başındaki harfin cinsine göre ya ل olarak okunur, veya kendisinden sonraki harfle benzeşerek o harf gibi okunur. ل 'ı olduğu gibi. ل okutan harflere hurûf-ı kameriye, ل'ı kendisine benzeten harflere hurûf-ı şemsiye adı verilir. Hurûf-ı şemsiye şunlardır.

ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن

Geri kalan harfler hurûf-ı kameriyedir. حروف الشمسيه hurûfü'ş-şemsiyye ve حروف القمريه hurûfü'l-kameriyye Arapça terkiplerinde bu harflerin rolü görülmektedir. (قمر ve شمس kelimelerinden biri ل 'ı okuttuğu, öbürü okutmadığı için harfleri ayırmakta bu kelimeler kullanılmıştır). Biraz yukarıda geçen terkiplere ilâve olarak kamer ve şems, ay ve güneş harflerinin tesirini şu misallerde de görebiliriz:

بالخير bi'l-hayr, بالفرض bi'l-farz, بالجمله bi'l-cümle, بالعكس bi'l-akis, بالضرور bi'z-zarûr, بالذات bi'z-zât, بالنتيجه bi'n-netîce, مع الاسف maa'l-esef, مع التأسف maa't-teessüf, مع الممنونيه maa'l-memnûniyye.

Yine yukarıdaki misallerde görüldüğü gibi terkipte birinci kelime, sonuna kısa bir vokal alarak ikinci kelimeye bağlanmaktadır. Birinci kelimenin durumunu şöyle hülâsa edebiliriz.

1. Birinci kelimenin sonuna getirilen vokal umumiyetle, normal olarak ötre (Ar. u-Türk. ü) olur: دار الايتام dârü'l-eytâm, بحر المعارف bahrü'l-maarif, امير المؤمنين emîrü'l-müminîn, خير الله Hayru'l-lâh misallerinde olduğu gibi.

2. Nisbet isimleri şeddeli ى ye ile bağlanır: ولى النعمت veliyyü'nni'met, عربى العباره arabiyyü'l-ibâre, قوى البنيا kaviyyü'l-bünye misallerinde olduğu gibi.

3. Birinci kelimenin sonundaki elif-i maksûre üstün (a,e) okunur ve doğruca bağlanır: معنى البيت ma'ne'l-beyt, الى النهاية ile'n-nihâye, على الدوام ale'd-devâm, جمادى الاولى cemâde'l-ûla misallerinde olduğu gibi.

4. Kendisinden önce من، الى، على، ف، ب (bi), ك (ke), تحت gibi edatlardan biri, veya bir tamlanan gelirse birinci kelime i ile bağlanır: بسم الله الرحمن الرحيم bi'smi-l-lâhi-r-rahmâni-r-rahîm, بهجة الحدائق فى موعظة الخلائق Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâik, ديوان لغات الترك Divânü lugâti't-türk misallerinde olduğu gibi.

5. Şeddesiz ى ile biten birinci kelime i ile bağlanır: بانى الدولة bâni'd-devlet, قاضى الحاجات kâdi'l-hâcât, حامى المعارف hâmi'l-maârif, مفتى الانام müfti'l-enâm misallerinde olduğu gibi.

6. Birinci kelimenin sonu bâzan (zaman ve mekân, yön isimlerinde) a,e,okunur: بعد الاسلام ba'de'l-islam بين الملل beyne'l-milel, قبل التاريخ kable't-târih, فوق البشر fevka'l-beşer, فوق العادة fevka'l-âde, تحت البحر tahte'l-bahr, تحت الصفر tahte's-sıfr misallerinde olduğu gibi.

7. dîn kelimesi ile yapılan şahıs ismi terkiplerde birinci kelime Türkçede keyfî olarak e,a ile bağlanır: نور الدين Nûre'd-din, نجم الدين Necme'd-din, صباح الدين Sabâha'd-din misallerinde olduğu gibi.

8. İkinci kelimenin sonunda zâit t ة(ت) ، ه e'ye çevrilir (ات çokluk ekinin t'si hâriç): حفظ الصحة hıfzu's-sıhha (صحت)، دار السعادة dârü's-saâde (سعادت)، معين السلطنة muinü's-saltana (سلطنت) misallerinde olduğu gibi.

★

Misallerde de görüldüğü gibi Arapça sıfat tamlamalarında sıfat ile isim arasında umumiyetle müenneslik ve müzekkerlik, teklik ve çokluk, harf-i tarif alıp almama bakımlarından uygunluk bulunur. Fakat Türkçede buna tam riayet edilmez.

İlâveler

Harf-i ta'rif:

Türkçeye geçmiş bulunan bazı Arapça kelimelerin başında ال haf-i tarifi saklanmıştır. Bunlarda harf-i tarifin vokali e okunur: الوداع el-vidâ (elveda), الامان el-amân, الحاصل el-hâsıl, الحاج el-hâc, السيد es-seyyid gibi.

Elif-i maksûre:

Elif-i maksûre ye'den sonra elif ile, diğer harflerden sonra ye ile yazılır: معنى ma'na, دنيا dünya gibi. Fakat bilhassa Türkçede buna pek riayet edilmez.

Farsça Unsurlar

Farsça ve Türkçedeki Farsça unsurlar

Hind-Avrupa dillerinden olan Farsça düzensiz çekimli bir dildir.Çok sâde ve kolay bir grameri vardır. Farsça unsurlar Türkçeye, bilhassa edebiyat diline çok geniş ölçüde sokulmuştur.

Farslar Arap alfabesine, başta da söylediğimiz gibi, Farsçada bulunan fakat Arapçada olmayan p,ç,j,g harfleri için be, cim, re, ve kef gövdelerine üçer nokta ve keşide ilâve ederek. پ، چ، ژ، گ harflerini katmışlardır. Vokallerin imlâsında Arapça gibi Farsçanın da yalnız uzun vokalleri yazılmış, kısa vokalleri yazılmamıştır.

Arapça unsurlar gibi Farsça unsurlar da Türkçede bir takım söyleyiş değişikliklerine uğramıştır. Farsçada kısa ve uzun olarak üç ilâ beş vokal vardır. Kısa olarak üç vokal vardır: a,i,u. Uzun olarak da bunların uzunları olan a,i,u, ve i ile u'nun ikinci şekilleri durumunda olan e,o vokalleri vardır: bar, man, şikast, dil, pusar, çun, du, agar, mard, panc, dard, şayad, cang, rang, madar, guft, dur, mur, duhtar, gul, pir, tir, şir "süt", şer "arslan", ser, şôr, zor, hörşid, yar-i can misallerinde olduğu gibi. Uzun vokallerden a ا (başta آ), i ve e ى, u ve o و ile yazılır. Türkçede Farsçanın bu vokalleri çok değiştirilerek umumiyetle kısa a e'ye (kalınlığı saklayan bir ses yanında değilse), kısa i bazan ı'ya, kısa u'ü'ye, uzun e i 'ye, uzun o u'ya, konuşma dilinde de o bazan o'ya, birçok defa da uzun vokaller kısa vokale çevrilmiş, böylece Farsça kelimeler vokal bakımından geniş ölçüde Türkçeleştirilmiş, Farsçanın vokal sayısı arttırılmıştır. Konsonantlarda da gı (گ) ge'ye, sondaki b,c, d,g—p,ç,t,k'ye çevrilmiş,Farsça kelimelere onlarda olmayan g sesi sokulmuştur. Böylece meselâ yukarıdaki kelimeler Türkçede şu şekillere girmişlerdir: ber, men, şikest, dil, püser, çün, dü, eger (eğer), mert, penç, dert, şâyet, cenk, renk, mâder, güft, dûr, mûr, duhter, gül, pir, tir, şir, şir, sir, şûr (şor), zûr (zor), hurşit, yâr-ı can. Ayrıca pâdşâh, dâstân, âşyân, târmâr, Kâmrân gibi kelimelerin ortasına vokal sokulmuştur: pâdişâh, dâsitan (destan), âşiyân, târümâr, kâmuran gibi. Bâzan kelimenin yapısı (nerdübân-merdiven), bâzan mânâsı değiştirilmiştir (şafak "gün batışı — gün doğuşu").Arapça kelimelerde de farklı söyleyişler görülür. Meselâ sondaki yuvarlak t'yi te'ye veya e'ye çevirmek bakımından fark vardır: Türkçede hikâye, nisbet —'Farsçada hikâyet, nisbe (hikâya, nisba) gibi. Hülâsa bütün bunlar ve daha başka bu gibi değişikliklerle Osmanlıcada Osmanlı Arapçası gibi bir çeşit Osmanlı Farsçası da meydana gelmiştir.

Türkçedeki Farsça unsurlar isim cinsinden kelimeler ve terkiplerdir. Farsça kelimelerin Arapça kelimeler gibi çeşitli kaide ve sistemleri yoktur. Bu kelimelerin elde edilmesi onların lügat olarak ezberlenmesi, öğrenilmesi demektir. Onun için burada kelimelerle ilgili kısa bazı bilgiler verecek, bir de Farsça terkipler üzerinde duracağız.

Birleşik kelimeler

Farsçada aynen tekrarların arasına bâzan bir takım unsurlar ilâve edilerek bir birleşik

kelime çeşidi yapılır. Bu unsurlar ا â, ب be, م me, تا ta, تاب tâ-be'dir: برابر ber-â-ber, لبالب leb-â-leb "ağzına kadar, dudak dudağa", سراسر ser-â-ser "baştan başa", سربسر ser-be-ser, "başbaşa", يك بيك yek-be-yek "birer birer", دست بدست dest-be-dest "el ele", سوبسو sû-be-sû "taraf taraf, her taraf", كشمكش keş-me-keş "karışıklık", سرتاسر ser tâ-ser "baştan başa", سرتابسر ser tâ-be-ser "baştan başa" misallerinde olduğu gibi.

Birleşik isim

Farsçada birleşik isim çok yapılmaktadır: ميخانه mey-hâne, روزنامه rûz-nâme, پرحدت pür-hiddet, بدبخت bed baht, شيرين زبان şîrîn-zebân, خوابگاه hâb-gâh, نمازگاه namâz-gâh gibi.

Farsçada m'li tekrarlarda vardır: تار مار، تارومار târ-mâr, târ ü mâr هرج مرج، هرج ومرج herc merc, herc ü merc gibi.

Başa gelen edatlar

نا nâ - Menfilik edatıdır: ناشاد nâ-şâd "şad olmayan, sevinçsiz" ناخوش nâhoş "hoş olmayan", نامتناهى nâ-mütenâhî "sonsuz" misallerinde olduğu gibi.

بى bî - Menfilik edatıdır: بى پروا bi-pervâ "korkusuz" بى تاب bi-tâb "tâkatsız" misallerinde olduğu gibi.

از ez - Ablatif edatıdır (dan, den): ازقضا ez-kâza , "kazâdan, kazâ ile", ازجمله ez-cümle "cümleden, bu cümleden olarak" misallerinde olduğu gibi.

در der - Lokatif edatıdır (-da, -de, içinde): دردست der-dest "elde", درحال der-hâl, درعقب der-akab "hemen, akabinde" misallerinde olduğu gibi.

اندر ender - Lokatif edatıdır (-da, -de, içinde): خراب اندر خراب harâb ender harâb "harap içinde harap" misalinde olduğu gibi.

بر ber - Üzerilik edatıdır (üzeri, üzerine, üzerinde): بردوام ber-devâm "devam üzerinde", برباد ber-bâd "berbat, rüzgâr üzerinde, yele verilmiş" misallerinde olduğu gibi.

با bâ - Vasıta edatıdır (ile a, e): با وفا bâ-vefâ "vefa ile", باكمال bâ-kemâl "kemal ile", باصفا bâ-sefâ "sefâ ile" misalerinde olduğu gibi.

ب be — Datif edatıdır (-a, -e, -ile, -da, -de). Yukarıda görüldüğü gibi تا tâ kadarlık edatı ile de kullanılır. تابسحر tâ-be-seher, تابصبح tâ be-subh "sabaha kadar", بهمه حال be-heme-hâl "her hal içinde, mutlaka" misallerinde bu edat vardır.

Sona gelen edatlar

را râ — Akkuzatif ve sebep edatıdır (-ı, -i, için). قضارا kazâ-râ "kazâdan, kazâ ile" misalinde bu edat vardır.

ا â—Hitap edatıdır: نديما Nedim-â "ey Nedim", شها şeh-â "ey şâh" misallerinde olduğu gibi.

Sona gelen yapım ekleri

دان -dân- Alet ismi yapar: نمكدان nemk-dân "tuzluk", شمعدان şem'-dân (şamdan) "mumluk" چايدان çay-dân "çaydanlık", جامه دان câme-dân (çemedan) "çamaşır dolabı" gibi.

ستان -sitân, - istân—Yer ismi yapar: گلستان gül-sitân (gülistan), توركستان Türk-istân gibi. Bâzan بهارستان bahâr-istân, زمستان zem-istân "kış" gibi zaman ismi de yapar.

زار -zâr- Yer ismi yapar: چمنزار çemen-zâr "çimenlik", گلزار gül-zâr "gül bahçesi" gibi.

سار -sâr—Yer ismi yapar: كوهسار kûh-sâr "dağlık", چشمه سار çeşme-sâr "çeşmelik" gibi.

كده -gede—Yer ismi yapar: ميكده mey-gede "meyhane", آتشكده âteş-gede "ateş mabedi, ateşlik" gibi.

شن -şen—Yer ismi yapar: گلشن gül-şen "gül bahçesi" gibi.

بار -bâr—Yer ismi yapar: جويبار cûy-bâr "nehir", رودبار rûd-bâr "çay, nehirleri bol olan yer" gibi.

لاخ -lâh—Yer ismi yapar: سنگلاخ seng-lâh "taşlık", ديولاخ div-lâh "dev yatağı" gibi.

بان -bân (وان -vân) — Meslek sahibi ve muhafaza edici isimleri yapar: باغبان bâğ-ban "bahçevan" نگهبان nigeh-bân "muhafız, bekçi" سايه بان sâye-bân "gölgelik, şemsiye", بادبان bâd-bân "yelken rüzgarlık" gibi.

مند -mend—Sıfat yapar: خردمند hıred-mend "akıllı" gibi.

وند -vend—Sıfat yapar: بولادوند pûlâd vend "kuvvetli, çelik gibi, çelikten", خداوند hudâ-vend "sâhip, malik, efendi" gibi.

ور,وار -vâr, -ver--Sıfat yapar: اميدوار ümid-var "ümitli", نامور nâmver "namlı" gibi.

ور -ûr--Sıfat yapar: رنجور renc-ûr "hasta" gibi.

يار -yâr—Sıfat yapar: بختيار baht-yâr "bahtiyâr", هوشيار hûş-yâr "akıllı", شهريار şehr-yâr "padişâh, şehri ülkesi olan" gibi.

ير -îr-Sıfat yapar: دلير dil îr "yürekli, cesur" gibi

ناك -nâk—Sıfat yapar: دردناك derd-nâk "dertli", سوزناك sûz-nâk "ateşli, hararetli", غمناك gam-nâk "gamlı" gibi.

كين -gîn—Sıfat yapar: غمكين gam-gîn "gamlı", شرمكين şerm-gîn "utançlı, mahcup" gibi.

وس -veş—Benzerlik ekidir: مهوش meh-veş "ay gibi", سايه وش sâye-veş "gölge gibi" misallerinde olduğu gibi.

آسا، سا -âsâ, sâ—Benzerlik ekidir: ديوآسا div âsâ "dev gibi", همايون سا humâyûn-sa "şâhâne" misallerinde olduğu gibi.

فام fâm-Renk ekidir: سيه فام siyeh-fâm "siyah renkli", كل فام gül-fâm "gül renkli" misallerinde olduğu gibi,

كار، كر -kâr, -gâr, -ger—Meslek sahibi ve kılıcı isimleri yapar: كناهكار günâh-kâr, زيانكار ziyan-kâr, يادكار yad-gâr, ستمكار sitem-gâr, ستمكر sitem-ger "sitem, zulüm edici, zâlim" آهنكر âhen-ger "demirci", خداوندكار hüdâvend-gâr "hâkim, hükmeden" gibi.

چه، يچه -çe, -îçe—Küçültme ekidir: باغچه bâğ-çe, كمانچه kemân-çe "kemençe", دريچه der-îçe "pencere, küçük kapı" misallerinde olduğu gibi.

ك -ek—Küçültme ekidir: مردمك merdüm-ek "göz bebeği" misalinde olduğu gibi.

ا، نا -â, -nâ—Sıfatlardan mücerret isim yapar: كرما germ-â "sıcaklık", درازا، درازنا dirâz-â, dirâz-nâ "uzun-luk", پهنا peh-nâ "genişlik" gibi.

اك -âk—Fiillerin şimdiki zaman gövdelerinden isim yapar: خوراك hûr-âk (horek) "yiyecek" gibi.

ال -âl — İsimden isim yapar: چنكال çeng-âl "çengel, pençe (çeng "pençe"),, دمبال dümb-âl "arka (düm, dümb "kuyruk") gibi.

ان -ân—İsimden kendisine yakın bir isim veyâ yer ismi yapar: جانان cân-ân, كوهان kûh-ân "hörgüç", بيابان beyâb-ân (بى آب bîâb "susuz" "çöl"), توران Tûr-ân "Tûr'un ülkesi, Tûran", ايران Îr-ân "Îr'in ülkesi, İran", اسپاهان، سپاهان Sipâh-ân, İspâh-ân "ordu yeri, İsfahan (arapçalaşmış şekli)" gibi.

انه -âne—Sıfat ve zarf yapar: دوستانه doste-âne, پدرانه peder-âne, شاهانه şâh-âne, جهانكيرانه cihân-gîr-âne, عاجزانه âciz-âne gibi.

كان -gân—İsimden isim yapar: خدايكان hüdây-gân "efendi, hâkim", بازركان، بازاركان bâzâr-gân, bâzir-gân "tâcir"(بازار bâzâr "pazar") gibi.

ى -î — Dört fonksiyonu vardır: 1. Mücerret isim yapar: هستى hest-î "varlık", هيچــــى hiç-î "hiçlik", خــــوبى hûb-î "güzellik", نوميـــــدى nevmid-i "ümitsizlik" gibi. Bu ek e vokali ile biten kelimelere gelince he harfi düşer ve ek -gi şeklini alır: زندكى zinde-gî "zindelik, canlılık, hayatiyet", ساختكى sâhte-gî "sahtelik", شكستكى şikeste-gî "kırıklık" gibi. Fonksiyonu bu olan ى 'ye ياى مصدريت yâ-yi masdariyet "masdar ye'si" denir. 2. Memleket, âile, millet isimlerinden mensûbiyet ismi yapar: ايرانى İrân-ı "İranlı", شيرازى Şirâz-î "Şirazlı", پهلوى Pehlev-i, زردشتى Zerdüşt-î gibi. Burada ise ياى نسبت yâ yi nisbet'tir. 3. Bilhassa çiçek isimlerinden renk ismi yapar: سنبلى sünbül-î, نيلى nîl-î "mâvi" بنفشه benefşe-î "menekşe renginde" gibi. Tabiî burada da yâ-yi nisbet'tir. 4. Meşguliyet ismi yapar: چنكى çeng-î"çalgıcı" جنكى ceng-i "harpçi" gibi.

ه -e — İsimden kendisine yakın isim yapar: چشمه çeşm-e, دسته dest-e, پنجه penc-e gibi.

Fiil isimleri

Masdarlar

Farsçada masdarların sonu ya دن den ile veya تن ten ile biter: كردن kerden "yapmak", خواندن hânden "okumak". ساختن sâhten "yapmak", آراستن ârâsten"süslemek" gibi. den'li masdarlarda d'den evvel ا، ر، و، ن، ى seslerinde biri bulunur (آمدن âmeden "gelmek", شدن (شودن) şuden "olmak", زدن zeden "vurmak", ستدن (ستادن) siteden "almak" masdarları müstesna). Buna göre den'li masdarlar beşe ayrılır. ten'li masdarlarda ise t'den evvel خ، س، ش، ف seslerinden biri bulunabilir. Buna göre ten'li masdarlarda dörde ayrılır.

Farsçada fiillerin asıl yalın kökleri iki ayrı şekilde ortaya çıkar: mazi gövdesi, emir veya hâlihazır gövdesi. Fiil çekimleri fiillerin bu iki temel şekli üzerine kurulur. Bir kısım kipler mâzi gövdesine, bir kısmı da emir gövdesine ekler getirmek suretiyle yapılırlar. Mâzi gövdesi ile mâzi kipleri, emir gövdesi ile emir ve halihazır kipleri kurulur. Fiil çekiminin bu iki temel gövdesi tek başlarına isim olarak da, partisip şeklinde de kullanılırlar. Bu fiil isimleri Türkçeye de geniş ölçüde geçmiştir.

Mâzi gövdesi

Masdarların sonundaki ن harfi atılınca mazi gövdesi ortaya çıkar. Bu gövde çekimli fiil olarak geçmiş zamanın teklik üçüncü şahsı, isim olarak da bir fiil ismidir: رفت reft "gitti - gitme, gidiş", آمد âmed "geldi - gelme, geliş" gibi. Onun için buna hafif masdar adı da verilir. Esasen bu gövde aslında ism-i mef'ûl, yani partisip idi. Mâzi gövdesi Türkçede birleşik kelimelerde veya tek olarak görülür. سر آمد ser âmed "başa gelmiş, başa geçmiş olan", خداداد Hudâ -dâd "Allah vermiş, Allah vergisi", مادر زاد mâder zâd "anadan doğma, doğuştan", انداخت endaht "atış", پيوست peyvest "ulaşma", شكست şikest "kırık, kırılmış", كفت güft (güft ü gû "dedi kodu") gibi.

Emir veya hâlihazır gövdesi

Emir gövdesi fiil olarak emir kipinin teklik ikinci şahsı, isim olarak da bir partisip, bir fiil ismidir. پروردن perverden "beslemek" -پرور perver "besle, besleyen", خواندن hânden "okumak"- خوان hân "oku, okuyan", شکستن şikesten "kırmak"-شکن şiken "kır, kıran" gibi. Bu gövde masdarına göre çok çeşitli şekillerde ortaya çıkar. Yapılışı bir hayli karışık, bulunması oldukça güçtür. Kesin kaideleri yoktur. Masdarların çeşidine, masdar ekinden önceki sese göre bazı umumî kaideleri olmakla beraber bunların istisnaları da çoktur. Farsçanın çekimli dil hüviyeti burada açıkça ortaya çıkar. Masdar ile emir gövdesi arasında geniş ölçüde kök, yapı değişikliği görülür. Çekimlilik Arapça gibi düzenli olmadığı için masdarla emir gövdesi arasında bazan hiç bir münasebet, hiç bir ses benzerliği kalmaz. Emir gövdesinin umumî durumu ve başlıca kaideleri şunlardır:

Bir kere den ve ten masdar eki daima düşer. Ondan sonra:

den'li masdarlarda

1. ا 'lılarda (masdar ekinde önce ا olanlarda) ya ا 'e bir ی ilâve edilir (آمادن âmâden "hazırlamak"-آمای âmây, زادن zâden "doğmak"-زای zây gibi. Bunlar آما âma, زا zâ şekline de geçerler), ya düşer (افتادن üftâden "düşmek"- افت üft, نهادن nihâden "koymak"-نه nih gibi). دادن dâden "vermek"- ده dih ise istisnâdır.

2. ر 'lilerde l ya ر kalır (پروردن perverden "beslemek"-پرور perver, خوردن "yemek" خور hûr gibi), ya ر 'den önce ا getirilir: سپردن süpürden "teslim etmek"- سپار sipâr, سپر süpür,-آزردن âzürden "incitmek"-آزار âzâr gibi) veya kök vokali değişir (بردن burden "götürmek"-بر ber, آوردن âvürden "getirmek"-آور âver gibi). کردن kerden "yapmak" 'inki ise کن kün'dür,

3. و 'lılarda ya و kalır (بودن bûden "olmak"-بو bû veya باش bâş gibi), ya kökte vokal ve konsonant değişikliği olur (شنودن şünûden "işitmek"-شنو şinev, شدن, شودن şûden "olmak"-شو şev gibi), ya و 'a çevrilir (فرمودن fermûden "buyurmak"-فرمای fermây, فرما fermâ, بخشودن bahşûden "bağışlamak"-بخشای bahşây gibi).

4. ن 'lilerde ن kalır (ماندن mânden" okumak-مان mân, راندن rânden "sürmek" -ران rân, خواندن "hânden" okumak-خوان hân gibi).

5. ی 'lilerde ya ی düşer (آرامیدن ârâmîden "dinlenmek"-آرام ârâm, بوسیدن bûsîden "öpmek"-بوس bûs gibi), ya aslî kökten düşmüş olan ن meydana çıkar (چیدن çiden "toplamak"-چین çin, گزیدن güzîden "seçmek" گزین güzîn, آفریدن âferîden "yaratmak" -آفرین âferin gibi). دیدن diden "görmek"'inki ise بین bîn'dir.

Bu beş tipe girmeyen آمدن âmeden 'gelmek" ve زدن zeden "vurmak" masdarlarınınki ise آی ây ve زن zen'dir.

ten'li masdarlarda:

1. ح 'lılarda umumiyetle خ yerini ر 'ye bırakır (ریختن rihten "dökmek" -ریز riz, سوختن sûhten "yakmak"-سوز sûz, آویختن âvihten "asmak"-آویز âviz, نواختن nüvâhten "okşamak" -نواز nüvâz gibi). پختن puhten "pişirmek"de vokal de değişir: پز pez. Öte yandan فروختن fürûhten "satmak" فروش fürûş, شناختن şinâhten "tanımak" شناس- şinâs, آهیختن ahihten "çekmek"- آهنج âhenc; گسیختن güsihten (گوسیستن گوسستن güsisten, güsisten)-گسیل güsil şekilleri de vardır.

2. س 'lilerde س 'nin yerine ya ه geçer (خواستن hâsten "istemek"- خواه hâh جستن cesten "sıçramak"-جه ceh gibi), ya ن geçer (شکستن şikesten "kırmak"-شکن şiken, نشاستن nişâsten, نشاندن nişânden "dikmek"-نشان nişân gibi) veya س düşer (توانستن tüvânisten "muktedir olmak" -توان tüvân, tevân, دانستن dânisten "bilmek"-دان dân gibi).

Öte yandan نشستن nişesten "oturmak"-نشین nişin, بستن besten "bağlamak"-بند bend, پیوستن peyvesten "ulaşmak"-پیوند peyvend, آراستن ârâsten "süslemek"-آرای ârây, پیراستن pirâsten "süslemek"-پیرای pirây, جستن cüsten "aramak"(-جوی cû), رستن rüsten "bitmek (ot)"-روی rûy, نگرستن nigristen (نگرستن nigeristen) "bakmak"-نگر niger olur.

3. ش 'lilerde ش yerini ya ر 'ye bırakır (داشتن dâşten "mâlik olmak" -دار dâr, گذشتن güzeşten "geçmek"-گذر güzer gibi), ya یس 'e bırakır (نوشتن nüvişten "yazmak" -نویس nüvis gibi). گشتن geşten (گردیدن gerdiden) "dolaşmak, olmak"-گرد gerd, نوشتن neveşten (نوردیدن neverdiden) "katetmek"-نورد neverd, افراشتن efrâşten (افراختن efrâhten) "dikmek yükseltmek"-افراز efrâz, کشتن küşten "öldürmek"-کش küş, هشتن hişten "bırakmak"-هل hil olur.

4. ف 'lilerde ف ya kalır (شکفتن, شکوفتن şigüften, şükûften "çiçek açmak"-شکف şiguf, şükuf, شکافتن şigâften, şikâften-شکاف şigâf, şikâf gibi), ya ب 'ye çevrilir (یافتن yâften "bulmak"-یاب yâb, آشفتن âşüften, آشوفتن âşûften "karıştırmak"-آشوب âşub gibi), ya و olur (رفتن reften "gitmek, yürümek"-رو rev, کافتن kâften "kazmak"-کاو kâv gibi). Öte yadan گفتن güften "söylemek"-گوی gûy (گو gû), گرفتن giriften "tutmak"-گیر gir, خفتن huften "uyumak"-خواب hâb (خسب husb), سفتن süften "inci delmek"-سفت süft (سنب sünb), نهفتن nihüften "gizlemek"-نهفت nihüft (نهنت nihünt), پذیرفتن pezirüften "kabul etmek"-پذیر pezir olur.

Kıyasî yapmak

Kıyasî olmayan bir masdarın emir gövdesine یدن iden eklemek suretiyle o masdar kıyasî yapılabilir. Böylece aynî fiilin aynî mânâda iki masdarı olmuş olur: گشتن geşten -گردیدن gerdiden "olmak, dolaşmak" gibi.

Ca'lî masdar:

Farsça ve Arapça bir ismin sonuna یدن iden getirilerek kıyasî bir masdar yapılabilir: طلبیدن talebiden "aramak, istemek" (طلب taleb), غارتیدن garetiden "yağma etmek" (غارت garet) gibi. Bunlar ca'lî masdar "yapma, uydurma masdar" dır.

Emir gövdesinin kullanılışı

Emir gövdesi Türkçede ism-i fâil partisipi olarak bilhassa birleşik kelimelerde çok geniş ölçüde kullanılmıştır: وقعه نویس vak'a nüvis "vak'a yazan", دلبر dil-ber "gönül götüren, alan, sevgili", دلربا dilrübâ "gönül çalan", رهنما reh-nümâ "yol gösteren", مردمگریز merdümgürîz "insandan kaçan" gibi.

İsm-i fâil, ism-i mef'ûl

İsm-i fâil emir gövdesine ا -â, ان -ân نده- ende ekleri getirilerek yapılır. Bunların üçü de geniş zaman partisipi yaparlar: گویا gûyâ, گویان gûyân, گوینده gûyende "söyleyen" gibi. Bunlardan -â kalıcı sıfatlar yapmağa daha mütemâyildir: دانا dânâ "alim", روا revâ "revâ, câiz", بینا bînâ "gören, görücü" misallerinde olduğu gibi. -ân aynı zamanda gerundium ifâdesi de taşır: لرزان lerzân "titreyen, titreyerek", گریزان gürizân "kaçan, kaçarak", افتان وخیزان üftân ü hizân "düşe kalka, düşerek kalkarak" misallerinde olduğu gibi. ende tam partisip ekidir: خواننده hânende "okuyan", آینده âyende "gelen", تابنده tâbende "parlayan, رونده revende "yürüyen" misallerinde olduğu gibi.

İsm-i mef'ûl mazi gövdesine ه -e eki getirilerek yapılır: پخته puhte, دیده، رفته، ساخته، gibi. Bunlardan geçişli fiille yapılanlar hem ism-i mef'ûl hem ism-i fâil mânası taşırlar: دیده dide "görülmüş, görmüş" نهاده nihâde "konmuş, konulmuş", داده dâde "vermiş, verilmiş", گفته güfte "söylemiş, söylenmiş" gibi. Geçişsiz fiille yapılanlar sadece mazi ism-i fâili olurlar: افتاده üftâde "düşmüş", زاده zâde "doğmuş", مرده mürde "ölmüş" gibi.

Farsça çokluk

Farsçada çokluk ek ile yapılır.Canlılarda çokluk eki ان -ân, cansızlarda ها- -hâ'dır: مرغان murgân"kuşlar", مردان merdân "insanlar", zenân "kadınlar", آبها abhâ "sular", سنگها senghâ taşlar, باغها bâğhâ "bağlar" gibi. Fakat bunun istisnaları da vardır: چشمها çeşmhâ, چشمان çeşmân 'gözler", درختان direhtân, درختها direhthâ "ağaçlar", زنان zenân, زنها zenha "kadınlar" gibi.

-ân ekinden önceki uzun i ve u'lar y ve v'ye çevrilir: ایرانیان İrâniyân "iranlılar", آهوان âhuvân "ceylanlar" gibi. uzun a'lardan sonra -ân eki başına ی alır: دانایان dânâyân "alimler", گدایان gedâyân "fakirler, kullar" gibi. ه e ile biten kelimelerin ise düşmüş olan g'si meydana çıkar ve he atılır: بندگان bendegân "bendeler", خواجگان hacegân "hocalar" gibi. Sondaki düşürülen y'ler de ortaya çıkar: رویان rûyân "yüzler" (روی، رو) gibi.

-hâ çokluklarında da sondaki he umumiyetle yazılmaz: دیدها dideha (دیده)، لالها lâleha (لاله) gibi. Fakat karışıklık olacaksa yazılır: باده ها bâdehâ بادها bâdhâ gibi.

Farsça sayılar

Farsça sayılar da Türkçede kullanılmıştır. Bilhassa bazıları, meselâ tavla oyununda birden altıya kadar olanları, sonra bir, yüz, bin, yüz bin gibi belirlileri çok kullanılmıştır.

Asıl sayı sıfatlarının başlıcaları şunlardır:

یك yek 1, دو dü (dû) 2, سه si 3, جهار çehâr veya جار çâr 4, پنج penc 5, شش şeş 6, هفت heft 7, هشت heşt 8, نه nüh 9, ده deh 10, بیست bist 20, سی si 30, جهل çihil veya جل çil 40, پنجاه pencâh 50, شصت (شست) şast, şest 60, هفتاد heftâd 70, هشتاد heştâd 80, نود neved 90, صد sad 100, هزار hezâr 1000, صد هزار sad hezâr 100.000.

Sıra sayı sıfatları asıl sayı sıfatlarına م -üm, می -ümi veya مین -min eki getirilerek yapılır. جهارم çehârüm, جهارمی çehârümî, جهارمین çehârmin "dördüncü" gibi.

Üleştirme sayı sıfatları یك یك yek yek, یکا یك yekâyek, یك بیك yek be-yek, یکان یکان yegân yegân "birer birer", دو دو dû dû, دو تا دو dû tâ dû, دو بدو dû be-dû "ikişer ikişer", سه سه si si üçer üçer şeklindedir.

Sayılarda toptan ifâde içinde گانه -gâne veya ه -e eki getirilir: یکانه yegâne "biricik" دوگانه dügâne "hepsi iki tâne, ikicik", سیکانه sigâne "otuzluk" ' جله çile "kırklık, çile,„ پنجاهه pencâhe "ellilik" gibi.

Çarşamba, perşembe gün adları aslında çehâr şenbe "dördüncü gün", Penc şenbe "beşinci gün" şeklinde sayı ismi taşırlar. Çarşaf (çehâr-çâr şeb "dört gece), çardak (çehâr-çâr tâk "dört tâk"), sehpa (si pa "üç ayak") gibi kelimelerin bünyesine de sayı isimleri girmiştir.

Farsça terkipler

Türkçede Farsça izafet ve sıfat terkipleri çok geniş ölçüde kullanılmıştır. Gerek Farsça, gerek Arapça kelimelerle yapılan bu isim ve sıfat tamlamaları basitten başlayarak asırlar geçtikçe katmerlenmiş. Türk yazı dilini en sadesinden en büyük zincirleme tamlamalara kadar bir sürü Farsça isim ve sıfat tamlamaları sarmıştır.

Farsçada da Arapçada olduğu gibi tamlamalarda Türkçedekinin aksine tamlanan önce, tamlayan sonra gelir. Birinci kelime ikinci kelimeye bir i (Osm.ı,i) ile bağlanır. Bu izafet i'si

1. Konsonantla biten kelimelerden sonra normal olarak işaretlenmez: دل مجنون dil-i Mecnûn, چشم سیاه çeşm-i siyâh gibi.

2. e,i vokali ile biten kelimelerde o vokallerin harfi (ه،ى) üzerine hemze işareti konarak gösterilir: دیده یار dide-i yâr ماهی دریا mâhi-i deryâ, مثنوی مولانا Mesnevî-i Mevlânâ gibi.

3. ا veya و ile biten kelimelerden sonra ى ilâve edilerek işaretlenir دریای نور deryâ-yı nûr, آرزوی چشم ârzû-yı çeşm gibi

4. ى'li ى'siz iki şekli bulunan kelimelerin y konsonantı ortaya çıkar: بوی وفا bûy-ı vefâ, جوی بهار cûy-i bahâr, جای وصلت cây-ı vuslat gibi.

Arapça kelimelerle yapılan sıfat tamlamalarında sayı ve bilhassa müenneslik-müzekkerlik bakımınından sıfat ile isim arasında umumiyetle uygunluk olduğu görülür: حادثهٔ مهمه hâdise-i mühimme، دول اسلامیه düvel-i islâmiye, علمای کرام ulemâ-yi kirâm, روایات مختلفه rivâyât-i muhtelife, مورخین محققین müverrihin-i muhakkikin gibi. Fakat uygunluk olmadığı da olur.

İlâveler

Başa gelen ve bir iki kelimede görülen şu ön ekleri de buraya ilâve edelim:

1. دش düş, دژ düj-fena, kötü mânâsındadır دشمن düş-men "düşmen", دشوار düş-var "zor, güç", دشنام düş-nâm "küfür", دژآهنگ düj-âhenk "kötü huylu, fena huylu" misallerinde olduğu gibi.

2. ن ne — Menfilik ekidir: ناب nâb "saf, hâlis (susuz)", نومید nevmîd "ümitsiz" misallerinde olduğu gibi.

2.3.3. Türkiye Türkçesi

Muharrem ERGİN

Türkiye Türkçesinin gramer yapısı, ana hatları ile şöyledir:

Sesler:

Türkiye Türkçesinde mevcut bulunan sesler şunlardır:

a, b, c, ç, d, e, f, ğ, ğ, g, h, ḫ, ı, i, j, k, ḳ, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z.

Bunlardan g süreksiz sedalı ön damak konsonantıdır: göz, geri kelimelerinde olduğu gibi. Umumî yazıda g sesi için de bu harf kullanılır: *gazete, gayret* gibi.

ğ sürekli sedalı arka damak konsonantıdır: *dağ, yoğurt* gibi. Yazıda, g'den türemiş y'ler için de bu harf şekli kullanılır: *değil, düğme* gibi.

ġ süreksiz sedalı arka damak konsonantıdır: gaga, gıcırtı gibi.

ḫ hırıltılı h sesidir: ḫan, yıḫdı gibi.

ḳ süreksiz sedasız arka damak konsonantıdır: ḳaş, kuş gibi.

ñ sürekli nazal arka damak konsonantıdır: deñiz, sañа gibi.

Ses Hususiyetleri :

Türkiye Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerde görülen başlıca ses hususiyetleri şunlardır:

1. Türkçe kelimelerde kendiliğinden uzun vokal yoktur. Yabancı kelimelerin uzun vokalleri bile, bazan kısaltılır: *hâzır-hazır, hâtırlamak-hatırlamak* gibi.

2. *o, ö* vokalleri yalnız ilk hecede bulunur. Şimdiki zaman çekiminde eski bir kökten kaldığı için "o" sesi bulunur: *geliyor* gibi.

3. Türkçeye yabancı dillerden bir de *ince a* girmiştir: *dikkate, hakikati* gibi.

4. Eski e ve i'lerin değişmesi ile ilk hecede, bazan, kapalı e sesi meydana gelmiştir: *vêr, dêdi, gêçmek* gibi. Yazıda bu kapalı e'ler bugünkü alfabede gösterilmez.

5. Vurgusuz orta hece vokali bazan düşer veya değişir: *gönülü-gönlü, başla-yor-başlıyor* gibi.

6. *j* sesi aslî değil; ancak, Türkçeye geçmiş yabancı kelimelerde bulunur. Ağızlarda ve ses taklidinde mevcuttur.

7. *f* sesi Türkçe asıllı kelimelerde az bulunur ve yenidir.

8. *ḫ* sesi de Türkçe kelimelerde azdır ve aslî değildir. Buna mukabil ağızlarda *ḫ* sesi *ḳ* 'dan değişmiş olarak çok boldur.

9. Kelime başında umumiyetle *c, ğ, l, m, n, ñ, r, v, z* sesleri bulunmaz. Bunlar-

dan *n ne* ve *ne* birleşiği kelimelerde, v b'den türemiş olarak *var, ver,- var-* kelimelerinde bulunur.

10. Kelime ve hece sonunda *b, c, d, g, g* sesleri bulunmaz. Bu kaide bilhassa bugünkü edebî dilde böyledir; ağızlarda ve Osmanlıcada tam değildir.

11. Kelime sonunda bulunan *ç, k, k, p, t* ikî vokal arasında sedalılaşır ve yumuşar; bazı tek heceli isimlerle fiillerde bu değişme olmaz.

12. Türkçede diftong yoktur.

13. Kelime kökünde aslî olarak ikiz konsonant yoktur.

14. Başta çift konsonant bulunmaz.

15. Kelime ve hece sonunda ancak şu çift konsonantlar bulunabilir: *lç, lk, lk, lp, lt; nç, nk, nk, nt; rç, rk, rk, rp, rs, st, şt;*

16. Kelimede *ç, ş, y* sesleri bazan inceltici bir rol oynarlar: *bıçmak-biçmek, yaşıl-yeşil* gibi.

17. Türkçedeki *r* ön damak r'sidir, titrek ve düşmeğe mütemayildir. Bilhassa konuşma dilinde düştüğü görülebilir: *bi* "bir", *geliyo* "geliyor" gibi.

18. Edebî dilin dayandığı İstanbul Türkçesi, çıkarılması güç seslerden kaçma temayülü gösterir. Ağızlarda yaşıyan *h* ve *ñ* sesi bu yüzden son devirlerde edebî dilde *h* ve *n*'ye çevrilmiştir. *ğ* (*ğ* ı) sesi İstanbul Türkçesinde çok hafifler ve bu yüzden diftonglaşarak düşebilir: *ağa-â, ağabey-âbi* gibi. Ağızlarda bu ses daha koyu; yani, temas derecesi daha fazladır. Ayrıca k sesi de İstanbul'da ön *k* 'dır, ağızlardaki gırtlak k'sı görülmez.

19. Arapçanın *ayın* ve *hemze* konsonantları kelime ortasında Türkçede kesme meydana getirirler: *san'at, te'sir* gibi.

20. Türkçe kelimelerde üç çeşit ses uyumu görülür: Vokal uyumu, vokal-konsonant uyumu, konsonant uyumu.

a. Vokal uyumu da *kalınlık-incelik* ve *düzlük-yuvarlaklık* uyumu olmak üzere iki türlüdür:

Kalınlık-incelik uyumu, bir kelimede, kalın vokalleri kalın, ince vokalleri ince vokallerin takip etmesi hâdisesidir ve bütün Türkçede eskiden beri, bu uyum umumîdir.

Düzlük- yuvarlaklık uyumu, bir kelimede düz vokalleri düzlerin, yuvarlak vokalleri düz geniş veya dar yuvarlak vokallerin takip etmesi hâdisesidir. Yani *a, e, ı, i*'yi *a, e, ı, i* takip eder; *o, ö, u, ü*'yü *a, e, u, ü* takip eder.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu, bütün Türkçe içinde, yalnız Türkiye Türkçesinde ve o da son zamanlarda ortaya çıkmıştır. Osmanlıcanın ilk devirlerinde de bu uyum yoktu. Türkiye Türkçesinde de, bugün istisnaları çoktur.

b. *Vokal-konsonant uyumu,* bir kelimede kalın vokallerle *k, g, ğ, kalın l* nin; ince vokallerle *k, g, ğ (y),* ince *l* 'nin ancak bir arada bulunması, bunların aksinin olmaması hâdisesidir.

c. *Konsonant uyumu,* bir kelimede sedalı-sedasız karşılıklı konsonantlardan ancak ya sedalılarının veya sedasızların yan yana bulunması hâdisesidir. Karşılıklı konsonantlardan bir sedalı, bir sedasız yan yana gelemez. Bu uyum da yalnız Türkiye Türkçesinin son devrine mahsustur. Konuşma dilinde Türkiye Türkçesinde de kesin değildir.

Ses Değişmeleri :

Osmanlıcada ve Türkiye Türkçesinde görülen başlıca ses değişiklikleri şunlardır:

e-i : Kelime başında ve ilk hecede görülür. Bazı eski *i*' ler *e*, eski *e* 'ler *i* olmuştur. *i-e* değişikliği daha çoktur ve Osmanlıcanın son devrinde vuku bulmuştur: *gice-gece, yir-yer, vir-ver, dimek-demek, itmek-etmek* gibi. Bir iki tane de *e-i* değişikliğine rastlanır: *eyi- - iyi, geymek, giymek, eşitmek-işitmek* gibi.

ı-i : *ı* vokalinin kısalığından gelen bir değişikliktir. Bir kaç kelimede olmuştur: ınanmak-inanmak, *dahı-dahi, hanı-hani, hangı-hangi* gibi.

u-ı, i : Bir iki kelimede Osmanlıca devresi içinde olmuştur: *uşbu-işbu, uşda-işde, uçun-içün-için* gibi.

ü-i : Bir iki kelimede görülür: *püre-pire, düp-dip, düzmek-dizmek* gibi.

o, ö-u, ü : Kelime başında ve ilk hecede görülür. Ağızlar arasında vardır: *yokaru-yukaru, oyan-uyan, köprü-küprü, börek-bürek, boğa-buğa, boynuz-buynuz* gibi.

b-p : Kelime başında görülür: *bişmek-pişmek, barmak-parmak, basdırma-pastırma* gibi.

g-ğ (y) : Osmanlıca içinde olmuştur, bugün de ağızlarda olan bir faklılıktır: *beg-bey, degmek-değmek* gibi.

g-v : Yuvarlaklaşmayla olan yeni bir değişikliktir: *ögmek-övmek, dögmek-dövmek, gügerçin-güvercin* gibi.

ğ-v : Bu da yuvarlaklaşma değişikliğidir: *koğmak-kovmak, oğmak-ovmak, soğan-sovan* gibi.

k-g : Kelime başında görülen ve Anadolu ağızlarında ve Âzerî sahasında en yeni, en büyük ve umumî değişikliktir. Yalnız edebî dilde yoktur: *kaç-gaç, Konya-Gonya, kuzu-guzu* gibi.

k-h : Kelime içinde ve sonunda görülen ve ağızlar ve Âzerî sahası için çok umumî bir değişikliktir: *ayak-ayah, yakın-yahın, çıkan-çıhan* gibi.

h-h : Son devirde, yalnız İstanbul Türkçesinde görülen bir değişikliktir: *han-han, dahı-dahi* gibi.

j-c : Türkçede *j* sesi bulunmadığı için olan bir değişikliktir: *jandarma-candarma* gibi. Ağızlarda görülür.

b-m : Batı Türkçesinin Âzerî ve Osmanlı sahaları arasında görülen bir ayrılıktır: *ben-men, bire-mere, binmek-minmek* gibi.

t-d : Kelime başında ağızlar arasında görülür: *türlü-dürlü, tutmak-dutmak* gibi.

r-l : Bir iki kelimede konuşma dilinde görülür: *güreş-güleş, servi-selvi, merhem-melhem* gibi.

ñ-n : İstanbul Türkçesinde, Osmanlıcanın son devrinde vuku bulmuştur. Ayrıca Azerî sahasında da görülür: *seniñ-senin, oña - ona, Tañrı-Tanrı* gibi.

ñ-m : Bir iki kelimede yuvarlaklaşmayla olmuştur: *koñşu-komşu, doñuz-domuz* gibi.

y-v : Yuvarlaklaşma ile, az görülür: *öyün-övün* gibi.

Isimden İsim Yapma Ekleri:

1. *-lık, -lik, -luk, -lük*: Mücerret isim, yer ismi, âlet ismi, topluluk ismi vs. yapar: *iyilik, gençlik, kömürlük, kulaklık* gibi.

2. *-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü*: Meslek ve uğraşma ismi yapar: *avcı, arabacı, yolcu, çöpçü* gibi. Osmanlıcada başlangıçta *c*'li ve yuvarlak şekilleri yoktu.

3. *-lı, -li, -lu, -lü*: Sıfat yapma ekidir: *evli, şehirli, köylü, tozlu* gibi.

4. *-sız, -siz, -suz, -süz*: Menfî sıfat yapma ekidir: *evsiz, saçsız, susuz, yüzsüz* gibi.

5. *-ki*: Bağlılık ve aitlik ekidir: *öteki, beriki, dünkü, karşıki* gibi. Aslında çekim ekidir.

6. *-cık, -cik, -cuk, -cük*: Küçültme ve sevgi ekidir: *babacık, dudukçık, Mehmetçik, küçücük, babacığım* gibi.

7. *-cak, -cek*: Küçültme ve sevgi ekidir. Daha az kullanılır: *yavrucak, yumurcak, büyücek, demincek* gibi.

8. *-cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez*: Küçültme ve sevgiden başka, *zavallılık ifade eder: beyciğezim, yavrucuğaz* gibi. Ağızlarda kullanılır.

9. *-cağız, -ceğiz*: Yazı dilinde asıl işlek zavallılık ekidir: *adamcağız, hayvancağız, şuncağız* gibi.

10. *-ca, -ce, -ça, -çe*: Dil isimleri ekidir: *Türkçe, Almanca* gibi.

11. *-daş, -taş*: Mensubiyet ve ortaklık, bağlılık ekidir: *soydaş, arkadaş, vatandaş, meslekdaş* gibi.

12. *-ncı, -nci, -ncu, -ncü*: Derece sayı isimleri yapar: *birinci, ikinci* gibi.

13. *-ar, -er, -şar, -şer*: Dağıtma sayı isimleri yapar: *üçer, beşer, altışar* gibi.

14. *-z*: Topluluk sayı isimleri yapar: *ikiz, üçüz* gibi.

15. *-sı, -si, -su, -sü*: İşlek değildir. Benzerlik ekidir: *çocuksu* gibi.

16. *-msı, -msi, -msu, -msü*: Benzerlik ekidir: *ağacımsı, tepemsi, alımsı, mavimsi, ekşimsi, tatlımsı* gibi.

17. *-mtırak*: Benzerlik renk ismi yapar: *beyazımtırak, sarımtırak* gibi.

18. *-rak, -rek*: Mukayese ekidir: *büyürek, ufarak* gibi.

19. *-lı, -li, -lu, -lü ...... -lı, -li, -lu, -lü*: "ve" mânası gelen çift kullanışlı ektir: *irili ufaklı, büyüklü küçüklü* gibi.

20. *-layın, -leyin*: Vakit ismi yapar: *sabahleyin, geceleyin* gibi.

21. *-cılayın, -cileyin*: Benzerlik ekidir: *bencileyin, buncılayın* gibi.

22. *-an, -en*: İşlek değildir: *oğlan, eren, kızan* gibi.

23. *-kek*: *erkek* kelimesinde vardır.

24. *-kan*: *başkan* kelimesinde vardır.

25. *-ç*: anaç, ataç, babaç kelimelerinde vardır.

26. *-cıl, -cil, -cul, -cül, -çıl, -çil, -çul, -çül*: *evcil, bencil, balıkçıl* gibi kelimelerde vardır.

27. *-dırık, -dirik, -duruk, -dürük*: *boyunduruk, burunduruk* gibi kelimelerde vardır.

28. *-man, -men*: *kocaman, karaman, akman, küçümen* gibi kelimelerde vardır.

29. *-aç, -eç*: *topaç, kıraç, bozaç* gibi kelimelerde vardır.

30. *-şın, -şin*: *sarışın, karaşın, movişin, akşın* gibi kelimelerde vardır.

31. *-ak, -ek*: *topak, solak, başak, benek* gibi kelimelerde vardır.

32. *-k, -k*: *kabuk, bebek, balak* kelimelerinde vardır.

33. *-z*: *topuz* kelimesinde vardır.

34. *-t*: *yaşıt, eşit* kelimelerinde vardır.

35. *-tı, -ti, -tu, -tü*: Ses taklidi kelimelerde vardır: *parıltı, cıvıltı, şırıltı, gümbürtü* gibi.

36. *-az, -ez*: *ayaz* kelimesinde vardır.

37. *-ay, -ey*: *güney, kuzey, kuzay* kelimelerinde vardır.

38. *-l*: *kızıl, yeşil* gibi kelimelerde vardır.

39. *-sul*: *yoksul* kelimesinde vardır.

40. *-sal*: *kumsal* kelimesinde vardır.

41. *-gıl, -gil, -gul, -gül, -kıl, -kil, -kul, -kül*: *kırkıl, içkil, dörtgül* gibi kelimelerde ve aile isimlerinde vardır: *Aligil, dayımgil, Oğuzgil, Uşaklıgil* gibi.

42. *-la, -le*: *kışla, yayla* kelimelerinde vardır, *kışlak, yaylak*'ın kısalmasından kalmıştır. Aslı isimden fiil yapma ekidir.

İsimden Fiil Yapma Ekleri :

1. *-la-, -le-*: Çok işlektir, en işlek fiil yapma ekidir: *başla-, gözle-, taşla-, ağla-, bekle-* gibi

2. *-al-, -el -: azal-, daral-, düzel-, çoğal-* gibi fiiller yapar.

3. *-l-: incel-, sivril-, doğrul-, durul-* gibi fiillerde vardır.

4. *-a-, -e-: yaşa-, ḳana-, boşa-, dile-, türe-* gibi fiillerde vardır

5. -ı -, -ı -, -u-, -ü- : üzü-, taşı- , şakı- gibi bir iki fiilde vardır.

6. *-ar-, -er-: ağar-, bozar-, morar-, yaşar-, ever-* gibi fiillerde vardır. Asıl renk fiili ekidir.

7. *-da-, -de-*: Ses taklidi kelimelerden fiil yapar: *fısılda-, gürülde-, kütürde-, parılda-* gibi.

8. *-ḳır-, -kir-, -ḳur-, -kür-*: Ses taklitlerinden fiil yapar: *hıçkır-fışkır-, püskür-, tükür-* gibi.

9. *-ḳ-, -k-: acık-, gecik-, birik-, gözük-* gibi fiillerde vardır.

10. *-r-: delir-, üfür-* gibi bir iki fiilde vardır.

11. *-sa-, -se-: susa-, garipse-, umursa-, mühimse-* gibi fiilerde vardır.

12. *-msa, -mse-: azımsa-, kötümse-, benimse-, iyimse-, küçümse* gibi fiillerde vardır.

Fiilden İsim Yapma Ekleri :

1. *-maḳ, -mek: Fiil isimleri yapar, hareket* fonksiyonu vardır: *gezmek, olmak* gibi.

2. *-ma, -me*: İş fonksiyonunda fiil isimleri yapar: *dolma, dondurma, gezme, dolaşma* gibi.

3. *-ış, -iş, -uş, -üş: İs* fonksiyonunda fiil isimleri yapar: *alış, veriş, satış, anlayış* gibi.

4. *-m*: En işlek kalıcı fiilden isim yapma ekidir: *alım, satım, içim, giyim, kuşam* gibi.

5. *-k, -k*: Çok işlektir: *açık, çürük, çekik, tutuk* gibi.

6. *-ak, -ek*: Çok işlektir: *dönek, ḳorḳaḳ, yataḳ, yedek, oḳunaḳ* gibi.

7. *-n*: İşlektir: *tütün, akın, ekin, yığın* gibi.

8. *-ġı, -gi, -ġu, -gü, -ḳı, -ki, -ḳu, -kü*: Çok işlektir: *saygı, sevgi, asḳı, biçki* gibi.

9. *-ġa, -ge*: Az işlektir: *dalġa, bölge, süpürge, yonga* gibi.

10. *-ġın, -gin, -ġun, -gün, -ḳın, -kin, -ḳun, -kün*: Çok işlektir. Daha çok tek heceli fiillere gelir: *dalġın, pişkin, bezgin, durġun, ölgün* gibi. Mübalağa ekidir.

11. *-ġan, -gen, -ḳan, -ken*: Tek hecelilere getirilmez. Mübalağa ifade eder: *soḳulġan, çekingen, girişken* gibi.

12. *-ġıç, -giç, -ġuç, -güç*: İşlek değildir: *bilgiç, dalgıç, başlangıç* gibi.

13. *-ġaç, -geç, -ḳaç, -keç*: İşlek değildir: *süzgeç, yüzgeç, kısḳaç* gibi.

14. *-ağan, -eğen*: İşlek olmayan mübalâğa ekidir: *olağan, gezegen, yatağan* gibi kelimelerde vardır.

15. *-ıcı, -ici, -ucu, -ücü*: Çok işlektir, mübalâğa ifade eder: *alıcı, verici, çekici, oyalayıcı* gibi. Eski *-ıgçı, -igçi* eklerinden gelir.

16. *-ç: -n* ' li fiillere getirilir: *kısḳanç, iğrenç, korḳunç, gülünç* gibi.

17. *-ı, -i, -u, -ü*: Bugün işlektir: *yazı, sıḳı, ölü, yatı, batı* gibi. Eski *-ġ* ve *-g* ekinden gelir.

18. *-a, -e*: İşlek değildir: *yara, öte, oya* kelimelerinde vardır.

19. *-tı, -ti, -tu, -tü*: Çok işlektir: *aḳıntı, bozuntu, sallantı, ürperti, kesinti, boğuntu* gibi.

20. *-t*: Az işlektir: *geçit, öğüt, ayırt, umut, yoğurt* gibi kelimelerde vardır.

21. *-l: ışıl* kelimesinde vardır.

22. *-sı, -si, -su, -sü: yatsı, tütsü, sinsi* kelimelerinde vardır.

23. *-anaḳ, -enek: sağanaḳ, görenek, gelenek, değenek* gibi kelimelerde vardır.

24. *-amaḳ, -emek: ḳaçamaḳ, tutamaḳ, basamaḳ* kelimelerinde vardır.

25. *-mıḳ, -mik, -muḳ, -mük : kıymıḳ, ilmik, ḳusmuḳ* kelimelerinde vardır.

26. -aç, -eç : güleç, tıkaç kelimelerinde vardır.

27. *-am, -em: tutam* kelmesinde vardır.

28. *-alaḳ, -elek: yatalaḳ, çökelek, asalaḳ* kelimelerinde vardır.

29. *-arı, -eri: uçarı* kelimesinde vardır.

30. *-amaç, -emeç: dönemeç* kelimesinde vardır.

31. *-maç, -meç: bulamaç, bazlamaç, ḳıymaç, yırtmaç, çığırtmaç* kelimelerinde vardır.

32. *-baç, -beç: saḳlanbaç, dolanbaç* kelimelerinde vardır.

33. *-sal, -sel: uysal* kelimesinde vardır.

34. *-man, -men: azman, şişman, göçmen* gibi kelimelerde vardır.

35. *-saḳ, -sek: tutsaḳ* kelimesinde vardır.

36. *-paḳ, -pek: ḳaypaḳ* kelimesinde vardır.

37. *-van, -ven: yayvan* kelimesinde vardır.

38. *-mur, -mür:* yağmur kelimesinde vardır.

39. *-ca, -ce:* eğlence, düşünce kelimelerinde vardır.

40. *-cama, -ceme*: sürünceme kelimesinde vardır.

41. *-maca, -mece: bulmaca, buldumaca, bilmece, koşmaca, atmaca* gibi kelimelerde vardır.

Fiilden Fiil Yapma Ekleri :

1. *-ma-, -me-*: Menfî fiil yapma ekidir: *alma-, gelme-* gibi.

2. *-n-*: Dönüşlülük ekidir: *gezin-, çekin-, oyalan-* gibi.

3. *-l-*: Meçhûl ve pasiflik ekidir: *gidil-, görül-* gibi. Vokalle ve *l* ile biten fiillere getirilmez, *onun yerine -n-* eki getirilir.

4. *-ş-* : Ortaklaşma ekidir: *vuruş-, döğüş-, tutuş-* gibi.

5. *-r-*: Faktitif ekidir: *geçir-, düşür-, uçur-* gibi.

6. *-t-*: Faktitif ekidir: *uzat-, büyüt-, düzelt-* gibi.

7. *-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-*: Faktitif ekidir: *bildir-, attır-, öldür-* gibi.

8. *-dar-, -der-*: İşlek olmayan faktitif ekidir: *dönder- ,gönder-* fiillerinde vardır.

9. *-ar-, -er-* : İşlek olmayan faktitif ekidir: *kopar-, çıkar-, gider* fillerinde vardır.

10. *-ğur-, -gür-*: Eski ve Osmanlıcaya geçmiş faktitif ekidir: *irgürmek, dirgürme-, durgur-* gibi.

11. *-z-*: İşlek olmayan faktitif ekidir: *emzir-, utuz-* fiillerinde bu ek vardır.

12. *-a-, -e-*: *tıka-* fiilinde vardır.

13. *-ı-, -i-, -u-, -ü-*: *kazı-, sürü-* fiillerinde vardır.

14. *-k-, -k-*: Osmanlıcada ve ağızlarda bir iki fiilde vardır: *duruk-doluk-* gibi.

15. *-p*: *serp-, kırp-* fiillerinde bu ek vardır.

16. *-y-*: *koy-, doy-* fiillerinde bu ek vardır.

17. *-sa-, -se-*: Ağızlardaki *görset-* fiilinde bu ek vardır.

18. *-msa-, -mse-*: *gülümse-* fiilinde bu ek vardır.

19. *-ası-*: Ağızlardaki *göresi-* fiilinde bu ek vardır.

20. *-ala-, -ele-*: *kovala-, silkele-; eşele-, şaşala-* gibi fiillerde bu ek vardır.

İsim Çekim Ekleri :

1. Çokluk Eki:

Çokluk eki *-lar, -ler*'dir.

2. İyelik Ekleri:

Türkiye Türkçesinde iyelik ekleri şöyledir:

Teklik	1.	şahıs:	*-m*
	2.	şahıs :	*-n*
	3.	şahıs:	*-ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su, -sü*
Çokluk	1.	şahıs:	*-mız, -miz, -muz, -müz*
	2.	şahıs:	*-nız- niz, -nuz, -nüz*
	3.	şahıs:	*-ları, -leri*

Osmanlıcada önceleri ikinci şahıslar *sağır kef*'li idi, bugün ağızlarda da çok de-

fa böyledir. Ayrıca Osmanlıcada teklik üçüncü şahsın eskiden yalnız düz şekilleri vardı.

3. Âitlik Eki:

Âitlik eki *-ki* 'dir ve edebî dilde tek şekillidir. Bazan *-kü* şekli de vardır: *masada-ki, seninki, ömürünkü* gibi. Ağızlarda *-kı* şekli de vardır.

4. Hâl Ekleri:

a. Genitif ekleri: Türkiye Türkçesinde genitif ekleri *-ın, -in, -un, -ün ve -nın, -nin, nun, -nün*'dür: *ağacın, derenin, yolun, örtünün* gibi. Osmanlıcada ek sağır kefli idi.

b. Akkuzatif ekleri: Umumî akkuzatif eki *-ı, -i, -u, -ü*' dür. Zamirlerden sonra ge-len ek bir iki misalde kalmıştır: *-nı, -ni.* iyelik ekli kelimelerden sonra gelen *-n* eki Osmanlıcada kullanılmış, Türkiye Türkçesinde ise edebî dilde unutulmuş, ağızlar-da ise yaşamaktadır: *dereyi, evi, ağacı, bunu, şunu, bizi, babasını, elin, zülfün* mi-sallerinde akkuzatif ekleri görülüyor.

c. Datif eki: Datif eki *-a, , -e*'dir: *taşa, eve* gibi. Yalnız zamirlerde Osmanlıcada ve ağızlarda eski *-ga, -ge*'nin izi sağır kef olarak devam etmiştir: *baña, saña* gibi.

ç. Lokatif eki: Türkiye Türkçesinde *-da, -de, -ta, -te* şeklindedir: Osmanlıcada önceleri yalnız *-da, -de* şekilleri vardı: *ağaçta, yolda, evde, bizde* misallerinde bu ek görülüyor.

d. Ablatif eki: Türkiye Türkçesinde *-dan, -den, -tan, -ten*'dir: *ağaçtan, yoldan, senden, çiçekten* gibi. Osmanlıcada yalnız d'li şekiller vardı.

e.Enstrumental eki: Aslında *-n* ' dir; ancak, işlekliğini kaybederek *yayan, kışın, durmaksızın* gibi bir iki misalde kalmıştır. Onun yerini ile edatı ve onun ekleşmiş şekli olan *-la-, -le-* almıştır.

f. Eşitlik ekleri: Asıl eşitlik eki *-ca, -ce, -ça, -çe*' dir. *yavaşça, insanca, bence, iyice, açıkça* gibi.

Bunun yanında bilhassa ağızlarda *-cak, -cek* eki de vardır: *çabucak, evcek* gibi.

Osmanlıcada, önceleri *-layın, -leyin* eşitlik eki de vardı: *sulayın* gibi.

g. Yön ekleri: Yön ekleri *-ra, -re ve arı, -eri* 'dir. İşlekliği kaybolmuştur. Osmanlı-cada- *arı, -eri* önceleri ,*-aru, -erü* şeklinde idi : *sonra, taşra, ileri, içeri, dışarı* keli-melerinde de bu ek vardır.

Soru Eki :

Soru eki *-mı, -mi, -mu, -mü* 'dür: *ağaç mı, yol mu, su mu, evden mi* gibi.

İşaret Sıfatları :

İşaret sıfatları Türkiye Türkçesinde *bu, şu, o* şeklindedir. Osmanlıcada ayrıca *ol, şol* ve *işbu* kelimeleri de vardı.

Soru Sıfatları :

Soru sıfatları olarak *kaç, hangi, ne, nasıl, nice, neredeki* gibi kelimeler kullanılır.

Belirsizlik Sıfatları :

bir, bütün, başka, bâzı, her, kimi, çoğu, çok, hiç, falan, filan, falanca, az, fazla gibi kelimelerdir.

Zamirler:

1. Şahıs Zamirleri:

Şahıs zamirleri Türkiye Türkçesinde şöyledir: *ben, sen, o, biz, siz onlar.*

Osmanlıcada teklik üçüncü şahıs önce *ol*, çokluk üçüncü şahıs son zamanlara kadar *anlar* şeklinde idi.

Dönüşlülük zamirleri *kendi* kelimesi ile, Azeri sahasında *öz* kelimesi ile yapılır: *kendim, kendin, kendisi... özüm, özün, özü...* gibi.

3. İşaret Zamirleri:

İşaret zamirleri *bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar* şeklindedir. Osmanlıcada *ol* ve *anlar* şekli vardı.

4. Soru Zamirleri:

Soru zamirleri *kim* ve *ne* kelimeleridir.

5. Bağlama Zamiri:

Bağlama zamiri Osmanlıcada *kim* ve *ki*, Türkiye Türkçesinde yalnız *ki* 'dir.

Fiil Çekimi :

1. Şahıs Ekleri:

Türkiye Türkçesinde zamir menşeli şahıs ekleri şöyledir:

Teklik 1. şahıs : *-ım, -im, -um, -üm*
2. şahıs: *-sın, -sin, -sun, -sün*
3. şahıs: -

Çokluk 1. şahıs: *-ız, -iz, -uz, -üz*
2. şahıs: *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz*
3. şahıs: *-lar, -ler*

Osmanlıcada önceleri teklik birinci şahıs *-am, -em,* çokluk birinci şahıs *-uz, -üz* idi. Ayrıca ikinci şahıslar da sağır kefli idi.

İyelik eki menşeli şahıs ekleri ise Türkiye Türkçesinde şöyledir:

Teklik 1. şahıs: *-m*
2. şahıs: *-n*
3. şahıs: -

Çokluk 1 şahıs: *-k. -k*

2. şahıs : *-nız, -niz, nuz, -nüz*
3. şahıs: *-lar, -ler*

Osmanlıcada ikinci şahıslar, sağır kefli idi. Fiil çekimlerinden geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek, gereklilik kipleri, zamir menşeli şahıs ekleri ile; görülen geçmiş zaman ve şart kipleri, iyelik menşeli şahıs ekleri ile; emir kipi ise her şahsında ayrı olan kendi eki ile çekilir.

2. Şekil ve Zaman Ekleri:

a. Geniş zaman ekleri: Umumî geniş zaman eki *-r*, ikinci geniş zaman eki *-ar, -er* 'dir: *gelir, yaparım* gibi.

b. Şimdiki zaman eki: Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki *-yor'* dur. Bu ek Osmanlıcada teşekkül etmiştir. Daha önce *yorır* kelimesi idi: *gide yorır* gibi. Eklerek şimdiki zaman eki oldu: *geliyor, gidiyoruz* gibi.

Türkiye Tükçesinde ikinci bir şimdiki zaman eki *-makta-, -mekte-, -mada, -mede-* isim şekilleridir: *gelmekteyim, gezmedesin* gibi.

c. Görülen geçmiş zaman eki: Bu ek Türkiye Türkçesinde *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü* şeklindedir: *gördüm, yaptı* gibi. Osmanlıcada önceleri yalnız d'li ve düz şekilleri vardı.

ç. Öğrenilen geçmiş zaman eki: Bu ek *-mış, -miş, -muş, -müş* şeklindedir: *gelmişim, olmuşuz* gibi. Osmanlıcada ekin önçeleri yalnız düz şekilleri vardı.

d. Gelecek zaman eki: Türkiye Türkçesinde gelecek zaman eki *-acak, -ecek*'tir: *geleceğim, yazacaksın* gibi. Ek, Osmanlıcada gelecek zaman eki olmuştur.

e. emir ekleri: Türkiye Türkçesinde emir ekleri şöyledir:

Teklik 1. şahıs: *-ayım, -eyim*
2. şahıs: -
3. şahıs: *-sın, -sin, -sun, -sün*

Çokluk 1. şahıs: *-alım, -elim*
2. şahıs: *-ın, -in, -un, -ün -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz*
3. şahıs: *-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler*

Osmanlıcada ikinci şahısta da *-gıl, -gil* emir eki vardı, bugün Âzerî ağızlarında da vardır. Ayrıca Osmanlıcada önceleri çokluk ikinci şahıs emir ekleri *-ñ* ve *-ñuz, -ñüz* şeklinde idi. Çekim *geleyim, gelin, gelsinler* gibidir.

f. Şart eki: Şart eki *-sa, -se* şeklindedir: *alsam, gelsek, bilse* gibi.

g. İstek eki: Osmanlıcada ve ağızlarda istek eki *-a, -e* işlekti ve işlektir; ancak, Türkiye Türkçesinde, edebî dilde birinci şahıslar kullanıştan düşmüştür: *gelem, gelek* gibi. Diğerleri de az kullanılır: *gelesin, gele, gelesiniz, geleler* gibi.

ğ. Gereklilik eki: Gereklilik eki, Osmanlıcada teşekkül etmiş yeni bir ektir ve *-malı, -meli* şeklindedir: almalayım, gelmelisin gibi.

İsim Fiili:

İsim fiilinin biri ekleşmiş olarak dört kipi vardır ve kendisi de *i-* şeklindedir. Bu *i-* kökü kullanışta çok defa düşer.

1. Bildirme:

İsim fiilinin ekleşmiş, bildirme adını alan çekimi şöyledir.

Teklik 1. şahıs: *-ım, -im, -um, -üm*
2. şahıs: *-sın, -sin, -sun, -sün*
3. şahıs: *-dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür*

Çokluk 1. şahıs: *-ız, -iz, -uz, -üz*
2. şahıs: *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz*
3. şahıs: *-dırlar, -dirler, -durlar, -dürler*
-tırlar, -tirler, -turlar, -türler.

Osmanlıcada önceleri 1. şahıs *-am, -em;* ikinci şahıslar sağır kefli; üçüncü şahıslar yalnız *d*'li ve yuvarlaktı (*-dur, -dür, -durlar, -dürler*). Misaller şöyledir: *yorgunum, yorgundur* gibi.

2. İsim fiilinin bir de normal görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şartı vardır: *idim, imişim, isem* gibi.

3. İsim fiilinin menfisi ise *değil* edatı ile yapılır: *değilim, değildir, değildi, değilmiş, değilse* gibi.

Birleşik Çekimler:

Türkiye Türkçesinde dört birleşik çekim vardır:

1. Hikâye: İsim fiilinin görülen geçmiş zamanı ile yapılır: *geliyordu, gelmiştim* gibi.

2. Rivayet: İsim fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı ile yapılır: *alıyormuş, alacakmışım* gibi.

3. Şart: İsim fiilinin şartı ile yapılır: *alırsa, aldıysak* gibi.

4. Kuvvetlendirme ve ihtimal: İsim fiilinin bildirme üçüncü teklik şahıs eki ile yapılır: *biliyoumdur, bileceksindir, bilmişizdir.*

Katmerli Birleşik Çekim:

Katmerli birleşik çekimin iki şekli vardır: Hikâyenin şartı, rivayetin şartı: *alıyorduysa, gelecekmişse* gibi.

Soru Eki:

Fiillerde de soru eki *-mı, -mi, -mu, -mü* dür. Zamir menşeli çekimlerde ek ortaya girer, iyelik menşelilerde sona gelir: *geliyor muyum, geldim mi* gibi.

Partisipler:

Osmanlıca ve Türkiye Türkçesindeki partisip ekleri şunlardır:

1. Geniş zaman : *-an, -en: gelen, olan gibi*
-r: okur
-ar, er: yapar
-ur, -ür: gelir, gider gibi.
2. Geçmiş zaman : *-mış, -miş, -muş, -müş: dolmuş, gezmiş* gibi.
3. Geçmiş zaman : *-dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük: bildik, tanıdığım gibi.*
4. Gelecek zaman : *-acak, -ecek: gelecek, yapacak* gibi.
5. Menfî geniş zaman : *-maz, -mez: bitmez, yılmaz* gibi.
6. Gelecek zaman : *-ası, -esi: olası, yıkılası* gibi.
7. Geçmiş zaman : *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü:* beğendi, *kül bastı, şıpsevdi* gibi.
8. Gelecek zaman : *-malı, -meli: öğmeli "öğülecek'*, demeli *"diyecek"* gibi.

Gerundiumlar:

Osmanlıcada ve Türkiye Türkçesindeki gerundium ekleri şunlardır:

1. *-a, -e: yaza yaza, gide gide, yapabilmek* gibi.
2. *-ı, -i, -u, -ü: alı vermek, deyi deyi* gibi.
3. *-ıp, -ip, -up, -üp: alıp, başlayıp, görüp* gibi.
4. *-arak, -erek: yaparak, bilerek* gibi.
5. *-ınca, -ince, -unca, -ünce: alınca, başlayınca, gelince* gibi.
6. *-alı, -eli : geleli, başlayalı* gibi.
7. *-madan, -meden: gelmeden, olmadan* gibi.
8. *-ıcak, -icek: alıcak, vericek* gibi.
9. *-uban, -üben: gelüben, duruban* gibi
10. *-gaç, -geç: görgeç, digeç* gibi.

11. *-ışın, -işin, -uşun, -üşün: alışın, başlayışın* gibi.
12. *-ken*: isim fiilinin gerundiumudur: *iken gibi.*

Edatlar:

1. Ünlemler : *ah, vah, ay, eyvah, oh, tu, püf gibi.*
2. Seslenme edatları : *a, ay, ey, hey, yâ, yâhu, be, bre, ulan, hu.*
3. Sorma edatları : *hani, acep, acaba.*
4. Gösterme edatları : *işte, aha, daha, deha, te.*
5. Cevap edatları : *evet, hayır, yok, değil, peki, hay hay, beli, efendim, elbette, tabiî.*
6. Bağlama edatlar :
   - Sıralama : *ve, ile, dahı, ilâ.*
   - Denkleştirme : *ya, veya, yahut, veyahut.*
   - Karşılaştırma : *ya...ya, hem... hem, ne...ne, da (de)... da (de).*
   - Cümle başı edatları: *fakat, lâkin, ancak, yalnız, ama (ammâ), lîk, velîk, veli; eğer, ger, şâyet; gerçi, eğerçi, vakıa; çünkü, çün, kü; mademki, madem, meğer, binaenaleyh, öyle ki, oysa ki, şöyle ki, nitekim, halbuki, kaldı ki, üstelik, belki, hattâ, imdi, yani, mamfih, zâten, zâti, bâri, kezâ, hâkeza, kezalik, kaşki, hazır; sanki, san, âdeta, nasıl ki, nite ki, niçe ki, güyâ; tek, yeter ki, meğer ki, velev, velev ki, tâ ki, illâ, illâ, ki, yoksa; hele.*
   - Sona gelen edatlar: *dahi, da (de) ise, ki, kim, bile, değil.*
7. Son çekim edatları : *ile, için, gibi, kadar, göre, dolayı, ötürü, ait, üzere, beri, önce, evvel, sonra, geri, karşı, doğru, yana, taraf, başka, dâir, rağmen, değin, dek, diye, ma'da, gayr, nâşi, sıra, öte, birle, bigi, tek, sarı, dapa, içre, ara, öndin, içeri, dışarı, özge, nazaran, böyle.*

2.4. . Doğu Türkçesi (Çağatayca)

Muharrem ERGİN

Doğu Türkçesi, Türkçenin Eski Türkçe'den sonra ortaya çıkan yeni yazı dillerinden biridir. Eski Türkçe, Türkçenin ilk gramer şekillerini ihtiva eden ana devresidir. 12-13. asra kadar devam eden bu ilk yazı dili devresi, Türkçedeki iç ve dış gelişmeler ve değişiklikler neticesinde, yerini bu asırlardan sonra yeni gramer şekillerini içine alan yeni yazı dilleri devrelerine bırakmıştır.

Eski Türkçeden sonra önce iki yazı dili ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Kuzeydoğu Türkçesi, diğeri Batı Türkçesidir. Batı Türkçesi Oğuz şivesine dayanan ve 13. asırdan başlayarak Batı Türklük sahasında bugüne kadar devam edip gitmekte olan yazı dilidir. Kuzeydoğu Türkçesi, Orta Asya ve kuzey sahasında Eski Türkçenin daha yakın bir devamı olarak 13-14. asırlarda kullanılan yazı dilidir. Bu yazı dili 15. asırdan itibaren Doğu Türkçesi ve Kuzey Türkçesi, olmak üzere ikiye ayrılmış; böylece, 15. asırdan itibâren Türkçe, Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi olmak üzere üç yeni yazı dili halinde yirminci asra ulaşmıştır. Batı Türkçesi Oğuz, Kuzey Türkçesi Kıpçak, Doğu Türkçesi Orta Asya şivelerine dayanan yazı dilleridir.

Doğu Türkçesine Çağatayca adı sonradan verilmiştir. Bu yazı dili, Çağatay ile ilgili olmayıp, Timur ve oğulları ve onları takip eden bütün Orta Asya ve Hint devreleri edebiyâtının yazı dili olarak 14. asrın sonunda başlayan, Nevâî ile en yüksek mertebesine ulaşarak 15 ve 16. asırlarda en parlak devrini yaşayan, ondan sonra da kuvvetle devam edip nihayet yerini modern Özbekçeye bırakan Türk yazı dili koludur.

Bu yazı dilinin başlıca gramer hususiyetlerini şöyle toplayabiliriz:

Ses Hususiyetleri :

Sesler:

Çağataycanın vokal ve konsonant olarak ses yapısı Türkçenin umumî ses tablosundan farksızdır. Bu arada *ng* v *h* sesleri tabiî Çağataycada vardı.

Vokal Değişmeleri:

e-i : Çağataycanın en büyük ses değişikliği hususiyeti *e-i* değişikliğidir. Çağatayca Türkçenin bu umumî temayülünü çok ileri götürerek kendisinin bariz bir ses hususiyeti hâline getirmiştir. Kelime başında ve ilk hecedeki *e*'ler büyük ölçüde Çağataycada i'ye çevrilmiştir: *er- -ir-, sekiz-sikkiz, tengri- tingri, ne - ni, belgü - bilgü, kel- - kil-* gibi.

a, e - o, ö : Umumiyetle ikinci hecedeki *u, ü* tesiri ile Çağatayca ilk hecedeki a

e vokallerinin yuvarlaklaştığı görülür: *acun - ocun, asru - osru, çeküç - çöküç, esrük - ösrük* gibi:

Düzleşme :

Çağataycanın belirli bir hususiyeti de Türkçedeki umumî düzleşme temayülünü ileri götürmesidir: *törü - töre, tolu - tola, ordu -orda, kimi - kime "gemi", nemu - nime* gibi. Bu inkişaf gittikçe ilerlemiş ve bugün Doğu Türkçesi sahasında çok yaygınlaşarak *bolup - bolap* gibi gerundiumları bile içine almıştır.

Orta Hece Vokali :

Türkçenin vurgusuz orta hece vokalinin düşmesi hâdisesi de Çağataycada daha ileri bir durumdadır: *boğuzığa - boğzığa, orunıça - ornıça, ḳayuda - ḳayda, eligi - elgi* gibi.

Konsonant Değişmeleri :

b-m : *b-m* değişikliği meselesinde Çağatayca Eski Türkçeden gelen m temayülünü devam ettirmiştir: *ben - min, bunda - munda, bengze - mengze* gibi.

p-f : *p - f* değişikliği de Çağataycada daha çok görülür: *topraḳ - tofraḳ, yapurġaḳ -yafurġaḳ* gibi.

t - d : Kelime başındaki *t - d* meselesinde, bu değişiklik Batı Türkçesinin hususiyeti olduğu için, Çağatayca tabiî *t,* yani eskiye bağlılık tarafındadır; ancak, bir iki kelimede kelime başında *d* de görülür: *teg - dik, turur - durur, ti- -di-, taḳı - daġı* gibi; fakat, bu, Çağataycanın kendi inkişâfı değil, Batı Türkçesinin tesirinden ibarettir.

bol- - ol- : Batı Türkçesinin tesiri bu kelimede de görülür. Çağataycada tabiî esas itibariyle *bol-* tarafındadır; ancak, manzum metinlerde vezin gerekli kılınca derhal ol- şeklinin kullanıldığı da görülür.

ç-ş : Çağataycada bazan *ç-ş* değişikliği de görülür: *açtı -aştı, keçti - keşti* gibi.

Sedasızlaşma:

Çağataycanın en bariz ses hususiyetlerinden biri de sondaki sedalı konsonantları sedasızlaştırmasıdır: *teg - dik, kanlıg - kanlık, ermez - imes, almaz - almas, türlüg -türlüḳ* gibi.

Yuvarlaklaşma:

Çağataycada daha ileri bir yuvarlaklaştırma da görülür: *biregü - birev, üçegü - üçev, kudegü - küyev* gibi.

y Yüşmesi:

Çağataycada başta *y* düşmesi de dikkati çeker: *yıl - ıl, yılan - ılan* gibi.

ḳ - ḫ : Çağataycada görülen yeni bir değişiklik de bazı *ḳ - ḫ* değişmeleridir: *yaḳşi - yaḫşı, baḳşı - baḫşı, oḳşa- -oḫşa-, toḳta- -toḫta-* gibi.

r Düşmesi:

Çağataycada *er-* fiilinde, bu fiil çok defa ir- olmakla beraber, *r* düşmesi de görülebilir: *irdi- idi, irse-ise, irmez -imes* gibi.

Yer Değiştirme:

Çağataycada dikkati çekecek ölçüde yer değiştirmesine de rastlanır: *ögren- - örgen- , yaġmur - yamġur* gibi.

İkizleşme:

Çağataycanın belirli bir ses hususiyeti de konsonant ikizleşmesidir: *sikkiz, tokḳuz, saḳḳa, saḳḳuz* gibi.

Kalın Ek:

Çağataycanın çok bariz bir hususiyeti de Arapça ve Farsça kelimelere daima kalın ek getirilmesidir: *derdġa, fakirġa, ilimġa, düşmenlıḳ, sitemlıġ* gibi.

Yardımcı n Düşmesi :

Çağataycanın bütün Türkçe içinde en mühim hususiyeti yardımcı n sesini düşürmesidir. Bu yardımcı ses, ancak manzum metinlerde vezin icabı görülebilir. Onun dışında *yardımcı n* sesi Çağataycada yoktur: *ayağıġa, içide, ortasıdın* gibi.

Şekil Hususiyetleri

İyelik Ekleri:

Çağatayca iyelik ekleri o devrin umumî Türkçedeki şekillerinden farksızdır; yani, ikinci şahıslar sağır kefli, üçüncü şahıslar da yalnız düz şekillidir: *közüñ, sözi* gibi.

Hâl Ekleri :

Akkuzatif hâline Çağatayca bu eklerin umumî inkişâfına uygun olarak Batı Türkçesinin karşısında bulunur; yani, Batı Türkçesinde isimlerden sonra gelen akkuza tif ekinin umumîleşmesine karşılık, diğer Türk şiveleri gibi Çağataycada da zamirlerden sonra gelen akkuzatif eki umumîleşmiştir: *köñülni, yolnı* gibi.

Genitif ekinde de mühim bir Batı Türkçesi dışı hususiyeti vardır. O da diğer Türk şiveleri gibi, Çağataycada da ekin yalnız konsonantla başlayan şekillerinin umumîleşmesidir: *kuyaşnıñ, ivniñ, kozümüzniñ, atanıñ* gibi.

Datif ekinde esas itibariyle Eski Türkçeye nazaran mühim bir fark yoktur. Yalnız Eski Türkçenin sonundaki sedalı ve sedasız konsonantla başlama karışıklığı Çağataycada da kuvvetle devam etmektedir: *ataġa, tofraḳḳa, itke* gibi.

Lokatif ve ablatif eklerinde *d*'li ve *t*'li şekiller yan yana devam etmektedir: *ivde, yürekte, cihandın, baştın* gibi.

Eşitlik ekleri tabiî yalnız *ç*'lidir: *tofrağça, tağça, itçe* gibi.

Yön eklerinde *-ġaru, -gerü* şekli devam etmektedir: *ilgerü, taşḳaru* gibi.

Karşılaştırma Eki:

Karşılaştırma eki, Çağataycada canlılığını muhafaza etmektedir: *kiçigrek, köprek, atraḳ, savuġraḳ* gibi.

Sayılar:

Çağataycada da *e - i* ve ikizleşme değişiklikleri dışında sayılar Eski Türkçedeki şekillerini muhafaza etmektedirler.

Sıra sayı isimleri yapma eki *-nçı, -nçi* şeklinde daima *ç*'lidir: *üçinçi, törtinçi* gibi.

Topluluk ve üleştirme sayı isimlerinde yuvarlaklaşmış *-aġu, -egü* dikkati çeker: *birev, ikev, üçev* gibi. Arıca bu konuda dikkati çeken *ikilesi, üçelesi, törtelesi; ikevlen, üçevlen* şekilleri de mevcuttur.

Zamirler:

Şahıs zamirleri eski şekillerini ve çekimlerini muhafaza ederler. Yalnız *min* ve *sin* yalın şekillerinde bariz bir e - i değişikliği görülür.

İşaret zamirlerinde bu ve mu yan yanadır; *bu*'nun çokluğu *bular, ol*'un çokluğu *olar* ve *alar* şeklindedir.

Belirsizlik zamirlerinde *kimse* 'nin *kimerse* şekli ve *nime, özge, niçeme* kelimeleri dikkati çekmektedir.

Dönüşlülük zamirleri olarak *öz*'ün iyelik şekilleri dikkati çeker.

Zarflar:

Yer zarfları arasında *naru* (*narı*), *kiyin, ḳayu, utru* gibi değişik kelimeler mevcuttur.

Zaman zarfları arasında *basa, burun, burna, evvelraḳ, taṅla, tünle, irten, bıltur* gibi şekiller dikkati çeker.

Hâl zarfları arasında *asru, ingen, köp, olça, beyle, eyle, yaşurun* gibi şekiller dikkati çeker.

Edatlar :

Son çekim edatları arasında dikkati çeken şekiller şunlardır: *basa* "sonra", *bigi* "gibi", *çağlık* "kadar, gibi", *ara* "arasında, içinde", *dik* "gibi", *mesellig* "gibi", *miṅizlig* "gibi, benzer", *sarı* "doğru", *tapa* "doğru", *yanglıg* "gibi".

Fiil Çekimi :

Geniş zaman çekiminde umumî çerçeve dışına çıkan bir hususiyet yoktur.

Şimdiki zaman çekiminde belirli bir Çağatayca hususiyeti vardır. O da *-adur*, -edür ekidir. Gerçekten Çağataycada bu konuda mühim bir inkişaf vardır. Eskiden şimdiki zaman eki yoktu, sonradan Batı Türkçesi *yorır* yardımcı fiilini ekleştirerek - yor ekini yapmıştır. Buna mukabil Çağataycada da *-a turur, -e turur (kıla turur*, kele turur) birleşik çekiminden şimdiki zaman meydana getirilmiştir. *Turur* yardımcı fiili ekleşmiş ve gerundiumla birleşerek şimdiki zaman eki şeklini almıştır: *köyedür, kiledürmin, baradur* gibi.

Gelecek zaman çekiminde Çağataycada Eski Türkçenin devamı olarak bilhassa *-gay, -gey, -ga, -ge ve -gu, -gü* eklerinin kullanıldığı göze çarpar; *bolga, kılgay, urgu, çıkkasıdur* gibi.

Görülen geçmiş zaman çekiminde hususiyet ekin hem *d*'li hem *t*'li şekillerinin birlikte kullanılması ve yuvarlaklaşmasının görülmemesidir: *kıl-dım, tüşti, kördiler* gibi.

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde bir fark yoktur. Yalnız *-p* gerundiumunun çekimli fiil yerine, öğrenilen geçmiş zaman için kullanıldığı da görülür : *biliptür* gibi.

Şart çekiminde bir fark yoktur.

Emir çekiminde birinci şahıs eki *-ayın, -eyin* bazan *-ayı, -eyi ve -ay, -ey* şeklinde kısalır: *ḳılay* gibi. İkinci şahısta *-ġıl, -gil* canlılığını muhafaza etmektedir. Çokluk ikinci şahıs tabiî vokalsiz olarak *-ñ, -ṅgız, -ṅglar* şeklindedir.

Partisipler :

-ġan, -gen partisipi *-ḳan, -ken* şekline de geçmiştir. Ayrıca bu partisipin *-dıḳ, -dik* mânası, yani, hareket ifadesi çok barizdir ve lokatif eki ile birlikte gerundiumlaştığı görülür.

Gerundiumlar :

-p gerundiumu tabiî Çağataycada aslî şeklini muhafaza eder.

Ayrıca Çağataycanın en mühim gerundium inkişâfı *-madın, -medin* gerundium ekinin *-mayın, -meyin ve -may, -mey* şekline geçmesidir: *işitmey* gibi.

İktidarî şekli :

Çağataycanın bariz bir hususiyeti de *al-* yardımcı fiilini, *-bil* fiili gibi, iktidarî yardımcı fiili olarak kullanmasıdır. Bunu hem müsbet hem menfî şekilde görürüz: *kıla alsaṅ, ura almas* gibi.

2.5. Kuzey Türkçesi

Ahmet TEMİR

"Kuzey" tâbiri esasında coğrafî bir isim olup bazı Türkologlar tarafından Türk şivelerinin tasnifi esnasında, dünyâda yaşayan bütün Türklerin bulundukları sahalar gözönünde tutularak, bunlara nazaran Kuzey-Batıda bulunan boylar için kullanılmıştır. Meselâ, Radloff, Korş, Ramstedt, Samoyloviç, Räsänen buna "Batı grubu", Ligeti "Kıpçakça", Németh "Volga grubu", Arat "Kuzey grubu" demişlerdir. Bu tâbirlerle daha ziyade bu lehçelerin yeni zamanlardaki durumu (19.-20. yüzyıllar) kastedilmektedir. Tarihî bakımdan mütalâa edildikte bu şiveler, orta zamanda buralarda yaşamış olan Türk boylarından Peçenek ve Kıpçak dillerinin birer devamı ve istihalesi sayılmaktadır. Bu grupa bugün şu şiveler dahildir:

1. Kazan (İdil=Volga) Türkçesi veya Tatarca; Başkurt, Nogay ve Mişer ağızları da buna dahildir,

2. Kazak, Karakalpak ve Kırgız şiveleri,

3. Altay şiveleri: Bugünkü Oyrot bölgesinde konuşulan şiveler (Radolff'a göre: Altay-Kiji, Teleüt, Telengit, Lebed), Batı Sibirya'da İrtiş, Tara, Tobol ve Tümen nehirleri civarında konuşalan şiveler,

4. Kuzey Kafkasya'da Kumık, Karaçay, Balkar ve Nogay şiveleri,

5. Lehistan (Troki ve Lutzk), Litvanya ve (eskiden) Kırım'ın doğusunda konuşulan (Kırımçaklar) Karay şivesi.

Bütün bu şive ve ağızlar, Türk şivelerinin tasnifine göre (bu bahse bk.) *z*- Türkçesinin (*tokuz*), *y*- grupunun (*ayak*), *tav* + *tavlı* + *kalgan* bölümünü teşkil ederler.

Fonetik

Vokaller:

Kazan şivesinin vokalleri şunlardır: *a, e, ı, i, ĭ, u, ü, u, ü*. Ses tarihi bakımından birinci hecede şu değişikliklerle karşılaşıyoruz: *e >i, o >u, ö >ü, i >ĭ*; mes. *el, el* Kazan. *il; on* >Kazan. *un*; ördek (Türkiye Türkçesi, Doğu T.), *ördök* (Kazak), *örtök* (Şor) vb.>Kazan. *ürdek*; it>ĭt vb.

Kazak, Karakalpak ve Kızgızca'nın vokalleri şunlardır: *a, e, e, ı, i, o, ö, u, ü*. Thomsen'e göre Eski Türkçede dahi mevcut olan, fakat sonraları birçok şivelerde e ile birleşen *e* sesi, bilhassa Kazak, Karakalpak ve Kırgızcada açıkça belli olmaktadır, mes. *êdi* (*idi*), *êsik* (*eşik*), *êt* (*et*) vb.

Altay, Kumık, Nogay ve Karay şivelerinin vokalleri şunlardır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*.

Uzun vokaller ve çift sesler (Diphtonge) umumiyetle, *g, ġ, b, v, y, ñ* seslerinin düşmesiyle meydana gelir, mes.: Eski Türkçedeki *ev, eb >üy, ō* olur (*teve, tebe* "deve">Kazan. *düye*, Kazak. *tüyö, tüö*, Karakalp. Kumık. *tüye*, Kırgız. Altay tö, Karay tewa); *eg > iy* olur (*eg- >iy-*); *ıg >uw, ū* olur (*arıg* "temiz">*aruw, arū*); *ug > u, ı* olur (*kuruġ > kuru, kurı*); *aġu >aw, au* (*Kazan, Balkar, Karaçay*), *ō* (*Kırgız*) olur (*buzaġu >buzau, bızau*).

o, ö veya *u, ü* sesleri bulunan hecelerden sonra *a >o* ve *e >ö* şeklindeki ses uyumu (Labialattraktion) bilhassa Altay (Oyrot, Teleüt, Lebed, Tuba) ve bazı Kazak ağızları ile Kırgız, Karakalpak ve kısmen de Balkarcada vardır, mes.:

Kırgız, Altay:	Kazan:	Kumık, Nogay, Karay:
otko "ateşe"	*utka*	*otka*
bolġon "olan"	*bulġan*	*bolġan*
polzo "olsa"	*bulsa*	*bolsa*
köstör "gözler"	*küzler*	*közler*

u, ü den sonra *ı, i >u, ü* şeklindeki ses uyumu bu grubun hemen hemen bütün şivelerinde mevcut olduğu halde, *o, ö*' den sonra ı, *i >u, ü* değişmesine ancak Kazak, Kırgız ve Oyrot-Teleüt şivelerinde rastlamak mümkündür, mes.: *su-nun* <*su-nın* "suyun"; *üy-dün* < *üy-nin* "evin"; *ton-du* < *ton-nı* "donu, kürkü"; *köl-dü* < *köl-ni* "gölü" vb.

Fakat bu gibi vokal yuvarlaklaşması ile ilgili hâdiseleri katî misallerle sınırlandırmak pek mümkün değildir, çünkü bir şivede bunun aksi olan misallerle de karşılaşılabilir, mes. Altaycada hem *togus*, hem *togıs* "*dokuz*" şekli vardır. Başka misaller: *konıp* " konup" ve *körüp* " görüp (Alt.), *munı* "bunu" ve *ponu* "bunu" (Alt.), *börü* ve *böri* "kurt" (Alt.) vb. Diğer cihetten bu hâdise kelimelerin şekline de bağlıdır, yani vokal yuvarlaklaşması ilek hecede kuvvetli olduğu halde, diğer hecelere gittkçe zayıflamaktadır, mes. *şülüzün* ve *şülüzin* "vaşak" (alt.), *sögünip* "sövünüp" (Alt.) vb.

Konsonantlar:

Söz başındaki *y*- yerine, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Oyrot, Nogay ve Karaçay ağızlarında *c*-, *j*-, Balkarcada *z*- kullanılır, mes. *col* (Karay. *yol*, Kazan. *yul*). Fakat bu hâdise de katî bir kaide ifade etmez, çünkü aynı şivede hem *y*-, hem *c*-şekline rastlamak mümkündür.

Kazak, Karakalp. ve Kırgızcada *f >p* olur, mes, *pakültet*<*fakultet* "fakülte" (Kazak), *pebrik* <*fabrik* "fabrika" (Kazak), *paydalı* <*faydalı* فائدەلی ,*porum* < *form* "şekil (Karakalp.) vb.

Kazakça ve Karakalpakçada *ş* >s olur, mes. *taş* >*tas*, *iş*>*is*.

h sesi ancak yabancı kelimelerde ve tabiat taklidi ifade eden sözlerde bulunur, Karaçay, Kumık, Kargay T.'de iki vokal arasındaki -*h*- yerine -*g*- kullanılır, mes. Farsça *bahâ* بها "paha">*baġa*.

Diğer şivelerdeki *v*, bu grupta *w* (İngilizdeki *w* gibi yarım vokal) şekline inkılâp eder.

Başkurtçadaki karakteristik ses değişmeleri şunlardır: *z, d, l >z̲; ş >s; s>h*, mes. *kız̲ <kız* ; *kız̲ıl <kızıl* ; *az̲ım<adım* ; *tawz̲ar <tawlar* "dağlar"; *bas<baş*; *us̲al <usal* "yavuz"; söz ve hece başında *s>h* olur, mes. *hiz <siz*; *hugış <sugış* "savaş"; *hakal <sakal*; *bulha<bulsa* "olsa"; *barhın<barsın* "varsın" vb.

Bu grubun bütün ağızlarında vokal arası *ķ*, *k* ve *p* sesleri yumaşar, mes. *bak- >baga* "bakıyor" (Kırgız); *tayak* "dayak"<*tayagı; ik-* "ek-"< *igin* "ekin"; *yap-* "kapa-" >*yaba* "kapatıyor". Altay-Oyrat ağızında, bu durumda olan diğer konsonantlar da yumuşar, *tiş "diş"* >*tiji* "dişi"; *söz "söz"* >*sözim* "sözüm"; *tut-* >*tudar* "tutar".

Konsonantalr kaynaşması üzerine umumî olarak şu kaideler konabilir:

1. İki konsonant yanyana geldiği zaman, sondakisi öndekine uyar, yani ilk konsonant yumuşak ise öteki de yumuşak, sertse ikincisi de sert olur. Bu husus, bilhassa *ķ/k-ģ/g, s-z, t-k, p-b* seseleri ile ilgilidir, mes. *ķış-ķı* "kışlık", *yaz-ģı* "yazlık"; *at-ta, kır-da; tarak-pen* "tarak ile", *kız-ben* "kız ile" (Kazak); ak-sımak "ak gibi", *kızıl-zımak* "kızıl gibi" (Altay) vb.

2. Sert konsonanantlardan sonra *l >t, m >p, n >t* olur (Kazak, Kırgız, Altay ve bazı Nogay ağızlarında); yumuşak konsonantlardan sonra *l >d, m >b, n >d* olur; vokal ve yarım vokallerden sonra *l, m, n* değişmez. Bundan başka değişmeyen hâller: *r* ve *l*'den sonra *l* (Altaycada yalnız *r*'den sonra), *l, m, r*'den sonra *m* (Altaycada yalnız *m, r*'den sonra), *n, m, ñ*'den sonra *n* ve *r, l*'den sonra *d* değişmez. Misaller:

L: *kemçilik-têr* "noksanlıklar" (Kazak), *kün-der* "günler" (Altay), *kar-lar* (Altay), *cıl-lar* "yıllar" (Kazak), *kol-dor* "kollar" (Altay); *tört-tük* "dörtlük" (Altay), *kün-dük* "günlük" (Altay), *orto-lık* "ada" (Altay) vb. Kazan, Kumık ve Nogaycada bu son misaldeki *ek, m, n, ñ*'den sonra *l >n* olur, fakat başka yumuşak konsonantlarla vokallerden sonra değişmez, mes. *han-nık* "hanlık", *kün-ner* "günler", *añ-na-* "anla", *at-lar, tarak-lar* vb.;

M: *tüs-pesin* "düşmesin" (Karakalpak), *caz-bak* "yazmak" (Kazak), *almak*;

N: *balık-tıñ* <*balık-nıñ* "balığın" (Altay), *ay-dıñ* "ayın" (Altay), *ton-nın* "donun, kürkün".

Kelime Yapımı :

Kelime teşkil eden eklerin çoğu bütün Türk şivelerinde müşterektir, bu yüzden ancak bazı eklerin Kuzeybatı grubundaki hususî şekillerine işaret edeceğiz:

-lı, -li (< Eski Türkçe *-lıg, -lig* vb):

Kazan. *-lı, -li*; Kazak. Karakalp. *-lı, -li, -dı, -di, -tı, -ti;* Kumık. *-lı, -li, -lu, -lü;* Altay. *-lu, -lü, -du, -dü, -tu, -tü;*

-çı, -çi: Kırgız. Karay. *-çı, -çi, -çu, -çü;* Karakalp. *-şı, -şi;* diğer şivelerde *-çı, -çi.*

Türlü şivelerden karışık misaller: *ata-kay* "babacık", *baba-y* "dede" (Kazan. Kazak. Karakalp.), *ūl-çak* "delikanlı" (Altay), *aktaru-çan* "her işe karışan" (Kazan), *minim-çe* "bence" (Kazan), *agam-nıkı* "ağamınki", *bütün-ley* "büsbütün", *sog-umtuk* " kesilecek (hayvan)" (Altay), *üt-ker-, üt-kez-* "geçir-" (Kazan), *cür-güz-* "yürüt-" (Karakalp.), *oy-gor-* "anlamak" (Altay), *at-kar-* "(at ile) nakletmek" (Altay) vb.

Nomen :

Cemi Eki:

-lar, -ler, -nar, -ner, -dar, -der, -tar, -ter (Altayca ve Kırgızcada yuvarlaklaşarak *-lor, -lör* vb. şekillere girer, Karaçaycada *-r* düşer: *-la, -le*).

Şahıs Zamirleri:

	Kazan.	Kazak.	Karakalp.	Kırgız.	Altay.	Kumık.	Nogay.	Karay
müfr.	*min*	*mên*	(aynı)	*men*	(aynı)	(aynı)	(aynı)	(aynı)
	sin	*sên*	"	*sen*	"	"	"	"
	biz	*biz*	"	"	*bis*	*biz*	"	"
cemi	*siz*	*siz*	"	"	"	*siz*	"	"
	sizler	*sizder*	"	*siler*	*sler*			

İşaret Zamirleri:

Kazan.	Kazak.	Karakalp.	Kırgız.	Altay.	Kumık.	Nogay.	Karay.
bu	*bul*	(aynı)	*bu*	*bu*	*bu* (*l*)	*bu*(*l*)	*bu*
ul	*ol*	"	*ol*	*ol*	*o* (*l*)	*ol*	*ol*
şul	*şol*	"	*oşo*	*şu*	*şu* (*l*)	*sol,*	*şol*
tigi	tigi	"	tigi				

Soru Zamirleri:

Ka- zamiri: *kay* "kim, hangi" (Kazan, Kazak), *kana* "nerede, nereye" (tel), *kanı* "nerede, nereye" (tel. tümen), *kaya* "nereye" (Kazan), *kala* " nasıl, nereye" (Tob. tümen), *kanar* "nereye" (Alt), *kayna* "nereye" (tel), kayan "nereden" (Kazan), *kalay* "nasıl" (Kazak), *kaçan* "ne zaman" (Kazan., Kazak., Altay, Karay) vb.;

kim, kĭm: (bütün şivelerde);

ne, ni: (bütün şivelerde).

Sayılar:

Esas sayı sözleri (pek az fonetik farklarla), hemen hemen bütün şivelerde aynıdır, mes. *dürt* = 4 (Kazan), *tört* (Kazak. Karaklap. Kırgız. Altay), *dört* (Kumık); *yigirmi* = 20 (Kazan.), *cıyırma* (Kazak, Karakalp. Kırg.) *cirme* (Altay), *yigirma* (Kumık).

Sıra sayıları *-(ı)nçı, -(i) nçi* ekleriyle yapılır.

Kollektiv sayı ekleri: *- (a)w, -(e)w, o, -ö* vb.'dır.

Kollektiv sayı ekleri: *-(a) w, -(e) w, -o, -ö* vb.'dır. (<Eski Türkçe -agu, -egü), mes. *ikew* (Kazan), *ekö* (*eköw*) (Kazak. Karakalp, Kırgız). *ekü* (Altay).

Distributiv sayı ekleri: *-ar, -er, -şar, -şer* vb.'dır (bazı şivelerde ablativ ile de ifade edilir), mes. *ekiser* veya *êkiden* (Kazak. Karakalp.), *törttön* "dörder, dörtten" (Altay) vb.

Kesir sayıları umumiyetle ablativ ile ifade edilir, mes. *altıdan tört* (*dört, dürt,* vb.) = 4/6 (Kazan. Karakalp. Kırgız. Nogay. Kumık); veya: *üç törttük* "üç dörtlük" 3/4, *üç ondık* "üç onluk" 3/10 (Altay).

Sıfatlar:

Mukayese, birinci sözün ablativ hale sokulmasiyle ifade edilir, bu esnada ikinci söz *-rak, -rek* eki de alabilir, mes. *atam bu kişiden çakşırak* "babam bu kişiden daha iyi" (Kırgız); *atkan okton türgen* "atılmış oktan (daha) hızlı" (Altay).

Superlativ için bazı yardımcı sözler kullanılır, mes. *iñ yahşı* "en iyi" (Kazan), *öte cakşı* "çok iyi" (Kazak), *sürekey tuzalu* "çok faydalı" (Altay), *bek iygi* "pek iyi" (Nogay) vb.

Fiiller :

Emir ve İstek Şekilleri:

1. Şahıs müfret: -(*a*) *yım*, -(*ı*)*ym*, -(*a*)*yın*, -(*o*)*yın* vb., mes. *bar-ayım* (Kumık. Karay.), *bar-ıym* (Kazan) "varayım"; *caz-ayın* "yazayım" (Kırg.); *kör-öyin* "göreyim" (Altay). Cemi: -(*a*) *yık*, -(*a*) *lık* vb., mes. *bar-ayık* (Kumık), *bar-ayıh* (Karay) "gidelim"; *yaz-ıyk* (Kazan), *caz-alık* (Kırg.) "yazalım"; *kör-ölik* "görelim" (Altay).

2. Şahıs müfret: ya eksiz, veya *-gıl, -gın* ve *-çı* ekleriyle, mes. *bar* veya *bar-gın* "git" (Kırg. Altay. Karay), *bar* veya *bar-çı* (Nogay: *bar-şı*), *bar-gıl* "git" (Kazan). Cemi: -(*ı*) *gız*, -(*ı*) *ñız* vb., mes. *bar-ıgız* "gidiniz" (Kazan, Karay), *caz-ıñız* "yazınız" (Kırg.), *käl-igiz* "geliniz" (Kumık).

3. Şahıs müfret: *-sın*, cemi: *-sınlar*.

Gelecek zaman ifade eden *-gay, -gey* eki, Altay ve Nogay şivelerinde şahıs ekleriyle kullanılır, mes. *bar-gayman, -gaysıñ, -gay, -gaymız, -gaysız, -gaylar* "gideyim, gidesin" vb. (Nogay); *kel-geyim, -geyiñ, -gey, -geyibis* (veya: *-geylik*), *-geyiger, -geyler* "pek âlâ, geleceğim" vb. (Altay); diğer şivelrde *-gay*, şahıs eki almaz, bu husus *e-* yardımcı fiili ile ifade edilir, mes. *bar-gay edim, ediñ edi* vb. "giderim" vb. (Kumık).

Muzari (Aorist) *-r* eki, kuzeybatı grupunun bütün şivelerinde gelecek zamanı ifade eder.

-t, -d geçmiş zaman eki, bu grupun bütün şivelerinde kullanılır.

Katî geçmiş zaman *-gan -gen* (*kan, -ken, -kon* vb.) eki ile (sonuna şahıs eki takılmak suretiyle) ifade olunur.

Gerundium (fiil-zarflar):

-a ve *-p* şekilleri bu grupun bütün şivelerinde kullanılır. Bundan başka birçok mürekkep ekler de vardır, mes.: *-kançı* (*-gançı* vb.) (Kazan), *-kanşa* (Kazak, Karakalp.), *-kınça* (Karay) (= Türkiye Türkçesinde *-ınca*); *-kalı* (Karakalp. altay) (= Türkiye türkçesinde *-alı*, Nogaycada: *-kanlı*); *-kaçtın* "den sonra" (Kazan), *-kajın* (Altay), *-kaçoh* (Karay).

Bazı şivelerde (mes. Nogay) *-p* ekine, şahıs ekleri de takılabilir ve bu takdirde cümlede fiil yerini alır, mes. barıp-pan (veya *barıp-man*), *barıp-sın, barıp-tı, barıp-pız, barıp-sız, barıp-tılar* (Nogay) (Türkiye Türkçesinde = *varmışım, vardım*).

Yardımcı Fiiller :

Nomenlerle ve nomen eki almış fiillerle birleşerek mürekkep fiil şekilleri meydana getiren esas yardımcı fiiller şunlardır: *i-* (**e-*) "imek", *bol-* (*bul-*) "olmak", *it-* (*et-*) "etmek". Misaller: *barır idim* "varır idim" (giderdim) (Kazan), *bargan idiñ* "varmış idin" (gitmiştin) (Kazan), *barsa idi* "varsa idi" (gitse idi) (Nogay), *bargan bulsam* "varmış olsam" (*gitmiş olsam*), bargan bulsa idim "varmış olsa idim" (gitmiş olsaydım) (Kazan).

Bundan başak da birçok fiiller, *-a* ve *-p* ekleri alan esas fiille birleşerek yardımcı fiil yerinde kullanılırlar,meṡ. *külip ciberdi* "gülüverdi" (Kazan), *taştap ber* "atıver" (Altay), *kile kür* "mutlaka gel" (Kazan), *cıgıla cazdım* "düşe yazdım" (karakalp.), *börügin untup saltır* "şapkasını unuttu" (Altay), *baralmadık* (< *bara almadık*) "gidemedik" (Kazan. Nogay.), *kele catat* "gelmektedir" (Kırg.), *ogan ne bolıp kaldı* ona ne oldu" (Kırg.), *barıp bolsaman* "gidebilirsem" (Kumık).

Nefî Edatı :

Fiillerde: *-ma-, -me-*, muzaride: *-mas, -mes* (bazı şivelerde asimilasyonla >*-pa-, -ba-* şekline girer).

İsimlerde: *yok, yuk, cok* vb. (*bar* "var" sözünün karşılığı olarak ve: *-sız, -siz* eki kullanılır.

Cümle Şekli :

Cümle kuruluşu, bütün diğer şivelerde olduğu gibidir. Bazı şivelerde fiilsiz de cümle tamamlanabilir: *Almatı, Kazagıstan astanası* "Almatı, Kazagıstan'ın başşehri (dir)" (Kazak), *Kalanın bolacagı ülken* (Şehrin geleceği büyük(tür) (parlaktır)" (Kazak). Ancak Karayacada, yabancı (bilhassa Slav) dillerin tesiriyle, devrik cümle şekline rastlanmaktadır, mes. okları küçlü teñriniñ yetti maya, ki uvların alarnın içadır canım "okları güçlü tanrının ulaştı bana, ki zehirlerini onların içiyor canım" (Karay).

BİBLİYOGRAFYA

R.R Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi*, TM X, İstanbul 1953, s. 59-139.

N.A. Baskakov *Karakalpakskiy Yazık* I, Materialı po Dialektologii (tekstı i slovar') (Karakalpak dili), izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1951, 408+(4) S. II, Fonetika i morfologiya, çast' I. (Çasti reçi i slovoobrozovanie), 1952, 542 + (2) S.

N. A. Baskakov, *Nogayskiy yazık i ego dialektı, Grammatika*, tekstı i slovar (Nogay dili ve ağızları, metinler ve sözlük), İzd. Ak. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1940, 270 + (2) S.

A. K. Borovkov, *Oçerki Karaçaevo-balkarskoy Grammatiki* (Karaçay-Balkar grameri), Sbornik 'Yazyki Savernogo Kavkaza i Dagestana', OGİZ, Sotsekgiz 1935.

M. Bilalov, *Tablitsı po Fonetike Başkirskogo Yazıka*, (Başkurt dili fonetik tabloları), Peredislovie: N. Dmitriev, Zap. Koll. Vost. III, 2, 1928, S. 367-383.

Saadet Çağatay, *Karaçayca Birkaç Metin*, DTCFD, IX, 3, Ankara 1951, S. 277-300.

N K Dimitriev, *Grammatika Başkirskogo Yazıka* (Başkurt dili grameri), İzd. Ak. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1948, 276 s

N. K. Dmitriev,*Grammakita Kumıkskogo Yazıka* (Kumık dili grameri), İzd. Akad. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1940, 302 + (2) S. + 1 Karte.

N.P. Dyrenkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazıka* (Oyrot dili grameri), İzd. akad. Nauk SSSR. Moskva - Leningrad 1940, 203 + (5) S

M.S. Kanaev (Toşçakov), *Grammatika Oyrotskogo* (*altayskogo*) Yazıka (Oyrot-Altay dili grameri) İzdanie Tret'e, G. Ulaalu, Oyrotizdat, 1931, 53 + (1) S.

R. Karça ve H. Z. Koşay, *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, DTCF yayınlarından No. 101, Ankara 1954, XVIII+150 S. + 46 Abb.

M. Kurbangaliev hem H. Hismetullin, *Sintaksis*. Talu Bulmagan Urta Mekteplernin VI-VII klasları Üçin Derslik, Tüzetilgen III nçi basması (Sintaks, orta mekteplerin VI-VII. sınıfları için), Tatarstan Narkomprosı Tarafınnan Raslandı. Tatgosizdat, Ukıtu-pedagojik Edebiyat Sektorı, Kazan 1940, 163 + (5) S.

T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Eingeleitet, erläutert und mit einem Karaimisch - Polnisch- Deutschen Glossar versehen*. Krakow 1929, LXXX + 311 + (1) s. Mémoires de la Commission Orientale de l'Académie Polonaise des sciences et des Lettres, Nr 11.

Heikki Paasonen, *Mischärtatarische Volksdichtung*, Gesammmelt von... übersetzt und herausgegeben von Eino Karahka, Helsinki 1953, Suomalais-Ugrilaisen Seura, 136 s.

E.D. Polivanov, *Obraztsı ne-iranizovannıh (singarmonistiçeskih) Govorov Üzbekskogo Yazıka* (*Exemples* des Parlers Uzbeks non-İranisés, Sujets à la Loi de L'harmonie Vocalique), İzv. Ak. Nauk SSSR, otdel. guman. Nauk; I. Govor goroda Turkestana, S. 511-526; II Fonetiçeskaya sistema govora Kışlaka İkan, S. 526-537; III. *Kazak-Naymanskiy govor*, 1931, S. 93-111.

G.R. Rachmati, *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen*, UJb VIII, Berlin 1928.

W. Radloff, *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen*. Erster Teil, *Phonetik der nördichen Türksprachen*, Leipzig, T. O. Weigel's Verlag 1883, XV+318 S.

M. Räsänen, *Contributions au classement des langues turques*, RO, tom XVII, Krakow 1953, S. 92-104.

M. Räsänen, *Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (İç kapakta). *Materialien zur Laugeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949, 249 + (1) S. -Studia Orientaila edidit societas orientalis Fennica XV.

A. Samoylovitch, *Die Türksprachen* (Enzyklopedie des Islam, Bd. IV, 1934), 1. *Die Klassifizierung und geographische Verteilung der Türk-Sprachen*, S. 978-979; 2. *Allgemeine Charakteristik*, S. 979-981; 3. *Die Schriftarten und Liteatursprachen, S. 981-985; Die wechselseitigen Einflüsse der türkischen und nicht-türkischen Sprachen*, S. 985.

T. Şonanov i. K. Tulebaev, *Uçebnik kazakskogo yazıka dilya Vzroslıh, cast'* I-ya, dopuşçen narodnım kommissariatom prosveşçeniya KASSR, Kazakstanskoe izdael'stvo 1934 - Canan ulı T. men Tolebay ulı K., *Ülkender üçin Kazak tilinin okuvlıgı* (Büyükler için Kazakça okuma kitabı), I. bölüm. Kazagıstan kalık agartuv kemeseriyeti kabıldagan, 94 + (2) s.

A. Temir, *Die nordwestliche Gruppe der Türksprachen*, Handbuch. der Orientalistik V, 1, s. 161-173, Leiden, Brill, 1963.

S. Wurm, *The (Kara-) Kirghiz Language*, BSOAS, vol. XIII, 1949, s. 97-120.

A. Zajaczkowski, *Krotki wyklad gramatyki jezyka zachodnia-karaimskiego*, Luck 1931, 34 S.

A. Zajaczkowski, *Les suffixes nominaux et verbaux dans la langue des Karaims occidentaux*, Krakow, Librairie Franco-Polonaise et étrangère S.A., Paris 1932, VI + (1) S. - Mémoires de la commission orientaliste No: 15.

2.6. Türk Şivelerinin Tasnifi

Reşid Rahmeti ARAT - Ahmet TEMİR

A. Türk Şivelerinin Tasnifi Tecrübeleri

Türk şivelerinin tasnifi meselesi türklük bilgisinin birbirine girift meselelerinden yalnız birini teşkil eder. Türklerde aile birliğini, ailelerin birleşmesinden husule gelen soy birliğini, soyları içine alan boy birliğini ve nihayet boyların topluluğu olan kavim birliklerini meydana getiren esas unsurların tesbiti ve bu birlikler ile bu birliklerin birbirleri ile olan münasebetlerinin Türk tarihi içindeki gelişmelerinin araştırılması bugünün başlıca meselelerinden biridir. Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi ve umumiyetle Türk kültürünün birçok meseleleri bu hususların aydınlanması ile yakından ilgili bulunmaktadır. Sibirya kavimlerinin bir kısmı ile son zamanlara kadar göçebe hayat tarzını bir dereceye kadar muhafaza etmiş olan Türk kavimlerinde görülen kavmî birlikler hakkında bazı araştırmalar yapılmış olmakla beraber, bunlar daha çok basit birer tavsiften ibaret kalmıştır. bugün gerek bu birlikler arasındaki ilgiler, gerek bu birliklerin gelişmeleri hakkında yeter derecede bilgiye sahip bulunmuyoruz. Bazı Türk kavimlerinin yabancı tesiri altında kalmış Türk kavmi veya Türkleşmiş yabancı kavim gibi telâkkisinin bugün bile tartışma mevzuu olması, bu husustaki bilgilerimiz hakkında bize bir fikir verebilir. Bu mesele ile yakından ilgilenmesi gereken asıl Türk muhitine gelince, itiraf etmeliyiz ki, bu meselelerde en umumî bilgilerde bile pek büyük açıklıklar vardır ve bu açıklıkların kısa bir zamanda doldurulması da pek mümkün görünmemektedir.

Ayrı ayrı şahıslar gibi içtimaî bünyeler de tabiî bir gelişme yolu takip etmektedir. Bu gelişmenin asıl âmili içtimaî birliklerin kendi içlerindeki şartlar olmakla beraber, burada dışarıdan gelen tesirlerin de, bir dereceye kadar, ehemmiyeti vardır. Türk milleti gibi, faaliyetini birkaç kıta üzerine yayan milletlerde bu karşılıklı ilgilerin tesiri, tabiatiyle, daha büyük olacaktır.

Kavmî birliğin esasını teşkil eden unsurlardan biri de dildir. Onun için, Türk lehçe, şive ve ağızları ele alınırken, kavmî birlik meselesi ile karşılaşılması ve bazı hususların bu birliklere göre açıklanmaya çalışılması tabiî görülmelidir. Fakat unutulmamalıdır ki, şivelerin tasnifi gibi, müşahhas bir mevzuda bile yalnız kavmî münasebete işaret etmek yetişmez, bu tarzda bir izah yoluna girilince, bütün bir millî bünye ve bunun tarihî gelişmesi göz önünde bulundurulmalıdır. Bütün bu meselerin karşılıklı münasebetleri ve tarihî seyri tesbit edilinceye kadar, bu mevzuların hiçbiri kendi başına tam olarak halledilemez ve elde edilen neticeler de ancak bu sahadaki araştırmaların ilerlemesi nisbetinde bir kıymet ifade edebilir.

Bu umumî esasları Türk şivelerinin tasnifine tatbit etmek istersek, yapılması lâzım gelen işler şöyle hulâsa edilebilir: Türk şivelerinin esaslı ve ilmî bir tasnifinin yapılabilmesi için, 1. Türk şiveleri, dil bilgisi bakımından, daha önce bir tetkike tabi tutularak, türlü şive hususiyetlerinin daha yakından tesbit edilmiş olması; 2. Bu hususiyetler kendi aralarında karşılaştırılmak suretiyle, şiveler arasındaki münasebetlerin tâyin edilmeşi olması; 3. Şivelerde görülen farklı hususiyetlerin kavimlerin kendi bünyelerine veya kavmî karışmalara ait olup olmadığını anlamak için, bu şiveleri konuşan kavimlerin tarihi ile etnolojik teşekküllerinin araştırılmış ve 4. Her şivenin mevcut en eski ve en yeni dil malzemesi mukayese edilerek, şivelerin hususî tekâmül temayüllerinin, hiç değilse ana hatları ile, ortaya konulmuş bulunması gerekir. Bu şartlar yerine getirilinceye kadar, Türk şivelerinin tasnifi Türk dil bilgisinin daima göz önününde bulunduracağı bir mesele olarak kalmakta devam edecek ve yapılacaktır.

Türk dillerinin tasnifi meselesi ile ilk uğraşan kimse olarak, Türklerin kendi içlerinden Kaşgarlı Mahmud zikredilebilir. O, 1072-1074'te tamamlanmış olan *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı meşhur eserinde, Türk kabilelerinin o zamanki durumuna göre kaba bir tasnifini yaparak bunları şarkî ve garbî olmaz üzere iki büyük grupa ayırmıştır. O Şark grupuna Hakaniye adını takmakta ve bununla Karahanlıların, Kaşgar ve Balasagun civarındaki yazı dilini kastetmektedir. Bundan başka Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsı ve Uygur lehçeleri de buna dahildir. Ona göre batı grupu bütün Uğuz lehçelerini ve bu meyanda Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar leçelerini de içine alır.

Avrupa'da modern dilciliğin inkişafı üzerine, şark dilleriyle uğraşan filologlar son ikiyüz yıl içinde bu sahada birçok denemeler yapmışlardır. XI. yüzyıla ait bir deneme olduğu için Kaşgarlı Mahmud'un çalışmasını ancak "tarihî" bir vakıa olarak kabul etmekle beraber, yaşadığı devre ait bütün Türk ülke ve boyları arasında dolaşarak hemen hemen bütün Türk lehçe ve şivelirini incelemiş olması ve şiveleri mukayese ederken ses hususiyetlerini de dikkat nazarına alması bakımından, onu, devrinin "Radloff"u olarak kabul edebiliriz. buna göre Türk şivelerinin tasnifi ile uğraşmış olan Türk, Macar, Fin ve Avrupalı bilginleri —bununla ilgili araştırmalarının neşir tarihini belirtmek suretiyle— şöyle sıralayibiliriz:

1.
Kaşgarlı MAHMUD
Divan-ü Lûgat-it-Türk, 1072-1074

2
Christoph Johann ADELUNG
(1732-1806)
Mithridates, I, 1806.

3
Friedrich ADELUNG
(1768-1843)
Uebersicht aller bekannten Sprachen und ihrer Dialecte, s. 32-35.

4
H. J. von KLAPROTH
(1783-1835)
Asia polyglotta, Paris, 1823.

5
Adriano BALBİ
(1782-1848)
Atlas éthnographique du globe, Paris, 1826.

6
Wilhelm Fredrik PALMBLAD
(1788 - 1852)
Geographische und statistische Ephemeriden, 1827, XIX, 225 - 240

7
Joseph von HAMMER
(1774 - 1856)
I. *Bibliotheca italiana*, 1825 (Decembra), s. 364-365;
II. *Wiener Jahrbücher der Literatur*, 1827, XXXVIII, s. 16-17;
III. *aynı eser*, 1836, LXXVI, s. 189-191.

8
İlya Nikolayaviç BEREZİN (E. Berezine)
(1819 - 1896)
Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs, Kazan, 1848, 95 s. Ayrı basım halinde çıkan bu eserin aynı isim altında intişar eden aslı için bk. *Uçenıya zapiski izdav. imperatorskim kazanskim universitetom*, 1849, Kazan, 1848.

9
Wilhelm RADLOFF
(1837 - 1918)
Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1882-1883, II, s. 280-291, Cap. XVIII: *Classification der Türkdialecte nach den phonetischen Erscheinungen*.

10
Hermann VAMBÉRY (Armin Bamberger)
(1832-1913)
Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnograpischen Beziehungen, Leipzig, 1885.

11
Nikolay Fedoroviç KATANOV
(1862-1922)
Etnografiçeskiy obzor turetsko-tatarskih plemen. Vstupitelnaya lektsiya v kurs obozreniya turetsko-tatarskih plemen, proçitannaya v İmperatorskom Universitete 29 yanvarya 1894 goda. *Uçenıya zapiski İmpr.* Kazansk. Universiteta, god LXI, 3, May-İyün, Kazan, 1894, s. 186-206.

12
N. A. ARİSTOV
Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen
Jivaya starina I, 1896, s. 452-456.

13
Léon CAHUN
Introduction à l'histoire de l'Asie, 1896, s. 34-35.

14
Fedor Evgeneviç KORŞ
(1843 - 1915)
Klassifikatsiya turetskih pelemen po yazıkam.
Etnografiçeskoe obozrenie, kn. 84-85, Moskva, 1910.

15
G. J. RAMSTEDT
(1873 - 1950)
Tietosanakirja, IX, 2039-2040, 1917; *İso Tietosanakirja*, XIV, 295-296 ve aynı eser, IX, 1938.

16
Julius NÉMETH
Türkische Grammatik. Sammlung Göschen, Berlin-Leipzig, 1917.

17
A. SAMOYLOVİÇ
Nekotorıe dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov. Petrograd, 1922; alm. hulâsası için bk. R. Rachmati, Zur Klassifikation der Türk - Sprchen. Ungarische Jahrücher, IX, 32-324.

18

Vasily Alekseviç BOGORODİTSKİY

(1857-)

İzvestiya Vsetatarskogo Tsentr. İspol. Komiteta sovetov, 1921, Nr. 237, 239; Vvedenie v tyurko-tatarskoe Yazıkoznanie, I. Kısım, Kazan 1922; *Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi s drugimi tyurskimi yazıkami,* Kazan 1934.

19

Cemal VEİLİDİ

Türk-Tatar tillerinin̄ yazmışı. Bizniñ Yul II, 1 (13), Kazan 1923, s. 22-27

20

Bekir ÇOBANZADE

Türk-Tatar dialektolojisi (Giriş). Bakû 1927.

21

Lajos LİGETİ

(bk. *Bárczi Géza, Magyar szófejtö szótár,* Budapest, 1941).

22

Martti RÄSÄNEN

Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen. Studia Orientalia, edidit Sosietas Orientalis Fennica, XV, Helsinki, 1949, s. 26-31.

23

N. A. BASKAKOV

K voprosu o klassifikatsii türkskih azıkov. İzvest. Akad. Nauk SSSR, otd. Literaturı i yazıka, 1952, XI, 2, s. 121-134; *Tyurkskie yazıki.* İnstitut yazıkoznaniya, Moskva 1960, s. 223-228; *Vvedenie v izuçeenie Tyurskih yazıkov.* İzdatel'stvo Vısşaya Şkola, Moskva 1962.

24

Reşid Rahmeti ARAT

(1900 - 1964)

Türk şivelerinin tasnifi. Türkiyat Mecmuası X, İstanbul 1953, s. 59-139.

25

Johannes BENZING ve Karl Heincrich MENGES

Fundemanta I, 1959. s. 5-10.

Kaşgarlı Mahmud'dan sonra, Avrupa'da Türk şivelerinin tasnif tecrübelerinden, toplu olarak ilk bahseden I. N. Berezin olmuştur (1848; bk. nr. 8). Sonra Bekir Çobanzade (*Türk - Tatar dialektolojisi, Giriş,* Bakû, 1927) de aynı mevzu üzerinde durmuştur. Türk dili ve edebiyatı sahasında umumî ilginin derinleşmesi ve genişlemesi için çok istifadeli eserler vermiş olan bu müellif, kendisi bir tasnif ortaya koymamış olmakla beraber, daha önce yapılmış olan belli başlı tasnifleri esaslı bir tahlile tabi tutmuştur. 1926'da Bakû'da toplanan türkoloji kongresinde, Türk şiveleri arasındaki münasebetlere dair bir tebliğde buunmuş olan Çobanzâde, Türk şive araştırmaları ile ilgili çalışmalara temasla, bu tetkiklerin ayrıca ele alınmayıp, çok defa, diğer sahaların aydınlatılmasında ve birtakım tarihî, iktısadî ve siyasî meselelerin hallinde yardımcı bir faaliyet gibi telâkki edilmiş olduğunu, türkolog-filologların ayrı ayrı şivelerin tetkikinden ileri gidemeyerek, mukayeseli araştırmalara geçmemiş bulunduklarını, şivelerin tasnifinde de yalnız ses üzerinde durularak, tarihî hususiyetlere ehemmiyet verilmemiş olmasından dolayı, türlü prensiplerin birbirine karıştırılmış bulunduğunu belirtmiş ve bu noktalara kongrenin dikkatini çekmiştir (bk. aynı eser ve *Stenografiçeskiy otçet türkologiçeskogo s'ezda,* Bakû, 1926, s. 100). Kongrede, 1. her dil ve şivenin ayrı ayrı tetkiki ve bunların dikkatli araştırmalara dayanan mufassal lûgat ve ilmî gramerlerinin hazırlanmasına, 2. türk dil ve şivelerinin mukayeseli grameri, mukayeseli iştikak lûgati ve tasnifi için zarurî olan hazırlıkların yapılmasına karar verilmiş (bk. aynı eser, s. 401) olmakla beraber, aradan uzun yıllar geçtiği halde, bu arzu hâlâ yerine getirilmemiştir ve her vesile ile tekrar tekrar hatırlatılmağa değer mühim bir mesele olarak ortada durmaktadır.

Türk şive ve lehçelerinin tasnifi ile ilgli araştırmaları ta baştan zamanımımaza kadar ayrı ayrı inceleyerek mukayeseli bir şekilde tarihçesini yapan ve bu araştırmalardakti müspet ve menfî görüşleri de belirterek bir neticeye varmaya çalışan R. R. Arat, eski tasniflere nazaran çok daha müspet bir tasnif şeklini ortaya koymuş bulunmaktadır (Türkiyat Mecmuası 1953, s. 59-139, tasnif tablosu: s. 139).

Bu yazının hazırlanışında esas olarak R. R. Arat'ın adı geçen araştırmasına dayanılmış, bazı ilâve ve kısaltmalarla önümüzdeki esere uygun bir şekil verilmesine çalışmıştır.

Baskakov'un, (R. R. Arat'ın 1953 tarihli yukarıda adını verdiğimiz araştırmasından hiç bahsetmeyen) 1960 tarihli Tyurkskie yazıki ve 1962 tarihli Vvedenie v izuçenie... (yukarıya bk.) adlı eserlerindeki tasnif, yine onun 1952 tarihli K voprosu... (yukarıya bk.) başlıklı araştırmasındaki tasniften hemen hemen farksız olduğundan, kronolojik sıralanışta 1960 ve 1962'ye alınmayıp, 1952'de bırakılmıştır.

B. Başlıca Tasniflerden Örnekler

Yukarıda yayınlanış tarihlerine göre sıralanmış olan tasnif tecrübeleri gözden geçirilirse, bunların büyük bir kısmının şive tasnifi olmaktan ziyade, türk kavimlerini coğrafî esaslara göre sıralama tecrübesinden ibaret olduğu görülür. Türk şiveleri arasındaki esas farkların azlığından dolayı kavimler ile şive hudutları çok defa birleştiği için, bunlar ancak bir dereceye kadar şive tasnifi sayılabilir; fakat asıl gaye

bakımından, şive tasnifi olmaktan uzaktır. Berezin zamanında şive araştırmalarının henüz başlangıç devrinde bulunduğu düşünülürse, asıl tasnif tecrübesi Radloff ile başlamıştır denilebilir. Korş'un tasnifi buna yeni bir görüş tarzı ilâve etmiş ve Samoyloviç ise, bu iki esası birleştirmek, şive gruplarına bunların tarihî malzemesini eklemek ve grupları coğrafî - tarihî kavmî isimler ile adlandırmak suretiyle, daha açık ve kullanışlı bir şekil vermiştir. Bogorditskiy ile Räsänen bu esasları biraz daha genişletmiş ve derinleştirmişlerdir. Németh'in işaret etmiş olduğu ses unsuru çok mühimdir; kendisinin bu meseleye ancak dolayısiyle temas ederek, şivelerin tasnifini bir bütün olarak ele almamış olması teessüfe şayandır.

Türk şivelerinin tasnifi tecrübelerinde, Türk şiveleri arasına, kısmen ayrı şive gruplarının eski devirlerle olan alâkasına işaret etmek ve kısmen de mevcut dil malzemesini bu gruplara bağlamak maksadiyle yazı dili malzemesini yerleştirmek temayülü umumiyetle mevcuttur. Fakat bunlarda esas gaye bugünkü şivelerin tasnifi olup, tarihî devirlere ait malzeme daha çok izah mahiyetini taşımaktadır. Baskakov ise, bu çerçeveyi aşmakta ve şimdiye kadar bilinen bütün Türk dil malzemesini bir tasnife tabi tutmak gayesini güderek, dilin tarihî inkişafı ve bunun ayrı merhalelerine ait hususiyetlerle bugünkü şivelerin dar mânada şive hususiyetini teşkil eden hususları aralarında hiçbir fark gözetmeksizin, aynı sıraya koymuş bulunmaktadır.

Yukarıda Türk şivelerinin tasnifi ile ilgili eserleri sıralarken, herbirinin tasnif esaslarını ayrı ayrı belitmemiştik. Şimdi bunların içerisinden, Radloff, Ramstedt, Samoyloviç, Ligeti ve Baskakov'un tasniflerini özetleyerek vereceğimiz en uygun şekli olarak mütalâa ettiğimiz R. R. Arat'ın tasnifini de bunların arkasından sunacağız.

Wilhelm Radloff'un Tasnifi

I. Doğu Şiveleri:

1. Asıl Altay şiveleri: a) Altay şivesi, b) Teleüt şivesi.
2. Baraba şivesi.
3. Kuzey Altay şiveleri: a) Lebed şivesi, b) Şor şivesi.
4. Abakan şiveleri: a) Asıl Abakan şiveleri (Sagay, koybal, Kaça), b) Yüs ve Kızıl şivesi.
5. Küerik (Çolım) şivesi.
6. Soyon şivesi.
7. Karagas şivesi.
8. Uygur şivesi.

II. Batı Şiveleri:

1. Kırgız şiveleri: a) Kara-Kırgız şivesi, b) Kazak-Kırıgız şivesi, c) Kara-Kalpak şivesi.
2. İrtiş şiveleri: a) Turalı şivesi, b) Kürdak şivesi, c) Tobol ve Tümen şiveleri.

3. Başkırt şivesi: a) Ova Başkırt şivesi, b) Dağ Başkırt şivesi.
4. Volga veya Doğu Rusya şiveleri: a) Mişer şivesi, b) Kama şivesi, c) Simbir şivesi, d) Kazan şivesi, e) Belebey şivesi, f) Kasım şivesi.

III. Orta Asya Şiveleri:

1. Tarançı şivesi.
2. Hami şivesi.
3. Aksu şivesi.
4. Kaşgar şivesi.
5. Çağatay şiveleri: a) Kuzey Sart şivesi, b) Kokand şivesi, c) Zerefşan ovası şivesi, d) Buhara şivesi, e) Hive şivesi.

IV. Güney Şiveleri:

1. Türkmen şivesi.
2. Azerbaycan şivesi.
3. Kafkasya şiveleri.
4. Anadolu şiveleri: a) Hüdavendigâr şivesi, b) Karaman şivesi.
5. Kırım şivesi.
6. Osmanlı şivesi.

G. J. Ramstedt'in Tasnifi :

I (A). Çuvaş Dili

(*tu<tağ*)

II (B). Yakut Dili

(*tın<tā<tag*)

III (C). Kuzey Grupu

1. *d-* bölümü (*tağ*)
   1. Urenhay, Soyot
   2. Karagas
2. *z-* bölümü
   3. Koybal, Şor
   4. Çolım
3. *y-* bölümü (*tō* veya *tū<tağ*)
   5. Baraba
   6. Altay (Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV (D). Doğu Grupu

(*y<d, tag*)

1. Sart (Buhârâ, Hive)

2. Doğu Türkistan (Yârkend, Kâşgar, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay)

V (F). Güney Grupu

(*dağ* ve *dā<tağ*)

1. Türkmen (Türkmenistan, Stavropol)

2. Türk veya Osmanlı.

A. Samoyloviç'in Tasnifi :

I. R- Grupu (Bulgar)

Bu grupun hususiyetleri şunlarır: 1. *r <z* (*t e h e r < tokuz*) ; 2. *r < z < d* (*ura<adak*); 3. *pul- > bol-*; 4. *v, -< -ğ* (*t e v ~ tu < tağ*); 5.-<-*g*; 6. -<*g-* (*yulne <kalğan*).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

a. Eskilerden : Bulgar, 1. Volga Bulgarları, 2. Tuna Bulgarları.

b. Bugünkülerden : Çuvaş

II. D- Grupu (Uygur, Kuzeybatı)

Bu grupun husiyetleri şunlardır: 1. *z* (*tokuz*), 2. *d* (*adak*), 3. *bol-*, 4. -*ğ* (*tağ*), 5. -*ğ* (*tağlığ*), 6. *g-* (*kalğan*).

d sesinin değişik şekillerine (*d, t, z*) göre, bu grup üç bölüme ayrılır ve bunlara dahil şiveler şunlardır:

A. *d-* bölümü

a. Eskilerden : 1. Orhun, 2. Uygur

b. Bugünkülerden : 1. Soyon (Soyot ve Urenhay), 2. Kargas, 3. Salar.

B. *t-* bölümü

Yakut

C. *z-* bölümü

1. Sarıg Uygur, 2. Kamasin, 3. Koybal, 4. Sagay, 5. Kaça, 6. Beltir, 7. Şor, 8. Kızıl, 9. Küerik.

III. Tav- Grupu (Kıpçak, Kuzeybatı)

Bu grupun hususiyetleri şunlardır: 1. *z* (*tokuz*), 2. *y<d* (*ayak < adak*), 3. *bol-*, 4. *v<-ğ* (*tav <tağ*), 5. -<-*ğ* (*tavlı <tağlığ*), 6. *ğ-* (*kalğan*).

Bu grupa şu şiveler dahildir:

a. Eskilerden : Kıpçak.

b. Bugünkülerden : 1. Altay, 2. Teleüt, 3. Kumandı, 4. Kırgız, 5. Kumık, 6. Karaçay, 7. Balkar, 8. Tobol, 9. Baraba, 10. İç Rusya şiveleri, 11. Mişer, 12. Başkırt, 13. Kırım (Güney sahili hariç), 14. Karaim (Osamanlılaşmış olanlar hariç), 15 Nogay, 16. Kazak.

Bu grupa dahil şiveler, birbirlerine olan yakınlıklarına göre, şü bölümlerde toplanabilir:

1. Moğol devrinden önceki şiveler:

a. 1. Altay, 2. Teleüt, 3. Kırgız.

b. 1. Kumık, 2. Karaçay, 3. Balkar, 4. Karaim, 5. Tatar.

2. Moğul devrinden sonraki şiveler:

1. Kazak, 2. Nogay.

IV. Tağlık- Grupu (Çağatay, Güneydoğu)

Bu grupun hususiyetleri şunlardır: 1. z (tokuz), 2. y<d (ayak<adak), 3. bol-, 4. -ğ (tağ), 5. -k<-ğ (tağlık<tağlığ), 6. ğ- (kalğan).

Bu grupa şu şiveler dahildir:

a. Eskilerden : Çağatay.

b. Bugünkülerden : 1. Doğu Türkistan şiveleri (Sarı Uygur ve Salar şiveleri hariç); 2. Batı Türkistan şiveleri (Hive Sart ağzı hariç); 3. Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhara).

V. *Taglık*- Grupu (Kıpçak-Türkmen, Orta)

Bu grupun hususiyetleri şunlardı: 1. *z* (*tokuz*), 2. *y<d* (*ayak<adak*), 3. *bol-*, 4. -*ğ* (*tağ*), 5. -<-*ğ* (*tağlı <tağlığ*), 6. *ğ-* (*kalğan*).

Bu grupa şu şiveler dahildir:

a. Tomsk vilâyeti: 1. Çolım, 2. Aba, 3. Çernevo.

b. Güneybatı grupu hususiyetleri ile karışık olanlar: 4. Özbek (Hive), 5. Sart (Hive).

IV. ve V. gruplar birleştirilerek, birbirinden farklı şiveler ayrı bölümler halinde de sıralanabilir.

VI. *ol*- Grubu (Türkmen, Güneybatı)

Bu grupun hususiyetleri şunlardır: 1. z (dokuz), 2. y<d (ayak<adak), 3. ol-, 4. -ğ (dağ<tağ), 5. -<-ğ (dağlı<tağlığ), 6. - <-ğ (kalan<kalğan).

Bu grupa şu şiveler dahildir: 1. Hive Cumhuriyeti ahalisi, 2. Buhâra Cumhuriyeti ahalisi, 3. Efganistan Türkistan'ı, 4. Türkmenistan Cumhuriyeti, 5. İran (Azerbaycan, Esterâbâd, Horasan vb.) 6. Azerbaycan Cumhuriyet, 7. Ermenistan Cumhuriyeti, 8. Gürcistan Cumhuriyeti, 9. Anadolu, 10. Suriye (Kuzey kısmı), 11. İstanbul ve civarı, 12. Balkan Yarımadası, 13. Besarabya, 14. Kırım (Güney sahili), 15. Türkmen (Stavropol = Kuzey Kafkasya, Astırhan).

Samoyloviç'in Tasnif Cetveli

1.	têhêr	tokuz (dokuz) - Gr.				
2.	ura - Gr.	adaķ - Gr.	ayaķ - Gr.			
3.	bol - (pol -, pul -, bul -) - Gr.					ol - Gr.
4.	tav (tu) Gr.	tağ - Gr.	tav - Gr.	tağ (dağ) - Gr.		
5.	ı - Gr.	ğ - Gr.	ı - Gr.	ķ (ğ) - Gr.	ı - Gr.	
6.	ķalan (yulna)	ķalġan - Gr				ķalan Gr.
	I	II	III	IV	V	VI
	r - Gr.	d- Gr.	tav - Gr.	tağlık - Gr.	tağlı - Gr.	ol - Gr
	Bulgar	Uygur	Kıpçak	Çağatay	Kıpçak - Türkmen	Türkmen
		Şimâl-i şarkî	Şimâl-i garbî	Cenûb-i şarkî	Orta	Cenûb-i garbî

L. Ligeti'nin Tasnifi

I. Uz (Oğuz) Dilleri :

1. Azerbaycan
2. Kırım A.
3. Türk (Osmanlı)
4. Türkmen

Buraya bir de Selçuk, Kâşgarî'de Guz işareti ile gösterilen malzeme, Houtsma ve diğer Kıpçak lûgatlerindeki Türkmen malzemesi dahildir.

II. Kıpçak Dilleri :

1. Balkar
2. Başkırt
3. Karaçay
4. Karaim
5. Kara - Kırgız
6. Kazan
7. Kazak - Kırgız
8. Kırım B.
9. Kumuk
10. Kurdak
11. Mişer
12. Nogay
13. Özbek A.
14. Tobol
15. Tura vb.

Buraya bir de Peçenek, Kuman ve Houtsma, İbn Mühennâ, Ebû Hayyân lûgatlari malzemesi dahildir.

III. Sibirya Dilleri:

1. Abakan
2. Altay
3. Baraba
4. Kaça
5. Kandak
6. Karagas

7. Kızıl
8. Kondom
9. Karagas
10. Kumandı
11. Küerik
12. Lebed
13. Şor
14. Sagay
15. Soyot
16. Teleüt
17. Tuba
18. Urenhay

IV. Türkî Dilleri:

1. Çağatay
2. Yoğur
3. Çin Türk şiveleri
4. Özbek B. (Hive Tatarları şivesi)
5. Salar
6. Tarançı
7. Asıl Türkî

V. Çuvaş

VI. Yakut

Türkçenin eski edebî dilleri: 1. Türk, 2. Uygur ve 3. Türkistan dil yadigârları (buraya Kâşgârî lûgatindeki malzeminin de bir kısmı dahildir).

N. A. Baskakov'un Tasnifi :

A - TÜRK DİLLERİNİN BATI HUN DALI

I. Bulgar Grupu :

a. Eskilerden : 1. Bulgar, 2. Hazar.

b. Bugünkülerden : 3. Çuvaş.

II. Oğuz Grupu :

1. Oğuz - Türkmen bölümü:

a. Eskilerden : 1. Oğuz (X. - XI. asırlar; Mahmud Kâşgarî).

b. Bugünkülerden : 2. Türkmen, 3. Truhmen.

2. Oğuz - Bulgar bölümü:

a. Eskilerden : 1. Peçenek, 2. Uz.

b. Bugünkülerden : 3. Gagauz.

3. Oğuz - Selçuk bölümü:

a. Eskilerden : 1. Selçuk, 2. Eski Osmanlı.

b. Bugünkülerden : 3. Azerî, 4. Türk (Osmanlı).

III. Kıpçak Grupu :

1. Kıpçak - Bulgar bölümü:

a. Eskilerden : 1. Altın - Ordu (Batı)

b. Bugünkülerden : 2. Tatar (Kasım, Mişer vb.) 3. Başkırt

2. Kıpçak - Oğuz (Uz - Polovets) bölümü:

a. Eskilerden : 1. Polovets (Moğol devrinden önce ve sonra = Kıpçak, Kuman).

b. Bugünkülerden : 2. Karaim, 3. Kumuk.

3. Kıpçak - Noğay bölümü:

Bugünkülerden :1. Nogay, 2. Kara - Kalpak, 3. Kazak

IV. Karluk Grupu :

1. Karluk - Uygur bölümü:

Eskilerden : 1. Kara-Hanlılar devleti Türk dili (Divan Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig), 2. Kara-Hanlılar devrinden sonraki Türk dili (Hibetü'l-Hakayık, Kısasü'l-Enbiya).

2. Karluk - Harzem bölümü:

a. Eskilerden : 1 Karluk - Harzem (Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet vb.) 2. Altın - Ordu (Doğu; Muhabbet-nâme vb.), 3. Eski Özbek

b. Bugünkülerden : 4. Özbek (Kıpçak şiveleri hariç), 5. Uygur (yeni, bütün şiveleri ve bunlar arasında Salar ve Hoton).

B - TÜRK DİLLERİNİN ŞARKÎ HUN DALI :

I. Uygur Grupu :

1. Uygur - Tukyu bölümü:

a. Eskilerden : 1. Orhun âbidelerinin eski Oğuz dili (= Tukyu), 2. Eski Uygur.

b. Bugünkülerden : 3. Tuva (= Urenhay, Soyot, Soyon), 4. Karagas (Tofa).

2. Yakut bölümü

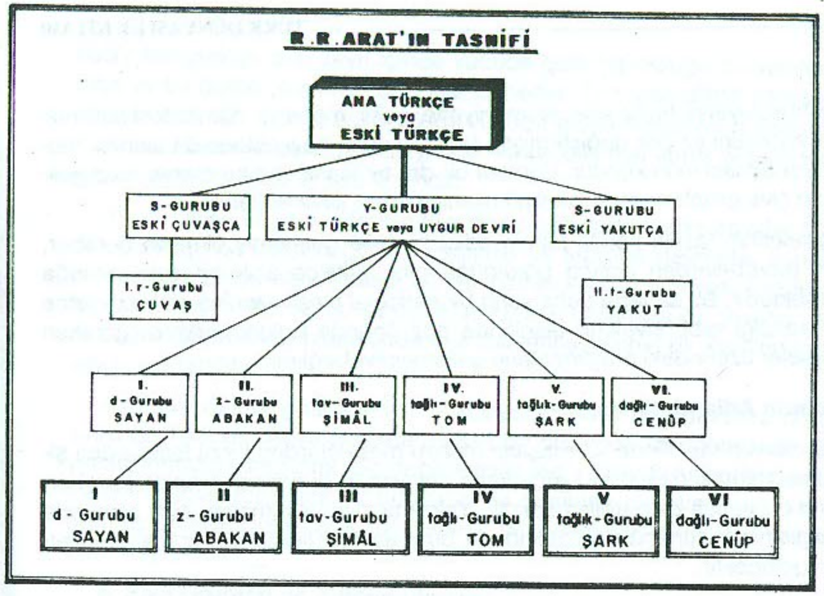
Bugünkülerden : Yakut (Dolgan ile birlikte).

3. Hakas bölümü :

Bugünkülerden : 1. Hakas (bütün şiveleri), 2. Kamas, 3. Küerik, 4. Şor, 5. Altay dilinin şimâl şiveleri (Tuba, Şalkanduu, Kumandı), 6. Sarı Uygur.

II. Kırgız - Kıpçak Grupu

Bugünkülerden : 1. Kırgız, 2. Altay (Altay, Teleüt, Telengit şiveleri).

C. Türk Şivelerinin Tasnif Tecrübelerinden Çıkan Neticeler

1. Tasnifin Esasını Teşkil Eden Ses Hususiyetleri :

Şimdiye kadar elde edilen neticeye göre, tasnifin esasını teşkil eden ses hususiyetleri, bunların daha yakından belirtilmesi ile, şöyle hülâsa edilebilir:

1) Aslî veya gelişme yolu (msl. *d > z*) ile meydana gelen z sesinin muhafazası veya *r* sesine inkılâp etmesi;

2) *t* ve *d* sesleri ile *d* sesinin *z* ve *y* şeklinde inkişafı;

3) Tek heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin muhafaza edilmesi veya *v* (*u̯*) olması;

4) Birden fazla heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin muhafazası veya sadasızlaşarak *k* olması yahut düşmesi;

5) Tasrif eklerinin başındaki *ġ* sesinin muhafazası veya düşmesi;

6) Kelime başındaki *y* ~ *s* sesleri meselesi.

Buna göre, Türk şivelerinin tasnifinde esas teşkil eden rususiyetler *z* ~ *r*, *y-* ~ *s-* ile *d* (t) ve *ġ* seslerinin muhtelif şive gruplarında almış olduğu şekillere inhisar etmektedir. *Ol-* ve *bol-* söz farkı tasnifin esasına ait olmayıp, daha çok bir tek şive grupunun vasfını teşkil eder. *-ġan* ve *-an* ekleri şekil bilgisine girmekle beraber, alınan misalde, ekten ziyade, *ġ* sesinin eklerin başındaki durumu ile ilgilidir.

İlerde bu esasların biraz daha genişletilmesi mümkündür. Şivelerin tasnifinde ses hususiyetlerinden başka, şekil bilgisi sahasında görülen hususiyetlerden de istifade edilebilir. Türk dilinde mevcut eklerin bir kısmı Türkçenin tarihî gelişme seyrinde ayrı merhalelerin malı olmuş, bir kısmı ise, bugünkü şivelerde ve bu şive-

lerin birer hususiyetini teşkil edecek mahiyette, şekil, mâna ve cümledeki kullanılışına göre, kıymetini az çok değiştirmiştir. Bu bakımdan bazı eklerin de tasnifte muayyen bir yer alması mümkündür. Bunlara bir de, bir tasnif unsuru olarak, bazı kelimelerin ayrı şive gruplarında kullanılıp kullanılmaması ilâve edilebilir.

Türk şivelerinin tasnifi henüz tatmin edici bir hale gelmemiş olmakla beraber, yukarıdaki tecrübelerden açıkça görüldüğü gibi, gittikçe açık bir şekil almağa doğru gitmektedir. Bu sahada daha sarih bir neticeye ulaşılması ise, daha evvelce de işaret edildiği gibi, şivelerin tasnifinde göz önünde bulundurulması gereken esas meseleler üzerindeki araştırmaların gelişmesine bağlıdır.

2. Şivelerin Adlandırılması :

Türk şivelerinin tasnifinde karşılaşılan mühim meselelerden birini teşkil eden şivelerin adlandırılması üzerinde ayrıca veya dolayısiyle durulmuş olmakla beraber, henüz sarih bir netice elde edilememiştir. Yalnız tasnife ait olmayıp, aynı zamanda Türklük bilgisinin bütününü de ilgilendiren bu meseleyi ilerde de ısrarla takip etmek lâzım gelecektir.

Türk şivelerinin, bu şiveleri konuşan kavim isimleri ile adlandırılması en tabiî bir hal çaresi olabilirdi. Fakat Türk kavimlerinin bir kısmı son zamanlara kadar kendi kavmî bünyesini ve dolayısiyle kavmî ismini muhafaza etmiş olduğu halde, diğer bir kısmı, bilhassa çok eskiden yerleşik hayat ve medeniyete geçmiş olan kısım, artık kavmî bünyesini ve bununla birlikte kavmî ismini terketmiş bulunmaktadır. Türklerin kavmî teşekkülü henüz ayrı bir tetkik mevzuu olarak ele alınmamış olduğundan, mevcut kavimler arasındaki münasebetler ile bunların tarihî devirlerde mensup bulundukları kavmî grupların tesbiti, şimdilik, imkânsızdır. Onun için Türk kavimlerinin ve dolayısiyle şivelerinin bir kısmının kavim isimleri ile, bir kısmının da çağrafî mevkilerine göre adlandırılması, ister istemez, daha bir müddet devam edecektir.

Türk kavim ve şivelerinin adlandırılmasında görülen tuhaflıklardan biri de, aynı kavim ve şive için muhtelif isimlerin kullanılmakta olmasıdır. Bunlar arasında bu kavimlerin kendileri tarafından kullanılan isimler yanında, bunlara komşuları tarafından verilen isimler ile üzerinde veya yakınında yaşadıkları şehir, nehir, dağ vb. veya idarî taksimatta dâhil bulundukları idarî bölgelere göre verilen isimler de mevcuttur. Bunların çok defa gelişi güzel kullanılması ve birçok ilmî eserler ile el kitaplarına geçmiş bulunması, işin aslını bilmeyenler için, bazan içinden çıkılması güç bir durum yaratmaktadır. Bu vaziyetin birdenbire değiştirilmesine imkân yoktur. Fakat bu meselenin, ayrı bir mevzu olarak ele alınması ve herkes tarafından tereddütsüz kullanılabilecek bir sistemin vücuda getirilmesi zaruridir.

3. Şive Grupları:

Türk şivelerinin tasnifinde karşılaşılan güçlüklerden biri de mevcut şivelerin muhtelif gruplar içindeki yerinin açık olarak tâyini meselesidir. Bazı şivelerin şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olması, bazılarında ise, mevcut bilginin kâfi gelmemesi, bunların şu veya bu şive grupuna alınmasında tereddüt yaratmaktadır. Kavmî teşekkül ve şive bakımından, komşularının kuvvetli tesiri altında kalmış olan

şivelerde de aynı güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Türk şivelerinin tasnifinde bilhassa Güneydoğu Sibirya ile Türkistan mıntakalarındaki şivelerin gruplandırılmasında görülen karışık durum, bu şiveler hakkındaki bilginin azlığından ileri gelmektedir. Şimdiye kadar ayrı ayrı şiveler halinde gruplarda yer alan bazı dil zümrelerinin birleştirilmesi de belki mümkün olacaktır; böylelikle bir taraftan tasnif grupları hafifler, diğer taraftan da şivelerdeki ağızların tesbitine doğru gidilebilir.

Türk şivelerinin tasnifinde görülen vuzuhsuzluğun sebeplerinden birini de asıl şive mefhumunun henüz sarahatle tâyin edilmemiş olması ve tasnifte bu mefhumun dışına çıkılarak, umumiyetle mevcut bütün dil malzemesinin, ufkî bir şekilde, yanyana sıralanmış bulunması teşkil etmektedir.

Mevcut şiveler, muayyen şartlar altında ve dilin herhangi bir devresinde "ana dilden" ayrılarak, dilin umumî inkişafı ile birlikte, bir de kendi hudutları içinde ve hususî bir inkişaf seyri takip etmiş olduklarından, bunların başlıca farklarını teşkil eden ses, ek ve kelime hususiyetleri o devrenin malzemesi ile izah edilebilen şiveler bir grup içinde toplanmalıdır. (Msl. Türk şivelerinin tasnifinde esas unsur olarak kabul edilen bâzı seslerin farklı inkişafları için krş.: I. 1. *taġ, taḡ, daġ, tav (u̯), dā, tō, tū < taġ;* 2. *baġ, paḡ, bav (u̯), pav (u̯), bō, pū < baġ;* 3. *yaġ, yaḡ, çaḡ, yav (u̯), yō, çō, yū < yaġ;* 4. *saġ, sav (u̯), sā, sō, sū < saġ;* 5. *yaġ-, yav (u̯)-, çav (u̯)-, yā-, cā-, çā-, < yaġ-;* II. 1. *taġlıġ, taġlıḡ, taġlıḳ, tav (u̯) lı, tav (u̯) du̯, tōlū < taġlıġ,* 2. *baġlıġ, baġlıḳ, bav (u̯) lu̯, bav (u̯) lı, pav (u̯) lū, bōlū < baġlıġ;* 3. *yaġlıġ, yaġlıḳ, yaġlı, yālı, yūlū yoġlıġ;* III. 1. *tos- (< toz-), toy-, doy-, tuy- < tod-;* 2. *tıs- (< tız-), tıy-, tī- < tıd-;* 3. *asḳır, aḳsır, ayġır < adġır vb.).* Bugünkü Türk şivelerinde görülen farklar böylece bu seslerin henüz asıl şekillerini muhafaza eden bir devreye götürülebilmektedir. Bunları kendinde birleştiren devre, umumî olarak, "Eski Türkçe" tâbiri ile adlandırılabilirse de, bu tâbir ancak herhangi bir devreye nisbetle bir kıymet ifade etmekte, fakat türlü devreler bahis mevzuu olunca, sarahatini kaybetmektedir. Bugünkü duruma nisbetle "eski" olan devrenin, Türk dilinin tarihî inkişafı bakımından da "eski" olması icabetmez. R.R. Arat, İstanbul'da toplanmış olan İkinci Dil Kurultayında (1934), Türk şivelerinin menşe ve gruplandırılmasına dair yapmış olduğu bir tebliğde, bu devrenin adlandırılmasına temasla, bunun, "Eski Türkçe" malzemesinin en mühim kısmını teşkil eden Uygur metinlerine nisbetle, "Uygur devri" tâbiri ile karşılanmasını teklif etmişti. Türk dilinin tarihî gelişmesi ve bunun türlü devreleri tesbit edilerek, muayyen bir ıstılah sistemi vücuda getirilinceye kadar, bu tâbirin yahut bununla ifade edilmek istenilen mefhumu içine alan diğer bir tâbirin kullanılması, karışıklıkları önlemek bakımından, faydalı olacaktır.

4. Yakut ve Çuvaş Lehçeleri :

Türk dili ailesi içinde bulunmakla beraber, diğer şivelerinkine nisbetle daha farklı hususiyetler gösteren ve bu hususiyetlerin bir kısmı, diğer şivelerde olduğu gibi, Türkçenin mevcut eski malzemesi ile izah edilemeyen iki lehçe (şive tâbiri ile kastedilen mefhumu karıştırmamak için, şive yerine, bunların lehçe tâbiri ile karşılanması daha uygun olacaktır) mevcuttur: Yakut ve Çuvaş lehçeleri. Bu iki lehçe diğer şivelerle aynı hizada mütalâa edilmeyip, bunlara tasnif cetvelinde hususi bir yer ayrılması daha doğru olacaktır. Bu lehçelerde görülen ve diğer şivelerinkinden

farklı olan hususiyetler Türk dilinin "daha eski" bir devrinde mevcut unsurların farklı inkişafı ile izah edilmelidir. Buna göre, bugünkü şive hususiyetlerini kendinde birleştiren "eski" bir devirden başka Yakut ve Çuvaş lehçeleri ile diğer şivelerin "eski" devrini birleştiren "daha eski" bir devrenin kabul edilmesi lâzımdır. Bugün için daha çok nazarî olan bu devreyi aydınlatacak malzemeye sahip bulunmamakla beraber, zamanla böyle bir malzemenin, daha eski devirlerden kalan metinlerin bulunması veya mukayese yolu ile tesis edilmesi suretiyle, elde edilebileceğini ümit etmemek için de bir sebep yoktur. Türk şivelerinin tasnifinde, mevcut şive gruplarını yerleştirirken, bunların yalnız ufkî değil, aynı zamanda amudî sıralarını da düşünmek doğru olacaktır.

5. Tarihî Şiveler ve Yazı Dili Malzemesi:

Türk şivelerinin tasnifinde mevzuun esasına karşı olan cihetlerden biri de, bugünkü şiveler üzerinde durulurken, Türk dilinin tarihî gelişmesi meselesinin göz önünde tutulmayarak, dilin türlü türlü gelişme merhalelerine ait olan malzemenin doğrudan doğruya bugünkü şive grupları içinde mütalâa edilmek istenilmesidir. Bir dilin umumî bünyesine ve dolayısıyle onun bütün şubelerine şâmil bir gelişmesi olduğu gibi, yalnız ayrı şube hudutları içinde kalan hususî bir gelişmesi de vardır. Bunlardan dilin bünyesine ait olanları -dilin gelişme merhalelerini ve şubelere ait olanları ise- şive gruplarını çerçevelerler.

Türklerin kavmî bünyesi, içtimaî teşekkül tarzı, siyasî ve kültür tarihinin seyri, zaman zaman ve yer yer vukua gelen kaynaşmalara rağmen, muhtelif şivelerin meydana gelmesine ve muayyen şartlar altında bunların içindeki hususî gelişmelere müsait bir zemin hazırlamıştır. Tarihin en eski devirlerinden beri Türk kavimlerinin kendi dar muhitleri içinde de, birbirinden az çok farklı, şiveler vücuda gelmiş olduğu tasavvur edilebilir. Şive hususiyetlerini tebarüz ettirmek bakımından bugünkü ihtiyaçları tamamen karşılamamakla beraber, XI. asır ortalarında Türk kavim ve şiveleri hakkında Mahmud Kâşgarî'nin vermiş olduğu malûmat mühimdir ve bu meselenin incelenmesinde yardım edecek mahiyettedir. Daha sonraki devirlerde kaleme alınmış buna benzer diğer eserlerden de bu hususta istifade etmek mümkündür. Eski devirlere ait dil malzemesinin tetkikinde şivelere işaret olabilecek hususiyetler üzerinde daha dikkatli durulması ile, bu meselenin aydınlatılması için bazı esasların elde edilmesi de mümkündür.

Şive ve şive gruplarının tarihî inkişafını takip hususunda istifade edilebilmekle beraber, yalnız şive mahsulü olarak bakılmaması lâzım gelen malzemenin en mühim kısmını, bilhassa tarihî devirler için, yazı dili mahsulü teşkil etmektedir. Her yazı dilinin başlangıçta muayyen bir şiveye dayandığı kabul edilebilir. Türk yazı dilinin daha sonraki inkişaf merhalelerinde de muhtelif şivelerin büyük tesiri olmuştur. Fakat yazı dili, hiçbir devirde, yalnız o devrenin veya bir tek şive ve şive grubunun dar hudutları içinde kalmamıştır. Yazı dilini, umumî tesirleri ne kadar kuvvetli olarsa olsun, muhtelif kültür çevreleri ile hudutlandırmak da mümkün değildir. Yazı dili muayyen şartlar altında meydana gelmiş olmakla beraber, kendi inkişaf seyrinde birçok şive gruplarını, birçok kültür dairelerini içine almış ve bunları bir bütün halinde, birbirine bağlamıştır. Bu durum karşısında yazı dili malzemesinin şivelerden ve hattâ şive gruplarından yalnız bir tanesine ait telâkki edilmesine, tabiî imkan yoktur. Yazı diline, kavimler, kültür daireleri, devirler ve şiveler üstünde, Türk milletinin

kültür faaliyetinin tarih seyri içinde vücuda getirmiş olduğu bir varlık olarak bakılması ve bir bütün olarak ele alınması icebeder. Türk yazı dilinin inkişaf merhalelerini tâyin ederken, dilin iç bünyesinde vücuda gelen hususiyetler esas olmak üzere, Türk fikir hayatının seyri ve dolayısiyle bunun dile mal etmiş olduğu kıymetlerin de gözönünde bulundurulması lâzımdır.

Türk şiveleri ile yazı dillerinin tasnifinde birbirinden farklı esaslar bahis mevzuu olduğundan, bilhassa bugünkü araştırma ve tecrübe devrinde, bunların ayrı ayrı meseleler halinde ele alınması ve her birinin kendi çerçevesi içinde incelenmesi faydalı olacaktır. İlerde, bu sahadaki tetkiklerin gelişmesi ile, şivelerin tarihî devirlere doğru götürülmesi hususunda yazı dili mahsullerinin bir kısmından istifade edilebileceği tabiîdir.

Ayrı şive ve şive gruplarına ait hususiyetleri daha eski devirlere doğru takip hususunda Türk dil bilgisi oldukça müsait bir durumda bulunmaktadır. Şive hususiyetlerinin mühim bir kısmı, hiç değilse esas temayüller bakımından, yazı dili malzemesine bağlanabilmekte ve bu durumda bulunmayan şiveler için de bir asırdan beri toplanmakta olan şive malzemesi, bir dereceye kadar, bu vazifeyi görecek ehemmiyettedir.

6. Şive Grupları ve Adlandırılması:

Şive gruplarının sayısı ve bunların adlandırılması, tasnif sahasında elde edilen tecrübelerin artması ile mütenasip olarak, bir tekâmül seyri takip etmiştir. Bu tekâmül tâbirinden artık bir neticeye varılmış olduğu mânası anlaşılmamalıdır. Bu tâbirler ancak ortaya atılmış birer teklif olup, bunlar üzerinde, bu mesele ile yakından ilgili olanlar arasında bile, henüz bir anlaşma husule gelememiştir. Onun için bilhassa grupların adlandırılması için kullanılan tâbirlerin, toplu halde, göz önünde bulundurulması faydalı olacaktır.

Şive gruplarını adlandırmak için kullanılmış olan tâbirler çok kalabalık bir yekûn teşkil etmektedir. Bunların başlıcaları, gruplar halinde, şunlardır:

A. Coğrafî cihetlere göre:
1. Kuzey
2. Güney
3. Doğu
4. Batı
5. Kuzeydoğu
6. Kuzeybatı
7. Güneydoğu
8. Güneybatı
9. Orta
10. Merkez

B. Coğrafî isimlere göre:
1. Abakan
2. Altay

3. Kıpçak
4. Orta
5. Pontus
6. Sibirya
7. Batı Sibirya
8. Orta Sibirya
9. Türkistan
10. Volga
11. Volga-Ural

C. Kavmî isimlere göre

1. Bulgar
2. Çağatay
3. Çuvaş
4. Hakas
5. Kıpçak
6. Kıpçak-Türkmen
7. Tatar
8. Asıl Tatar
9. Güney Tatarları
10. Moğul-Tatar
11. Saf Tatar
12. Kuzey Tatarları
13. Türk-Tatar
14. Türk
15. Asıl Türkler
16. Karışık Türkler
17. Türkçe konuşan, fakat Türk aslından olmayan kavimler
18. Türkmen
19. Kıpçak-Türkmen
20. Uygur
21. Uz
22. Yakut

D. Dil hussiyetlerine göre:

1. *d-* Grupu
2. *r-* Grupu
3. *s-* Grupu
4. *y-* Grupu
5. *ol-* Grupu
6. *tav-* Grupu

7. *taglı-* Grupu
8. *taglık-* Grupu
9. *Karışık*
10. *Orta* (17, 22)
11. *Turki*

E. Tâbirlerin karışık kullanılmasına göre:

1. Güneybatı (Türk)
2. Güney Tatarları (Türkler)
3. Kuzey Tatarları (Asıl Tatarlar)
4. Orta (Türkmen-Kıpçak)
5. Çağatay, Doğu (Türkistan)
6. Tatar, Kuzey (Kıpçak)
7. Türk, Batı
8. Hakas (Abakan)
9. r- Grupu (Bulgar)
10. d- Grupu (Uygur, Kuzeydoğu)
11. ol- Grupu (Türkmen, Güneybatı)
12. tav- Grupu (Kıpçak, Kuzeybatı)
13. taglık- Grupu (Çağatay, Güneydoğu)
14. Taglı- Grupu (Kıpçak-Türkmen, Orta)

Yukarıdaki tâbirlerin ifade ettikleri mâna ve kullanılış tarzları hakkında bir fikir edinmek için, dil hususiyeti bakımından aynı grup içinde bulunması lâzım gelen şivelerin muhtelif tasniflerdeki yerleri ile bunların dahil bulunduğu grupların isimlerini gözden geçirmek kâfidir. Msl. şivelerin oldukça mühim bir kısmını toparlayan *tav* (*tö, tü*) < *tag̊* hususiyeti alınırsa, şeyle bir manzara ile karşılaşılır:

1. Kuzey Tatarları (Asıl Tatarlar)

2. Türk

3. a. Asıl Türkler, b. Karışık Türkler, c. Türkçe konuşan, fakat Türk aslından olmayan kavimler (her üç grupta dağınık)

4. a. Çağatay veya Doğu grupu (Türkistan) b. Tatar veya Kuzey grupu (Kıpçak) (iki grupta dağınık)

5. a. Doğu şiveleri, b. Batı şiveleri (iki grupta dağınık)

6. a. Sibirya Türkleri, b. Orta Asya Türkleri, c. Volga Türkleri, d. Pontus Türkleri (her dört grup içinde dağınık)

7. a. Orta veya Merkez grupu, b. Doğu grupu (iki grupta dağınık)

8. Doğu grupu

9. Kuzey grupu

10. tav- grupu (Kıpçak, kuzeybatı)

11. a. Altay grupu, b. Batı Sibirya grupu, c. Volga-Ural grupu, d. Orta Asya grupu (her dört grupta dağınık)

12. a. Kıpçak dilleri, b. Sibirya dilleri (her iki grupta dağınık)

13. a. Kuzeydoğu grupu, b. Kuzeybatı grupu (her iki grupta dağınık

D. Türk Şiveleri Tasnifinin Bugünkü Durumu

Yukarıda verilen açıklamadan da anlaşılacağı gibi, Türk dili bilgisi ve umumiyetle Türklük bilgisinin bugünkü durumunda, her bakımdan tam bir tasnif vücuda getirmek mümkün değildir. Fakat mevcut malzemeyi yeniden gözden geçirerek, tasnifi daha açık ve daha kullanışlı bir hale getirmek yollarını aramak faydalı olacaktır.

1. Tasnifin Esasını Teşkil Eden Dil Hususiyetleri ve Şive Grupları:

Türk dilinin lehçe ve şiveleri, vaktiyle J. Németh'in de işaret etmiş olduğu gibi, kelime başındaki *y-* ~ *s-* hususiyetine göre, bir tarafta Yakut ve Çuvaş lehçeleri ile diğer tarafta bütün diğer şiveler olmak üzere, iki büyük kısma ayrılmaktadır. Şivelerin tasnifinde kabul edilmiş olan umumî esaslardan *z* ~ *r ve z* (<*d*) ~ *r* hususiyetine göre de Çuvaş lehçesi hem Yakut lehçesinden hem de diğer şivelerden farklı bir durumda bulunmaktadır; buna bir de bu lehçeyi diğer lehçe ve şivelerden ayıran *ş* ~ *l* hususiyetini eklemek mümkündür. Türk dilinin bütününü göz önünde tutan bütün tasniflerde Çuvaş lehçesinin Türk dili içinde ayrı bir grup teşkil etmesi icabettiği neticesine varılmış olduğundan, bu hususun münakaşası artık bahis mevzuu değildir.

Yakut lehçesi de, *y-* ~ *s-* hususiyetinden başka, *d* ~ *t* hususiyeti ile, diğer lehçe ve şivelerden farklı ayrı bir grup teşkil eder. Bu lehçenin Samoyleviç'te *d-* grupu (Uygur, Kuzeydoğu)'nun *t-* bölümüne tek başına ve Bogoroditskiy'de, Karagas ve Tuva şiveleri ile birlikte, Kuzeydoğu grupuna ithal edilmiş olması yanlıştır.

Bu iki lehçe üerinde durulurken bilhassa şu noktaların göz önünde bulundurulması lâzımdır: Çuvaş lehçesindeki *z* (<*d*) ~ *r* hususiyeti nisbeten son devirlere ait bir durum olarak kabul edilse bile, bu inkişafa rehberlik etmiş olan *z*~*r* hususiyeti ile *ş*~*l* ve *y-* ~ *s-* münasebetleri ve Yakut lehçesindeki *y-* ~ *s-* ile *t* ~ *d* hususiyetleri, diğer Türk şivelerinin bugünkü durumları ile ilgili olmadığı gibi, bu şivelerin irca edilebildikleri "eski" devrenin malzemesi ile de izah edilememektedir. onun için, yukarıda da işaret edildiği gibi, bu farklı inkişafın sebeplerini kendinde bulunduran "daha eski" bir devrenin kabulü zarurîdir ve bundan dolayı bu lehçelerin, tasnifte diğer şive gruplarının ufkî sırasına konulmayıp, tarihî inkişafı belirtmek üzere, amudî bir sıraya yerleştirilmesi doğru olacaktır.

Diğer şivelere gelince, bunları ilk önce şivelerin tasnifinde asas olarak kabul edilen seslerden *d* sesinin inkişaf şekillerine göre ayırmak icabeder. Buna göre, bir tarafta *d* sesinin muhafaza edilmesi ve diğer tarafta bunun *z* sesine inkılâp etmesi hususiyetleri ile, kendiliğinden iki grup meydana çıkmaktadır.

Geri kalan bütün şiveler, *d* > *y* bakımından, y-kısmına dahil bulunduklarından,

bunların tasnifinde bu hususiyetin dışında, başka bir esas bulmak lâzım gelmektedir; bu da ġ sesinin muhtelif durumlarda şivelerde arzettiği inkişaf şekillerinde bulunmaktadır. Bu suretle tek heceli kelimelerin sonunda *ġ* < *v* (*u*) hususiyetine göre, ayrı bir grup ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin, sedasızlaşarak, *ḳ* sesine inkılâp etmesi hususiyetine göre de, başka bir grup ayrılabilmektedir.

Yukarıdaki şive grupları böylece tanzim edildikten sonra, geride daha iki şive grupu kalmaktadır. Bu grupların ikisi de tek heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin muhafaza edilmesi ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin düşmesi hususunda birleşmekte, fakat tasrif eklerinin başındaki ġ sesinin durumu bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Tasrif eklerinin başındaki ġ sesini düşüren şive gurubu aynı zamanda kelime başındaki t- sesini sadalaştırarak, *d-* şekline sokmaktadır. Şive gruplarının işaretinde birliği muhafaza etmek bakımından, bu son hususiyetin de tasnifin esas unsurları arasına alınması faydalı olur.

Bu hususiyetlere göre, Türk lehçe ve şive grupları ve hususiyetleri şu şekilde sıralanabilir:

A. Türk Lehçe Grupları :

I. *r-* Grupu (*r* ~ *z*, *l* ~ *ş*, *s-* ~ *y-*) (Çuvaş)

II. *t-* Grupu (*t* ~ *d*, *s-* ~ *y-*) (Yakut)

B. Türk Şive Grupları :

I. *d-* Grupu (*adaḳ*, *taġ*, *taġlıġ*, *ḳalġan*) (Sayan)

II. *z-* Grupu (*azaḳ*, *taġ*, *taġlıġ*, *ḳalġan*) (Abakan)

III. *tav-* Grupu (*ayaḳ*, *tav*, *tavlı*, *ḳalġan*) (Şimâl)

IV. *taglı-* Grupu (*ayaḳ*, *taġ*, *taġlı*, *ḳalġan*) (Tom)

V. *taglıg-* Grupu (*ayaḳ*, *tag*, *taġlıḳ*, *ḳalġan*) (Şark)

VI. *daglı-* Grupu (*ayaḳ*, *daġ*, *daġlı*, *ḳalan*) (Cenup).

2. Şive Gruplarını Adlandırılması:

Tasnif tecrübelerinden de görüldüğü gibi, lehçe ve şive gruplarını asıl maksada uyugun bir şekilde adlandırmak için münasip tâbirler bulmak cidden güçtür. Şimdiye kadar bilhassa bu noktada amelî bir neticeye henüz yaklaşılmamış olduğu yukarıdaki karşılaştırmadan açık olarak görülmektedir. Bu karışıklık bilhassa şivelerin tasnifinde henüz katîleşmemiş bulunan ve birçoklarının, şahsî temayüllere göre, farklı anlaşılması mümkün olan tâbirlerin kullanılmasından ileri gelmektedir.

Türk şivlerinin tasnifi ile doğrudan doğruya ilgili olanlar ve Türk dili sahasında çalışanlar için, şive gruplarının dil hususuyitlerine göre adlandırılması mühimdir. Her grup için tasnifte esas olan bir ses veya bu sesin durumuna işaret eden bir kelimenin zikri maksadı anlatmağa kâfi gelmektedir. Türk dil bilgisi ile doğrudan doğ-

ruya ilgili olmayıp, dolayısiyle bu meseleye temas eden ilim şubeleri mensupları ile daha geniş okuyucu kitlesi için, bu grupların daha umumî olması ve fazla ince teferruata girmemesi, fakat aynı zamanda maksada uygun bulunması icabeder.

Son devirlerde Türklerin kavmî, kültür ve siyasî bünyesindeki inkişaf seyri, bu gruplara kavmî teşekküllerine göre bir isim vermeyi zorlaştırmaktadır. Şimdiye kadar en çok tatbik edilen şive gruplarını coğrafî tâbirlerle adlandırmak usulü de pek muvaffak olmuş sayılamaz; bu maksatla cihet isimlerinin kullanılması ile de bir taraftan çıkış noktasının tesbitinde görüş birliğinin temin edilememesi ve diğer taraftan birden fazla şive grupu için aynı tâbiri kullanma zarureti karşısında karışıklığı önlemek mümkün olmamıştır. Bütün grupları coğrafî isimlerle adlandırmakta da aynı mahzurlar mevcuttur.

Şimdiye kadar yapılmış olan tecrübeler içinde kalmak üzere şive grupları, dil hususiyetini gösteren işaretler yanında, bir de 1. kavim, 2. coğrafya, 3. cihet isimleri ile adlandırılabilir. Bu gruplardan ikisi, eskiden beri kavmî isimleri ile tanınan Çuvaş ve Yakut gruplarıdır. III. ve IV. gruplara dahil şiveleri konuşan kavimlerin menşe durumu açık olarak belli olmadığından, bunların kavmî isimlerle adlandırılması, sarahat bakımından, bir fayda temin etmez; bunların bulundukları mıntıkalara göre isimlendirilmesi, şimdilik, daha iyi olur. VI. grup için münasip bir isim bulmak güçtür. Tom ismi aslında coğrafî bir isim olmakla beraber, aynı zamanda idarî bir bölgenin adıdır. Buna rağmen, diğer gruplara uymak ve coğrafî isim mânasına gelmek üzere, şimdilik bu ismin kullanılmasında büyük bir mahzur yoktur. Zaten bu şive grupu daha çok dilcileri ilgilendiren küçük bir zümreden ibarettir. Türk kavimlerinin büyük kısımlarını içine alan ve Türk dilinde gerek şive ve gerek yazı dili malzemesi bakımından mühim olan diğer üç grup (V., VII. ve VIII.) kavmî ve coğrafî isimlerin kâfi gelmeyeceği bir durum arzeder. Bunların Türk muhitinde çok yaygın tâbirleri olan cihet isimleri ile adlandırılmasının maksada daha uygun düşeceği kanaatindeyim. Bu şekil aynı zamanda Türk yazı dili tasnifi için de en umumîleşmiş bir keyfiyettir.

Şive gruplarını tarihî devirler ile bağlama ve bunu tasnifte belirtme meselesine gelince, bunun bugünkü Türk şivelerinin tasnifinde zarurî bir mecburiyet olmadığı gibi, Türk dil bilgisinin bugünkü durumunda sarih olarak belirtilmesine de imkân bulunmadığı kanaatindeyiz. Şimdiye kadar yapılan tecrübeler bunun çok yanlış neticelere götürebileceğine açık bir misal teşkil eder. Meselâ, Çuvaş lehçesi için bunun menşei olarak düşünülen Bulgar tâbiri bir dereceye kadar bir işaret sayılabilir; fakat bu da Bulglar tâbirinden kastedilen mânanın müphemliğinden dolayıdır. Bulgar isminin kavmî veya siyasî bir isim olup olmadığı henüz bir tartışma mevzuudur. *t-*, *d-*, *z-* ve *y-* gruplarını içine alan bir grup ile Uygur tâbiri arasında bir münasebet tasavvur etmek, cidden güçtür. Kıpçak isminin tarihî bakımdan doğru olabileceği düşünülse bile, bu tâbirin ifade ettiği kavim ve saha ile bu grupun mümessillerini birleştirmenin ne kadar güç olduğu aşikârdır. Türkmen tâbiri bugün bir şive ile bir siyasî teşekkülün ismi olduğundan, bunun daha geniş bir mefhum için kullanılması, sarahatten ziyade, birçok karışıklıklara sebebiyet verebilir. Bu mesele, şivelerin tasnifinden ziyade, Türk dilinin tarihî inkişaf merhalelerinin tesbiti ile ilgilidir.

BİBLİYOGRAFYA

(Makale içinde zikredilen eserlere ilâve olarak)

R.R. Arat, *Türk şivelerinin tasnifi*, TM X, İstanbul 1953, s. 59-139.

N.A. Baskakov, *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov* (Türk dillerini öğrenme kılavuzu), Vısşaya Şkola yayını, Moskova 1962,

Johannes Benzing and Karl Heinrich Menges, *Classification of the Turkic Languages*. Philologiae Turcicae Fundamenta I, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1959, s. 5-10.

B. Çobanzade, *Türk-Tatar diyalektolojisi* (Giriş). Bakû 1927, 135 s. - Azerbaycan Tetkik ve Tetebbû Cemiyetinin neşriyatı.

J.Németh. *Türkische Grammatik*. G. J. Göschensche Verlagsbuchhandlung, Berlin und Leipzig 1917. 126. s. -Sammlung Göschen

W. Radloff, *Vergleichende Grammatik der nödlichen Türksprachen*, Erster Teil: *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig, T. O. Weigel's Verlag 1883, XV+318 s.

M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949, 249 s. -Studia Orientalia serisi XV.

M. Räsänen, *Contributions au classement des langues turques*, RO XIII, Krakow 1953, s. 92-104.

A. Samoyloviç, *Nekotorıe dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov*. İzvestiya İ.J.V.Y., 1922, s. 1-15.

A. Samoylovitch, *Die Türksprachen*. Enzyklopaedie des Islam IV, Leiden 1934: *1. Die Klassifizierung und geographische Verteilung der Türk-Sprachen*, s. 978-979; *Allgemeine Charakteristik*, s. 979-981; *Die Schriftarten und Literatursprachen*, s. 981-985; *Die Wechselseitigen Einflüsse der türkischen und nicht-türkischen Sprachen*. s. 985.

Cemal Velidi, *Türk-Tatar tillerinin yazmışı*, Biznin Yul II, 1 (13), Kazan 1923, s. 22-27.

2.7. Türkçecilik Cereyanının Tarihi

Faruk K. TİMURTAŞ

Türkçecilik Türk dilini sevmek, onun büyüklüğüne ve üstünlüğüne inanmak, varlığını korumak, onu başka dillere karşı müdafaa etmek, sadeliğini sağlamak ve kudretli bir edebiyat dili hâline getirmek demektir. Bu görüş, düşünce ve davranış Türk milliyetçiliğinin dildeki tezahürüdür. Zaten Türk milliyetçiliği tarih içinde kendisini daha çok dil sahasında göstermiştir. Asırlar boyunca millî şuur ve millî duygu sahibi pek çok Türkçeci yetişmiştir. Bunlar hem dilimizi işleyip güzel bir edebiyat dili haline getirmiş, hem de o zamanlar iki büyük dil olarak kabul edilen Arapça ve Farsça karşısında onun büyüklüğünü ve kudretini ortaya koymuşlardır. XIII. yüzyıldan itibaren yeni yazı dilleri meydana geldikten sonra, bunların gelişmesi ve bilhassa saflığını muhafaza etmesi, yabancı dillerin tesirinden mümkün olduğu kadar uzak kalması başlıca mesele olmuş; bunun mücadelesini yapan, bu uğurda çalışan birçok Türkçeci yetişmiştir.

"Eski Türkçe" devresinde dilimiz üzerinde yabancı dillerin pek fazla tesiri görülmez. Komşuluk ve başka münasebetlerle temas edilen milletlerin dillerinden geçme bâzı kelimelere tesadüf edilmekle beraber, bunların sayısı tabiî ölçüdedir. Esasen hemen hemen bütün dillerde böyle bir durum vardır. Eski Türkçe devresinden bugüne gelmiş metinlerden Köktürkçe Orhun yazıtlarında pek yabancı kelime bulunmadığı hâlde, Uygurca metinlerde, Buda dini tesiriyle Sanskritçe menşeli birçok kelime görülmektedir.

Geçiş devri Türkçesi saflığını kaybetmemiştir. Karahanlı devri eserlerinde, İslâmiyeti kabul etmemiz dolayısiyle Arapça ve Farsça kelimeler bulunmaktadır, fakat dil millî benlikten uzaklaşmamıştır. Geçiş devrenin sonlarında XIII. yüzyılda Moğol istilâsı sonucu, Doğu ve Batı Türklerinin dilleri üzerinde Moğolca'nın da oldukça geniş tesirleri görülür. Yalnız bu durum bir Moğolca hâkimiyeti şeklini almamış, iki dil arasında bâzı kelime ve deyim mübadelesinden ileriye gidememiştir.

Dilimizin sadeliğini kaybetmesi, XIII. yüzyıldan sonra edebî lehçelerin (Doğu-Batı; daha sonra Osmanlı, Âzerî, Çağatay lehçeleri) meydana gelmesiyle beraber hızlanmıştır. İslâm medeniyeti devresine girildikten sonra din dili sayılan Arapça'dan ve edebiyat dili kabul edilen Farsça'dan dilimize pek çok kelime ve gramer şekli geçmiştir. Bunlardan bir kısmı yeni kabul edilen dinin öğrenilmesi gereken terim ve deyimleri ile İslâmî ilimlerle ilgili kelimeler olmaları dolayısiyle, kaçınılmaz bir mecburiyet şeklinde dilimize girmişlerdir. Büyük bir kısmı ise, yüksek tabakanın (okumuşların, münevverlerin) züppeliği ve millî olmayan her kalıba girişleri sonucu dilde yer tutmuş, kullanılması zaruri olmayan, Türkçede karşılığı bulunan kelimelerdir. Böylece halk dilinden uzak, yüksek tabakaya mahsus bir "zümre yazı dili" meydana gelmiştir. Durum, Osmanlıca için olduğu kadar, Âzerî ve Çağatay edebî dilleri için de aynıdır.

Dilimize muhtelif devrelerde, kendileriyle temasımız sebebiyle Çince, Sanskritçe, Soğdça (İran dillerindendir), Rumca ve Ermenice'den de bâzı kelimeler girmiş olmakla beraber; bunların miktarı son derece önemsizdir.

Dilimiz XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Batı dillerinin tesirinde kalmıştır. Tanzimat'tan sonra Türkiye Türkçesine pek çok Fransızca kelime girmiştir. Bugün de dilimiz, yine Fransızca ve İngilizce istilâsı altındadır. Doğu ve Şimâl lehçeleri ise, Rusça'yı maksatlı ve zora dayanan bir düzenlemeyle yerleştirme hareketlerinin tazyiki içinde bulunuyor.

Tarihî akış içerisinde, bir ara Türkçe devlet dili olmak durumundan da çıkmış; Farsça resmî dil olarak kullanılmış; fakat bu tehlikeli hal uzun müddet devam etmemiştir.

Gerek eski yazı dili devresinden yeni edebî dillere geçiş devresinde (XI.-XIII. yüzyıllar), gerek XIII. yüzyıldan itibaren meydana gelen yeni edebî lehçelerin kuruluş safhasında -henüz dilimize pek çok sayıda Arapça ve Farsça kelimeler ile gramer şekilleri girmediği için- ortada dili sâdeleştirmek diye bir dâva ve mesele görülmemektedir. Bu çağların dâvası, Türkçenin bir edebiyat dili olarak gelişmesini sağlamak, Arapça ve Farsçaya karşı istiklâlini korumak, gücünü belirtmek gibi hususlardır. Bu noktalar üzerinde duran, ilk Türkçeciler diyebileceğimiz millî şuur sahibi şahsiyetler yetişmiştir. İlk Türkçü ve Türkçeci olarak tanınan şahsiyetlerin başlıcaları Kâşgarlı Mahmud, Karamanoğlu Mehmed Beğ ve Ali Şir Nevâî'dir.

Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyılda, Arap dilinin ve İslâm kültürünün hâkim bulunduğu bir devrede, Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla *"Divânü Lûgat-it-Türk"* adlı Arapça bir eser yazmış ve dilimizin kudretini ortaya koymuştur. Kitaba örnek olmak üzere alınan halk şiirleri ve atasözleri ile kelimeler, dil ve kültür tarihi bakımından son derece önemlidir. İyi bir filolog olan Kâşgarlı Mahmud Türk dilinin yapısı üzerinde durmuş, kendi devrindeki Türk lehçelerini ve hususiyetlerini tesbit etmiştir. Türkçe hakkında Hz. Muhammed'in "Türk dilini öğreniniz; çünkü, onların uzun sürecek saltanatı vardır" hadîsini zikreden Kâşgarlı Mahmud, "Bir ordum var ki, adını Türk koydum" gibi başka hadîsler de ileri sürerek şuurlu bir Türkçü olduğunu göstermiştir. "Eğer bu hadîs sahih ise, Türk dilini öğrenmek, dinî bir borçtur. Sahih değilse, akıl onu öğrenmenin zaruretine hükmediyor" diyen Kâşgarlı, eserini "Türk dili ile Arab dilinin atbaşı yürüdükleri bilinsin" diye yazdığını da bilhassa kaydetmiştir.

Bu devrin başka bir Türkçü ve Türkçecisi Fahreddin Mübarekşah'tır. XII. asırda, Afganistan'la Şimâlî Hindistan'da Gaznelilerin yerine devlet kuran Gorlular çağında yaşayan bir âlim ve şâir olan Fahreddin, *"Şecer-i Ensâb"* adlı eserinde şöyle demektedir: "Türklerin başka insanlara müreccah olmalarının birkaç sebebi daha vardır. Biri budur ki, Arapçadan sonra Türkçeden daha iyi ve daha heybetli hiçbir dil yoktur. Bugün Türkçeye rağbet eski zamanlardan daha fazladır, çünkü emirlerin ve sipehsâlârların çoğu Türktür. Devlet onlarındır."

Karamanoğlu Mehmed Beğ ve Ali Şir Nevâî, Farsçaya karşı Türk dilinin

istiklâlini koruyan, üstünlüğünü gösteren kimselerdir. Büyük Selçuklu- larda resmî yazışmalarda kullanılan Farsça, Anadolu Selçukluların da saray muhitinde ve yüksek zümre arasında Türkçe'ye göre üstün bir duruma geçmiş, hattâ bir ara resmî dil hüviyeti de kazanmıştı. Daha sonra Doğu Türkleri arasında da Farsça'nın böyle bir üstünlüğü olmuştur. Timurlular devletinde, hususiyle Hüseyin Baykara devrinde Farsça, sarayda büyük himaye görmüştür. Çeşitli Türk devletlerinde, Fars diline bu kadar rağbet edilmesi ve itibar gösterilmesi, İslâmiyeti İran yolu ile kabulümüz, onlarla sıkı temasımız ve Farsçanın çok işlenmiş bir hâlde bulunması sebeplerine bağlanabileceği gibi, saray ve yüksek tabaka muhitlerinde millî duyguların noksanlığı, kötü görenek ve âdetlere kapılma, aşağılık duygusu şeklindeki sebeplerle de açıklanabilir. Bu şekildeki dil hayranlığı, başka milletlerin saray muhitlerinde de görülmektedir (Örnek olarak Fransızcanın Rus, Avusturya ve İngiliz saraylarında yıllarca konuşulmuş ve yazılmış olduğu zikredilebilir).

Karamanoğlu Mehmed Beğ, Anadolu Selçuklularının son zamanlarına doğru, memleketteki karışık durumdan faydalanarak Konya'yı ele geçirip devlet idaresini vezir sıfatıyle ele aldıktan sonra, 15 Mayıs 1277 (H. 10 Zilhicce 675) dellâl çağırtarak, şu fermanı her tarafa yayar: "Şimden gerü divanda, dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır". Bu buyruktan sonra Türkçe, Anadolu'da tekrar devlet dili (resmî dil) olmuştur. Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan beyliklerde Türkçe, ön plâna geçmiş, bilginler ve şâirler eserlerini Türk diliyle yazmışlardır.

XV. yüzyılda Doğu Türkleri arasında yetişen Ali Şir Nevâi (1441-1501), Çağatay edebî dilini kurmuş ve Türkçenin Farsça'dan üstünlüğünü ileri sürmüştür. Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı devrinde Herat'ta yaşayan ve önemli mevkilerde bulunan Nevâi; hâkim durumda bulunan, bir resmî dil ve edebiyat dili hâlini alan, Türk şâirlerince de kullanılan Farsça'ya karşı, ömrü boyunca millî bir dil ve edebiyat meydana getirmek için çalışmış ve otuzdan fazla eseriyle bunu gerçekleştirmeyi başarmıştır. Çok derin ve şuurlu bir Türkçe sevgisine sahip bulunan Nevâi, bir yandan çok değerli eserleriyle klâsik Çağatay edebî Türkçesini kurarken, öbür yandan dilimizin istiklâlini müdafaa etmiş, ölümünden bir yıl önce yazdığı *"Muhakemet-ül Lûgateyn"* (iki dilin mukayesesesi) adlı eseriyle Türkçenin Farsçadan üstünlüğünü ve zenginliğini ortaya koymuştur. Yeni yetişenlerin eserlerini Türkçe yazmalarını isteyen, Farsçayı tercih edenlere karşı yer yer kızgınlığını ifâde eden Nevâi, millî duygu ve şuurun, Türklük ve Türkçülük ruhunun en büyük mümessillerinden biridir.

XVI. yüzyıl Anadolu şâirlerinden Âşık Paşa (1272 - 1333) da, Türkçeye gereken değeri veren, dilimizin o çağlarda ihmal edilişinden yakınan, Farsçaya karşı Türkçeyi tercih eden, Türkçenin edebî bir dil olarak gelişmesine hizmet eden bir şahsiyettir. "Garibnâme" adlı eserinde şöyle demektedir:

Kamu dilde var iki zabt u usûl
Bunlara düşmiş idi cümle ukûl
Türk diline kimsene bakmaz idi

Türklere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahı bilmez idi ol dilleri
İnce yolı ol ulu menzilleri.

Âşık Paşa'dan sonraki şâirler de eserlerini Türkçe ile yazmakla beraber, başlangıçta bu işlenmemiş dille şiir yazmanın çok güç oluşundan şikâyet etmişlerdir.

Osmanlıca yazı dili Türkçe esas olmak üzere birçok Arapça ve Farsça kelime, şekil ve kâideleri içine alan bir yazı dilidir. Bu dilde Arapça ve Farsça pek çok isim ve sıfat tamlaması, birleşik sıfat, çokluk şekilleri kullanılmıştır. Fakat cümlelerde fiil ve bağlama unsurları daima Türkçe olmuştur. Osmanlıcanın kendi çerçevesi içerisindeki gelişmesi, Arapça ve Farsça unsurların miktarı bakımından cereyan etmiştir. Yüzyıllar boyunca bu miktar gittikçe artmış, bâzı eserlerde Türkçe arka plâna düşmüştür.

Osmanlıca kendi içerisinde üç devreye ayrılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi devresinde, hususiyle başlangıçta dil bir hayli sâde idi. Türkçe üstün ve hâkim durumda idi. Eski Anadolu Türkçesi'nin son safhasında, yani, XV. yüzyılın ilk yarısında yazı dili, Türkçe ve yabancı asıllı kelimelerin miktarı bakımından muvazeneli bir durum gösterir. Gelişme henüz Türkçenin büsbütün aleyhine değildir. Eski yazı dilinden gelen, bugün kullanmadığımız pek çok kelime ve bâzı gramer şekilleri görülür. XV. yüzyıldan sonra ise, dilimize, Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin girmesi birdenbire artar. Bunda, Türkçenin arûz veznine uydurulamaması, Türkçe kelimeler yerine Arapça ve Farsça kelimeler kullanmak mecburiyeti de rol oynamıştır denebilir. Klâsik Osmanlıca devresinde artık Türkçe sâdeliğini ve duruluğunu kaybeder, hâkimiyet Arapça ve Farsçaya geçer. Bâzı metinlerde, bilhassa XVII. yüzyıl ve daha sonraki nesir eserlerinde Türkçe, bir sayfalık bir ibare içerisinde bir iki fiile ve zarf - fiil (gerundium) şekline münhasır kalarak, âdeta kaybolur. Bu çağlarda yazı dili, konuşma dilinden tamamiyle uzaklaşır, anlaşılması güç bir zümre dili mahiyetini alır. Konuşma dili ve sâde Türkçe, saz şâirlerinin ve halk hikâyecilerinin eserlerinde yaşar; fakat, bunlar Divan edebiyatı dilinin tesirinden uzak kalamadıkları gibi, Divan şâirlerinin de, konuşma diline yakın eserler verdikleri görülür. Bununla beraber, birbirinden ayrı iki dilin birlikte yürüdüğü muhakkaktır. Tanzimat'tan sonra "Yeni Osmanlıca" devresinde de, dilin sâdeleşmesi hakkında ortaya bâzı düşünceler ileri sürüldüğü ve bâzı denemeler yapıldığı hâlde, dildeki ikilik ortadan kaldırılamamış ve dilin sâdeleştirilmesi sağlanamamıştır. Yazı dilinin sâdeleşmesi ve halk diline yaklaşması, ancak Osmanlıca devresinin sonunda (1908 Meşrutiyeti'nden sonra), Modern Türkiye Türkçesi devresinde mümkün olabilmiştir. Bir ara bâzı edebiyatçıların elinde yazı dili, konuşma dilinden tamamiyle uzak ve anlaşılmaz bir hâle gelmiştir. Oldukça sade bir dilin yanında, bu Arapça, Farsça kelime, terkip ve gramer şekilleri ile dolu ağdalı dil; "Osmanlıca" dediğimiz ve beğenmediğimiz" karma dil"i temsil etmektedir.

Tanzimat'tan sonra yeni mefhumlara Türkçe karşılık bulmak meselesi de ortaya çıkmıştır. Batı'nın müsbet ilimleriyle yakından temas sağlanmış, fakat, ilim terimleri umumiyetle Arapçaya başvurulmak suretiyle meydana getirilmiştir. Bu devirde ilim

terimleri dışında, yeni mefhumları karşılamak üzere de yine Arapçaya göre yapılmış kelime ve terkiplere yer verilmiştir. Bunlardan bir kısmı zamanla konuşma diline de geçmiştir (efkârı umumiye, noktai nazar gibi).

Bu devirde imlâ ve alfabenin ıslâhı hakkında birtakım düşünceler ileri sürülmekle birlikte, henüz yazının değiştirilmesi hususunda bir görüş ortaya atılmamıştır.

Tanzimat devrinde dilin sâdeleşmesinde iki hususun da ayrıca tesiri olmuştur. Birincisi bu devir edebiyatçılarının umumiyetle gazetecilik yapmalarıdır. İkincisi ise, bu devirde oldukça çok sayıda sahne eserinin yazılmasıdır. Her iki sahada da halkın anlayabileceği sâde dil kullanılmıştır.

XIX. asırda Türkiye'de yazı dilini sadeleştirme ve halk diline dönme cereyanı kuvvetlenirken, diğer Türk illerinde de hususiyle Âzerbaycan, Türkistan, Kazan ve Kırım'da buna benzer çalışmalar olmuş, halk diline dayalı, bir hayli sâde edebî diller meydana getirilmiştir. Türkiye dışındaki Türkçecilik hareketinin en mühim siması İsmail Gaspıralı (1851 - 1914) dır. "Dilde, fikirde ve işte birlik" prensibini ortaya atan İsmail Gaspıralı, bütün Türk dünyasını ortak bir yazı dili ile birleştirmeyi düşünmüş, bunun için Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilerek esas alınmasını ileri sürmüştür. Otuz yıl aralıksız çıkardığı Tercüman gazetesinde böyle bir dil kullanan İ. Gaspıralı, davasında başarıya ulaşmış, gazetesi Türkiye dahil bütün Türk ülkelerinde okunmuştur. Sade bir yazı diline taraftar olan Gaspıralı, Türkçeden mümkün olduğu kadar yabancı kelime ve kaidelerin atılmasını, Arapça ve Farsça tâbirlerin kullanılmasını, her lehçedeki kaba olmayan mahallî kelimelerin Osmanlı Türkçesi tasrifine göre yazı dilinde yer almasını istiyordu. Şuurlu bir Türkçü olan ve Türk kültürünün her sahasında ıslâhat ve millîleşmeye önem verilmesinin gerektiğini ortaya koyan Kırım Türklerinin bu mümtaz fikir adamı, bu birleştirici faaliyeti ile Türk dünyasında pek faydalı ve pek büyük bir rol oynamıştır. İsmail Gaspıralı'nın daha sonra gelen Türkçüler ve Türkçeciler üzerinde derin tesirleri olmuştur.

XIX. asrın sonunda Türkiye'de *"Servetifünuncular"* denilen yeni bir edebî topluluk meydana çıkmıştır. Servetifünun Edebiyatı deyimi ile Servetifünun dergisi etrafında 1895-1901 yılları arasında toplanan yeni bir neslin meydana getirdiği edebiyat kastedilmektedir. Edebiyat-ı Cedîde'ciler de denilen Servetifünun'cular dilde sâdelik meydana getiremediler. Hüseyin Cahid ve Ahmed Hikmet istisna edilirse, bu devir edebiyatçılarının diline Arapça ve Farsça kelime ve terkipleri daha fazla soktukları görülür. Servetifünuncuların dili, Tanzimatçıların hattâ Divan şairlerinin diline göre daha güç anlaşılır bir dildir. Sözlüklerden kelimeler alıp kullanıldığı gibi, Fransız edebiyatından aktarılma deyimler, Farsça tamlamalar ve birleşik sıfatlarla ifade edilmiştir. Servetifünuncuların sâde Türkçeye rağbet göstermemelerinin sebepleri arasında, bunların tiyatro eseri ve gazete yazıları gibi doğrudan doğruya halka hitab eden konularda yazmamaları ileri sürülebilir.

Osmanlıca'nın belli başlı vasıfları, daha doğrusu kusurları şunlardır:

1. Osmanlıca, bütün milletin kullandığı bir ortak dil değildir. Okumuşlara, yüksek tabakaya mahsus bir zümre dili, bir hususî dildir.

2. Osmanlıca tabiî bir dil değil, üç dilin kaynaşmasından meydana gelmiş sun'î, bir dildir.

3. Osmanlıca sadece bir yazı dilidir. Bir konuşma dili olamamıştır.

Osmanlıcanın daha başlangıç devresinde bile, sâde Türkçeyi tutanlar, eserlerin açık bir dille yazılmasını isteyenler görülmüştür. Sultan II. Murad'ın "Kâbusnâme'nin ilk tercümesi hakkında söylediği sözleri, Mercimek Ahmed şöylece anlatmaktadır: "Bir kişi Türkîye terceme etmiş, velî rûşen degül, açuk söylememiş. Eyle olsa hikâyetinden halâvet bulımazuz didi. Ve-lîkin kimse olsa ki, kitâbı açuk terceme itse, tâ ki mefhûmundan gönüller haz alsa".

Mercimek Ahmed'in şiir dilinin açık olması üzerindeki kendi düşünceleri ise şudur: "Bir şiirde bir sözün ki mânâsı şerhin sen bilesin ve ayruk kişi bilmeye, anun bigi sözi söyleme. Zira şiiri halk çün eydürler, kendüler için eyitmezler."

XV. yüzyılın sonunda aruz vezniyle; fakat, çok sâde bir dille şiir söyleyen Aydınlı Visali adlı bir şair ortaya çıkmıştır. Visali ile başlayan bu sâde Türkçe yazmak merakı, XVI. yüzyılda daha da kuvvetlenmiş; Tatavlalı Mahremi ve Edirneli Nazmi'nin temsil ettiği "Basit Türkçe" cereyanı doğmuştur. Yalnız, bu şâirler birinci sınıf sanatkâr olmadıkları için, bu teşebbüs başarıya ulaşamamış ve devam edememiştir.

XVII. Yüzyılın ikinci yarısında yetişen Nabi, anlaşılmaz bir dil kullanan nesircilere ve sözlüklerden kelime bularak manzume yazan şâirlere karşı şöyle itiraz etmiştir:

Ey şi'r miyânında satan lâfz-ı garîbi
Divân-ı gazel nüsha-i kamûs degildür.

XVIII. yüzyıl şâirlerinden Sa'di Çelebi ise; herkesin anlayabileceği, lûgate bakmayı gerektirmeyen bir dille yazmak hususunda şunları söylemektedir:

Eğer memdûh ise Türkî lisanda nazm-perverlik
Selîs ü vâzıh ister dinleyen fehm eyleye anı
Nice Türkî denür ol şi're kim her lâfzının halli
Lûgatlar bakmağa muhtâç ide meclisde yârânı.

XVIII. yüzyılda şiir dilinde bir mahallîleşme ve halka yaklaşma cereyanı kendisini gösterir. Şiirlerde halk kelime ve deyimleri kullanıldığı gibi, halk âdet ve geleneklerine, halkın günlük yaşayışından çizgilere de yer verilir. Şiirimizdeki bu yerlileşme cereyanının mümessili Nedim (1681-1730) dir. Bu devirde divan şâirleri hece vezniyle şiirler bile yazmışlardır. Nesir eserlerinde de az çok bir sadelik görülür.

XIX. yüzyılda da devam eden bu yerli hava yanında, nesir dilinde de bir mahallîleşme ve sâdeleşmeye tesadüf edilir. Bu hususta sağlam görüşler ileriye sürenler de olmuştur. Vak'a-nüvis Esad Mehmed Efendi *"Mustafçaf Tercemesi"*nde şunları söylemektedir: "Hakikatte bu böyledir ki, sözümüze birçok yardımı olan Arabî ve Farisîyî aradan çıkarıp, lisanımız olup lakin çoğunun Türkçesi metruk olmakla bulamadığımız elfazı getirerek lafzı az ve mânâsı çok lakırdıları güzelce meydana koy-

mak ve belagat ve fesahatı bu yola sokmak ve bu kalıba yerleştirmek doğrusu bir büyük iş ve bütün halkın beğendikleri ve anladıkları kolaylığa gidiştir ki, sehl-i mümteni denmekle sena olunsa sezâdır."

Tanzimat devrinde dilin sadeleşmesi hakkında fikir ileri sürenler artmış ve bu görüş artık bir cereyan halini almıştır. Bellibaşlı şahsiyetlerin görüş ve düşünceleri şunlardır:

Nâmık Kemal'in dile âit en önemli makalesi *"Lisan-ı Osmaninin edebiyatı hakkında mülahazatı şâmildir"* adlı yazısıdır. Bu yazı *Tasvir-i Efkar* gazetesinin 1866 yılında yayımlanan 1. sayısında bulunmaktadır. Namık Kemal aynen şöyle diyor: "Ekser erbab-ı kalem yazdığını söylemekten ve söylediğini yazmaktan haya eder". Davanın esası bu noktada toplanmış bulunuyor. O devrin yazı dili Arapça ve Farsça unsurlarla dolu, anlaşılması güç karışık bir dil idi. Bu yazı dili ile konuşmak garip bir hadise olacaktı. Konuşulduğu gibi yazmak ise, devrin edebî telakkilerine uygun düşmezdi. çünkü, devrin edebî zevki halkın konuştuğu gibi yazmayı çok basit sayıyordu.

O devirde Osmanlıca üç dilden meydana gelmiş, muhtelit bir dil olarak kabul ediliyordu. Buna ilk itiraz edenlerden biri de Namık Kemal'dir. 1882 yılında Midilli'de yazdığı *"Celâl Mukaddimesi"*nde şöyle diyor: "İki sayfalık bir yazı okumak için herkesi seksen defa Kâmus'a veya Burhan'a müracaat mecburiyetinde bulundurmak için ma'rifetten ma'dud olsun".

Nâmık Kemal dilin ıslahı için ise billhassa şu iki noktanın gerçekleştirilmesini ister:

1. İyi bir gramer meydana getirmek (dilin kâidelerinin mükemmel surette tedvini),

2. Kelimelerin umumî kullanılış çerçevesi içinde sınırlandırılması (yeni kelimeler almadan mevcudun bir sözlükte toplanması).

Bu devirde dilin sadeleşmesini isteyen başka bir şahıs Ali Süâvi'dir. *Muhbir* gazetesinin 1867 yılında çıkan 28. nüshasında bulunan *"Gazete"* başlıklı başyazısında şöyle diyor: "Gazeteleri İstanbul'da avam lisanı olan Türkçe ile yazalım". Paris'te 1869'da Ulûm gazetesinde çıkan başka bir yazısında ise A. Süavi, kısa cümleler ve mânâsı açık kelimeler kullanılmasını ileri sürmektedir.

Tanzimat edebiyatı devrinde dili sadeleştirmek için çalışan önemli şahsiyetlerden biri de Ahmed Midhat Efendi'dir. 1871 yılında *"Basiret"* gazetesinde çıkan *"Ehemmiyetli bir lâyihadır"* başlıklı yazısında şunları söylemektedir:

"Acaba dünyada bir lisan var mıdır ki mahlut olmayıp da sırf kendi malı olan elfazı kullansın?

Şinâsi merhumun sadeleştirdiği dereceden birkaç derece daha sadeleşmeğe ve daha ziyade umumileşmeğe lisânımızın istidadı vardır.

Bugünkü gün lisanımızı sadeleştirmeğe ve umumileştirmeğe o kadar muhtacız ki..."

Midhat Efendi dili sadeleştirmek için şunları tavsiye ediyor :

1. Arapça gramer ve sentaksından isim ve sıfat tamlamaları ile müzekker ve müennesler, müfred ve cemiler dilimize sokulmasın,

2. Bir kelimenin Türkçesi, fakat bilinen Türkçesi varsa onun yerine Arapça ve Farsça bir söz kullanılmasın.

Tanzimat devrinde dilimiz hakkında en sistemli ve açık fikirler ortaya koyan şahsiyet Şemseddin Sâmi'dir. Şemseddin Sâmi, bu düşüncesini 1880 yılında *"Hafta"* dergisinde yayımladığı *"Lisan-ı Türki"* başlıklı yazıda açıklamıştır. Şemseddin Sâmi "Osmanlı Lisanı" deyiminin doğru olmadığını, bu devirde en iyi şekilde belirten bir ilim ve fikir adamımızdır. Şöyle diyor:

"Bu lisanla mütekellim olan kavmin ismi "Türk" ve söyledikleri lisanın ismi dahi "Lisan-ı Türkî"dir."

Şemseddin Sâmi, dilimizdeki Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin atılabileceğini dilin sâdeleşmesinin mümkün olduğunu ileri sürmüştür.

Tanzimat devrinde, dilin sâdeleşmesi lüzumunu ileri sürenlerden biri de Muallim Nâci'dir. Manzum ve mensur eserlerinde, esasen kendisi sâde ve açık bir dil kullanmıştır. Onun dil hakkındaki düşüncelerini 1891'de yayımlanan *"Istılahât-ı Edebiyye"* adlı eserinin sonunda bulmaktayız (Bu görüşleri ihtiva eden makale daha önce 1887 yılında *Mecmua-i Muallim*'de neşredilmiştir):

"Birtakım lüzumsuz tekellüfata boğulmuş olan lisânımızın tekellüfattan tecridiyle, sadeliğinin, letâfetinin izhârı zamanı çoktan gelmiştir. Bir söz ne kadar tabiî söylenir, ne kadar tabiî yazılırsa o derece latif olur."

"Lisanımızın tabiîliğini muhafaza için dikkat olunacak şeylerden biri de ve'nin az istimâlidir" diyen Muallim Nâci, 1888 târihli *"İntikad"* adlı risalesinde şu fikirleri de ileri sürüyor:

"Lisanımız hiçbir lisanın kavâid ve şivesine ittibaa mecbur değildir. Osmanlı lisanı başlı başına bir lisandır."

Devrin tanınmış gazeteci ve yazarlarından olan Said Bey'in, dilin sâdeleşmesi hakkında, şöyle bir kıt'ası vardır:

Arapça isteyen Urban'a gitsin
Acemce isteyen İran'a gitsin
Frengiler Frengistan'a gitsin
Ki biz Türküz, bize Türkî gerekir.

Tanzimat edebiyatı devrinde dili sadeleştirmek konusunda çeşitli şahsiyetler tarafından görüşler ortaya konmakla beraber, bu işin gerçekleştirilmesi mümkün olamamıştır; çünkü söylenilenler tatbik edilmemiştir. Ancak Şinasi, Cevdet Paşa, Muallim Nâci ve hususiyle Ahmed Midhat Efendi, sâde bir dille yazmışlardır.

Bu devirde sâde Türkçeyle eserler veren yazarlar da görülmektedir. Bunlar

Servetifünun topluluğu dışında bulunan Hüseyin Rahmi ve Ahmed Râsim gibi şahsiyetlerdir. Sâde Türkçeyle ve hece vezniyle şiirler yazan Mehmed Emin de bu devir edebiyatçılarındandır. Rıza Tevfik de hece vezniyle ve halk edebiyatı tarzında, sâde Türkçeyle şiirler yazmıştır.

Edebiyat-ı Cedide mensuplarının nazım ve nesir dilinde yaptıkları yeniliklere; daha önce kullanılmayan kelime ve tamlamalara, birleşik sıfatlara yer vermelerine başta Ahmed Midhat Efendi olmak üzere hücûm edenler çıkmıştır (Dekadanlar münakaşası); fakat, bunların büyük bir kısmı meseleyi dilin sadeleşmesi dışında ele almışlardır.

Servetifünuncular dilin sâdeleşmesine taraftar olmamışlardır. Bu devirde bir kısım Türkçeci ve Türkçü yazar ve fikir adamları sâde Türkçeyi istemişlerdir. Edebiyat-ı Cedide şâir ve edipleri ise, sâdeliğe karşı olan bir davranış göstermişlerdir. Bu hususlarda ileri sürülen bellibaşlı düşünceleri görelim:

Tevfik Fikret, 1899 yılında Servetifünun dergisinde çıkan *"Tasfiye-i Lisan"* başlıklı yazısında, tasfiyeciliğin aleyhinde bulunmakta, şunları söylemektedir:

İkinci Meşrutiyet'ten sonra dili sadeleştirme akımı kuvvetlenmeğe başlar. Bu devirde teşekkül eden ve kısa bir müddet sonra dağılan "Fecr-i Âti" edebî topluluğu Edebiyat-ı Cedidecilerin dilini kullanmış, sâde Türkçeye iltifat etmemiştir. Bu topluluk dışında olan Mehmed Akif ve Hâlide Edib gibi şahsiyetlerle, bu topluluk mensubu Refik Hâlid, sâde Türkçeyle, halk diliyle yazmışlardır. Daha sonra onlara Yakup Kadri ve başkaları da katılmıştır.

Bu devirdeki dili sadeleştirme hareketlerinin belli başlıları şunlardır: "Türk Derneği" mensuplarının çalışması, Selânik'te *"Genç Kalemler"* dergisinde ileri sürülen düşünce ve görüşler, *"Türk Yurdu"* dergisindeki yazılar.

Necib Âsım'ın başkanlığında 1908 yılında kurulan Türk Derneği mensuplarının aynı ad ile 1909'da yayımladıkları derginin ilk sayısında dilimiz hakkında bir beyannâme bulunmaktadır. Bu beyannâmede dilin sadeleşmesi düşüncesi ileri sürülmüştür. 5. maddede "Derneğin yazacağı eserlerde kullanacağı lisan en sâde Osmanlı Türkçesi olacaktır" denmektedir.

Üyeleri arasında görüş birliği bulunmayan ve bir müddet sonra dağılan Türk Derneği, fazla bir başarı elde edemedi. Bu devrede gerek Türk Derneği'ndeki fikirler dolayısiyle, gerek başka vesilelerle dilin sadeleşmesi konusunda tartışmalar oldu. Hâlid Ziyâ ve Süleyman Nazif'in dilin sadeleşmesine karşı olan hücumlarını, Celal Sâhir ve Ayaz İshâki karşıladılar. Sadeleşmeye taraftar olan Mehmed Akif ise, tasfiyeciliğe cephe alan düşünceler ortaya koydu.

Selanik'te 1911 yılında *"Genç Kalemler"* dergisinde, dili sadeleştirme konusunda yeni bir hareket görülür. Derginin II. cildinin 1. sayısında imzasız yayımlanmış olup, Ömer Seyfettin'e âit bulunduğu anlaşılan *"Yeni Lisan"* başlıklı yazıda şu görüşler yer almaktadır:

"Millî bir edebiyat vücuda getirmek için evvela millî lisan ister. Konuştuğumuz lisan, İstanbul Türkçesi en tabiî bir lisandır.

Yazı lisânı ile, konuşmak lisânını birleştirirsek, edebiyatımızı ihya veya icad etmiş olacağız.

Lisanımızda yalnız Türkçe kâideler hükmedecek, yalnız Türkçe, yalnız Türkçe kâideleri."

Derginin 5. sayısından itibaren *"Yeni Lisan"* başlıklı yazıların altında "Genç Kalemler Tahrir Heyeti" imzası görülür. Derginin terimler hakkındaki görüşü 8. sayısında şöyle anlatılmaktadır.

"Yeni lisan ilim lisanına da tesir edeceği için artık ıstılahlar ve umumiyetle yeni tabirler ya Arapçanın, Acemcenin basit lafızlarından, yahut Türkçe terkiplerden teşkil olunacaktır."

"Genç Kalemler'in terimler konusundaki tutumu tamamiyle yerinde olmamakla beraber, dilin sadeleşmesi hususunda ileri sürdüğü görüşler şuurlu bir hareket sayılabilir. *"Genç Kalemler"*in dil davasını Ömer Seyfeddin ve Ali Canip yürütmüştür. Ziya Gökalp'in de katılmasıyle hareket, geniş bir sahayı içine alan bir Türkçülük davası hâline gelmiştir.

*"Genç Kalemler"*in yeni lisan hakkındaki görüşleri umumiyetle iyi karşılanmakla beraber, bu düşüncelere itiraz edenler de çıkmıştır. Bunların başında Fuad Köprülü ve Yâkup Kadri bulunmaktaydı (Daha sonra bunlar da sade Türkçe davasını benimsemişlerdir).

1911 yılında kurulan "Türk Yurdu Cemiyeti"nin yayımladığı *"Türk Yurdu"* dergisi, dili sâdeleştirme davasını doğrudan doğruya ele almamakla birlikte, bu konuyu işleyen birçok yazılara yer vermiştir.

Balkan Harbinin felaketle bitmesi, milliyetçilik duygusunu kuvvetlendirmişti. 1912 yılında resmen faaliyete geçen "Türk Ocağı", Türkçülük akımının merkezi hâline gelmişti. Daha önce sâde Türkçe karşısında olan Fuad Köprülü gibi şahsiyetler de bu çalışmalara katılmışlardır. *"Türk Yurdu"* dergisinin yayımını üzerine alan Türk Ocağı, ayrıca, halka hitab eden ve çok sade bir dille hazırlanan "Halka Doğru" (1913) ve *"Türk Sözü"* (1914) adlı haftalık dergiler de çıkarmıştır. 1917 yılında İttihad ve Terakki Fırkasının yardımıyle Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından çıkarılan *"Yeni Mecmua"*, sâde Türkçe ve milli edebiyat akımının ve milliyetçilik fikrinin kuvvetlenip yayılmasında büyük bir rol oynamıştı.

Yeni Mecmua'da şiirler yayımlamaya başlayan Yahya Kemal, İstanbul Türkçesinin en güzel örneklerini vermiştir. Mütarekeye doğru belli başlı temsilcileri Orhan Seyfi, Hâlid Fahri, Yusuf Ziya, Enis Behiç, Fâruk Nafiz, Şükûfe Nihal olan yeni bir edebî nesil ortaya çıkmıştır. Bunların şiirleriyle sadeleşme akımı kuvvetlenmiş ve genişlemiştir. Reşad Nuri, Refik Hâlid, Rüşen Eşref, Falih Rıfkı ve Peyâmi Safa gibi kudretli nesirciler ve hikâyeciler de dilin sâdeleşmesine büyük hizmette bulunmuşlardır. Bu devirde sâde Türkçe ve hece vezni davaları artık zafere ulaşmıştır. Ziya

Gökalp, *"Türkçülüğün Esasları"* adlı eserinin dil ile ilgili bölümünde, meseleye bugün de ışık tutacak, isabetli görüş ve düşünceler ortaya koymuştur. Gökalp, halkın anladığı bütün kelimelerin Türkçe sayılması gerektiğini ileri sürmüş, sâdeleştirmede orta yolu müdafaa etmiş ve tasfiyeciliğin aleyhinde bulunmuştur. Gökalp'a göre yeni kelimelerin bilinen köklerden, canlı eklerle yapılması icabetmektedir.

Dili sadeleştirme hususunda öteden beri üç görüşün ortaya atıldığı görülmektedir:

1. Dilin sâdeleşmesini, kendisinin tabiî seyri ve gelişmesine bırakmak, bu hususta herhangi bir müdahalede bulunmamak.

2. Halkın diline yerleşmiş yabancı asıllı kelimeleri Türkçeleşmiş sayarak bunlara dokunmadan sadeleşmeyi ilim yolları ile ve dilin kendi bünyesine uygun müdahalelerle çabuklaştırmak, yeni kelime ve terimleri gramer kaidelerine aykırı olmaksızın yaşayan dilden meydana getirmek.

3. Dildeki yabancı asıllı bütün kelime ve terimleri, artık Türkçelemiş, halkın malı olmuş bulunanlar da dahil, atmak, bunların yerine nasıl olursa olsun, dilin gramerine uysun veya uymasın, halk anlasın veya anlamasın yenilerini koymak (tasfiyecilik - aşırı özleştiricilik).

Bunların içerisinde en doğru ve akla, gerçeğe en uygun olanı şüphesiz ki ikincisidir. Dil bilginlerinin büyük bir çokluğu ve mâkul düşünen aydınlar bu yoldan gitmektedirler. Bir ara (Edebiyat-ı Cedide devrinde, XIX. yüzyıl sonu) Fuad Köseraif, dilimize girmiş bulunan bütün yabancı kelimelerin tasfiye edilmesi ve yerlerine Türkçe karşılık konması düşüncesini ortaya atmış ise de, tatbikattaki çalışmaları Türkçe karşılık konmasını... kendisi de sonra tasfiye işini sâdece yabancı gramer şekillerine inhisat ettiren bir görüşe sâhip olmuştur. Atatürk devrinde de 1934-1936 yıllarında tasfiyecilik yoluna gidilmişse de bundan çabucak dönülmüş; "Güneş-Dil Teorisi"nden sonra, yabancı sanılan birçok kelimelerin esasında Türkçe olması mümkün bulunduğu göz önünde tutularak yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulmak işinden vazgeçilmiş, normal sadeleşme görüşü benimsenmiştir.

Bütün bu açıklamalar da gösteriyor ki, yüzyıllar boyunca ve bugün dil davasının esasını, yazı ve konuşma dilleri arasındaki büyük ayrılıklar teşkil etmiştir. Bu duruma daha "Klâsik Osmanlıca" devresinin başında itiraz edenler çıkmış, "sâde Türkçe" kullanılması savunulmuştur. Dili sâdeleştirme akımı Tanzimat'tan sonra kuvvetlenmiş ve hızlanmıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Veled Çelebi ve Necib Âsım gibi Türkçeciler ve Türkçülerin tesiriyle daha da şiddetlenmiş olan bu akım, 1911'de Selanik'te *"Genç Kalemler"* dergisinin çıkmasıyla ve Ömer Seyfettin, Ali Canip, Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerin çalışmalarıyla çok genişlemiş ve millî bir mahiyet almıştır. Gerek bunların, gerek daha sonra yetişen şâir ve ediplerin eserleri, dili sâdeleştirme davasını hedefine yaklaştırmıştır. Gayeye varılması, Atatürk devrinde ve onun irşadları ile mümkün olmuş, artık yazı dili ile halk dili biribirinden farksız hâle gelmiştir.

2.8. Türklerde Yazı ve Alfabeler

Muharrem ERGİN

Üç kıtada tarih boyunca geniş sahalara yayılan Türkler, gittikleri yerlerde bir çok kültür merkezleri meydana getirmişler, temas ettikleri çevrelere göre çeşitli yazılar, çeşitli alfabeler kullanmışlardır. Nitekim Göktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Süryani, Ermeni, Rum, Lâtin, Slav vs. alfabelerini Türklerin kullanmış olduklarını görüyoruz; fakat, az veya çok kullanılan bu alfabelerin içinde dört tanesi geniş ölçüde kullanılarak Türklerin umumî millî alfabeleri hâline gelmiştir. Bunlar Göktürk, Uygur, Arap ve Lâtin alfabeleridir. Bunlara bugün Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetlerinde kullanılan Slav alfabesini de beşinci umumî alfabe olarak ekleyebiliriz. Burada sırasıyla dört millî alfabeyi veriyoruz. Sovyetler Birliği'ndeki Türk ülkelerinde 30 - 40 seneden beri kullanılan Slav alfabesi ile bu alfabeye geçmeden bir müddet kullanılmış bulunan Lâtin alfabesi ise kitabın son bölümünde verilecektir.

Göktürk Yazısı

Orhun yazısının Türk yazı dilinin başlangıcında en az birkaç asır kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlk olarak Orhun Âbidelerinden bir iki asır öncesine âit Yenisey Kitâbelerinde görülen, sonra en mütekâmil şekilleri Orhun Âbidelerinde bulan bu yazının milâdın ilk asırlarına kadar çıkmış olacağı tahmin edilebilir. Hatta son zamanlarda Türkistan Türk ilim merkezlerinden, bu yazı ile yazılmış milâttan çok öncesine âit Türkçe bazı kaya yazılarının bulunduğuna dair, henüz kesinleşmemiş iddia ve haberler gelmiştir. Şimdilik 5. asırla 9. asır arasında Yenisey Kitâbelerinde, Orhun Âbidelerinde ve diğer kitâbelerde, ve kağıt üzerinde, kitap hâlinde Orhun yazısının kullanıldığı bir vakıadır.

Bu ilk millî alfabenin, bu ilk umumî Türk yazısının menşe bakımından da millî olduğu hakkında kuvvetli görüşler mevcuttur. Sonraki diğer üç millî alfabeden Uygur alfabesi Soğd, ikincisi Arap, üçüncüsü Lâtin asıllıdır. Orhun alfabesinin menşei meselesi ise ilim âleminde münakaşa konusudur. Bunun da Ârami, Soğd, Pehlevi v.s. gibi yabancı asıllı olduğunu kabul edenlerin; fakat, ispat edemiyenlerin yanında Türk asıllı olduğunu öne sürenler de vardır. Türk icadı olduğunu ileri sürenler bu yazının damgalardan, şekillerden çıktığını kabul etmekte ve bâzı harf şekillerinin Türk menşeini gösterdiğini tesbit etmektedirler. Gerçekten meselâ *ok* okunan harfin ok'a, *y* okunan bir harfin yay'a, *s* okunan bir harfin süngü'ye, *t* okunan bir harfin dağ (tağ)'a, *b* okunan bir harfin de ev (eb)'e, çadır'a benzediği ilk bakışta görülmektedir. Bunları daha da arttırmak mümkündür.

Orhun harflerinin bir önceki devrinin işaretleri olan Yenisey yazı işaretlerinde 150'den fazla şekil vardır. Bu işaretlerin Orhun'da 38 harflik bir alfabe hâline geldiği görülür.

Orhun yazısına ilim âleminde karakter benzerliği dolasıyla, eski İskandinav, Germen gizli yazısına nisbet edilerek, Türk run yazısı, runik Türk yazısı adı da verilir.

Orhun harflerinin karakteri işaretlerin esas itirabiyle keskin düz çizgilerden meydana gelmiş olması ve bitişmemesidir.

Orhun yazısında harfler bitişmez. Yazı sağdan sola yazılır. Kelimeler, aralarına üst üste iki nokta konarak birbirinden ayrılır.

Orhun alfabesinde 38 harf vardır. Bu 38 harfin 4 tanesi vokal işaretidir. Geriye kalan 34 işaret konsonant harfleridir. Türkçede tabiî bu kadar konsonant mevcut değildir. Birçok konsonantın bu alfabede birden fazla harfi mevcuttur. Bir kısım konsonantın, yanındaki vokalin kalın ve ince olmasına göre iki ayrı işareti vardır. Ayrıca bâzı çift ses çift konsonant işaretleri de mevcuttur. Böylece bu alfabede kalabalık bir konsonant işareti ile karşılaşılır. buna mukabil Türkçenin 8 - 9 vokali için *a, e*'ye bir; *ı, i*'ye bir; o, *u*'ya bir; *ö, ü*'ye bir olmak üzere 4 harfi vardır.

Orhun yazısında vokallerin çok defa yazılmadığı görülür. Yazılmayan vokaller kelime içinde ve kelime başında olup, sondaki vokaller esas itibariyle hep yazılır. Kelime başında ve ilk hecedeki *a, e*'nin yazılmaması bilhassa dikkati çeker.

Orhun yazısının konsonant imlâsı esas itirabiyle sağlamdır. Harf kalabalığına rağmen mühim bir karşılık görülmez; ancak, kalın ve ince konsonantın, az da olsa bâzı yerlerde birbirinin yerine kullanıldığı da görülür. Ayrıca *s* harfi bir çok defa *ş* için de kullanılmış ve öte yandan birbirine benzediği için bir iki kelimede de *l* yerine *ş* ve kalın *s* yazılmıştır.

Orhun âbideleri ile devrin diğer kitâbeleri arasında harflerin şekilleri bakımından bazı farklar görülür. Bu yüzden bir kısım harflerin birden fazla şekli ile karşılaşırız. Bu kitaba alınan üç âbidenin ilk ikisi ile Tonyukuk arasında da böyle birkaç şekil farkı vardır ve aşağıdaki cetvelde görülen ikinci şekiller umumiyetle Tonyukuk'a aittir. Tonyukuk'ta ayrıca, aşağıdaki listede bulunmayan, dört köşe bir işaret daha vardır. Bu *s, ş* için kullanılan bir işarettir. Bir de *baş* kelimesi için kullanılan uç uca bitişmiş iki üçgen şeklinde bir işaret vardır: *s, ş*, ◻ *baş*: ⋈

Uygur Yazısı

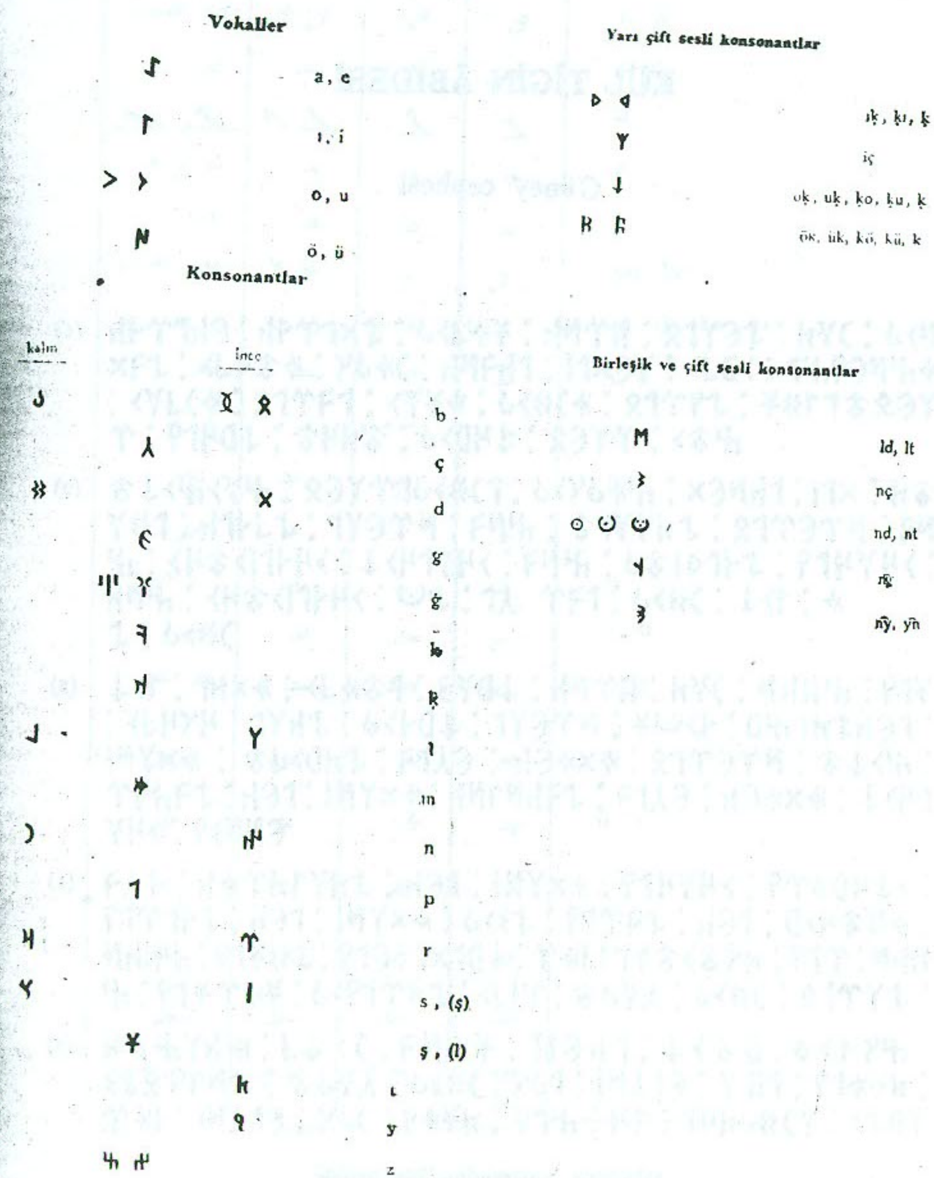
Türkçenin ilk yazı dili devresi olan Eski Türkçenin ikinci umumî ve millî alfabesi Uygur alfabesi olmuştur. Uygur yazısı 8. asırda Göktürk hâkimiyetine son vererek kendi devirlerini açan Uygurlar tarafından kullanış sahasına çıkarılmış olup İslâmiyetten önce en geniş ölçüde kullanılan umumî Türk yazısıdır. Eski Türkçe devresine âit eserlerin tamamına yakın denecek kadar büyük bir kısmı bu yazı ile yazılmıştır. İslâmiyetten sonra da uzun zaman yazılan Uygur yazısı İslâmiyetle birlikte 10. asırdan itibaren yerini Arap asıllı Türk yazısına bırakmağa başlamıştır; fakat, bu intikal çok uzun sürmüş ve bu iki yazı daha asırlarca Türk ülkelerinde yan yana, hatta aynı eserin satırlarında alt alta ikili olarak kullanılmağa devam etmiştir. Nihayet 13, 14, 15. asırlardan itibaren Arap asıllı yazının hâkimiyeti kesinleşmiş ve Uygur yazısı terkedilmiştir; ancak, mahdut yerlerde, meselâ Çin'deki Sarı Uygurlar arasında bu yazı son zamanlara kadar unutulmamıştır.

Uygur alfabesi Soğd alfabesinden alınmıştır. Uygurlar Soğd alfabesini geliştirerek bâzı küçük ilâve ve değişikliklerle Uygur alfabesi haline getirmişlerdir.

Uygur yazısı sağdan sola doğru yazılan bir yazıdır. Bu alfabede 18 işaret mevcuttur. Harfler umumiyetle birbirine bitiştirilir, yani, bitişik karakterde bir yazıdır. Bu yüzden harflerin çok defa başta, ortada ve sonda olmak üzere üç şekilleri bulunur. Harf şekillerinin gözleri ve başları, bilhassa ince yazıldığı zaman, belirli olmadığı için bu yazının yazılması kolay; fakat, okunması güçtür.

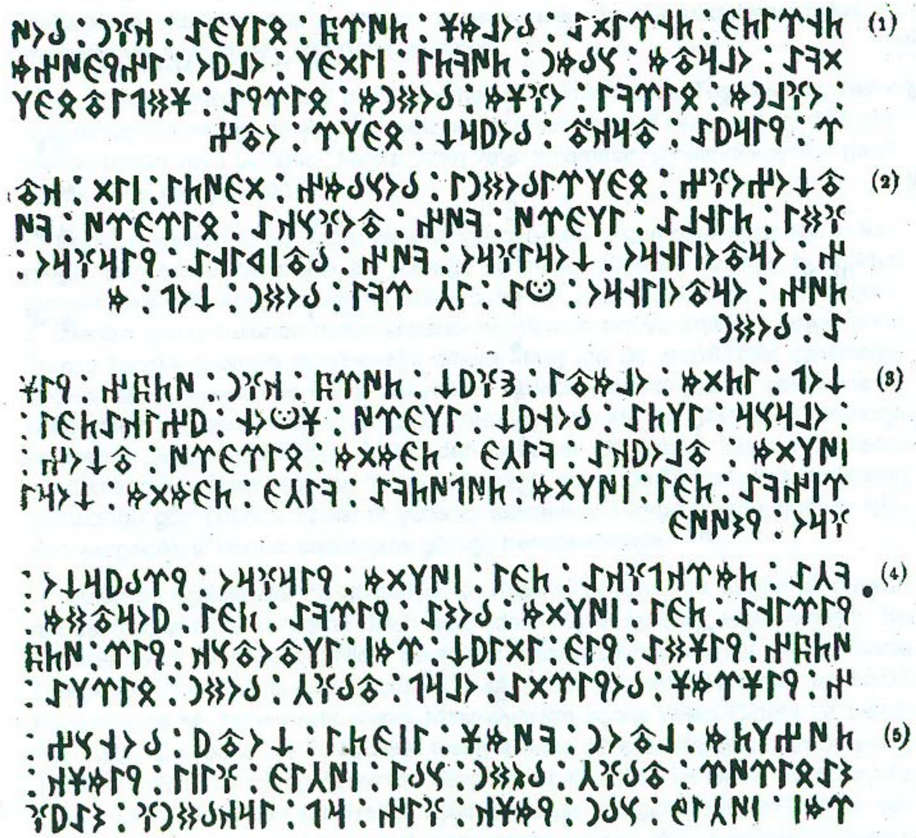
Bu yazıyı eski Türkçe metinlerden takip ettiğimiz gibi, bu alfabenin eski eserler-

Orhun harfleri ve karşılıkları şunlardır:

KÜL TİGİN ÂBİDESİ

Güney cephesi

Göktürk yazısından bir örnek

de cetvelleri de mevcuttur. Bu cetvellerden ilki Kâşgarlı'da bulunmaktadır.

İhtiva ettiği işaret sayısının 18 olması yüzünden Uygur yazısı Türkçe için tabiî çok yetersiz bir alfabeye dayanıyordu. Bu yetersizlik hem konsonant sahasında, hem de vokal sahasında kendisini gösterir. Türkçenin zengin vokal sistemi için Uygur yazısında da, tıpkı Arap harflerinde olduğu gibi, harf kombinezonlarından ve konsonant işaretlerinden faydalanılmıştır. Buna rağmen Uygur yazısı Türklerin elinde çok işlek bir şekilde kullanılmış , bir yandan çok yaygın umumî yazı olarak ihtiyacı korşıladığı gibi, bir yandan da hattatlık sahasında kullanılan bir sanat yazısı hâline gelmiştir. Sanatkârane yazıda harflerin arasındaki bitiştirme çizgile-ri istenildiği kadar uzatılabilmekte ve çeşitli kalın kalemler kullanılmaktadır.

Aşağıdaki cetvelde de görüldüğü gibi:

a harfi satır çizgisi üstünde bir dişten ibarettir. Bu dişe elif diyecek olursak, başta olunca tabiî, tıpkı Arap harflerindeki gibi, iki elif; yani, iki diş kullanılmakta, ortada tek diş yazılmaktadır. Sonda da *a* tek diştir; fakat, dişin kuyruğu bir uzun harf boyunca ya aşağı ya yukarı veya yana çekilir.

b, p karşılığı olan harfin bir gözü ve uzun bir kuyruğu vardır. Soldan bitişince bitişme ya gözün kenarından veya yukarı kalkan kuyruk ucundan olur. Sonda bu harfin kuyruğu ya yukarı ya yana doğru çekilir.

c, ç karşılığı olan harf satıra gelen bir çizgi ile, ağzı sağa açık satır üstü bir çengelden ibarettir. Sonda, sonu düz çizgi ile biten bütün diğer harfler gibi, kuyruğu kısa olarak aşağıya kıvrılır.

d satır üstünde büyük ve sola açık bir çizgisi olan açı şeklinde bir harftir. Sonda aşağıya hafif kıvrılır. Yazıda bazan el kaldırılmadan üst kanadı yapıldığı için kapalı bir şekil alır.

e elifteh, yani tek dişten ibarettir. Başta da tek diştir ve sonda *a*'da olduğu gibi aşağı, yukarı, yana çekilir.

f üzerine bazan bir nokta konulan ağzı açık yuvarlak bir harftir. Sonda hafif aşağıya kıvrılır.

g, k satır üzerinde çatallı bir başı ve aşağıda uzun kuyruğu olan bir harftir. *b*'deki gibi ya gözünden veya kuyruk ucundan bitiştirilir, sonda da aynı şekilde çekilir.

ğı, gı, ka, hı satır çizgisinden sarkan ağzı dar bir cepten ibarettir. Sonda ağzının sol ucundan aşağıya yarım bir çizgi çekilir. Bazan üzerine iki nokta da konur. Ayın ve hemze için de bu harften istifade edilir.

ı, i için y gövdesi kullanılır. Başta önüne bir diş, yani vokali işaret eden elif getirilir. Sonu hafif aşağıya kıvrılır.

j Türkçede olmayan bir sestir ve harfi de esas itibariyle yoktur; ancak, gerekince z harfinden, çok defa altına iki nokta konarak, istifade edilir.

l bir çapraz baş ile ona aşağıda bitişmeden takılan sağı çekik bir kuyruktan ibarettir. Sonda çaprazın ilk çizgisi ile kuyruk birleşir.

m satırda bir çizgi ile onu kesen ve aşağıda sola kıvrılan bir kuyruktan ibarettir. Sonda gövdenin bitiş çizgisi yarım aşağı çekilerek kuyrukla birleşip kapalı bir göz yaparlar.

n bir dişten ibarettir ve bazan üzerine bir nokta konur. Şekli tıpkı *e* dişi gibidir. Sağır *n* için *n* ve *g* harf kombinezonu kullanılır.

o, u, için *v* konsonantından faydalanılmıştır. Başta bir diş, yani elif işareti bulunur. Sonda hafif kıvrılır.

ö, ü için *v* ve *y* kombinezonundan istifade edilmiştir. Başta elif bulunur.

r bir çaprazdan ibarettir, yani l başı gibidir. Zaten Uygurcada *r* başına bir kuyruk takılarak *l* yapılmıştır.

s, ş aşağıya keskin olarak inen bir cepten ibarettir. Sonu sol çizgisi boyunca aşağıya yarım çekilir.

t bir yuvarlak göz ile ona bitişik bir dişten ibarettir. Sonda bu diş aşağıya yarım çekilir.

v yuvarlak kapalı bir gözden ibarettir. Sonu hafif kıvrılır.

y ağzı sola doğru bir açıdan ibarettir. Sonu hafif kıvrılır. Bazan *h* için de kullanılır.

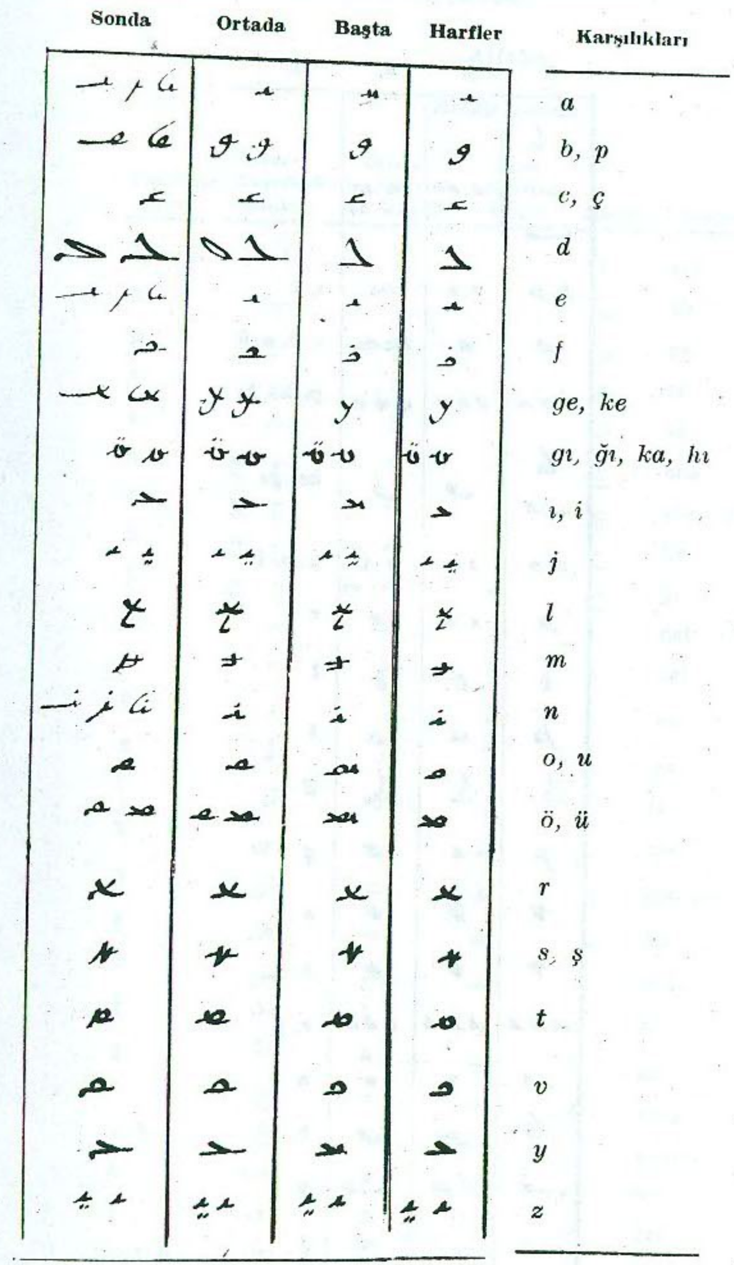
z küçük bir dişten ibarettir ve sondan bitişmeyen tek harftir. Bazan altına iki nokta da konur. Sonda da çekilmeden aynen diş olarak kalır.

Eski Yazı

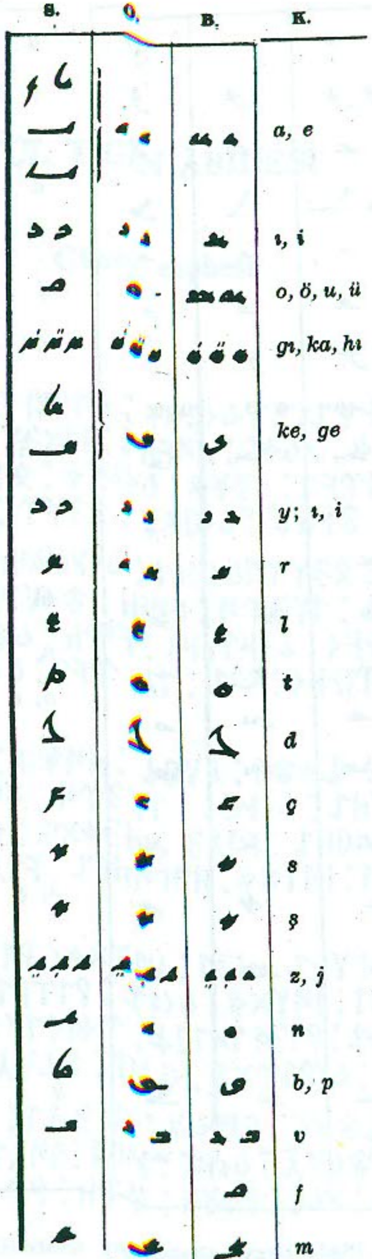
Bu bölüm *Eski yazıyı* içine almaktadır. *Eski yazı* tabiri, şüphesiz, ilmî bir tabir değil, pratik bir tabirdir. Bu yazı Türklerin kullandığı en eski yazı olmadığı gibi, Türkler eskiden bu yazıdan başka yazılar da kullanmışlardır. Bu yazının doğru ve normal ismi *Arap harfli Türk yazısı*'dır; fakat, bu isim de bir tabir için fazla uzun olup pratik değildir; Türkiyede bu yazı için umumiyetle *Eski yazı*, Arap harfleri için de *Eski harfler* tabiri kullanılır. Umumî Türkçe için doğru olmamakla beraber Türkiye Türkçesi için, Batı Türkçesi için, bu yanlış da değildir. Türkiye Türkçesinin yeni yazısı bugünkü Lâtin harfli yazı, eski yazısı da Arap harfli yazıdır. Onun için Türkiye'de umumî olarak bu iki yazı kısaca *Yeni yazı, Eski yazı* diye adlandırılır. İşte biz de hem bu umumî temayüle uyarak, hem de, Türkoloji yönünden pek yerinde olmamakla beraber, pratik bir tabir olması bakımından, Arap harfli Türk yazısı için, burada *Eski yazı* ismini kullanıyoruz.

Türkler tarafından başlangıçtan bugüne kadar geniş ölçüde kullanılan dört alfabe vardır. Bunlar Orhun alfabesi, Uygur alfabesi, Arap harfli alfabe ve Lâtin harfli alfabedir. Bunlardan başka, Türkler tarafından veya Türkçe için Uygur alfabesinin aslı olan Soğd alfabesi, Mani, Brahmi, Süryanî, Yunan ve Slav alfabeleri de kullanılmıştır; fakat, bunlar muhtelif zamanlarda mahdut sahalarda mahdut zümreler tarafından kullanılan alfabeler olup hiç birisi umumî alfabe hâline gelmemiştir. Gerek zaman, gerek saha bakımından umumîleşerek geniş ölçüde kullanılan, böylece umumî alfabe, millî alfabe hâline gelen alfabeler Orhun, Uygur, Arap ve Lâtin harfli alfabelerdir. Bunlardan Orhun ve Uygur harfleri Eski Türkçe devrinin, Arap harfleri ondan sonraki yeni yazı dilleri devrinin umumî alfabeleridir, Lâtin harfleri ise bugünkü umumî alfabemizdir.

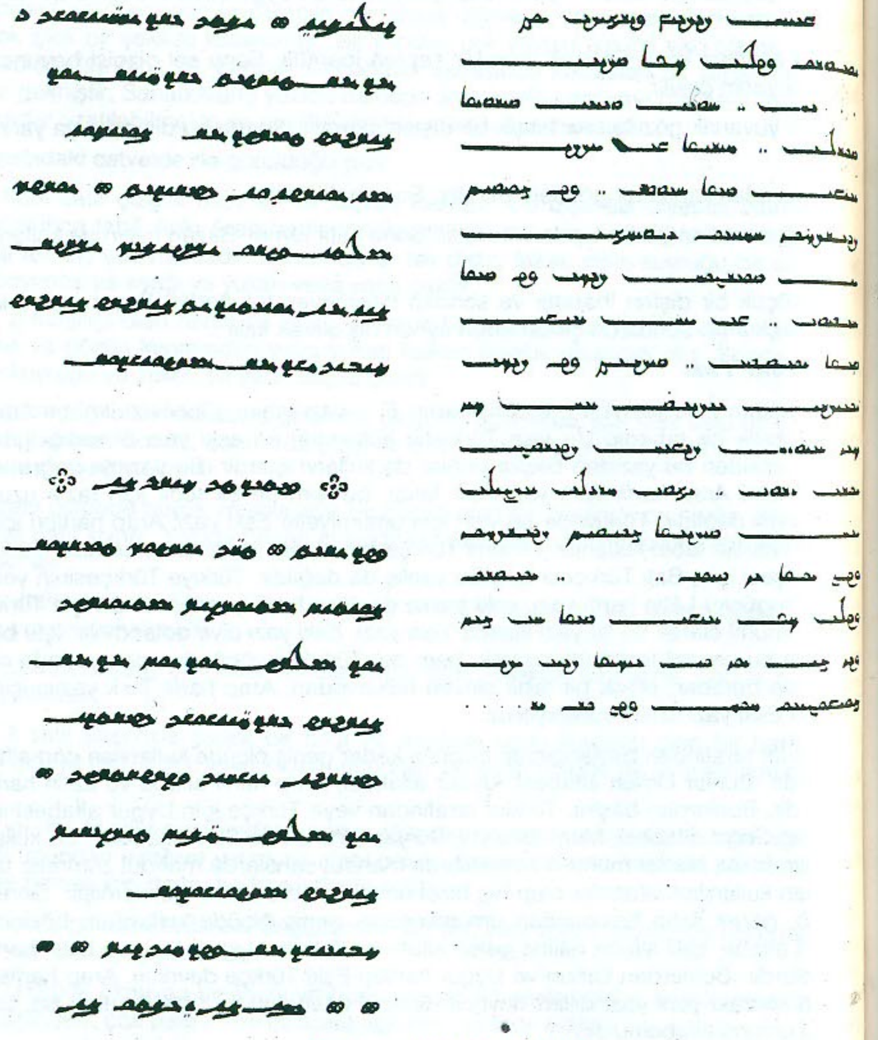
Arap harfleri Türklerin arasına İslâmiyetle birlikte girmiş, 10. asırdan 20. asrın başlarına kadar bin seneye yakın bir zaman süresince kullanılmıştır. Türkler Arap harfleri ile temasa geldikleri zaman umumî alfabe olarak Uygur harflerini kullanı-

(Sade Uygur alfabesi)

(İşlek Uygur alfabesi)

(Uygur yazısından örnekler)

yorlardı. Arap harfleri girdikten sonra Uygur harfleri bir müddet daha kullanılmış, yavaş yavaş kullanıştan düşerek sonunda yerini tamamiyle Arap harflerine bırakmış, böylece Arap harfleri tam bir umumî alfabe hâline gelmiştir. Bu geçiş devresinde Uygur ve Arap harfleri bir müddet çifte alfabe olarak aynı Türk muhitinde yan yana kullanılmış olduğu gibi, aynı eserde satırların alt alta bir Uygur, bir de Arap harfleri ile yazıldığı da olmuş, böylece bir intikal devresinin bütün safhalarından geçilmiştir. Bu geçiş devri Eski Türkçenin sonları ile yeni yazı dillerinin başlarını içine alır. Demek ki Arap harfleri yazı dili devresi olarak Eski Türkçenin sonları ile yeni yazı dili devrelerinde; yani, Kuzey-doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi devrelerinde kullanılmıştır. Türkçenin en geniş sahalara yayılmış bulunan bu büyük devrelerinin bütün mahsullerinden başka, Eski Türkçenin bu devrelerdeki bazı istinsahları da Arap harflidir. Türkçenin gerek saha, gerek zaman bakımından en çok kullanılmış umumî alfabesi olan bu alfabe, nihayet 1928'de Lâtin harflerinin kabulü ile târihe karışmıştır. Bu alfabenin Türkiye dışındaki bazı Türk zümrelerinde bugün bir parçalama ve gerilik unsuru olarak hâlâ muhafazaya çalışıldığı görülmekte ise de bunun Türk yazı sisteminin umumî gidişi yanında hiç bir kıymeti yoktur. Arap harfleri Türkçe için artık çoktan tarihin malı olmuştur.

Türkler tarafından çok uzun zaman ve geniş ölçüde kullanılmış olmasına rağmen Arap harfleri Türkçe için hiç de elverişli bir yazı vasıtası değildi. Bu alfabede Türkçe için bir yandan lüzumundan fazla bir konsonant kalabalığı, öte yandan birkaç konsonantı bir tek işaretle karşılamak gibi yetersizlikler vardı. Vokal işaretleri ise, Türkçenin zengin vokal sistemini karşılamaktan çok uzaktı. Türkçenin iki veya dört vokali için bir tek harfi olduğu düşünülürse bu alfabenin Türkçe bakımından nasıl yetersiz olduğu kolayca anlaşılır.

Şekil bakımından da Arap harfleri, iyi bir yazı vasıtası olmaktan çok uzaktır. Harflerin başta, ortada ve sonda ayrı ayrı şekillere girmeleri yüzünden büyük bir işaret kalabalığı ile karşılaşılır. Birçok harflerin şekillleri, gövdeleri aynı olup bunlar sâdece noktaları ile birbirinden ayrılmaktadır. Harflerin bazıları sondan bitişmezler. Bu yüzden kelimeler ortalarından bölünür ve yazı içinde şekil bütünlüğü taşımazlar. Büyük harf, küçük harf gibi harf şekilleri, dolayısiyle belirtici unsurları da yoktur. Bütün bunlar bir alfabe için kusur sayılırlar. Bu kusurlardan bazıları bu alfabenin mütekâmil bir alfabe olmadığını gösterecek kadar büyüktür. Enver Paşa zamanında bir aralık harflerin kelimede ayrı ayrı yazılmasına teşebbüs edilmiş; fakat, bu sistem tutunmamıştır.

Eski yazının imlâ an'anesi de Türkçeye hiç bir zaman uygun olmamıştır. Bu, alfabe ile ilgili bir kusur olmamakla beraber Türkçeye uygun bir imlânın kurulamamış olması da herhâlde Arap harfli yazının lehine kaydedilecek bir nokta değildir. Gerek bu kusurlu, sistemsiz ve gelişi güzel imlâ, gerek Arap harflerinin uygunsuzluğu ve yetersizliği Türkçeyi asırlarca yarısı yazılıp yarısı yazılmayan, yazılan kısımları da tam sarih olmayan bir dil hâlinde tutmuştur. Bu yüzden Türkçenin tarihî gelişme seyrini takip ederken büyük güçlüklerle karşılaşmaktayız.

Eski yazı, Arap harfleri sağdan sola doğru yazılır. Eski yazı daha çok el yazısıdır. Bu yazının *nesih, rik'a, ta'lik, sülüs, divânî, celî divânî, reyhânî, kûfî, siyâkat* gibi çeşitleri vardır. Türkiye'de Osmanlılarda kullanılan umumî kitap yazısı nesih yazısına dayanır, umumî el yazısı ise rik'a yazısıdır. Eski yazma eserlerle, fermanlarda, resmî kayıtlarda, kitâbe ve levhalarda ve bazı basma eserlerde, başta ta'lik, sülüs ve divânî olmak üzere, diğer yazı çeşitleri de bol bol kullanılmıştır. Umumî kitap ve

el yazısındaki şekilleri ile Arap harfleri şunlardır:

Alfabe

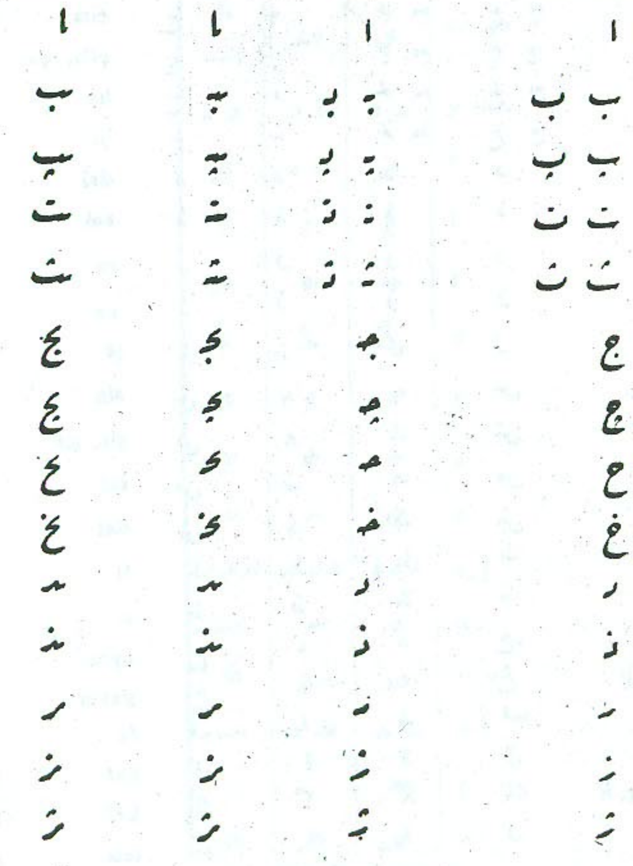
Kitap yazısı

Transkripsiyonu	Sonda (Sağdan bitişik)	Ortada (Her iki taraftan bitişik)	Başta (Soldan bitişik)	Harfler	İsimleri	Karşılıkları
ʾ, a, e	ـا	ـا	ا	ا	elif	a, e
b	ـب	ـبـ	بـ	ب	be	b
p	ـپ	ـپـ	پـ	پ	pe	p
t	ـت	ـتـ	تـ	ت	te	t
s̱	ـث	ـثـ	ثـ	ث	se	s
c	ـج ج	ـجـ جـ	جـ	ج	cim	c
ç	ـچ چ	ـچـ چـ	چـ	چ	çim, çe	ç
ḥ	ـح ح	ـحـ حـ	حـ	ح	ha	h
ḫ	ـخ خ	ـخـ خـ	خـ	خ	hı	h
d	ـد	ـد	د	د	dal	d
ẕ	ـذ	ـذ	ذ	ذ	zel	z
r	ـر	ـر	ر	ر	re	r
z	ـز	ـز	ز	ز	ze	z
j	ـژ	ـژ	ژ	ژ	je	j
s	ـس	ـسـ	سـ	س	sin	s
ş	ـش	ـشـ	شـ	ش	şin, şın	ş
ṣ	ـص	ـصـ	صـ	ص	sat	s
ż	ـض	ـضـ	ضـ	ض	dat	z, d
ṭ	ـط	ـطـ	طـ	ط	tı	t
ẓ	ـظ	ـظـ	ظـ	ظ	zı	z
ʿ	ـع	ـعـ	عـ	ع	ayın	ʿ, ʾ
ġ, ğ	ـغ	ـغـ	غـ	غ	gayın	ġ, ğ (ğı)
f	ـف	ـفـ	فـ	ف	fe	f
ḳ	ـق	ـقـ	قـ	ق	kaf	ḳ
k, g, ñ	ـك	ـكـ	كـ	ك	kef	k, g, n (ñ)
l	ـل	ـلـ	لـ	ل	lam	l

Transkripsiyonu	Sonda (Sağdan bitişik)	Ortada (Her iki taraftan bitişik)	Başta (Soldan bitişik)	Harfler	İsimleri	Karşılıkları
m	ـم ـم	ـمـ	مـ	م	mim	m
n	ـن	ـنـ	نـ	ن	nun	n
v, o, ö, u, ü	ـو	ـو	و	و	vav	v, o, ö, u, ü
h, e, a	ـه	ـهـ ـهـ	هـ	ه	he	h, e, a
y, ı, i	ـى	ـيـ	يـ	ى	ye	y, ı, i

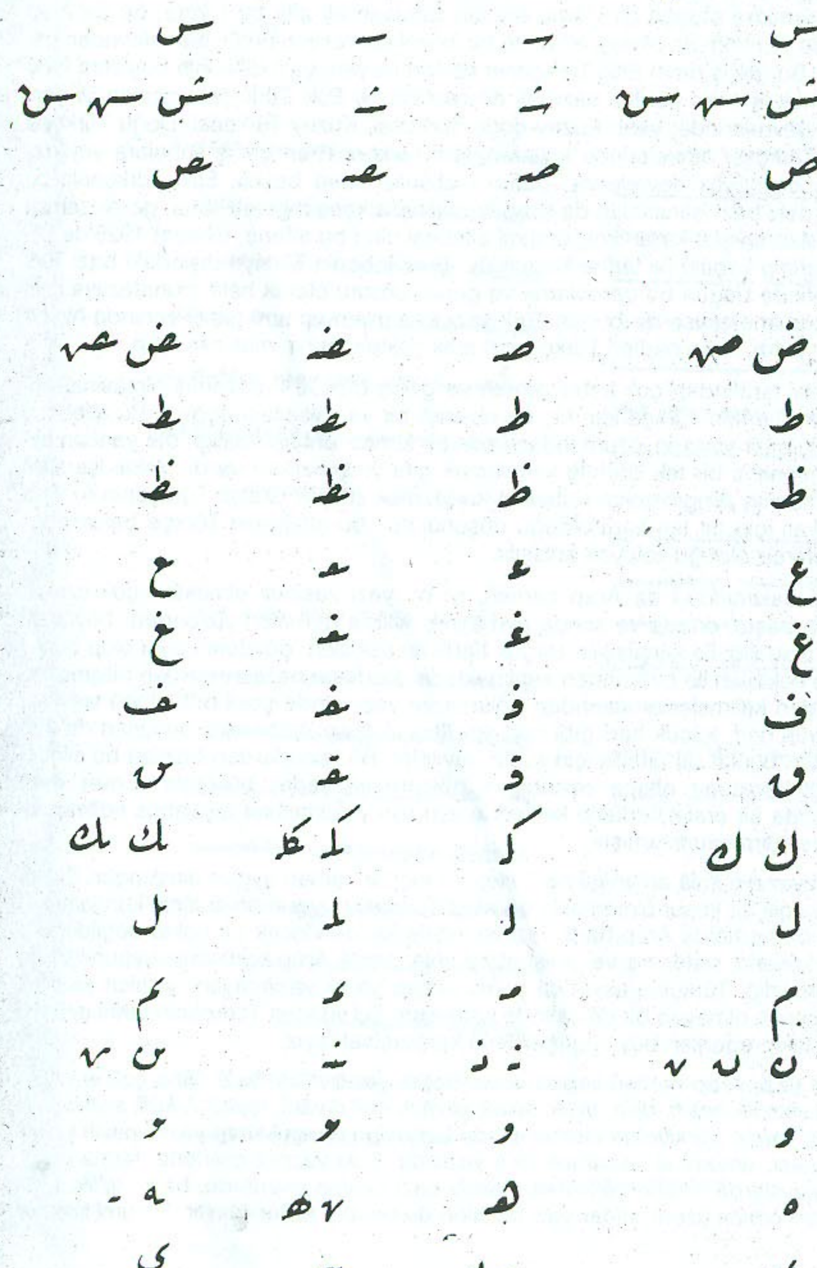
El yazısı

Sonda	Ortada	Başta	Harfler

Alfabe kitap yazısı

Sonda	Ortada	Başta	Harfler

El Yazısı

Harfler ve Birleşmeleri Üzerinde Tamamlayıcı Bilgiler

1. Yukarıya aldığımız harflerin sayısı 31'dir. Aslında Arap alfabesinde 28 harf vardı. Arapçada *p, ç, j* sesleri olmadığı için bunların karşılıkları olan harfler de yoktu. Arap alfabesine Farsçada bulunan bu sesleri karşılamak için ب ,ج ,ر harfleri *be, cim, r* gövdelerine üçer nokta koymak suretiyle sonradan ilâve edilmiştir. Yine Arapçada olmayıp Farsçada bulunan *g* sesi için Farslar kef'in keşidesine (başta ve ortada *kef* gövdesine çekilen yatık çizgi) bir çizgi daha ilâve ederek *gef (gâf)* harfini meydana getirmişlerdir. Bu çift keşideli harf Türkçede de *g* sesi için kullanılmıştır. Farsların sondaki *kef*'i de keşideli yazmalarına karşılık Türkler yalnız baştaki ve ortadaki *kef*' leri keşideli yazdıklarından, tabiî, *gef*' in yalnız baştaki ve ortadaki şekilleri kef'ten farklı olarak çift çizgilidir. Yani gef tek başına گ, başta گـ, ortada ـگـ, sonda ـگ şeklindedir; fakat, *g* için bu çift çizgi başta ve ortada da her zaman kullanılmamış, az kullanılmış, umumiyetle bu ses de *k* gibi kef'le yazılmıştır. Onun için *gef*' i ayrı ve müstakil bir harf olarak alfabenin içine almıyoruz. Bundan başka Türkçede *ñ*, yani, sağır *kef* (sağır nun) için de kef'in üstüne üç nokta konmuş (ڭ), fakat, *nef* diye adlandırılan bu harf de umumîleşmemiş ve *k, g* gibi *ñ* de esas itibariyle *kef* harfi ile gösterilmiştir. Tabiî biz bunu da alfabeye ayrı bir harf olarak koymadık. Böylece yukarıya koyduğumuz eski alfabe 31 harfi içine alıyor demektir.

2. ث,ح,ض , ظ , ع harfleri Arapçaya muhsustur, yalnız Arapça kelimelerde bulunur. Arapçada peltek *s* harfi olup bu ses dil ucunun üst dişlere değmesi ile çıkarılan bir *s* 'dir. ح boğazın arkasında, hançerenin sonunda telaffuz edilen kalın bir *h*, teşekkül noktası en arkada olan bir konsonanttır. ض *d* ile *z* arasında *d*'ye yakın telâffuz edilen bir *z*'dir. ظ *z*'den daha arkada telâffuz edilen kalın ve sert bir *z*'dir. ع hançerenin sonunda kapalı ve sıkışık ses tellerinin birden açılması neticesinde bir çatlama ile telâffuz edilen konsonanttır. Türkler bu seslerden dördünü Türk hançeresine uydurarak, Türkçeleştirerek ث *'yi s*, ح *'yı h*, ض *'ı d* veya z, ظ *'yı z* gibi telâffuz ederler. ع 'ı ise kelime başında daima atarlar, kelime sonunda atmağa temayül eder ve bazan atarlar, kelime ortasında *kesme* gibi telâffuz ederler. Kelime sonunda atılmadığı zaman hafif kesme gibi telâffuz ederler. Kelime sonunda atılmadığı zaman hafif kesme şeklinde söylendiği gibi, kelime ortasında atma temayülü de görülür.

ذ harfi de esas itibariyle yalnız Arapça kelimelerde bulunur. Dilin ucunun dişlere teması ile çıkarılan peltek z'dir. *d, z, y* seslerini içinde toplayan bu ses eskiden Farsçada ve Türkçede de bir müddet mevcut olmuştur. Türkçede *d-y, z* inkişafının bir merhalesinde, Eski Türkçenin sonları ile Kuzeydoğu Türkçesinin başlarında bir müddet bu ses var olmuş ve ذ harfi kullanılmıştır. Bunun dışında Türkçede bu ses ve harfi görülmez. Bugünkü Farsçada da yoktur. Türkler bu harfi de z gibi telâffuz ederler.

ژ harfi esas itibariyle Farçaya mahsus olup Farsça kelimelerde veya Avrupa dillerinden Türkçeye geçmiş kelimelerde görülür.

خ hırıltılı h'dir. Arapça ve Farsçadan başka Türkçede de vardır. İstanbul Türkçesinde h gibi telâffuz edilir.

ص ve ط kalın s ve t olup Türkçede s ve t'den farksız telâffuz olunurlar. Türkçede kalın kelimelerde kelime başındaki veya kökündeki s'ler ve t'ler umumiyetle bu harflerle yazılır; fakat, başta ve kökte bulunların yerine س ve ت harfleri de kullanıldığı gibi eklerde ص hiç kullanılmaz, kalın ekler de س ile yazılır. ط aslı t'li olup d'ye dönmüş bazı kelimelerde eski imlânın devamı olarak muhafaza edildiği için bazı Türkçe kelimelerde ise d şeklinde telâffuz edilir.

3. Harflerin isimleri aslında Arapça ve Farsçada Türkçedekinden biraz farklı olup şöyledir : *alif, bâ, pâ, tâ, sâ, cîm, çîm, hâ, hâ, dâl, zâl, râ, zâ, jâ, sîn, şîn, sâd, dâd, tâ, zâ, ayn, ğayn, fâ, kâf, kâf, lâm, mîm, nûn, vâv, hâ, yâ.* Tabiî 2. maddede zikrettiğimiz konsonantların harf isimleri Arapçada kendi telâffuzları ile söylenir.

4. Alfabe cetvelinde de görüldüğü gibi ا, د, ذ, ر, ز, ژ, و harfleri sondan, yani soldan bitişmezler. Bu yüzden ortasında bu harflerden biri bulunan kelimeler ortalarından bölünür ve yazıda kelime bitişikliği ve bütünlüğü kalmaz.

5. Başta ve ortada gövdesi diş hâline gelen ب, پ, ت, ث, ن, ی harfleri ج , چ , ح , خ 'dan önce gelince dişleri aşağıya döner: بج, بح, بخ, بچ gibi.

6. Dişli harflerden üç tanesi yan yana gelince, karışmasın ve belirli olsun diye ortadaki diş diğerlerinden daha uzun olur: بنت , بنيه misallerinde olduğu gibi. El yazısında dişler arasındaki bu fark gözetilmez.

7. س, ش , ص, ض harfleri tek başına veya sonda oldukları zaman burada görüldüğü gibi sondaki dişlerini kaybeder, baştaki ve ortadaki şekillerinden bir diş eksik yazılırlar.

8. ر , ز , ژ ve sondaki ن harfi ortadaki bir dişli harften sonra gelince dişin tepesinden bir köprü ile birleşirler: صبر, سفر, بين, قير gibi.

9. ج, چ, ح, خ, م, ی gibi aşağıya dönen harfler de ortadaki bir dişli harfin sonunda dişin başından birleşirler. Bu bilhassa el yazısında böyledir: بنی , نیجه , نم , صبی misallerinde olduğu gibi.

10. Bir kelimede biri vokal biri konsonant olarak yan yana gelen iki ی 'nin birleştirilmemesi, ayrı yazılması tercih olunur. كوكى misalinde olduğu gibi.

11. ه harfi vokal karşılığı olduğu zaman soldan yani sondan bitişmez ve hep ه veya ـه şeklinde yazılır. Konsonant olduğu zaman ortada her iki yandan ـهـ veya ـهـ şeklinde bitişir.

12. Kolay ve sür'atli yazıldığı için el yazısı olarak *rik'a* seçilmiştir. Alfabe cetvelinde de görüldüğü gibi el yazısı ile kitap yazısı arasındaki başlıca farklar şunlardır:

Kitap yazısındaki noktalar el yazısında birleştirilir. Böylece iki nokta bir çizgi, üç nokta bir çengel hâlini alır. Kitap yazısında harfin üstündeki üç noktanın ikisi aşağıda, biri yukarıda, harfin altındaki üç noktanın ikisi yukarıda, biri aşağıdadır: ش پ gibi. El yazısında ise altta da, üstte de çengelin tepesi, yani tek nokta yukarıda olur.

El yazısında ج, چ, ح, خ harfleri sağdan daima aşağıya düşecek şekilde üst çengellerinden birleşirler. Kitap yazısında ise ancak م, ه ve dişli harflerden sonra

aşağıya düşecek şekilde yazılır. Diğer harflerle yan yana gelirler. ع harfi de el yazısında dâima aşağıya düşecek şekilde gözünün yuvasından birleşir.

ج، چ، ح، خ harflerinin kitap yazısında açık olan gözleri el yazısında kapatılır. Harfler başta olunca bu kapatma çizgisi, aşağıda rik'a yazısında da görüldüğü gibi, bazı harflerle birleşirken sadece gözü kapatmakla kalır, bazılarında ise aşağıya geçer. Çizgi aşağıya geçiyorsa göz köşeli olur.

ذ، د harflerinin açıları kitap yazısında daha dardır. Bu harfler ortada kitap yazısında köşelerinden, el yazısında yatık çizgi hâline gelerek tepelerinden birleşirler.

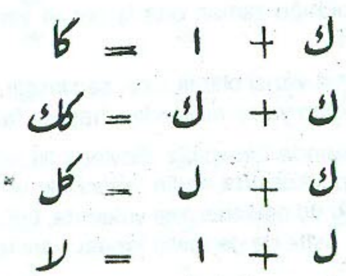
ر، ز، ژ harfleri el yazısında daha yatık ve açık bir çizgi gibi yazılırlar. Kitap yazısında bu harflerin bilhassa bitişik şekillerinin başında olan küçük nokta, küçük çıkıntı el yazısında düşer ve harfler kendilerinden öncekilere köşesiz yuvarlak çizgi ile birleşirler. El yazısında ر، ز، ژ ve sondaki ortadaki ك ve ل harflerinden sonra gelince satır çizgisinin altına düşmesinler diye onların ortalarından birleşirler.

ش، س harfleri el yazısında dişsiz yazılır ve dişli kısımları düz birer çizgi hâlini alır. el yazısında başta bu harflerin aşağıya doğru birer de çengeli bulunur.

ص، ض، ق، ن harfleri el yazısında sonda veya tek başlarına olunca noktaları atılıp onun yerine köşeli bir hâl alan kuyruklarına birer çizgi eklenmek suretiyle yazılırlar.

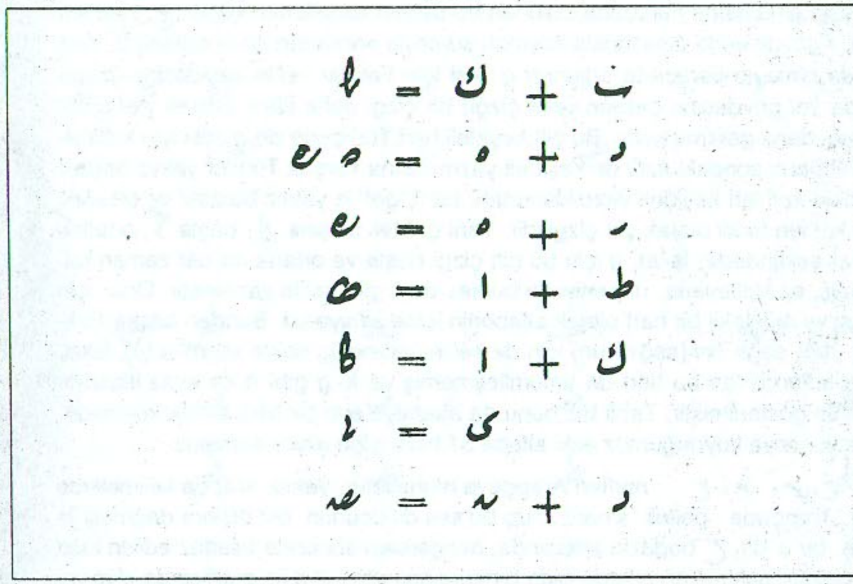
13. Sondaki ى kendisinden önce ف، ق، ك، ل ve dişli harflerin baştaki şekilleri gelince umumiyetle onların tam altına gelecek şekilde yazılır: ك، لى، كى، فى gibi. ك ve ل 'dan sonra gelen م de böyledir: لم، كم gibi. Buna bilhassa el yazısında itina edilir.

14. ك، ل harfleri kendilerinden sonra gelen ا، ك، ل harfleri ile husus bir şekilde şöyle birleşirler:

Bu bilhassa el yazısında böyledir. Kitap yazısında ك gözleri bazan açık olduğu gibi ل ile ا de لا şeklinde birleşir.

15. El yazısında ayrıca sür'atten doğan şu keyfî birleşmeler vardır:

16. ج، چ، ح، خ، م، ى gibi alta düşen bir harften önce gelen harf, satır aşağı düşmesin diye biraz yukarıdan başlatılır.

17. Gövdeleri düz çizgi hâlinde olduğundan el yazısında birleşen س، ش harflerinin arasına bir diş konur. Ayrıca bu harflerden üçü yan yana gelince fazla uzamasın diye biri ayrı yazılır: سسس gibi.

18. Bilhassa el yazısında noktalar harflere yapışacak gibi yaklaştırılmaz, mümkün olduğu kadar uzak konulur. Bundan başka el yazısında harfler kitap yazısındaki kadar düz değil, biraz meyilli yazılır. Dişleri ve aşağıya yukarıya çekilen gövde çizgileri küçük olduğu nisbette yazı güzel görünür.

İşaretler

Eski yazıda yukarıdaki harfler dışında bâzı işaretler de görülür. Bu işaretler şunlardır:

1. Şedde. Üzerine konduğu konsonant harfini çift okutan şu işarettir: ّ . Yani çift konsonant işaretidir. Arapça ve Farsçada bir kelimede yan yana gelen aynı iki konsonant (*millet, hurrem, hürr, redd* misallerinde olduğu gibi) tek harfle yazılır; fakat, çift okunur. İşte bu harflerin ikiz konsonantı karşıladığını göstermek için *şedde* işareti kullanılır. Başlangıçta Türkçe kelimelerde de kullanılan bu işaret sonradan Türkçeden tamamiyle atılmıştır; yani, Türkçe kelimelerde şedde kullanılmaz, çift konsonant çift harfle yazılır. Şedde Arapça ve Farsça kelimelerde de diğer işaretlerle birlikte gittikçe az kullanılmış, normal imlâda hemen hemen tamamiyle atılmıştır; ancak, kelimenin okunuşu tasrih edilmek istendiği zaman şeddeye baş vurulur.

2. Tenvin: Nunlama işaretidir. Arapçada bazı kelimelerin sondaki kısa vokallerine ilâve edilen *n* sesi bu işaretle gösterilir. Şöyle iki yatık çizgiden ibarettir: ً *n*' den evvelki vokal a (Osmanlıcada *a, e*) ise tenvin umumiyetle elif üzerine veya bazan doğrudan doğruya yukarıya konur. n'den evvelki vokal *i* ise ٍ şeklinde aşağıya konur. n'den evvelki vokal u (Osmanlıcada *u, ü*) ise yine yukarıya; fakat, iki çizgi yerine kuyruğu yukarı doğru kıvrılmış bir vav şeklindeki bir işaret olarak konur: ٌ Osmanlıcada yazıda bunlardan umumiyetle yalnız birincisi kullanılır. Yani *an, en*'li tenvin işareti kullanılır, in'li ve un'lularda tenvin işareti kullanılmaz. *şahsen, nisbeten, kısmen, nazaran* gibi kelimeler hep tenvinlidir: شخصاً نسبةً gibi. Türkçede eskiden *n*'li bazı eklerde *an, en, ın, in* için tenvin kullanılmış, sonradan bu kullanış kalkmıştır.

3. Sükûn : Hece sonundaki konsonantın üzerine konan, o konsonantın sâkin olduğunu, hece sonunda olduğunu, kendisinden sonra vokal bulunmadığını gösteren şu işarettir: ° . Cezim adı da verilir.

4. Vasl: Arapça terkiplerde yazılan; fakat, okunmayan harf-i tarif *elif*' leri üzerine konan ve aşağıda gösterilen işarettir.

5. Harekeler: Kısa vokal işaretleridir. Arapça ve Farsçada yalnız uzun vokaller yazılır. Yazılmayan kısa vokaller için *hareke* denen işaretler kabul edilmiş ve başlangıçta geniş ölçüde kullanılmıştır. Harekeler umumiyetle vokal işareti olup yazılan vokaller üzerine de konur. Türkçede de başlangıçta uzun bir harekeli yazı devri geçirilmiş, sonradan harekesiz yazıda karar kılınmıştır. Harekeler şunlardır:

a. Üstün. Arapça adı *fetha* olan, Türkçede üstün denilen bu işaret *a, e* vokalini gösterir ve şöyledir: ـَ .

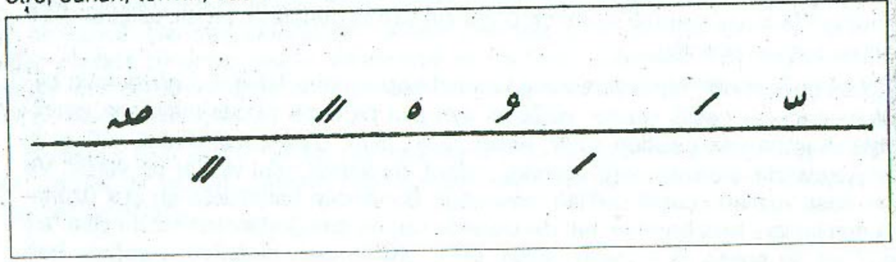
b. Esre. Arapça adı *kesre* olup Türkçede *esre* denilen bu işaret *ı, i* vokalini gösterir ve şöyledir: ـِ .

c. Ötre. Arapça adı zamme olup Türkçede ötre denilen ve yuvarlak vokalleri (*o, ö, u,* ü) karşılayan, küçük bir *vav*'dan ibaret olan şu işarettir: ـُ .

Görüldüğü gibi *üstün* ve *ötre* kelimenin üstüne, *kesre* ise altına konur.

Konsonantları okutan, onları harekete getiren vokal işaretleri olarak asıl harekeler şüphesiz bu üçüdür; fakat, pratikte *harekeli* metin deyince *şedde* ve bilhassa *sükûn* da akla gelir. *Üstün, ötre, esre*'nin bulunduğu yerde diğer işaretler de bulunur. Bilhassa *sükûn* bunlardan ayrılmaz. Onun için *sükûn* da geniş mânâsı ile hareke çerçevesine girer.

Bütün bu işaretler el yazısında şöyledir: Sağdan sola doğru *şedde üstün, esre, ötre, sükûn, tenvin, vasl :*

Fethalı tenvin hâriç, bütün bu işaretlerin umumî ve normal yazıda kullanılmadığını belirtmeliyiz. Bunlar ancak eski harekeli metinlerde görülür. Osmanlıcada normal harekesiz yazıda bu işaretler kullanılmaz; ancak, dediğimiz gibi, bir kelime bilhassa belirtilmek istenirse bu işaretlere baş vurulabilir. Yazıya lüzumsuz bir kalabalık veren ve yazının sür'atini kesen bu açıklık, vuzuh, sarahat işaretlerinin ilk devirler geçtikten sonra normal ve umumî kullanıştan kalkmış olması tabiîdir.

6. Hemze. Arapçaya mahsus bir konsonanttır. Hançerenin sonunda gevşek kapalı ses tellerinin hava akımı ile birden açılması neticesinde teşekkül eder. *ayın*'ın hafifi durumundadır. Bu konsonantın Arap alfabesinde müstakil ve değişmeyen ayrı bir harfi yoktur. Küçük bir ayın başına benzeyen bir işareti vardır: ء Bu hemze işareti hemzenin yerine ve yanındaki vokale göre *elif, vav* ve *ye* üzerine konur: أ ، ؤ ، ئ ، ء gibi. Üzerine hemze konan bu *elif, vav* ve *ye*'ye hemzenin kürsüsü veya hemzenin merkezi adı verilir. Türkler bu konsonantı *ayın* gibi yerine göre ya *kesme* şeklinde söyler veya atarlar. *Hemze* işareti bir de Farsça terkiplerde birinci kelimenin sonundaki *e, i* vokalleri üzerine konur ve izafet *i* sini karşılar.

Vokallerin Yazılışı

Arap alfabesinin vokal işaretleri Türkçe için çok yetersizdir. Türkçenin birkaç vokali ancak bir işaretle karşılanır, bir harf iki veya dört vokal ifâde eder. Bu vokal harflerinin üçü, hatta, elif'in de aslında hemze olduğunu düşünürsek, hepsi aynı zamanda konsonant işaretleridir. Bu yüzden vokalle başlayan kelimelerin vokalle başladıklarını göstermek için, yani kelime başındaki vokaller için harf kombinezonlarına baş vurulmuştur.

Vokaller için kullanılan harfler ا ، و ، ی ، ه 'dir. Bunlardan ا *a, e*; و *o, ö, u, ü*; ی *ı, i*; ه *a, e* vokallerini karşılar. Baştaki vokali konsonanttan ayırmak üzere yapılan harf kombinezonunun başında daima, Arapçada vokalle başlıyor görünen kelimelerin başında hakikatte daima hemze bulunması esasına dayanarak, ا bulunur. Böylece baş vokaller için ا، او، ای kombinezonları meydana gelmiş olur. Bunlardan اا 'de iki elif-ten biri öbürünün üstüne alınarak harf آ şekline sokulmuştur. Baştaki *e* için tek elif kullanılır. ه de ortada ve sonda vokal işareti olarak kullanılır. Bütün bunları toparlayınca vokal işaretleri tablosunun şöyle olduğunu görürüz:

Sonda	Ortada	Başta	Vokaller
ه , ا	ه , ا	آ	*a*
ه	ه	ا	*e*
ی	ی	ای	*ı, i*
و	و	او	*o, ö, u, ü*

ا Yani elif Arapçada aslında hemzenin harfi idi, yani hemze idi. Vokal de karşıladığı için bu harf sonradan elif adı ile hemzeden ayrılmış, hemzeliği hemze için esas işaret olan *hemze*'nin kürsüsü olarak kalmak olmuştur. Yani vokal olarak ا (elif), konsonant olarak أ (hemze) şekli normal şeklidir. Osmanlıcada Arapça kelimelerin başındaki hemzeler söylenişten düştüğü gibi, yazıda da tepedeki hemze işareti atılarak umumiyetle yalnız elif kalmış, atılmadığı zaman da bu hemze işareti

bir konsonant işareti olarak değil, bir vokal işareti olarak kabul edilmiştir. Böylece Osmanlıcada başta ا ve إ birbirinden farksız olarak bir vokal harfi muamelesi görmüş, böyle oluncada vokal işareti olarak umumiyetle ا tercih edilmiş ve ayrıca hemze işaretini koymak külfet sayılmıştır. Buna karşılık önceleri ا'in kelime başında a için de kullanılması dolayısıyle, ondan ayrılmak için umumiyetle kelime başındaki e sonradan أ ile yazılmış, böylece أ baştaki e harfi durumuna geçmiştir; fakat, umumî ve normal yazıda, bilhassa el yazısında buna pek itina edilmez ve ا kullanılır.

Şu halde Türkçede kelime başında *a* eskiden ا ile de yazılırdı. Sonradan daima, *medli elif* (tepesindeki *med* işaretidir) veya *hemze-elif* (أا'den çıktığı için) denen işaretle yazılmıştır. Ortada ve sonda a normal olarak ا ile, bazan da, bilhassa bazı eklerde olmak üzere ه ile yazılır.

e kelime başında أ veya pratikte ا ile yazılır. Kelime ortasında ve sonunda eskiden ا ile de yazıldığı görülür, fakat sonradan ه ile yazılması umumîleşmiş ve kesinleşmiştir.

Baştaki *ı*, *i*'nin elifi hemzesiz yazılır.

Baştaki *o*, *ö*, *u*, *ü*'nün de elifi hemzesiz yazılır. Yalnız bazan *ö*, *ü* karşılığı olduğu zaman hemze konabilir. Hatta أ, ا yerine ؤ de yazıldığı olur.

Demek ki Türkçede vokallerde hemze işareti yalnız *e* için, bir çeşit, *e*'yi belirtme işareti gibi kullanılır.

Ortada ve sondaki bazı *u*, *ü*'lerin ى ile yazıldığı da görülür; fakat, bu, sesin menşei ile ilgili bir imlâ meselesidir ve ى'nin *u*, *ü*'nün harfi olduğu demek değildir.

Vokallerin İmlâsı

Harfler, karşılıkları ve şekilleri hakkında yukarıdan beri verdiğimiz bütün bu bilgilerden sonra şimdi Arap harfleri ile yazılmış şu parçayı okuyabiliriz:

سسسز كمى **Sessiz Gemi**

آرتيق دمير آلماق كونى كلمشسه زماندن

Artık demir olmak günü gelmişse zamandan

مجهوله كيدن بر كمى قالقار بو ليماندن

Meçhûle giden bir gemi kalkar bu limandan

هيچ يولجيسى يوقمش كبى سسسزجه آلير يول

Hiç yolcusu yokmuş gibi sessizce alır yol

صاللانماز او قالقيشده نه منديل نه ده بر قول

Sallanmaz o kalkışta ne mendil ne de bir kol

يحيى كمال **Yahyâ Kemal**

Görülüyor ki eski yazıda bir kısım vokaller yazılmamaktadır. Yazılmayan vokaller hususunda Arapça ve Farsça kelimeler için elde kesin bir ölçü vardır. Arapça ve Farsça kelimelerde uzun vokaller yazılır, kısa vokaller yazılmaz. Bu iki dildeki uzun vokaller olan *â*, *û*, *î* yazıda harfleri olan آ, ا, و, ى ile yazılır. آ baştaki uzun a'yı karşılar. ا kelime başında hemze veya sadece kısa vokal işareti olarak tabiî uzun okunmaz ve kelimenin kısa bir a, u, i (Osmanlıcada *a, e, u, ü, ı, i, o, ö*) ile başladığını gösterir. Kelime içinde ve sonunda ise uzun *a* karşılığıdır. و ve ى de, kelime başında tabiî elif'ten sonra gelmek üzere, başta, ortada ve sonda uzun u ve uzun *i* yi karşılarlar. Böylece Arapça ve Farsça kelimelerde sâdece uzun vokaller yazılır, kısa vokaller yazılmaz.

Türkçede ise durum bambaşkadır. Türkçede uzun vokal yoktur. Hepsi kısa olan vokallerin umumiyetle büyük bir kısmı yazılır, fakat bir kısmı da yazılmaz. Bunun kesin bir ölçüsü olmadığı gibi eski ve yeni devirler arasında da bu bakımdan bir çok farklar vardır. Umumiyetle eski yazıda, fakat bilhassa vokallerin yazılıp yazılmaması bakımından Türkçenin hiç bir zaman kesin ve sağlam bir imlâsı olmamıştır. Türkçenin ancak bazı şekillerinin ve eklerinin zamanla sağlam bir imlâları meydana gelmiş, fakat bunlar da umumiyetle Türkçenin gelişmesine ayak uyduramayan donmuş kalıplar şeklinde kalmıştır. Kesinleşmiş bu sayılı imlâ şekilleri dışında eski yazıda Türkçe için sağlam imlâ kâidelerinden değil; ancak, umumî imlâ temayüllerinden bahsedilebilir. Bu imlâyı bir esasa bağlamak icap ederse, kelimenin mümkün olduğu kadar doğru okunmasına, kelimenin başka bir şey okunmamasına, kelimenin kendisine yakın bir kelimeyle karışmamasına dikkat etmek şeklinde umumî ve geniş bir prensip ölçü olarak kabul edilebilir.

Eski yazının son zamanlarında bir aralık Türkçedeki bütün vokallerin yazılması şeklinde bir cereyan ortaya çıkmış; fakat, tutmamıştır. Eski yazıda yalnız doğru okunsun diye batı dillerine âit, bilhassa az yaygın kelimelerle şahıs adlarında bütün vokalleri yazmak âdet olmuştur.

Yazı Çeşitleri

Oldukça iptidâî bir yazı olan Arap yazısı zamanla bilhassa Türklerin elinde çok gelişmiş, büyük bir estetik değer kazanarak bir san'at yazısı hâline gelmiştir. Bu gelişme neticesinde birçok yazı çeşitleri ortaya çıkmıştır. Bu yazı çeşitlerinde bir san'at endişesi, bir de pratik gâye olmak üzere iki istikamet göze çarpar. Yazı çeşitlerinin bir kısmı san'at endişesi ile gelişmiş, bir kısmı pratik gâye ile ortaya çıkmıştır; fakat, her iki istikamette de daima güzellik fikri hâkim olmuş, harflerin şekilleri için ideal ölçüler aranmış ve bulunmuştur. Böylece hüsn-i hat "güzel yazı, yazı güzelliği" adı altında güzel san'atların bir kolu, hattatlık adı altında bir san'at mesleği meydana gelmiştir. Resmin ve heykelin yasak olduğu İslâm muhitinde güzel yazı mimarî ile el ele vererek asırlarca doğunun san'at dehasının tecelli ettiği başlıca sahalarından biri olmuştur.

Yazı çeşitlerinde harflerin esas gövdeleri hep aynıdır; fakat, bu gövdelerin çeşitli parçalarına çeşitli şekiller verilerek ayrı ayrı biçimde yazılar meydana getirilmiştir. Başlıca yazı çeşitleri *sülüs, nesih, rik'a, ta'lîk, dîvânî, celî dîvânî, kûfî, siyâkat* yazılarıdır. Bunlara bağlı *reyhânî, icâzet, muhakkik,* gibi yazılar da vardır. Ve yine esas yazıların çeşitli celî'leri mevcuttur. Bunlardan hattatlarca en çok üzerinde durulanları, belli başlıları, hat derslerinde bugün de öğretilenleri hutût-ı sitte "altı yazı" adı ile anılan *rik'a, nesih, sülüs, ta'lik, dîvânî, celî dîvânî*'dir. Aşağıda belli

başlı yazı çeşitleri verilmiştir. Bu örneklerde önce o çeşidin alfabesi verilmiş, sonra tipik birleşmeler gösterilmiş ve nihayet bir beyitlik bir yazı nümunesi sunulmuştur.

Rik'a : Rik'a Türklerin ortaya çıkardığı bir yazıdır, Türk yazısıdır. Türk el yazısı rik'adır. Kolay ve sür'atli yazıldığı için el yazısına esas olmuştur. İnci dizisi gibi görünen, teferruattan sıyrılmış, fakat harikulâde kalıplara dökülmüş, son derece mazbut, ferah, dik hatlı ve tok bir yazıdır. Dîvâni yazısından çıkmış olduğu söylenebilir. Kitabın başında Eski Yazı bölümünde el yazısı olarak rik'a harfleri, başta, ortada ve sondaki şekilleri ile birlikte verilmişti. Aşağıda bazı hafrlerin noktalarla ölçüleri de gösterilerek rik'a alfabesi tekrar alınmış ve hat derslerinde tatbik edilen usulle gövdeleri ayrı olan harflerin bütün birleşmeleri verilmiştir. Böylece el yazısını öğrenmenin, güzel yazı yazmanın bütün imkânları hazırlanmıştır.

Nesih : Nesih kitap yazısının dayandığı yazıdır. Dolgun, rahat, açık ve tok bir yazıdır. Rik'adan biraz daha teferruatlı ve daha sarihtir. En okunaklı yazı durumundadır. Sülüsten çıkmıştır, daha doğrusu sülüsün bir çeşidi sayılır. Sülüsle rik'a arasında bir yer tutar. Umumiyetle dik hatlıdır. Metinler bölümünde kitap yazısı olarak örneği bol bol görülmektedir. Aşağıda alfabesi, bitişmeleri ve nümunesi ile birlikte hat olarak da verilmiştir.

Sülüs : Karışık ve eğri hatlı, tok olmayan, hatları uzun, uzun boylu ve ince görünüşlü, istife elverişli bir yazıdır. Eğri büğrü çizgili ve hendesîlikten uzaktır. Kûfîden çıkmış, bozulmuş, fakat ona zıt istikamette serpilmiştir. Küfîden sonra en eski yazıdır. Yazı çeşitlerinin en önemlilerinden biridir. Hattatlık deyince ilk akla gelen yazıdır. Daha çok levha ve kitabe yazısıdır. Mimarîde çok kullanılan ve *sülüs celîsi* veya *celî* denilen yazı sülüsün bir çeşidi, daha doğrusu onun irisidir. *İcâzet, reyhâni, muhakkak, rikağ* yazıları da sülüsün çeşitleri durumundadır. Aşağıda sülüs yazısının da örneği verilmiştir.

Ta'lik : Yatık çizgileri uzun, dik çizgileri kısa bir yazıdır. Yaygın ve hafif sağa, geriye yatıktır. Çizgileri incedir. İnce ve zarif bir görünüşü vardır. İranlılarda kitap ve el yazısı olmuştur. Teferruatsız, yalın ve açık görünüşlüdür. Levha, kitâbe ve kitap yazısıdır. Üç çeşidi vardır: *Şikeste, çârdanak, kamış kalem.* Şikeste nesihe yaklaşan toparlanmış ta'lik, *çârdanak* sülüse çalan ta'lik, *kamış kalem* ise celî yani iri ta'liktir. Aşağıda ta'lik yazının da örneği verilmiştir.

Divânî : Türk yazısıdır. Kolay ve süratli yazmak ihtiyacından doğmuş olduğu söylenebilir. Sola meyilli, harfleri kıvrılmış, harfleri ve kelimeleri bitişik yazılan, satırları gittikçe yukarıya doğru çıkan, fantazi görünüşlü bir yazıdır. *Divânî, celî divânî kırması* olarak üç çeşidi vardır. Aşağıda dîvânî yazısının da örneği verilmiştir.

Celi Divânî : Divânînin bir çeşidi olup onun irisi ve süslüsüdür. Aşağıda örneği verilmiştir.

Kûfî : En eski İslâmî yazıdır. Bariz karakteri hendesî olmaktır. Köşeli ve düz çizgili bir yazıdır. Hendesî olduğu için sadece yazılmaz, çizilir de. Çok eskiden yerini diğer yazılara bırakmış, yalnız süslemede ve mimarîde kalmıştır. *Kûfi nesihi, kûfi sülüsü, kûfi celisi, satrançlı kûfi (hendesî kufi)* olarak dört çeşidi vardır. Aşağıda kûfî örnekleri verilmiştir.

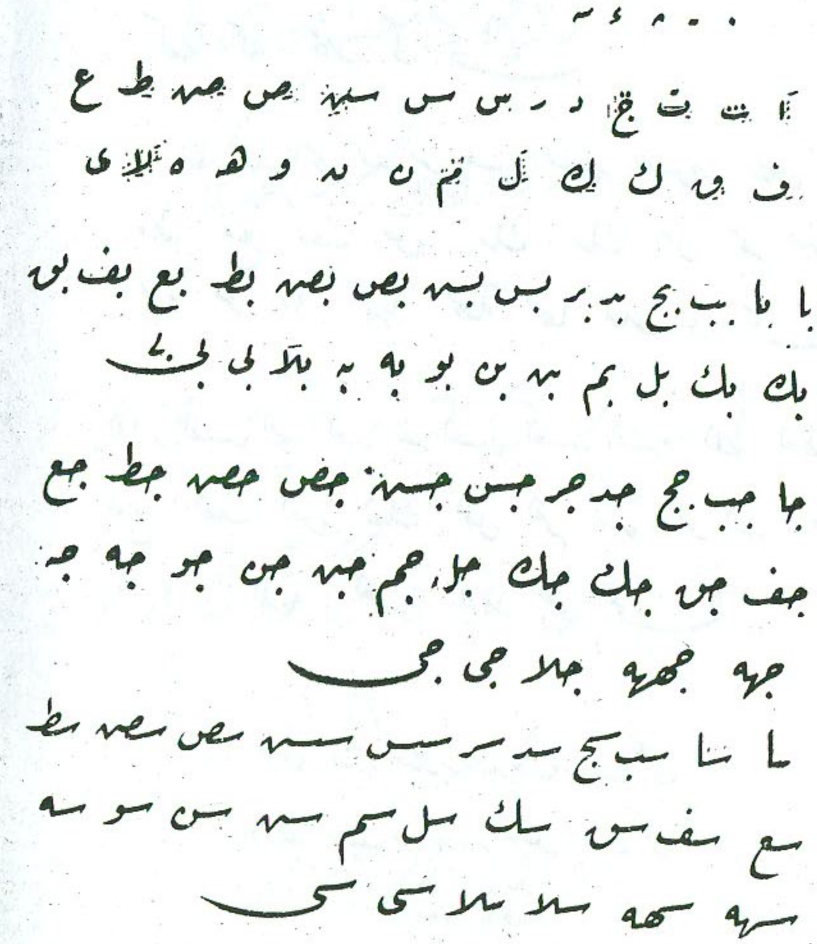
Siyâkat : Eski yazının şifresi durumundadır. Hiç bir güzelliği yoktur. Güç okunur, çetrefil bir yazıdır. Eskiden mâli işlerde, resmî kayıtlarda kulanılırdı. Aşağıda alfabesi verilmiştir.

Muhakkak : Sülüsün uzun çizgilisidir. Yalnız besmelelerde kalmıştır. Aşağıda besmelesi sülüsünkü ile birlikte verilmiştir.

Reyhânî : Sülüsün bir çeşidi, onun daha istiflisidir. İcazet ile karşılaştırmaktadır.

İcazet : Sülüs ile nesihten azma bir yazıdır. Reyhâni ile karıştırılmaktadır. *Tevki* ve *kırma* adları da verilir. Aşağıda örneği verilmiştir..

Rikâğ : İcâzet kırması gibi bir şeydir. Umumiyetle bitişik yazılır.

Rik'a Yazısı

کا کا کب کج کد کر کس کسه کص کصه کط کع

کف کق کک کل کم کمه کن کو که کهه

کهه که کلا کی کے

ما مبا مب مج مد مر مس مسه مسح مص مصه

مط مع مف مق مك مل مم ممه

من مو مه مهه مهه مها ملا مى مے

ها هب هج هد هر هس هسه هسح هط هظ

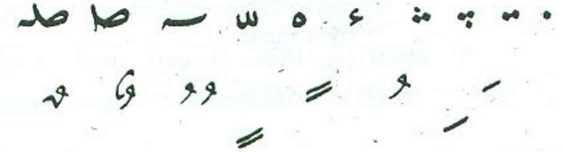
هع هف هق هك هل هم همه هو هه هه

ههه ههه هلا هى هے

خلق ایچنده معتبر بر نسنه یوق دولت کبی

اولمیه دولت جهانده بر نفس صحت کبی

Nesih yazısı

ا ب ت ج د ر س ص ض ط ظ

ع ف ق ك ل ك ل ل

م ن و ه ه لا ى ے

بجبجـ ع كا كلل مـ مـ مـ

سـ سـ هـ

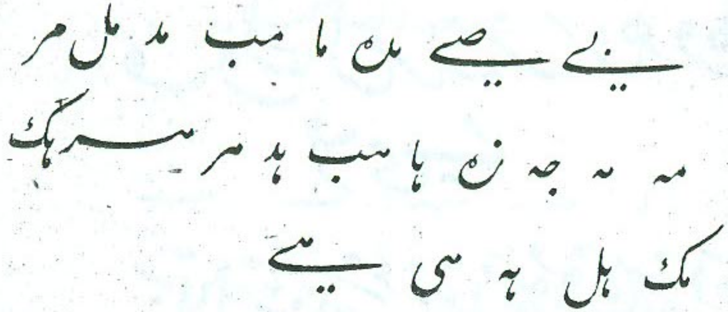
خَلْقْ ایچِنْدَه مُعْتَبَرْ بِرْ نَسْنَه یوقْ دَوْلَتْ کِبی

اولْمیَه دَوْلَتْ جِهانْدَه بِرْ نَفَسْ صِحَّتْ کِبی

Ta'lik yazısı

ا ب ج د ر س ص ط ع ف

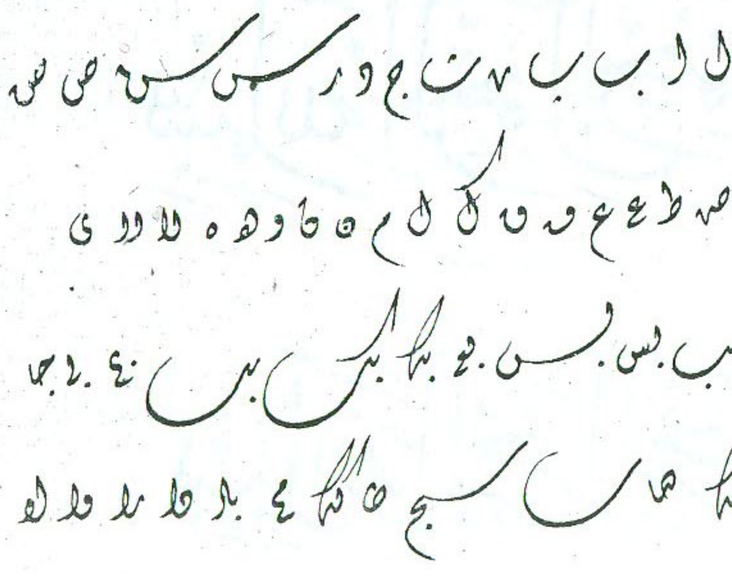
ف ق ک ل م ن و ه لا ی ے

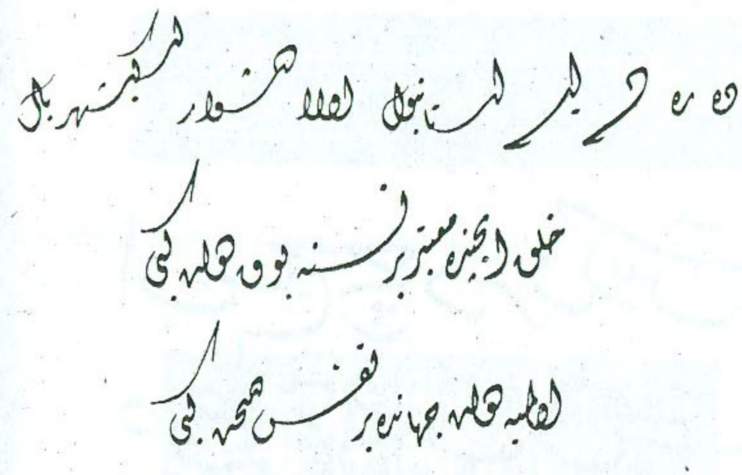

خلق ایچنده معتبر برنسنه یوق دولت کبی

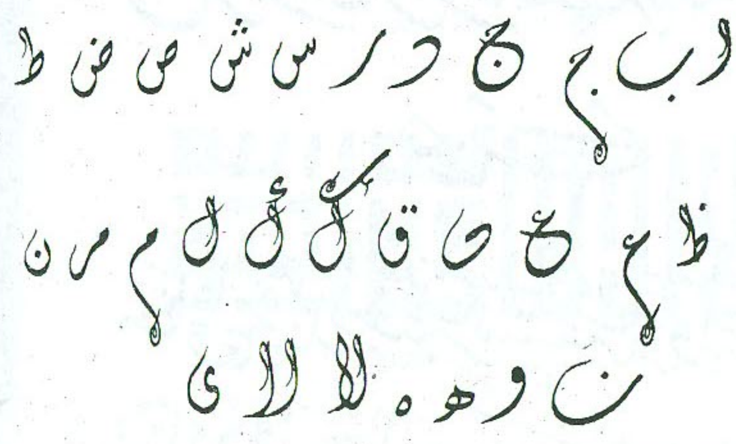
اولمیه دولت جهانده بر نفس صحت کبی

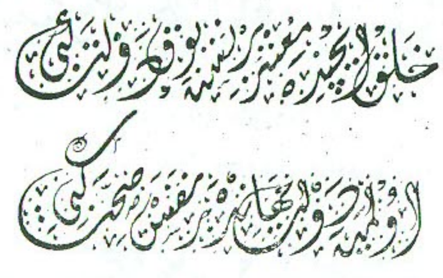
Dîvânî yazısı

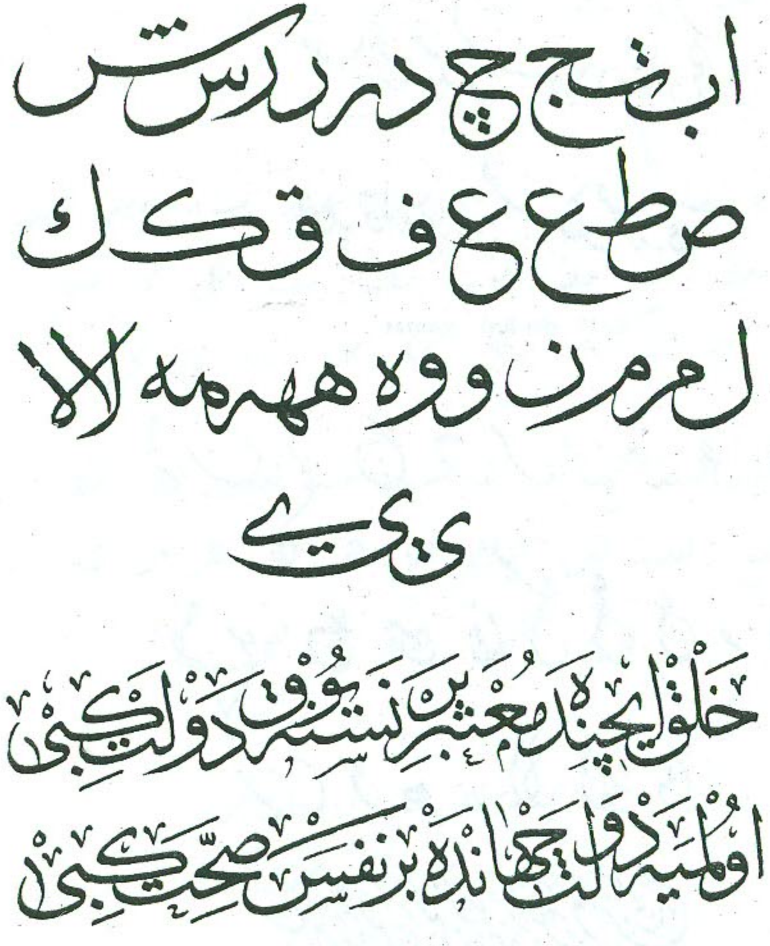

Celî dîvânî yazısı

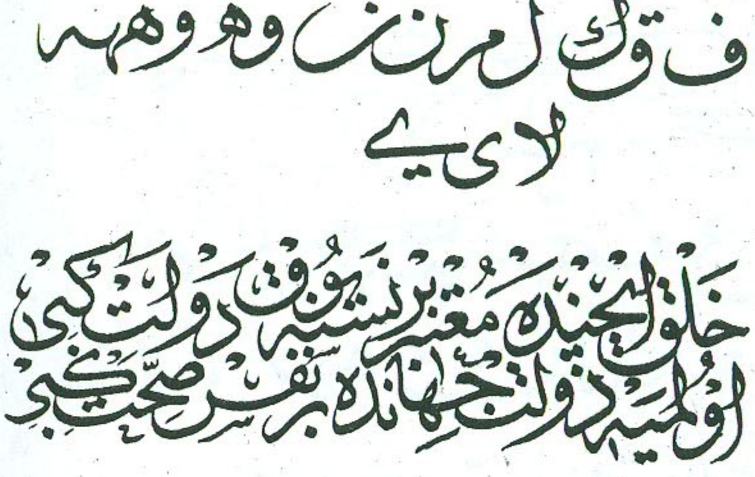

Sülüs yazısı

İcâzet yazısı

Muhakkak yazısı

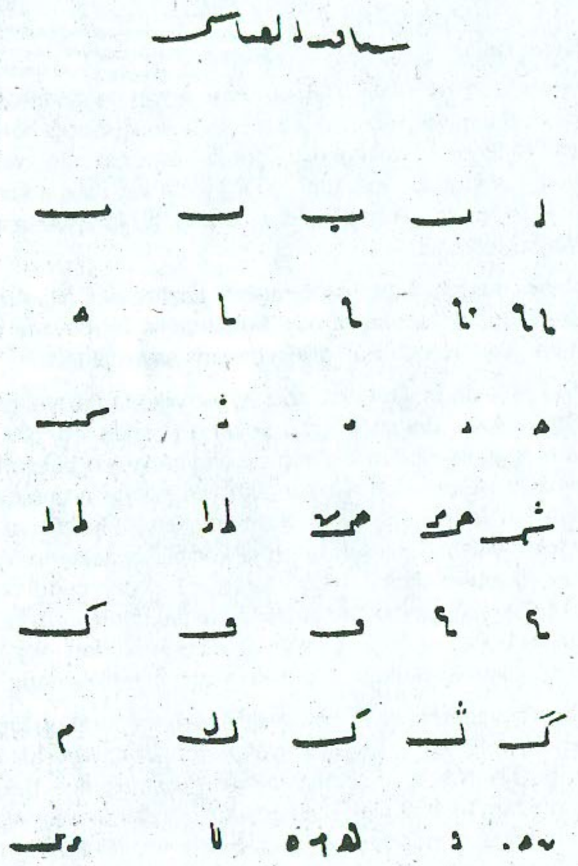
Muhakkak besmele

Sülüs besmele

Muhakkak Yazısı

Siyakat Yazısı

Kûfî celîsi (Posta ve telgraf nezâreti, İstanbul Büyük Postahane kapısında)

Kûfî celîsi (Dârü'l-muallimât ı âliye, Çapa Eğitim Enstitüsü kapısında)

Hendesî kûfi - satrançlı kûfi (lâ ilâhe illa'l lah Muhammedün resûlu'llah)

Lâtin Asıllı Yazı

(Yeni Yazı)

Eski yazı 1000 sene kullanıldıktan sonra yerini Lâtin asıllı Türk yazısına bırakmıştır. Türkiye'de bu yeni yazı 1928'de kabul edilmiştir. Lâtin harflerine Türkçeye mahsus bir kullanış veren bu yazının alfabesi şöyledir:

a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z.

Bu alfabede harf kombinezonları yoktur. Okunmayan harf yoktur. Her sese bir işaret esastır. Yalnız *g* harfi *ge* ve *gı* ; *ğ* harfi *ğ* ve *y*, *k* harfi *ka* ve *ke* olmak üzere ikişer harfi karşılarlar. Türkçenin ses kaideleri buna imkân vermektedir.

2.9. Türk Lehçeleri

Çuvaşça ve Yakutça; Hun, Avar, Bulgar, Suvar, Peçenek Dilleri

Ahmet TEMİR

Bugünkü Lehçeler

Türk Dilinin, yukarıdaki bölümlerde açıklanan dallarından başka, bunlardan oldukça farklı zümreleri de mevcut olup, bunları R. R. Arat'ın ifadesi ile gerek tarihî yönden ve gerek bugünkü duruma göre "lehçeler" adı altında inceleyebiliriz.

Türk şivelerinin tasnifi bahsinde belirtildiği gibi, (bk. s. 305-327), bugün yaşayan Türk lehçe ve şiveleri, söz başınSdaki *s- y-* özelliğine göre bir tarafta *Yakut ve Çuvaş* lehçeleri ve diğer tarafta bütün diğer şiveler olmak üzere iki büyük kısma ayrılabilir (Yakutça *sas*, Türkçe *yaz*). Ancak, buna bakılarak Yakutça ile Çuvaşçanın "Ana Türkçe"den aynı zamanda ve onun aynı kolundan ayrıldığı mânâsı çıkarılmamalıdır, ses hususiyetlerine göre teferruata inildikçe bu iki lehçenin biribirinden farklı özellikler taşıdıkları ve tarihî bakımdan da farklı yollarda geliştikleri meydana çıkar.

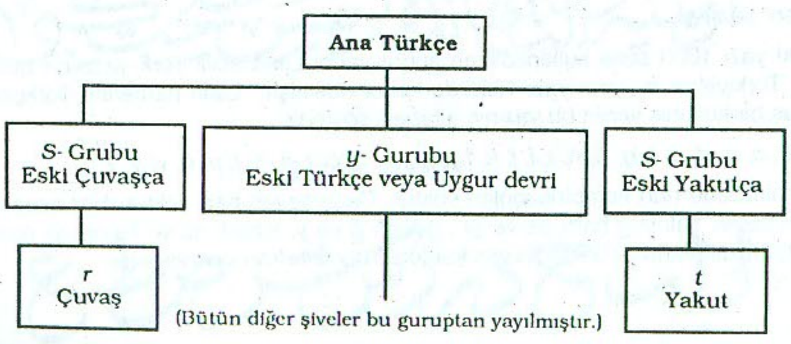
Çuvaşça: *s-* ~ y-/ l ~ ş / r ~ z

Yakutça: *s-* ~ y- / t ~d.

Buna göre Çuvaş lehçesi, hem Yakutçadan, hem diğer şivelerden farklı bir durumda bulunmaktadır.

Yakutça ise, *y-* ~ *s-* durumundan başka *t* ~ *d* hususiyeti ile de, diğer lehçe ve şivelerden ayrı bir grup teşkil eder.

Çuvaşça ile Yakutçanın bu durumu *y-* kolundan türeyen bütün diğer şivelerin bugünkü hususiyetleri ile izah edilemediği gibi, bugün "Eski Türkçe" adı altında bilinen ve elimizde mevcut malzeme ile de açıklanamamaktadır. Onun için, bu lehçelerin farklı gelişmelerini kendinde bulunduran "daha eski" bir devrenin kabulü zarurîdir. Buna göre, 317. sayfada verilen tasnif cetveline işaret ederek, durumu şu şekilde özetleyebiliriz :

Tarihî Lehçeler ve Diller:

"Eski Yakutça" dediğimiz devrenin, Türk tarihinde adları geçen fakat dilleri hakkında fazla bilgi sahibi olamadığımız hangi kavimlerle ilgili olacağı henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. N. Poppe, Yakutçanın, Türk Dili ailesinin bugünkü Tuva (Soyon) şivesinin mensup olduğu bir kolundan, XIV. yy. da veya daha sonra ayrılmış olduğunu ifade etmekte ise de, (Fundamenta I, s. 671), bu faraziye tarihî belge ve delillerle ispatlanmaya muhtaçtır.

"Eski Çuvaşça" nın durumu biraz daha açıklık kazanmaktadır: Araştırmaların son durumuna göre, bugünkü Çuvaşça eski Bulgarcanın bir devamı ve bakiyesi olarak kabul edilirken, Bulgarça da Hun dilinin devamı sayılmaktadır.

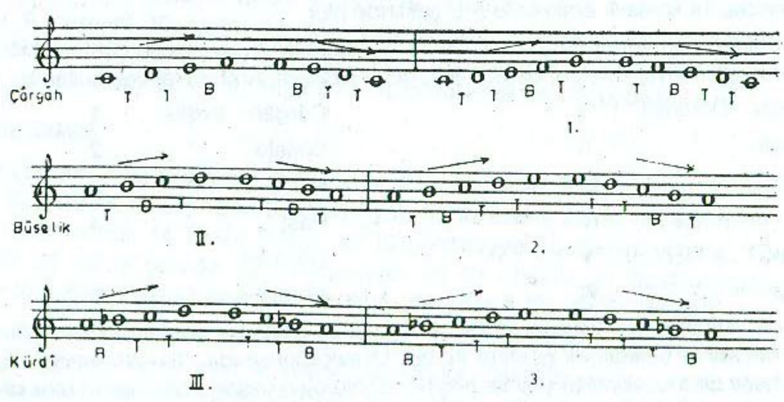
Doğu Asya ve Eurasya'da M. Ö. ve M. sonraki yüzyıllarda faaliyet gösteren: İskit, Hun, T'o-pa, Sabir, Avar, Bulgar, Hazar, Suvar, Peçenek v.b. gibi kavimlerin Türklüğü, bilhassa Bulgar devrinden itibaren dil yadigârlarının bulunması dolayısiyle açıklık kazanmakta ise de, Hun, T'o-pa, Sabir ve Avarların durumu, dil yadigârlarının azlığı veya Çin ve Bizans kaynaklarında rastlanılan kelime ve cümlelerin okunuş ve tefsirindeki farklar yüzünden tartışma konusu olmaktadır. Ancak, İskit problemine girmeden diyebiliriz ki, tarihçiler, Hunların Türklerin ceddi olarak mütalâa edilmesi hususunda aşağı yukarı fikir birliğine varmış durumdadırlar. Bulgarca ile birlikte, Avar, Hazar, Suvar ve Peçenek'lerin de dil bakımından *s-* (*y-*), *l* (*ş*), *r* (*z*) grupuna, yani Hun dili zümresine mensup oldukları tahmin edilmektedir.

"Bugünkü Çuvaşça", Bulgarcanın bir bakiyesi sayılmakla beraber, umumî kanaata göre Bulgarların kültürlü ve münevver büyük kısmı X. yüzyılda İdil-Ural sahasında İslâmiyetin kabulü ile Kıpçak ve diğer boylarla karışarak etnik bakımdan bugünkü Kazanlıların (Kazan Tatarlarının) esas unsurunu teşkil etmişler ve dilleri de r'den z Türkçesine kayarak "Kıpçaklaşmış" tır. Çuvaşlar ise, Bulgarların İslâmiyeti kabul etmeyen küçük bir zümrezsinin bakiyesinden ibarettir.

1. Çârgâh : 1 + 1
2. Bûselik : 2 + VI yahut 2 + III (inicisi: Şehnâz - Bûselik),
3. Kürdî : III + 2,
4. Rast : 4 + IV,
5. Uşşak : V + 2 (inicisi : Bayatî).,
6. Hüseynî : 5 + V (inicisi : Muhayyer),
7. Nevâ : V + 4 (inicisi : Tâhir),
8. Hicâz : VI + 4,
9. Humâyun : VI + 2
10. Uzzâl : 6 + V,
11. Zengûle (Zirgüle) : 6 + VI,
12. Karcığar : V + 6,
13. Sûznâk : 4 + VI.

Bu makamlardan "1" sayılı Çârgâh "çârgâh = do" perdesinde, "4" sayılı Rast ile "13" sayılı Sûznâk, "rast = sol" perdesinde diğer 10'u "dügâh = lâ" perdesinde dururlar. Bu basit makamlardan bazılarının çeşitli perdelerdeki şedleri ayrıca isimlendirilmiştir. Bu basit şedler de, basit makam sayılırlar.

Türk Mûsıkisi'nde yukarıda gösterilen bu basit makamları teşkile yarayan 6 dörtlü ile 6 beşliden başka, bazı mürekkep makamlarda kullanılan dörtlü ve beşliler de vardır. Bunların yukarıda gösterilen altışar dörtlü ve beşliden farkları şunlardır: 1) Segâh beşlisi hariç, diğerleri, bir dörtlünün sonuna tanînî (=tam ses = 9 koma) eklenmesinden yapılmamıştır, 2) gene Segâh beşlisi hariç, bu beşlilerin son sesleri atıldığı zaman, 22 komalık tam dörtlü elde edilememektedir, 3) beşlisi bulunmayan Sabâ dörtlüsü, eksik dörtlüdür, 4) bütün bu dörtlü ve beşlilerde "niseb-i şerîfe" sayısı, basit makamları teşkile yarayan dörtlü ve beşlilere nisbetle daha azdır, hattâ bazılarında hiç yoktur.

Dörtlüler ve beşliler

Dörtlüler ve beşliler

Türk Mûsıkîsi'nde bazı mürekkep makamları teşkile yarayan dörtlü ve beşliler şunlardır:

1) Sabâ Eksik Dörtlüsü: Bir tam dörtlüden 4 koma (bir bakıyye = B = yarım ses) eksik, 18 komalık bir dörtlüdür. Pestten tize K S S ve tizden peste S S K şeklindedir. Asıl mevkii dügâh (lâ) perdesidir. Sabâ makamının ve içinde Sâba makamı bulunan mürekkep makamların teşkilinde mevcuttur.

2) Müsteâr Dörtlüsü : Tam dörtlüdür (22 koma). Pestten tize T S K ve tizden peste K S T şeklindedir. Asıl mevkii segâh (si) perdesidir. Bu dörtlü, uşşak dörtlüsünün segâh perdesindeki şeddi olduğu için, müstakil bir dörtlü sayılmayabilir. Müsteâr makamında ve içinde Müsteâr bulunan mürekkep makamlar da mevcuttur.

3) Segâh Dörtlüsü ve Beşlisi : Segâh dörtlüsüne bu tanînî (T= tam ses) eklenmesiyle segâh beşlisi ve segâh beşlisinin sonundan bir tanînî atılmasıyla segâh dörtlüsü elde edilir. Segâh dörtlüsü ve beşlisi, basit makamları yapan altışar dörtlü ve beşlinin vasıflarını taşımaktadır. Fakat basit makamların değil, mürekkep makamların yapısında kullanıldığı için, onların arasına katılmamıştır. Pestten tize S T K T ve tizden peste T K T S şeklindedir. Son ses atılırsa, ortaya dörtlüsü çıkar. Asıl mevkii segâh (koma bemollü si) perdesidir. Segâh makamında ve bu makamın da bulunduğu mürekkep makamlarda (Müsteâr, Sultânî - Segâh, Mâye, Segâh - Mâye) bu beşli mevcuttur. Dörtlüsünün ırak (bakıyye diyezli fa) perdesindeki şeddi ise Irak, Evc, Bestenigâr, Beste - Isfahân, Rûy-ı Irak, Revnaknümâ gibi mürekkep makamlarda kullanılmıştır.

4) Hüzzâm Beşlisi : Pestten tize S T S A ve tizden peste A S T S şeklindedir. Asıl mevkii segâh (koma bemollü si) perdesidir. Hüzzâm makamında ve Hüzzâm'lı mürekkeplerde (Hüzzâm-ı Cedîd gibi) kullanılmıştır.

5) Ferrahnâk Beşlisi: Pestten tize S T T K ve tizden peste K T T S şeklindedir. Asıl mevkii ırak (bakıyye diyezli fa) perdesidir. Gerek asıl mevkiinde, gerek segâh perdesindeki şeddi halinde, Ferahnâk makamında terkibinde mevcuttur.

6) Nikrîz Beşlisi : Pestten tize T S A S ve tizden peste S A S T şeklindedir. Asıl mevkii rast (sol) perdesidir. Hicâz beşlisine çok benzer. Her iki tip Nikrîz makamı ile içinde Nikrîz bulunan birinci tip Şevk - Efzâ mürekkep makamında kullanılır.

7) Pençgâh Beşlisi : Pestten tize T T K S ve tizden peste S K T T şeklindedir. Asıl mevkii rast (sol) perdesidir. Rast beşlisine çok benzer. Pençgâh makamında kullanılır.

3. Makamlar: Basit Makamlar:

Türk Mûsıkîsi sisteminde şu 13 makama verilen sıfat (sırasiyle): 1. Çârgâh, 2. Bûselik, (inici şekli 1. çeşit Şehnâz-Bûselik), 3. Kürdî, 4. Rast, 5. Uşşak (İnici şekli: Bayatî), 6. Hüseynî (inici şekli: Muhayyer), 7. Nevâ (inici şekli: Tâhir), 8. Hicâz, 9. Hümâyûn, 10. Uzzâl, 11. Zengûle (Zîrgûle), 12. Karcığar, 13. Sûznâk.

Bir makamın basit olabilmesi ve sayılabilmesi için şu şartları taşıması lâzımdır:

1) Bir tam dörtlünün bir tam beşliye veya bir tam beşlinin bir tam dörtlüye eklenmesiyle yapılmış olmak. Türk Mûsıkîsi'nde altışar tane tam dörtlü ve tam beşli vardır ki, bunlar, basit makamların teşkiline yararlar. Yalnız bu vasıf, bir makamın "basit" olması için kâfidir. Aşağıdaki hususiyetler, bu vasıftan tabiî olarak doğan şartlardır.

2) Makamın güçlüsü, dörtlü ile beşlinin birleştiği ses olmak. Dörtlü ile beşlinin müşterek olan sesleri, basit makamın güçlüsüdür. Meselâ Uşşak makamı, kendi asıl durağında olmak şartıyla (dügâh = lâ perdesinde) nevâ (re) sesini güçlü olarak kullanır. Bu perde ise, makam, uşşak dörtlüsüne bûselik beşlisi eklenmesiyle yapıldığına göre, bahis konusu dörtlü ile beşlinin birleştikleri sestir.

3) Makamın birinci-dördüncü dereceleri arasında tam dörtlü oranı bulunmak. Bu oran 22 komadır. Ne daha eksik, ne daha fazla olabilir. Bir tam beşli, bir tam dörtlüye bir tanînî yani 9 koma ilâvesiyle yapıldığına göre, beşli de tam 31 koma olmak icabeder.

4) Makamın seyri ve kalışı, kulakta ve muhayyilede tam bir huzur ve istirahat duygusu vermek.

Yukarıdaki vasıfları taşımayan makamlar mürekkep sayılır.

Elimizdeki dörtlü ve beşlilerle pek çok basit makam elde etmek mümkündür. Bununla beraber, Türk mâşerî vicdanı, san'at, zevk ve dehası, asırlardan beri yalnız yukarıda anılan 13 basit makamı seçmiş ve kullanmıştır. Bunlardan yalnız sûznâk yeni (takriben 2 asırlık), diğerleri çok eskidir.

Bununla beraber, rastgele bir beşli ile dörtlüyü birleştirerek basit makam elde etmek mümkün değildir. Nazarî olarak elde edilebilse bile, biribirine uyuşmayan seslerden meydana gelebilir ve kulağı çok rahatsız eden, kötü bir birleştirme olur. Bunun sebebi, niseb-i şerîfe sayısının azlığıdır. Böyle dizilere dersiz denir.

Yukarıdaki tariflerden de anlaşılacağı üzere bir basit makamın dizisi, sekiz sesten müteşekkildir. Meselâ si b ârızalı bir lâ sekizlisi demek olan Kürdî makamında bu seslerin derece ve rolleri şöyle olur: dügâh (lâ) birinci derece ve durak, küçük mücenneb bemollü si (kürdî) ikinci derece, çârgâh) (do) üçüncü derece, nevâ (re) dördüncü derece ve güçlü, hüseynî (mi) beşinci derece, acem (fa) altıncı derece, gerdâniye (sol) yedinci derece ve yeden, muhayyer (lâ) sekizinci derece ve tîz durak'tır. Türk Mûsıkîsi'nde hususî ehemmiyetleri olmamakla beraber, ikinci dereceye "durakûstü", üçüncü dereceye "ortalı", dördüncü dereceye -güçlülük bu sese isabet etmediği takdirde- "güçlü-altı", altıncı dereceye de "güçlü-üstü" denir.

4. Mürekkep Makamlar

Türk Mûsıkîsi'nde, basit makamda bulunması lâzım gelen şartları hâiz olmayan her makama "mürekkep makam" denilir. Türk Mûsıkîsi'ndeki bütün makamlar, 13 basit makam ile bunların şedleri (dizinin inici ve çıkıcı hadlerini de dahil etmek lâzımdır) hâricinde, mürekkep addedilirler. Mürekkep makamlar, Türk Mûsıkîsi'ne sonsuz bir zenginlik verirler. Zaten basit makam itibariyle pek muhteşem olan Türk Mûsıkîsi'nde, mürekkep makamların da ilâvesiyle, tüketilmez bir hazine mevcuttur.

Bu mürekkepler içinde bazılarının dizileri, basit makamın manzarasına pek yakındır. İfade kabiliyetleri de, basit makamlardan aşağı kalmaz. Gerçek zenginliği, bunlar teşkil eder. Bir de gösteriş zenginliği tarafı vardır. Şöyle ki: Mürekkep makamların çok mühim bir kısmı, gerçek bir Mûsıkî zenginliği getirmedikleri halde, hattâ bazıları tutunmaya muvaffak olmuşlardır. Bunun bir sebebi, "geçki" meselesinin Türk Mûsıkîsi'nde oldukça sınırlı bir çerçeve içinde telâkki edilmiş olmasıdır. Diğer bir sebep, bir makam terkibini müzisyenin şeref sayması, böylece adını Mûsıkî tarihine tescil ettirmek arzusudur. Diğer bir sebep, bilhassa hükümdârların, yeni terkiplere alâkâ göstermeleri ve terkip sahiplerini mükâfatlandırmalarıdır. Başka bir sebep, yeni yollar araştırmak meselesidir. Meselâ bütün muusikimizde III. Selim derecesinde fazla terkip yapan müzisyen yoktur. III. Selim'in ne mükâfata, ne tarihe geçmeye ihtiyacı olamayacağına göre, bu işi, zemin yoklaması mahiyetinde yaptığı aşikârdır. 15 makam yapmıştır ki, bunlardan ikisinin, Evcârâ ile Şevk-Efzâ'nın, hayatiyet taşıdıkları söylenebilir. Bu suretle yüzlerce mürekkep makam, hiç bir gerçek Mûsıkî ihtiyacı olmaksızın ortaya çıkmış, en mühim kısmı batıp gitmiştir. Bazı terkipler de, zamanla unutulmuş, sonra aynı terkipte, başka isimde makamlar olarak ortaya çıkmıştır.

Mürekkep bir makamda, donanıma, makamın bünyesindeki dizilerin en mühiminin işaretleri yazılır. Diğer dizilerin işaretleri, nota içinde halledilir. Dizisi bir sekizli içinde gösterilebilen mürekkep makamlarda, bütün ârızalar donanımda bulunur (hemen aşağıya bk.). Eski nazariyatçılar mürekkep makama "terkib" derlerdi. Mürekkep makamlar için şöyle bir tasnif şekli sunuyorum:

1) Dizisi, bir sekizli içinde gösterilebilen mürekkep makamlar (bunların neden basit makam sayılmadıkları için bk. BASİT MAKAM). Bunlar, istisnasız, herbiri bir kıymet ifade eden makamlardır: Evc ve Irak, Hüzzâm, Segâh, Nev-Eser ve Nikriz.

2) Bir basit makam ile bir dizi parçasından (ekseriya dörtlü veya beşli) veya iki basit makamdan müteşekkil mürekkep makamlar (terkiplerinde birinci çeşitten sayılan mürekkep makam bulunanlarla beraber): Sabâ, Bestenigâr, Şehnâz, Yegâh, Ferahfezâ, Bayatî-Araban, Dilkeş-Hâverân, Gerdâniye, Zâvil, Gül'izâr, Mâye, Acem, Muhayyer-Sünbüle, Şevk-u Tarab, Müsteâr, Sûz-i Dilâra, Pesendide, Hisâr, Râhatu'l-Ervâh, Kûçek, Rûy-i Irak, Hüzzâm-ı Cedîd, Revnaknümâ, Rehâvî, Şevk-ı Dil v.s.

2a) İkinci çeşidin pek çok kullanılmış bir şekli olarak, basit bir makam ile bûselik beşlisi (veya dizisi) birleşerek meydana gelenler: Hicâz-Bûselik, Tâhir-Bûselik, Muhayyer-Bûselik, Nevâ-Bûselik, Mâhûr-Bûselik, Aşîran-Bûselik (son zamanlarda Bûselik-Aşîran denmiştir ki yanlıştır). Aşağıdaki 3. çeşide dahil olmakla beraber, birliği kaybetmemek için, ikinci çeşit bir mürekkep makama eklenmiş Bûselikler'i de burada gösterelim: Hisâr-ı Bûselik, Gerdâniye-Bûselik, Sabâ-Bûselik, Bayatî-Arabân-Bûselik, Acem-Bûselik, daha da mürekkep olan Arazbâr-Bûselik ve Dügâh-Bûselik, ölü makamlar olarak: Zengûle-Bûselik, Mâye-Bûselik, Hûzî-Bûselik, Nevrûz-Bûselik, Geveşt-Bûselik.

2b) Yukarıdaki 2a'da görülen çeşidin bir başka türlüsü olmak üzere, sonuna kürdî dörtlüsü (bazen dizisi) takılan mürekkep makamlar: Rast-Kürdî, Hüseynî-Kürdî, Muhayyer-Kürdî, Nevâ-Kürdî, Tâhir-Kürdî, Sabâ-Kürdî, Şehnâz-Kürdî, Aşîrân-Zemzeme (bu makama Aşîrân-Bûselik-Kürdî demek daha doğru olurdu), Tarz-ı Nevin (Şevk-Efzâ-Kürdî demek daha doğru olurdu. Fakat bu makamda kürdî, rast perdesindedir), Acem-Kürdî (Acem-Aşîrân-Kürdî demek daha doğru olurdu), Arabân - Kürdî veya Şevk-ı Cedîd veya Zevk-u Tarab (Bayatî-Arabân-Kürdî demek daha doğru olurdu), Hicâz-Zemzeme (yani Hicâz-Kürdî) ve Sabâ-Kürdî ile Hüseynî-Kürdî için son zamanlarda kullanılan Sabâ-Zemzeme, Hüseynî-Zemzeme (vaktiyle: Hisâr-Kürdî, Arabân-Zemzeme, Kûçek-Zemzeme).

2c) Yukarıdaki iki maddede görülen çeşitlerin bir başka türlüsü olmak üzere, uşşak dörtlüsü (bazen dizisi) takılan mürekkep makamlar: Hüseynî-Aşîrân (dörtlü, mi perdesine nakledilmiş haldedir), Râhatfezâ (Hicâz-Aşîran), Mâye (birinci nev'i), Hûzi-Aşîrân (mi'ye nakledilmiş hüseynî beşlisi) (vaktiyle: Evc-Aşîrân, Gerdâniye-Aşîrân, Kürdî-Aşîrân, Mâhûr-Aşîrân, Nevâ-Aşîrân, Nevrûz-Uşşak, Sabâ-Uşşak (Küçek'in tersi), Sipihr-Uşşak, Şehnâz-Uşşak).

3) Terkibinde ikiden fazla makam bulunan mürekkep makamlar: Arazbâr, Şerefnümâ, Dügâh, Ferahnâk, Şevk-Efzâ, Güldeste, Beste-Isfahân, Isfahân, Isfahânek, Nühüft, Sultânî-Segâh, Sâzkâr, Çehâr-Agaazîn, Pençgâh, Tarz-ı Cedîd, Büzürg, (Nigâr), Şevk-Âver, Şive-Nümâ, Zirefkend, Nîşâbûr, Vech-i Arazbâr, Vech-i Şehnâz vs.

Mürekkep makamların hangileri yaşar? Hangileri hayatiyeti haizdir? Hangileri gerçekten terk edilmeyecek, kıyılamayacak derecede husus̱î bir güzellik ifade ederler? Hangileri, yalnız kendisine mahsus bir duygu hamûlesi, bir tasvir kabiliyetiyle yüklüdür? Böylesine bir estetik bahis açmak ve kesin karara bağlamak kolay değildir. Mürekkep makamların yüzlercesi bugün ölü haldedir. Elimizde tek canlı örnekleri yoktur. 150-200'üne de yaşıyor demek zordur. Elimizde çeşitli asırlardan kalma birkaç örnekle temsil edilirler veya çok uzun zamandan beri kullanılmamışlardır, yahut fantezi meraklılarından başka kimse, rağbet etmemiştir.

Ben Türk Mûsıkîsi'nin en az bin sene evvel belirli makamlar veya diziler çerçevesinde teşekkül ettiğini tasavvur ediyorum: Uşşak, Hicâz, Bûselik, Kürdî, Çârgâh, Rast dizilerinin en eski diziler olduğunu sanıyorum. Bugünkü makam hüviyetinde olmasalar ve şüphesiz bugünkünden başka isimlerle anılmış bulunsalar dahi, zamanla diğer, basit, şed ve mürekkep makamlar teşekkül etmiştir. Maşerî zevk bazı terkipleri reddetmiş, bunlar unutulmuş, sonradan, belli asırlar sonra (Ferahnâk gibi) yeniden başka adlarla doğmuşlardır. Bir çok terkibi, tecrübe şeklinde telâkki etmek bile mümkündür. Belki 50 makamın kuyruğuna bûselik beşlisi takılmıştır ama, ben bunlardan Hisâr-Bûselik ve Tâhir-Bûselik'ten gayrısının (Şehnaz-Bûselik'i basit sayıyorum) yaşıyacağına hiç ihtimal veremiyorum. En değerlileri olduğuna inandığım 50 basit, şed ve mürekkep makamın şu şekilde kronolojik listesini çıkarmak ve muhterileri bilinenleri kaydetmek mümkündür (tarihler takribî, yalnız fikir verecek mâhiyettedir):

Bûselik	çok eski
Çârgâh	"
Evc	"

Hicâz	çok eski	
Hüseynî	"	
Isfahân	"	
Kürdî	"	
Muhayyer	"	
Nevâ	"	
Nikriz	"	
Rast	"	
Sabâ	"	
Segâh	"	
Şehnaz	"	
Tâhir	"	
Uşşak	"	
Zengûle	"	
Mâhûr	1350	
Bayatî	1400	
Hisâr	1400	
Hümâyûn	1400	
Nihâvend	1400	
Şehnâz-Bûselik	1400	
Bestenigâr	1425	
Karcığar	1440	
Zâvil	1410	
Uzzâl	1450	
Dilkeş-Hâverân	1475	
Hüzzâm	1580	(II. Gazi Giray?)
Şedd-i Arabân	1580	(II. Gazi Giray?)
Hicâzkâr	1625	
Acem-Aşîrân	1630	
Hisâr-Bûselik	1720	
Sâba-Zemzeme	1720	
Acem-Kürdî	1750	
Evcârâ	1785	(III. Selim)
Ferahfezâ	1785	(Ahmed Ağa)
Muhayyer-Kürdî	1785	
Sûz-i Dil	1785	(Abdülhalim Ağa)
Sûznâk	1785	(Ahmed Ağa)
Şevk-Efzâ	1785	(III. Selim)
Tâhir-Bûselik	1785	(Mehmed Ağa)

Nev-Eser	1815	(Dede Efendi)
Ferahnâk	1820	(Şâkir Ağa)
Sultânî-Yegâh	1820	(Dede Efendi)
Kürdî'li Hicâzkâr	1855	(Ârif Bey)
Rûhnevâz	1901	(Subhi Ezgi)
Aşk-Efzâ	1910	(Subhi Ezgi)
Ferahnümâ	1910	(Sâdeddin Arel)
Lâle-Gül	1910	(Sâdeddin Arel)

5. Şed Makamlar:

Türk Mûsıkîsi'nde makamların toplandığı 3 bölümden biri. Mevkiinden başka bir perdeye nakledilmiş makamların teşkil ettiği 3. bölüm (diğer bölümler: basit makamlar ve mürekkep makamlar). Perde değişince timbre de değişmektedir. Fakat bundan çok daha mühimi, göçürülmüş dizi, zamanla hususiyetler kazanarak, makam haline gelmektedir. Onun için aynı dizi, çeşitli perdelerde çalındığı zaman aynı kaldığı (çok az timbre farkı hariç) halde, aynı dizinin Türk Mûsıkîsi'nde isimli hale gelmiş şedleri böyle değildir. Çeşitli geçki an'aneleri ve başka unsurlarla başlı başına makam haline gelmişlerdir. Tabiî Hicâzkâr, Sûz-i Dil, Şedd-i Arabân, Zengûle, aynı dizi oldukları için biribirine çok benzeyen makamlar vardır. Fakat farkları vardır ve nuance şeklinde de olsa farklı duygu ve tesir husûle getirirler. Şed makamların çoğu, basit makamların şeddidir. Mürekkep makam nâdir kullanılmıştır. Pek çok makam pek çok perdeye (kaabil-i nakl olabildiği perdelere) göçürülerek geçkilerde kullanılmışsa da, ancak bazı şedlere müstakil isim verilmiştir. Ancak ayrı makam olarak müstakil ad verilmeden de şed kullanılmıştır:. Yegâh'da Çârgâh, Nevâ'da Uşşak... gibi. Bundan sonra şedlere ayrı isim verilme devrinin kapandığı sanılır. Hangi perdede hangi makamın kullanıldığını söylemek daha doğru ve daha basittir. Göçürülen perdenin adını başa ve göçürülen makamın adını sona alarak anmak daha sistematiktir: Nim Hicâz'da Hüzzâm, Bûselik'te Bûselik... gibi.Fakat evvelce isimlendirilmiş ve apayrı makamlar halinde literatürleri teşekkül etmiş şed makamların adlarının muhafaza edileceği tabiîdir. Bu makamlar şunlardır:

Çârgâh'in (asıl durağı: kaba çârgâh = do) şedleri: Acem-Aşîrân (acem-aşîran = fa) ve Mâhûr (rast = sol).

Bûselik'in (asıl durağı: dügâh = lâ) şedleri: Sultânî-Yegâh (yegâh = re), Rûhnevâz (aşîrân = mi) ve Nihâvend (rast = sol).

Kürdî'nin (asıl durağı: dügâh = lâ) şedleri: Ferahnümâ (yegâh = re), Aşk Efzâ (aşîrân = mi) ve Kürdî'li Hicâzkâr (rast = sol).

Rast'ın (asıl durağı: rast = sol) şeddi: Nîşâbûrek (dügâh = lâ).

Zengûle'nin (asıl durağı: dügâh = lâ) şedleri: Şedd-i Arabân (yegâh = re), Arabân (nevâ = re), Sûz-i Dil (aşîrân = mi), Evcârâ (ırak = bakıyye diyezli fa), Hicâzkâr (rast = sol) ve Zengûle'li Sûznâk (rast = sol).

6. Usuller:

Zaman ve mekân içinde tenâsüb olan usul, bir Mûsıkî eserinin ölçülmüş bulunduğu vezindir. Her vezin gibi belirli bir zaman içine belirli darblarla yerleştirilmiştir. Darblar kavî (kuvvetli), nîm kavî (yarı kuvvetli) ve zayıf olmak üzere 3 çeşittir. Her darb, en az bir zamana tekabül eder.

Türk Mûsıkîsi'nde usuller, basit ve mürekkep olmak üzere ikiye ayrılır. Basit olanlar sadece 2 zamanlı Nîm Sofyân ve 3 zamanlı Semâî usullerdir. Bu usuller parçalanamaz. Halbuki 4 zamanlıdan itibaren bütün diğer usuller parçalara ayrılabilir ve hepsi bu Nîm Sofyân ve Semâi usullerinin çeşitli şekillerde vaz'edilmiş durumları ile yapılmıştır.

Gene Türk Mûsıkîsi'nde usuller, küçük usuller ve büyük usuller olmak üzere ikiye ayrılır. 16 zamanlıdan küçük bütün usullere "küçük usul" ve 16 zamanlıdan başlayan bütün usullere "büyük usul" denir. Asırlardan beri -makamlar gibi- pek çok usul kullanılmıştır. Başlıcaları şunlardır :

2 zamanlı	:	Nîm Sofyan,
3 zamanlı	:	Semâî,
4 zamanlı	:	Sofyân,
5 zamanlılar	:	Türk Aksağı ve Zafer,
6 zamanlı	:	Yürük Semâî,
7 zamanlılar	:	Devr-i Hindî ve Devr-i Turân,
8 zamanlılar	:	Düyek ve Müsemmen,
9 zamanlılar	:	Aksak, Evfer, Raks Aksağı ve Oynak,
10 zamanlılar	:	Aksak Semâî, Aksak Semâî Evferi, Curcuna, Curcuna Evferi, Lenk (veya Aksak) Fâhte (yahut Nîm Fâhte) ve Ceng-i Harbî,
11 zamanlı	:	Tek Vuruş,
12 zamanlılar	:	Frenkçin, Nîm Çenber ve İkiz Aksak,
13 zamanlılar	:	Nîm Evsat, Şarkı Devr-i Revânı ve Bektâşî Devr-i Revânı
14 zamanlılar	:	Devr-i Revân ve Nîm Hezec,
15 zamanlılar	:	Raksân ve Bektâşî Raksânı,
16 zamanlılar	:	Raks (veya Bektâşî Raksı), Çifte Düyek, Nîm Berefşân, Nîm Hafif ve Fer' (veya Fer'-i Muhammes yahut Nîm Muhammes),
18 zamanlılar	:	Darb-ı Türkî (veya Türkî-Darb) ve Nîm Devir,
21 zamanlı	:	Durak Evferi,
22 zamanlı	:	Hezec,
24 zamanlılar	:	Çenber ve Nîm Sakıyl,
26 zamanlı	:	Evsat,
28 zamanlılar	:	Devr-i Kebîr, Remel ve Frengî Fer',
32 zamanlılar	:	Muhammes, Hafif ve Berefşân,
38 zamanlı	:	Darb-ı Hüner,
48 zamanlı	:	Sakıyl ve "Fer'+Muhammes" terkîbindeki Darbeyn,
56 zamanlı	:	"Nîm Sakıyl+Berefşân" terkîbindeki Darbeyn,
60 zamanlı	:	"Devr-i Kebîr+Berefşân" terkîbindeki Darbeyn,
64 zamanlı	:	Hâvî,
88 zamanlılar	:	Darb-ı Fetih ve "2 Remel+Muhammes" terkîbindeki Darbeyn,
116 zamanlı	:	"2 Frengî Fer' + 2 Devr-i Kebîr" terkîbindeki Darbeyn,
120 zamanlılar	:	Zencîr, "2 Devr-i Kebîr+2 Berefşân" terkîbi Darbeyn ve "2 Remel+2 Muhammes" terkîbindeki Darbeyn,
124 zamanlı	:	"Nîm Sakıyl+Sakıyl+Fâhte+Berefşân" terkîbindeki Darbeyn.

7. Şekiller (Formlar):

Şiirde olduğu gibi, Mûsıkîde de, bir parçanın yazılmasına esas teşkil eden kalıba "şekil" veya "form" diyoruz. Mûsıkîde bu bahisle composition denilen bilgi kolu meşgul olur ki, Mûsıkînin sonuncu ilimlerinden biridir. Zira composition'da Mûsıkînin bütün unsurlarından faydalanılacağı için, hepsini bilmek zarûrîdir. Türk Mûsıkîsi'nde kullanılan şekiller şu şekilde tasnif edilebilir :

I. Dinî Mûsıkî : 1 - Cami Mûsıkîsi formaları: ezân, tevhîd, savt, zikir, münâcât, tekbîr, tesbîh, mirâciyye, mevlid, tevşih, salât; 2- Tarikat (Tekke, Tasavvuf) Mûsıkîsi formları: ilâhî, durak, nât, kasîde, şugl, mersiye, nefes (Bektâşî Mûsıkîsi'nde), âyîn (Mevlevî Mûsıkîsi'nde) (Dinî Mûsıkî, Dindışı Mûsıkîsi'nin taksim, peşrev, saz semâîsi gibi saz eserleri şekillerini de kullanır).

II. Dindışı (Lâdînî / Profan) Misiki: 1 - Saz Mûsıkîsi formaları: taksim, peşrev, saz semâîsi, oyun havası, aranağmesi vs.; 2 - Söz Mûsıkîsi formları: kâr-ı nâtık, kâr, beste, ağır semâî, yürük semâî (bunlara "büyük söz eseri formları' denir), şarkı, türkü, köçekçe, divân, gazel, koşma, semâî, müstezâd, marş vs. (bunlara da "küçük formlar" denilir).

Yukarıdaki formların çeşitleri vardır. Meselâ beste, ağır semâî, yürük semâî formları "nakış beste, nakış ağır semâî, nakış yürük semâî" olabilir. Ağır ve yürük semâîlerin, ölçüldükleri usuller ve bunların mertebelerine göre daha başka çeşitleri de vardır. Her formda her makam kullanılabilir. Fakat her formda her usûl kullanılamaz. Her form, ancak belirli usullerle ölçülebilir.

8. Sazlar ve Çokseslilik:

Çağlar boyunca Türk Mûsıkîsi'nde pek çok ve çeşitli sazlar kullanılmıştır. Bugün Türk Mûsıkîsi'ne has en değerli sazlar olarak tanbur, kemençe ve ney kabul edilmektedir.

Telli sazların yaylılar bölümünde keman, viola (alto), violonsel, kemençe bugün kullanılanları teşkil eder (yaylı tanbur ilave edilebilir). Mızrablılar kısmında tanbur, ud, kanun sayılabilir, lavta unutulmuş gibidir. Nefeslilerde ney çeşitleri vardır. Klarinet de bir çok topluluğa girmiştir. Girift unutulmuştur. Vurma sazlardan kudüm, def, bendir, mazhar sayılabilir; yerine göre davul (tabiî bu arada zurna) ilâve edilebilir (darbuka ve dümbelek çirkindir).

Ama Batı Mûsıkîsi'nin sazlarının Türk Mûsıkîsi'nde kullanılmasında yerinde kullanılmak şartiyle, hiçbir mahzur yoktur. Çoksesli Türk Mûsıkîsi'nde esasen bu şart haline gelmektedir. Arel, 4 telli kemençe ve kemençe beşlemesini, çok sesliliğe dönük olarak yapmıştır. Lavta, santur (belki rebab, girift) gibi bir kaç eski Türk sazının canlandırılması da herhalde kazanç olur.

Aşağıda ele alınacağı gibi Türk Mûsıkîsi, sistemi ve estetiği bozulmaksızın, çoksesli halde gelişebilir. Tecrübeleri yapılmış, Türk Mûsıkî sistemi ile çok sesli eser veren bestekârlar yetişmiştir. Tam bir bestekârlık aczi ve eser yağması demek olan klâsik eserlerin çokseslilendirilmesi meselesi ise, bahis mevzuu olmamalıdır. Bu klâsik parçalar, teksesli olarak şâheserdir ve teksesli olarak ayakta duracak şekilde bestelenmiştir.

Çoksesli Türk Mûsıkîsi'nde, Türk Mûsıkîsi paletindeki renklerin nüanslarını kaybetmemesi, bünyenin hiç bozulmaması şarttır. Bu çerçeve içinde bestekâr hürdür; sadece yaptığının gerçek Türk Mûsıkîsi olması lâzımdır.

Türk Mûsıkîsi'nin en büyük bir hususiyeti, teksesli olmasıdır. Bu tekseslilik hangi unsurlarla telâfi ediliyordu? Çoksesliliğin sonsuz imkânlarından nasıl müstağnî kalınabiliyordu? Klâsik Türk ve Batı Mûsıkîleri arasında en bariz ayrılık vasfı budur ve tanpere sistem farkından bile mühimdir.

Türk Mûsıkîsi sadece nağmeye (mélodie) dayanan bir Mûsıkîdir. Şüphesiz Batı Mûsıkîsi de -her Mûsıkî gibi- nağmeye dayalıdır. Ama bu san'atta nağme, tek başına bedîî olarak bir değer taşımaz; hiç olmazsa büyük bir kısmı için böyledir. Yani herhangi bir Batı Mûsıkîsi parçasında nağme, orchestration'dan, polyphonique unsurlardan ve diğer desteklerden ayrılırsa, zavallı bir hâl alır. Esasen Mûsıkînin çatı, çerçeve karakteri buna müsait değildir ve bestekârlık tekesliliğe göre düşünülmemiştir. Zira sadece iki makama inhisâr eden bir sistemin kaynak hazinesi zengin sayılamaz ve usuller de pek çok çeşitli değildir. Büyük dâhiler, Batı Mûsıkîsi'nde hârikalar yaratmışlardır. Teksesli bir Mûsıkî olarak Batı Mûsıkîsi sistemi, az verimli san'at eserlerinden öteye gidemezdi.

II. Tarih

1. Türk Mûsıkîsi Tarihinde Usul:

Türk Mûsıkîsi tarihi, hem Türkler'in tarih boyunca Mûsıkî ile olan her türlü alâkasının, hem de Türk Mûsıkîsi sistemi ile bu sisteme az çok karışan her türlü Mûsıkînin teknik değişikliklerinin incelenmesi demektir. Şu cümle ile tarif edilen sınır, ilmî olarak muazzam bir sahayı çerçeveler. Bu saha bugüne kadar bütün olarak da, mevzîî olarak de lâyıkıyle tetkik edilmiş değildir. Şu halde çağdaş ilmin en karanlık ve bâkir mevzularından biriyle karşı karşıya bulunuyoruz demektir.

Türk Mûsıkîsi'nin coğrafi azameti, araştırıcıyı korkulu bir tereddüde sevk eder. Bu, Türk ırkının 2.500 yıl içinde yayıldığı sahanın azametiyle mütenâsip bir coğrafyadır. Bugün Türk olmayan ülkelerde bile bu Mûsıkînin kalıntıları ve te'sirleri, hiç olmazsa izleri vardır. Kaldı ki bugün bile Türk Yurdu, Kuzey Buz Denizi kıyılarından (Yakutistan) Tuna Yalıları'na (Dobruca ve Deliorman), Himalayalar'ın az kuzeyinden (Güney Türkistan) Volga boylarına (İtil-Ural) uzanır. Türkler'le meskûn bu ülkelerin Mûsıkîleri vardır.

Bu Mûsıkîyi anlayabilmek için yalnız Batı Mûsıkîsi sistemini bilmek kâfî gelmez. Sâdeddin Arel, *Türk Mûsıkîsi Kimindir?* de, uzun uzun Eski Yunan ve Bizans Mûsıkî sistemlerini anlatmak mecburiyetinde kalarak mevzuuna girebilmiştir. Daha ne kadar antik ve eksotik Mûsıkî sistemi vardır. Hiç olmazsa Pehlevî (Eski İran) ve Eski Arab (Câhiliyye) Mûsıkîleri üzerinde fikir sahibi olmak lâzımdır.

Mûsıkî tarihi, kültür tarihinin, kültür tarihi de medeniyet târihinin birer branşıdır. Bu incelik unutulmadan Mûsıkî tarihi tetkik edilemez. Coğrafya ve tarihî coğrafyaya vukuf şarttır. XV. asırda Herât'ın topografyası bilinmeden Hüseyin Baykara - Ali Şîr Nevâî devrinde Çağatay Türk Mûsıkîsi'ni anlatabilmek mümkün değildir. Hangi ülkede, hangi asırda hangi kavimlerin oturduğu, hangi dillerin konuşulduğu, hangi devlet ve hanedanların hükümran olduğu, hangi din, mezhep ve tarikatların yaşadığı bilinmeksizin öyle hatalar yapılır ki, ortaya gülünç şeyler çıkar. Mûsıkî tarihçisi, yalnız gerçek bir Mûsıkî-şinas değil, aynı zamanda gerçek bir tarihçi olacaktır. İncelediği Mûsıkînin bütün repertuarını bilecektir. Bütün bestekârlarının üslûbuna nüfûz edecektir. Son derece doğru estetik hükümler verebilmek için o Mûsıkînin estetiği ve zevk-ı selimi ile doğacaktır. Böyle doğmayana "Tab'î'nin bu Semâî'si Itrî'nin şu Beste'sinden üstündür" derseniz, hayret ızhâr eder. Zira her Mûsıkî eseri için estetik hükümlere varamamıştır, böyle bir şey için par naissance kudreti yoktur.

Mûsıkî tarihçisi, mutlaka edebiyat bilecektir. Zaten müzikolog olmayan bestekâr ve iyi bir icrâkârın da mutlaka edebiyat bilmesi lâzımdır. Hele o Mûsıkînin kullandığı şiir sistemini ve estetiğini ihtisas derecesinde bilecektir. Şiir formlarını, vezinlerini yutacaktır. O şiirin belli başlı bütün şairlerini anlayarak okumuş olacaktır. O Mûsıkînin eşliğinde hayat süren raksın her türlü koregrafik tafsilâtına vâkıf olacaktır.

Yalnız sazlar tarihi (histoire d'instrumentation) başlı başına bir ilim dalıdır. Mûsıkî aletlerinin tarih boyunca ve çeşitli coğrafî sahalarda geçirdiği değişiklikler, gelişmeler, büyük bir bahistir. İnsanoğlu bugüne kadar binlerce çeşit çalgı kullanmıştır ve bunların çoğunun biribiriyle şu veya bu alâkası vardır. Kimi diğerinin babası, kimi atası, kimi amcası, kimi eniştesidir.

Makam ve usullerin tarihi, bir müzikoloğun hayatını doldurabilir. Bütün nazariyat kitapları ile elde notası bulunan parçaları tetkik ederek, asırlar ve coğrafya sahaları içinde makam ve usullerin nasıl doğdukları, büyüdükleri, geliştikleri, değiştikleri, rağbet kazandıkları ve gözden düştükleri, inhitât ettikleri ve öldükleri takib edilebi-

lir. Bir tek makamın tarihi için müstakil monografi yazılabilir. Bin yılda bir uşşak makamının hayatı, notalı örnekleri ile anlatılamaz, tahlil edilemez mi? Bine yakın makam ve bir o kadar usul, yalnız kendi çerçeveleri içinde değil, başka sistemlerle de mukayese edilerek anlatılamaz mı? Forme'lar için de aynıdır. Şu bildiğimiz, herkesin bildiği "şarkı" formu şarkı oluncaya kadar kaç asır ve cefalar çekmiş, ne maceralar yaşamış, ne dâhîlerin, ne kabiliyetsiz doğanların eline düşmüştür.

Nihayet Mûsıkîyi yapanlara, insanlara sıra gelir. Başta bestekârlar, sonra icrâcılar gelir. ama saz imalâtçılarından şairlere, dans san'atkârlarından müzikologlara kadar daha ne derece çeşitli meslek sahipleri bir Mûsıkîyi yapmışlardır. Hepsi bir noktadan almış, ileriye veya geriye doğru bir noktada bırakmışlardır. Her san'atı san'at yapan dâhîler nasıl yetişir? Nasıl bir çevre, nasıl bir doğuş, nasıl bir talim ve terbiye lâzımdır? Karşılıklı te'sirler nasıl olmuş ve san'atı hangi safhalardan geçirmiştir? Mûsıkî, raks, şiir gibi biri diğerinden ayrı yaşamamış san'atların karşılıklı durumları asırlar içinde nasıl olmuştur?

Nihayet tarihçi, bunları bize anlatacak ve terkîbini yapacaktır. Siyasî ve medenî tarihte olduğu gibi, Mûsıkî tarihinde de monografi yazan mütehassıs tarihçi vardır. Monografi yazdıktan sonra composition'a gidebilen mütefekkir tarihçi vardır. Bir Riemann, bir Sachs, bir Lavignac, bir Grove, bir Apel, bir Combarieu niçin Türkler'den yetişmesin? Türk müzikolojisi uçsuz bucaksız sahadır ve böyle dehâ sahiplerini kucaklayabilecek vüs'attedir. Safîüddin'den Raûf Yektâ'ya, Abdülkadir'den Arel'e kadar müzikolojide şâhikaya çıkmış isimler de çıkarabilmiştir.

Türk müzikoloğunu bekleyen zorluklar büyüktür. Batı müzikolojisinin durumu yoktur. Zira malzemesi yayınlanmamış, tasnif edilmemiş, değerlendirilmemiş, hazırlanmamıştır. Hiç olmazsa çok büyük ölçüde bu böyledir. Bu Mûsıkî ki, bir tek édition eritique'i yoktur, elbette incelenmesi müşkilin müşkilidir. Bu malzemeyi inceleyebilmek de, bir çok yan bilgiye ve dil bilgisine bağlıdır. Türk müzikoloğunun en ağdalı Osmanlıca'yı tahsîl etmesi şarttır. Arapça ve Farsça bilmesi çok arzuya şâyan, bazı ahvalde elzemdir. Batı lisanları da öyle. Alman, İngiliz ve Fransız dilleri, yalnız bu dillerden birini bilerek bütün müzikolojiyi tetkik edecek şekilde hazırlanmıştır. Bu mevzuda da komple dillerdir. Fakat bunlardan ikisini bilmek, yahut birini çok iyi, diğerini veya diğer ikisini okuyup anlayacak kadar öğrenmek fevkalâde fayda sağlar. Umumiyetle her tarihçi gibi müzikoloğun da dil bilgisi çok sağlam olmalıdır. Başka yabancı dilleri bilmek, hattâ sadece anlamak da müzikoloğa çok fayda sağlar. Fakat yabancı dillerdeki malzemeyi tercüme edip müzikoloğun eli altına vermek lâzımdır. Meselâ Türk Mûsıkîsi'ne ait Rumca, bilhassa Ermenice ve diğer dillerdeki malzemeyi böyle hazırlatmak icab eder. Türkistan ve diğer bölgeler Mûsıkîsi için Rusça ve çeşitli Türk lehçeleri lâzımdır.

Konservatuarlar, icrâcı ve bestekâr yetiştirir, müzikolog yetiştirmezler. Müzikoloğun konservatuvar mezunu ve üniversitede tarih veya filoloji yahut edebiyat gibi bir kısmın mezunu olması icab eder. Ekseri büyük müzikologlar sadece Mûsıkî tahsil etmiş, kendi istidatlariyle tarih ve edebiyatta ihtisas derecesine gelmişlerdir ama, istisnalar kaideyi bozmaz. üniversitelerde edebiyat fakültelerine bağlı müzikoloji enstitüleri kurulmak ve bunları konservatuarlarla irtibatlandırmak lâzımdır.

Bazı büyük bilginler, araştırıcılar ve mütefekkirler çok yalnız çalışmışlardır ama, yardımcı ve talebesini çok iyi kullanarak (F. Köprülü gibi) büyük başarıya ulaşmış olanlar da vardır. Şüphesiz modern ilim, ikinci yolu tercih eder ve birinci yol, her türlü istisnâsına rağmen, ortaçağımsı olarak tavsîf edilebilir. Müzikoloğa, çeşitli derece, ihtisas ve bilgilerde yardımcılar lâzımdır ki, onun terkîbini yapacağı malzemeyi hazırlayabilsinler. Türk müzikolojisinin çok hususî şartları vardır. Klâsik tarih méthodologie'si kitapları bu mevzuda yetersiz kalır.

Nota ve kitap olarak, Türk müzikolojisinin malzemesini ilmî şekilde yayınlamak, eski notaları ve yabancı dillerdeki kitapları tercüme etmek lâzımdır. Bütün malzeme, bütün repertuar, bütün bibliyografik kaynaklar, araştırıcının kolayca el atacağı şekilde hazırlanmalıdır. İlk safhada bunların mutlaka fotokopilerini temin etmek lâzımdır.

Türk Mûsıkîsi nazariyatı (nazariyyâtı) tarihi çetin ve fevkalâde az temâs edilmiş bir mevzudur. Türk Mûsıkîsi sisteminin menşe'leri, bu sistemin ilk unsurlarının ne zaman, nerede teşekkül ettiği tamamen bilinemiyor. Muhtemelen tarihin karanlıklarında da kalacaktır. Fakat gelişmeleri tespit edebilmek için pek çok çalışma yapabilmek mümkündür. XIII. asırdan itibaren ve XV. asrın sonlarına veya XVI. asrın başlarına kadar bu mevzûda hayli Arapça, Farsça, Türkçe kitap yazılmıştır. XIII. asırdan önce yazılanlar (en ünlüleri Fârâbî'ninkidir) fizik bilgi veriler, bizi aydınlatmaktan uzaktırlar. Sonra Türk Mûsıkîsi nazariyatı, başka bir tâbirle bilgisi, yani icrâ dışında kalan ne varsa, büyük bir ihmâle, hatta nisyâna uğramıştır. Şeyh Celâleddin ve Şeyh Atâullah Efendiler bu mevzu ile XX. asrın ilk yıllarında uğraşmaya başlamışlar, fakat eser verememişler, onlar ve Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede, ancak Raûf Yektâ, Subhi Ezgi ve Sâdeddin Arel'i bu yola sevk etmeye muvaffak olmuşlardır. Sistem mükemmel şekilde Arel tarafından kaleme alınmıştır. Sistemin gelişmesi ise, teknik tarihçinin mevzuudur.

2. Türk Mûsıkîsi'nin Yayılışı ve Tesirleri:

Türk Mûsıkîsi sistemi bugün, Batı Mûsıkîsi sisteminden sonra dünyaya en çok yayılmış Mûsıkî sistemidir. Bundan başka Türk Mûsıkîsi, sistemini kabûl ettiremediği Mûsıkî sahalarında da çok derin te'sirler yapmıştır. Böyle bir mevzuu işlemek, şüphesiz büyük bir monografi icab ettirir.

İslâm aleminde Türk Mûsıkîsi hâkimiyet veya te'sirleri, dominant mahiyette, kesin ve büyüktür. Balkanlar ve Doğu Avrupa'da Türk Mûsıkîsi'nin büyük te'sir sahalarından biridir. İslâm âlemi dışında en büyük te'sirler burada görülür. Zira bu topraklar Osmanlı öncesi ve sonrası olmak üzere bin yıla yakın Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Doğu Avrupa (Ukrayna, Rusya vs.) M.Ö. 200'lerde Büyük Türk Hakanlığı'na dâhil olmuş, bu hâkimiyet XVIII. asrın son yıllarında Kırım Hanlığı'nın ortadan kalkmasına kadar çok uzun sürmüştür. Bugün hâlâ Volga bölgesinde Tataristan (Kazan), Başkurdistan (Ufa) ve Çuvaşistan (Çeboksarı) Türk muhtar cumhuriyetleri yaşamaktadır ve milyonlarca Türk mevcuddur. Balkanlar'da Orta Çağ'da bir çok Türk kavmi yaşamış, nihayet Müslüman Türkler, Osmanlılar, 1352'den itibaren Balkanlar'ı fethe başlamışlar ve 550 yıl kalmışlardır. İdaresindeki Slav kavimler ile mu-

kayese kabul etmez derecede üstün bir medeniyeti temsil eden Altın Ordu Türk İmparatorluğu (1257-1502) XIII. asırda Sibirya'dan Polonya'ya, Letonya'dan Kafkasya'ya kadar uzanıyordu. Bunun yerine -daha küçük çapta olmak üzere- Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak Kırım Hanlığı (1460-1783) geçmiştir. Bu ve buna benzer diğer Türk devletlerinin hakimiyetinde asırlar geçiren ve ilkel kültürleri olan Doğu Avrupa kavimlerinin hepsinin Mûsıkîsinde, Türk Mûsıkîsi tesirleri büyük olmuş, Türk sazları, Türk nağmeleri kullanılmıştır. Ruslar, Beyaz Ruslar, Ukranlar, Lehler, Çek ve Slovaklar gibi Slav, Letonlar gibi Balt, Estonlar, Udmurtlar, Çeremisler, Mariler gibi Doğu Avrupa Fin kavimlerinin halk Mûsıkîlerinin incelenmesinin neticesi budur.

Güney Slav kavimleri, Slovenler, Sırplar, Hırvatlar, Makedonlar, Bulgarlar, Karadağlılar, Slavonlar ve Slav olmayan Balkan kavimleri, Romenler, Yunanlılar, Arnavutlar üzerinde zaten Osmanlı öncesi Türk hakimiyet asırlarının izleri derindi. Bulgarlar, Slav'laşmış aslen Türk bir kavimdir. Osmanlılar ise, XIV. asrın 2. yarısının ilk yıllarından başlayan, XV. asırdan itibaren iyice yerleşen hâkimiyetleriyle, klâsik Mûsıkîlerine kadar bu bölgelere ve kavimlere nüfuz ettiler. Gerek Tûrâni bir kavim olan Macarlar'la da münasebet aynı oldu. Gerek Osmanlılar'ın Macaristan'a hakim olduğu 160 yıl içinde, gerek daha evvel (1526'dan evvel) Macarlar, büyük Türk kültür te'sirleri aldılar. Bütün bu kavimler üzerindeki Türk kültür ve bu arada Mûsıkî te'sirlerinin bakıyyeleri, bugün de açık şekilde devam etmektedir. Bu milletlerin Mûsıkîlerinde Türk Mûsıkîsi tesirleri elle tutulur, gözle görülür ve kulakla işitilir şekildedir. Halk Mûsıkîleri, sazları, usulleri, şekilleri, uslûpları, nağmeleri, Türk Mûsıkîsi'nin damgasını taşımaktadır. Raks, kıyafet, âdet ve dilde de aynı derecededir. Yunan ve Bulgar raksları Türk rakslarının aynıdır. Birçok klâsik Türk Mûsıkîsi makamlarının seyir hususiyetleriyle beraber geçtiği binlerce Balkan halk Mûsıkîsi parçasının notası çoktan yayınlanmıştır.

Türk Mûsıkîsi'nin cihanşümûl izleri, bence, Türk medeniyet ve kültür tarihinin en meraklı safhalarından biridir. Her sahadaki Türk medenî ve kültürel tesirleri arasında belki en şiddetlisi Mûsıkîde olmuştur. Bunun iki sebebi vardır: Biri sisteminin mükemmeliyeti ve hususiyetlerinin cazibesi, diğeri de Mûsıkînin milletlerarası olmaya en müsait sanat, bir ses san'atı olmasıdır.

İslâm aleminde ise Türk Mûsıkîsi'nin nüfuz edemediği sahalar, daha sonraki asırlarda İslâmlaşmış ve uzakta kalmış Asya ve Afrika ülkeleridir. Klâsik İslâm sahasında ise, Türk Mûsıkîsi'nden kaçabilmiş bölge göstermek imkânsız denecek kadar müşkildir.

Osmanlı mehter (askerî) Mûsıkîsi yoluyle olan te'sirler bilinmektedir ve XVI. asırdan başlar. Orta Avrupa mehter-hâneyi çok dinlemiştir. Avrupalılar mehter Mûsıkîsine "Türk Mûsıkîsi, Yeniçeri Mûsıkîsi" gibi adlar vermişlerdir. Mehterhâne'nin bir kısım vurma sazları Avrupa bando ve orkestraları için iktibâs edildi. Bir Türk uslûbu (alla turca) modası yayıldı. Bu uslûbun atmosferini hiç kavrayamadığı halde taklîde yeltenen bir çok bestekâr çıktı. En ünlüleri Mozart (1756-1791) (lâ minör piano sonatı, ronda alla turca) ile Beethoven (1770-1827) (IX. Korolu Senfonisi'nin alla marcia'sı, Atina Harabelerinden Türk Marşı) oldu. 5/8, 7/8, 8/8 gibi Türk usulleri de bu zamanda Batı Mûsıkîsi'ne girdi.

Türk bilginleri ebced notasını geliştirmişlerdir. XIII-XV. asırlar Türk Mûsıkîsi nazariyatçıları, eserlerinde bu notayı kullanmışlardır (Urmiyyeli Safiyyüddîn, *Şerefiyye ve Kitâbü'l-Edvâr;* Kutbüddîn Şîrâzî, *Dürretü't-Tâc;* Merâgalı Abdülkaadir, *Câmi'ü'l-Elhân).* XIII-XV. asırlar Türk Mûsıkîsi nazariyatının parlak devridir. XVI. asırdan itibaren, diğer müsbet ilimlere paralel olarak, Mûsıkî nazariyatı da ihmâl edilmiş, gittikçe tereddî etmiş ve unutulmuş, R. Yektâ, S. Ezgi, S. Arel gibi binlerce XIII-XV. asır kitaplarından çıkartılarak yeniden keşfedilmiştir. XV. asırdan sonra Mûsıkî bilgisi üzerinde yazılmış orijinal esere hemen hemen tesadüf edilmez. XVI-XIX. asırlarda yazılmış olanlarla mukayese edilemez. İşte bu parlak devirde aynı zamanda Türklüğün yetiştirdiği en büyük bir kaç bestekârdan biri olan Abdülkaadir, *Kenzü'l-Elhân* (=Nağmelerin Hazinesi) adlı, baştan başa nota ile dolu bir nota mecmuası kaleme almışsa da, notaya rağbetsizlik yüzünden, bu eser, bugün yoktur. Bundan sonra rastlanacağı ümidi son derece zayıftır. Zira müsiki icrâcılarınca kullanılmayan bu tip eserler, zamanında çoğaltılıp nüshalar hâlinde yayılmamıştır. XVII. ve sonraki asırlarda te'lif edilen Kantemiroğlu'nun, Ali Ufkî'nin, Nâsır Abdülbâki Dede'nin nota külliyatlarının bile elimizde bir veya ikişer nüshası bulunması bunu gösterir. Kimse rağbet etmediği için çoğaltmamışlardır. Bir *Kenzü'l-Elhân*'ın keşfi, XV. ve daha önceki asırlardaki Türk Mûsıkîsi hakkındaki bilgilerimizi, defalarca ve defalarca genişletebilecek ve o devrin en değerli bestelerini canlı hale getirecek mahiyettedir.

Safiyyüddîn'in *Kitâbü'l-Edvâr*'ında ebced notasına aldığı bir Nevrûz Beste -ki muhtemelen kendi eseridir- bugün elimizdeki Türk Mûsıkîsi eserlerinin en eskisidir ve Ertuğrul Gazi zamanına (1231-1281) çağdaştır, zira Safiyyüddîn, 1293'te ölmüştür. Bu eserin ebced notası ile fotokopisini önce Farmer (s. 202-3 arası) yayınlamış ve Baron d'Erlanger, bugünkü notaya çevirmiştir.

Bu Orta Çağ müzikologlarımızın kullandıkları ebced notasında, Arap harflerinden her biri ve bir harf grubu, bir sese tekabül eder. Seslerin uzunlukları, harflerin altına konan rakamlarla belirtilir. Sesler şöyledir:

Bu sistemin yegâh'tan tîz hüseynî'ye kadar uzandığı görülüyor. 2 sekizliden bir ses fazladır. Bir sekizlide 25 değil, 18 ses vardır. Diğer seslerin, makamlara göre, okuyan tarafından tayin edileceği ve bir koma oynatılacağı anlaşılır.

Kutb-ı Nâyî Şeyh Osman Dede (1652?-1730) de bir ebced notası yapmıştır. Bu nota, Mûsıkîye çok meraklı ve müzisyen olan II. Mustafa devrinde (1695-1703) yapılmış olabilir. Diğer ebced notası gibi yegâh'dan başlar ve tîz hüseynî'de biter. Osman Dede'nin bunu, eski nazariyatçıların eserinden öğrendiği muhakkaktır. Bu sistemde ilk sekizlide (yegâh-nevâ) 15, ikincisinde (nevâ-tîz nevâ) 17 ses vardır. Klâsik ebced notasında noktalı harfler noktasız harfler kullanıldığı halde, burada noktalı harfler noktaları iledir:

Pens Kantemiroğlu (1673-1727)'nun ebced notası, Osman Dede'ninki ile çağdaştır. O, perde isimlerinin ilk harflerini kullanmış ve bu nota ile 348 parça peşrev ve saz semâîsi yazmıştır. Bu emsalsiz değerlerdeki nota mecmuasının tek nüshası

Arel Kütüphanesi'ndedir. Osman Dede böyle bir mecmua yazmışsa bile, bugün elimizde yoktur. Kantemir'den yarım asır kadar sonra Mustafa Kevserî, Kantemir'in mecmuasındaki eserlerin hemen hepsini kopya etmiş, bunlara kendisi de 50'ye yakın saz eseri ilâve edip Kantemir'in ebced notası ile yazmıştır. Bu mecmuanın tek nüshası da Raûf Yektâ Kütüphanesi'ndedir. Sekizlide 15-16 ses vardır.

Osman Dede'nin torunu Şeyh Abdülbâki Nâsır Dede (1765-1821), III. Selim'in (1789-1807) emriyle, ebced notasını tekâmül ettirmiştir. Bugün kullandığımıza kadar en iyi Türk Mûsıkîsi nota yazısı budur. 1794-95'te müellif 29-30 yaşındayken yazılmış *Tahrîriyye*'de bu notayı izah etmiş ve biri Ayîn-i Şerîf olmak üzere 4 eseri notaya almıştır. Bu mecmuanın tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde ve bunun bir kopyası Arel Kütüphanesi'ndedir. III. Selim'in notaya ihtiyaç duyduğu, hem bu teşebbüsle, hem de Hamparsum'a yaptırdığı teşebbüsle sabittir. İlk sekizlisinde 18, ikincisinde 17 ses vardır. Bu da yegâh ile tîz hüseynî arasında olmak bakımından, diğer ebced notalarının ses sahasını almıştır. Maamafih, tîz, hüseynî'den tîz perdeler, o perdenin bir sekizli pestine 2 rakamı konularak gösterilebilmektedir.

Baba Hamparsum Limoncıyan (1768-1839), Abdülbâki Dede ile akrandır ve o da nota yazısını aynı yıllarda yapmıştır. Bu nota, son zamanlara kadar kullanılmıştır. Kullanan değilse bilen, hâlâ bir kaç bilen vardır. Bu nota ile binlerce parça yazılmıştır. Bizzat yüzlercesini Hamparsum yazmıştır. Arel Kütüphanesi'nde çok zengin bir Hamparsum koleksiyonu vardır. Mandoli Artin'in 1875'te yazdığı 588 saz eserini muhtevi bir mecmua da Ankara Radyosu Kütüphanesi'ndedir ve Hamparsum'un kendi defterinden alınmıştır. Eksik ve kötü olan, Türk Mûsıkîsi'ne hiç uymayan bu nota yazısı, porte çizmeye ve not kağıdına ihtiyaç bırakmadığı, çok az yer aldığı için çok yayılmış, Ermeni müzisyenler bu yazıyı yaymaya çok gayret göstermişlerdir. Bir de gizli Hamparsum vardır ki, bunu çok az müzisyen öğrenebilmiştir. Bu, bazı eserleri kendi inhisarlarında tutmak isteyen bir kaç kıskanç müzisyence kullanılmıştır.

Türk Mûsıkîsi'nde Ali Ufkî Bey, XVII. asır ortalarında, eski batı nota yazısını da kullanmıştır. Yüzlerce söz ve söz eserini bu nota ile yazmıştır. Bu eser *(Mecmû'a-i Sâz-u Söz)*, Bibliothéque Nationale (Paris) ve British Museum (Londra)'da 2 nüsha halindedir. Türkiye'de birkaç mikro filmi vardır. Şükrü Elçin tarafından faksimile halinde yayınlanmıştır.

Sekizliyi 12 eşit parçaya bölen şimdiki Batı notasını hiç bir işaret ilave etmeksizin Türk Mûsıkîsi'nde kullanarak zamanımıza kadar yayılmasına sebep olanlar, 1830'lardan bu yana, Muzıkay-ı Hümâyûn'un İtalyan müzisyenleri ve onların Türk talebeleridir. Türk Mûsıkîsi'ni ifade etmeyen bu sisteme, birçok bestekârımız tabiatiyle iltifat etmemişlerdir.

Diğer bazı nota yazıları icadına da heves edilmiştir: Biri, Necib Paşa'nın hiç taammüm etmemiş nota yazısıdır. Bir diğerini Mustafa Nezih Albayrak yapmış, o da hiç kullanılmamıştır. Albayrak'ın sistemi de, bir ebced notasından ibarettir ve adını "yıldırım notası" koymuştur. R. Yektâ Bey bile bir nota yazısı yapmıştır.

Bugün kullandığımız 24 sesi mükemmel şekilde ifade eden nota, Batı notasının

Türk Mûsıkîsi'ne tatbik edilmiş şeklidir. Yarım asır önce Sâdeddin Arel ve Subhi Ezgi tarafından müştereken çalışma ile yapılmıştır. Bugün bu sistemi kabul etmemiş müessese ve şahıslar yok denecek gibidir. Halbuki ilk zamanlarda bir hayli mukavemetle karşılaşmıştı. Gerçi Raûf Yektâ Bey, Arel-Ezgi'den önce 24 sesi ihtiva eden nota sistemini kullanmıştır. Fakat bu sistem, Raûf Yektâ Bey'in Rast dizisini anadizi itibar etmesi dolayısıyla kötü iltibaslara sebep verecek mahiyettedir. Batı Mûsıkîsi notasının, Türk Mûsıkîsi notasından farkı şudur: Batı notası, sekizlinin 12 eş kısma bölünmesi esasına dayanır. Bunun için, sekizliyi başka türlü taksim eden Mûsıkî sistemlerini bu nota ile yazabilmek, ona, hususi işaretler katmakla mümkün ve kabildir. Nitekim, Türk Mûsıkîsi'nde sekizli, eşit olmayan 24 kısma bölündüğü için Batı Mûsıkîsi'nde mevcud olmayan seslere ait işaretler zaruridir. Nitekim başka Mûsıkî sistemlerini, Çin, Japon, Hindû... sistemlerini de, en mükemmel yazı olan Batı notası yazısı ile yazmak için, o Mûsıkîlerin bünyelerine ait yeni işaretler katmak lâzımdır.

Arel-Ezgi'nin koyduğu bemol ve diyezlerin estetik şekillerini beğenmeyen bazı müzisyenler (bunların arasında Mes'ud Cemil ve Halil Bediî merhumları hatırlıyorum), aynı şeyi ifade etmek üzere başka işaretler teklif etmişlerse de, artık bunlar maziye karışmış, esasen tamamen haksız ve yanlış şeylerdir.

3. Türk Mûsıkîsi Öğretim Tarihi:

İmparatorluk Türkiyesi'nde Türk Mûsıkîsi öğretimi ve eğitiminin kaynakları şunlardır: Mekteb-i Enderûn-i Hümâyûn'un Mûsıkî kısmı. Doğrudan doğruya padişahın şahsına bağlı idi. Gerek talebesi, gerek hocaları, rütbeli subaylardı. En seçkin istidatlar buraya alınır veya Mûsıkî kısmına ayrılırdı. Enderûn icrâ hey'eti, padişahındı. Padişahla beraber ancak ileri gelenler bu konseri dinleyebilirlerdi. Dinî Mûsıkî de öğretilirdi. Saray hâfız, imam ve müezzinleri buradan çıkardı. En yüksek düzeyde Mûsıkî eğitiminin burada yapıldığı, en büyük bestekârların Enderûn'dan çıkması ile sabittir.

Mûsıkîye meraklı Hânedân üyelerinin, vezirlerin, Enderûn'un diğer ileri gelenlerin, hattâ bazı büyük zenginlerin saray ve konaklarında Enderûn'un minyatürleri bulunurdu. Bu küçük Mûsıkî okullarında meşk ve icra edilirdi. Bunlar da, o sarayın veya konağın efendisine bağlı idiler.

Enderûn ile mukayese edilebilecek çok yüksek düzeyde Mûsıkî eğitimi yapan ikinci müessese, Mevlevî-hâneler'dir. Her Mevlevî-hâne'de mutlaka semâ yapıldığı, semâ ise Mûsıkîsiz mümkün olamayacağı için, en küçüklerinde bile Mûsıkî teşkilâtı mevcuddu. Fakat bazı büyük Mevlevî dergâhları, meselâ Galata ve Yenikapı, ikinci derecede Beşiktaş, Üsküdar Mevlevî-hâneleri ve bazı taşra Mevlevî tekkeleri, nihayet hepsinin başı sayılan Konya âstânesi, büyük Mûsıkî mektebleri olarak asırlarca şöhretlerini muhafaza ettiler ve Mûsıkî sahasında dahîler yetiştirdiler. Mevlevî dergâhlarında yalnız Mevlevî Mûsıkîsi değil dindışı ve dinî Mûsıkînin her çeşidi ve her türlü saz, edebiyat ve dil gibi bütün yardımcı ilimlerle beraber öğretiliyordu.

Diğer Türk tarikatlerinin tekkelerinin çoğunda da az veya fazla Mûsıkî faaliyeti vardır. Fakat bunlar, Mevlevî dergâhları gibi gerçek birer konservatuar halinde teş-

kilâtlanmamışlardı. Ancak Bektâşî, Gülşenî, Kaadirî gibi tarikatlerde Mûsıkîye verilen yer malûmdur.

Camilere bağlı müessesselerde yalnız a capella Mûsıkî vardır. Yani saz öğretilmediği gibi, dindışı Mûsıkî de yoktur. Yalnız cami Mûsıkîsi öğretilir. Bir çok hâfız meşhur dindışı bestekârlar olmuşlardır ama bunlar dindışı Mûsıkîyi dârülkurrâ'larda ve benzeri cami ve külliye müesseselerinde değil, dindışı Mûsıkî öğreten başka yerlerde meşk etmişlerdir.

Diğer bir kaynak, meşhur müzisyenlerden arzu edenlerin evlerinde talebe kabul etmeleri idi. Bazıları tek tek, bazıları toplu olarak meşk ederlerdi ki bu gelenek Türkiye'de hâlâ vardır ve Batı'da her zaman mevcuddur. Bazı müzisyenler, evlerinde veya işleri dışında başka bir binada gerçek Mûsıkî mektebleri de açmışlardır.

Diğer bir kaynak loncalardır. Klâsik Osmanlı devrinde Saraya, Camiye, Tekkeye bağlı olmayan, halka Mûsıkî dinleten hânende ve sazendeler, esnâfdan sayılmışlar ve diğer esnaf gibi lonca teşkilâtına (sendikalara) bağlanmışlardır. Burada da üstad, çırağa öğretir ve yetiştirirdi.

Askerî Mûsıkî için eğitim yerinin Mehter-hâne-i Hümâyun olduğu aşikârdır. Gerek İstanbul'da merkez teşkilâtında, gerek bütün beylerbeyilik (eyâlet) ve sancak (vilâyet) merkezlerinde ve -çok küçüklere müstesna- bütün kılâ-i hakaanniyye'de (imparatorluk kaleleri) mehter takımı vardı. Bunlar, Mûsıkî istidadı taşıyan ve asker sınıfından olan istekliler kabul edip yetiştirirlerdi.

1826'da Mehter-hâne ilga edilerek Muzıkay-ı Hümâyûn açıldı. İlk Batı Mûsıkîsi tedrisatı da bu müessesede başladı. Muzıkay-ı Hümâyûn, padişahın şahsına ve Saray'a bağlı bir teşkilâttı. Batı ve Türk Mûsıkîsi kısımları vardı. Her iki Mûsıkîyi birden öğrenen ilk Türkler buradan yetişti. Tanzimat'a has ikilik, Türk kültürünü korumak, fakat Batı kültürü de edinmek gayesi, bu müessesede de görülür. Ancak Muzıkay-ı Hümâyûn'un Türk Mûsıkîsi kısmı ve saray fasıl heyetinin buraya bağlanması, muhteşem mazisi olan Enderûn'u perişan etti ve sonunda yok olması müncer oldu. Muzıkay-ı Hümâyûn faydalı bir müessese idi. Fakat bunun için mehter-hâne'yi lağv ve ilga etmeye lüzum yoktu. II. Mahmud gibi çok iyi müzisyen bir büyük padişahın, inkılâb furyası içinde böyle bir karar vermesi, Türk kültürünün mühim bir müessesesini tahrib etmiştir.

II. Meşrutiyet'te (1908) Saray teşkilâtı çok küçültüldü ve Muzıkay-ı Hümâyûn da bu arada merkez askerî bandosu ve saray orkestrası durumuna düştü. Boşluğu doldurmak için, doğrudan doğruya Batı konservatuarları tarzında bir müesseseye kesin ihtiyaç baş gösterdi. 1914'de Maarif Nezâreti, "Darülelhân" (dârü'l-elhân = lahnler, nağmeler evi, müessesesi) adıyla devlet konservatuarını açtı. Eski maârif nâzırlarından bestekâr Vezir Ziyâ Paşa bu müessesenin başına getirildi. Müessesenin tiyatro ve Mûsıkî olarak iki kısmı vardı. Mûsıkî kısmı da Türk ve Batı Mûsıkîleri olarak ikiye ayrılıyordu. Mûsıkî kısmının başında ölünceye kadar -her iki Mûsıkîye de vakıf olan- Musâ Süreyya Bey ve Muzıkay-ı Hümâyûn'da kaymakam (yarbay) olan İsmail Hakkı Bey anılabilir. Bu kısımda Türk Mûsıkîsi, amelî ve nazarî olarak öğretiliyordu. Devrin değerli hocaları toplanmıştı. Meselâ Mûsıkî tarih ve nazariyatını Raûf Yektâ Bey okutuyordu. Tiyatro kısmının başına ise Paris'ten meşhur Antoine getirildi ve Dârü'l-Bedâyî kuruldu.

1908'den sonra imparatorluğun son ve cumhuriyetin ilk yıllarında ömürsüz bir çok Mûsıkî mektebi görüldü. Bunların çoğunu, şöhretine güvenen müzisyenler açtılar. Terakkî-i Mûsıkî, Defterdar'da Ali Sâlahî Bey, Fahri Kopuz, Kaanûnî Nazım Bey ve Hânende Aziz Bey tarafından açıldı. Gülşen-i Mûsıkî, Abdülkaadir Töre tarafından Cerrahpaşa'daki evinde Mûsıkî tedris etti. Mûsıkî-i Osmanî, İsmail Hakkı Bey'le İzzeddin Hümâyî Elçioğlu tarafından Vezneciler'de Fevziye Kıraathanesi üstünde kuruldu. Koska'da Dârü'l-Mûsıkî, Kâzım Uz'undur. Mildan Niyâzi Ayomak, 1925-33 arasında İzmir Mûsıkî Mektebi'ni çalıştırmıştır. Kadıköyü'nde Dârü'l-Feyz-ı Mûsıkî, Edhem Bey'indir. Kadıköyü'nde Şark Mûsıkî Cemiyeti'ni Ali Rıf'at Çağatay, Levon Hancıyan, Bestenigâr Ziya Bey kurmuşlardır. Aynı yıllarda kurulan Üsküdar Mûsıkî Cemiyeti sonra Emin Ongan'ın idaresinde hayatını devam ettirdi. Bunların en mühimi ise Dârü'tt-Ta'lîm-i Mûsıkî'dir. Devrin bütün müzisyenlerini toplayabilmiştir. Öyle ki, burada Sâdeddin Arel bile nazariyât öğretmiştir. Bu müessese yıllarca konserler düzenlemiş ve plaklar yayınlamıştır. Eyüb Mûsıkî Cemiyeti gibi pek çokları vardır. 1908'den önce de böyle meşkhâneler vardı. Bolâhenk Nûri Bey'in evinde açtığı, en ünlülerinden biri idi. Nihayet cumhuriyetin ilk yıllarına kadar orta dereceli bütün mekteblerde, hatta bazı ilkokullarda Türk Mûsıkîsi öğretiliyordu. Bazıları bunda çok ileri gitmişlerdi. Meselâ Dârü'ş-Şafaka'da Zekâi Dede ve oğlu Ahmed Irsoy ders vermişler, buradan çok değerli müzisyenler yetişmiştir. Bir diğeri Dârü'l-Mu'allimât yani Kız Öğretmen Okulu idi. Burada Medenî Aziz Efendi uzun yıllar Türk Mûsıkîsi öğretmiş ve çok değerli müzisyen hanımlar yetiştirmiştir. Nihayet bir çok müzisyen, meraklı konak ve evlerine giderek evin hanımına, kızına, oğluna Mûsıkî meşk etmişler, dinî ve dindışı parçalar geçmişler, piano, ud, tanbur, kanun, ney vs. öğretmişlerdir.

Dârü'l-Elhân, İstanbul Konservatuarı olup Maârif Nezâreti'nden İstanbul Şehremâneti'ne (Belediyesi) bağlanınca Türk Mûsıkîsi kısmı ilga edildi. Yalnız Türk Mûsıkîsi Tasnif Heyeti kurulup bu san'at müzeye kaldırılmak istendi. Ankara'da Mûsıkî Muallim Mektebi, Devlet Konservatuarı haline dönüşünce, bazı milletvekilleri (bu arada Dr. Osman Şevki Uludağ) Türk Mûsıkîsi kısmının da olması için ağır konuşmalar yaptılırsa da, devrin Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, Türk Mûsıkîsi'nde bizzat bestekâr olmasına rağmen, devrimcilik psikozu ile buna karşı koydu. Fakat Türk Mûsıkîsi'nin her yerden kovulmasının tepkileri gittikçe büyüyordu. Batı Mûsıkîsi'nin onun yerine geçirilebileceği hayalinde olanlar, bunun için nesiller geçmesi icab ettiğini, Türk Mûsıkîsi boşluğunun da arzu edildiği gibi Batı Mûsıkîsi ile değil, radyo ve filmlerden dinlenen Arap Mûsıkîsi ile doldurulduğunu gördüler. Gene Devlet Konservatuarı açmamakta direnmekle beraber, Türk Mûsıkîsi'ni hiç olmazsa İstanbul Belediye Konservatuarı'na sokmak icab ettiğine karar verdiler.

Bunun üzerine her iki hususun, Batı Mûsıkîsi'nin ıslahı ve Türk Mûsıkîsi kısmının ihdâsı için, fevkalâde salahiyetler ve 5 yıllık mukavele ile İstanbul Konservatuarı'nın başına Sâddeddin Arel getirildi. Burada şunu ilâve etmek isterim, Münir Maz-

har Kamsoy bir yazısında, Arel'in Türk Mûsıkîsi Konservatuarı için Atatürk tarafından Ankara'ya çağrıldığını, fakat Arel'in Atatürk'ün alışık olmadığı şartlar ileri sürmesi üzerine Atatürk'ün bundan vaz geçtiğini söylemektedir. Ben Arel'den böyle bir şey duymadım. Fakat Arel, bu defa teklifi kabul etti. Türk Mûsıkîsi kısmını kurdu ve ilk defa olarak bu san'atın çağdaş ilim ve san'at seviyesine uygun şekilde öğretimine başladı. Türk Mûsıkîsi nazariyatı, mûsıkî tarihi, Türk Mûsıkîsi armonisi derslerini bizzat üzerine aldı. Batı Mûsıkîsi kısmını da ıslah ederek orayı -Arel'in kendi tâbiridir- "3. sınıf bir Avrupa konservatuarı seviyesine" getirdi. Türk Filarmoni Derneği'ni kurdu. Gerçek Batı Mûsıkîsi ile gerçek Türk Mûsıkîsi'nin yayılması için bütün imkânları kullandı. Eski ekolden gelen müzisyenlerin ıslahının kabil olmadığını biliyor, yavaş yavaş bu san'atı yetiştireceği gençlere devretmeyi düşünüyordu. Fakat alaylı-mektebli rekabeti başladı, alaylı piyasacılar ağır bastılar. 1948'de 5 yıllık mukavelesi biten Arel, bu mukavelenin uzatılmasını taleb etmeyerek istifa etti. Bundan sonra Dr. Nevzad Atlığ, İcrâ Heyeti şefi olarak piyasacıları tasfiye etmek istedi. O da Arel'in akıbetine uğradı ve şeflikten istifa etti. Müessese, piyasacıların sultasına düştü.

1949'da Arel, İleri Türk Mûsıkîsi Konservatuarı'nı kurdu. Böyle hususî bir müessesenin, Meşrutiyet'te kurulanlardan daha uzun ömürlü olmayacağı ve Arel çapında bir adama çok dar geleceği aşikârdı. Gerçi değerli hocaları ve çok değerli talebesi vardı. Fakat Arel adını ve ekolünü pek küçük imkânları içinde çok küçük çaplı göstereceği için zararlı idi. Diğer taraftan Ercümend Berker'in kurup Nevzad Atlığ'ın devam ettirdiği İstanbul Üniversitesi Türk Mûsıkîsi Korosu, hâlâ yaşamaktadır. Pek çok ve bugün haylisi mühim makamlarda bulunan üniversiteliye, Türk Mûsıkîsi zevki aşılanmıştır. Fakat tabiatiyle bir konservatuar hüviyetinde değildi. Bir çeşit Türk Mûsıkîsi kültür teşekkülü idi.

İstanbul Konservatuarı da Arel'den sonra böyle bir Mûsıkî kültür derneği haline geldi. Atlığ orada 1975'e kadar binlerce üniversiteli gence Mûsıkî kültürünü öğretti. Fakat Türk sazlarının öğretilmesi yasaktı. Türk Mûsıkîsi radyolarında da aynı durumda idi. İcrakârlara kültür veriliyor ve eski usul eser meşk ediliyordu. Saz öğretimi yoktu. Ankara Radyosu'nda Mesud Cemil ve ekibi, Türk Mûsıkîsi seviyesini sağlam şekilde tutabildi. Fakat bu seviye sonra hızla bozuldu. Radyolar, piyasa Mûsıkîsinin nâşir-i efkârı haline geldi. Türk Mûsıkîsi Mes'ud Cemil'den sonra, onun halefi Nevzad Atlığ'ın Klasik Konservatuarı'na sığındı.

Benim siyasî iktidara kabul ettirmem üzerine Ercümend Berker'in öncülüğünde ve başkanlığında Türk Mûsıkîsi Devlet Konservatuarı açılınca, Türk Mûsıkîsi öğretimi meselesi halledildi (1975).

4. XIII. Asırdan Önce Türk Mûsıkîsi:

Türk Mûsıkîsi hakkında XIII. asırdan önceki bilgilerimiz kıttır. Daha sonraki gelişmelere bakarak XIII. asırdan öncesinin ne olduğunu söylemek mecburiyeti vardır. Orta Asya'dan gelen Türk Mûsıkîsi sistemi, Arap ve bilhassa İran Mûsıkîlerinden büyük te'sirler almış, iktibaslarda bulunmuştur. Ama artık İslâm aleminin büyük kısmında Türk Mûsıkîsi geçerli olmuştur. Anadolu'da Türkler, XI. asırdan başlayarak

aynı şeyi yapmış, Bizans ve Ermeni Mûsıkîlerini tamamen silip süpürmüşlerdir. Ortodoks ve Gregoryan kiliselerinde bile -bugün olduğu gibi- yalnız Türk makamları ile ilahiler okunmaya başlanmıştır. Eski Yunan ve Bizans Mûsıkîlerinin Türk Mûsıkîsi üzerinde hemen hiçbir te'siri olmamıştır. Zira bu Mûsıkîler, Türk Mûsıkîsi sistemine zıt ve Türk zevkine aykırı idiler.

5. XIII. Asırda Türk Mûsıkîsi:

Asrın ikinci yarısında Mevlâna Celâleddin Rûmî, Mevlevî Türk tarikatının temellerini atarak, yüksek Türk kültür hayatına, zamanımıza kadar devam edecek emsalsiz bir hamle kazandırdı. Anadolu Türk halk kültürü ve Bektâşî tarikatı için aynı zamanda Hacı bektaş Veli, aynı şeyi yaptı. Bu suretle Horasan'dan, Doğu'dan gelen bu iki büyük Türk mutasavvıfı, Türkiye'nin manevî kalkınması için büyük hizmetlerde bulundular. Mevlevî'liğin Mûsıkîyi birinci dereceye alması ve Mevlâna'nın oğlu ve halefinin halefi Sultan Veled'in bestekâr olması, Türk Mûsıkîsi tarihi bakımında da fevkalâde verimli oldu. Bu asır, Türk Mûsıkîsi ilminin bir Azerî Türkü, Safiyüddin tarafından tedvini ile karakterlenir. Gene Türk Mûsıkîsi'nde zamanımıza notaları gelmiş en eski eserler, bu asırdan kalmadır. Safiyüddin'in eseri, Arel'e kadar, hiç bir Türk ve Doğulu müzikolog tarafından aşılamadı. Bu asrın ortaları (1258), Bağdad'da Abbasi halifeliğine Moğollar'ca son verilmesi ve Abbâsi hılafetinin Mısır Memlûk Türk sultanlığına sığınması ile karakterlenir.

Safiyüddin bu şekilde Türk Mûsıkîsi bilgisini tedvîn eder. Türk ve İslâm Mûsıkîlerinde bütünlüğe yakın bir hamle görülür. Doğu ve Batı Türk âlemleri ile bunların arasında kalan ve Türk hakimiyetinde yaşayan iranlılar ve Araplar, hattâ Kuzey Hindistan arasında sıkı kültür ve Mûsıkî alışverişi vardır. Abdülkadir Merâgî, Bursa, Merâga, Tebriz, Bağdad, Semerkand, Herât şehirlerinde yaşamıştır ki, bu bir tek Türk bestekârının Marmara ile Çin hududu arasında faaliyet gösterdiği, bugün Türkiye, Rusya, Irak, İran, Afganistan devletlerine ait topraklarda baş tacı edildiğini gösterir. Selefleri Safiyüddin ile Kutbüddin'in hayatı da böyledir. Henüz Doğu ve Batı Türkçeleri biribirinden ayrılmış değildir. Türk alemi, ayrı devletler halinde olsa bile iç içedir. Doğu ve Batı Türk aleminin arasında Şii Safevî Türk alemi girip birliği parçalamamıştır.

Türk Mûsıkîsi, Safiyyüddin Abdülmü'min Urmevî (2.1217-28.1.1294) ile Hoca Abdülkadir Merağî (17.12.1353-33.1435) arasında devrini yaşamaktadır. Her iki büyük Mûsıkî dehası da, Güney Azerbaycan'da, biribirine çok yakın iki şehirden (Urmiyye, sonraki Rızâiyye ve Merâğa) yetişmişler ve şöhretleri, daha genç yaşlarında, bütün İslâm dünyasına yayılmıştır. Urmiyye gölünün batısında ve doğusunda, 115 kilometre mesafede iki Türk şehrinden 4 kuşak ara ile 2 Mûsıkî dehası. Hem bestekâr, hem Mûsıkî bilgini (müzikolog) olarak deha.

Abdülkadir, Safiüddin'in Bağdad'da, Abbâsi Halifesi ve sonra Moğol Cüveynî ailesi yanında en ilmî, teknik ve klâsik kalıplara döküp müşterek bir İslâm Mûsıkîsi haline koymaya çalıştığı ve geniş ölçüde başarı kazandığı Türk Mûsıkîsi'ni, daha pratik ve Türkistan klâsik ve halk Mûsıkîsi an'anelerine daha yakın hale getirmeye

çalışmıştır. Safiüddin, XIV. asır girmeden 7 yıl önce ölmüştür. Fakat hem Türk, hem İslâm alemi, ondan önce ve ondan sonra, onun çapında bir mûsıkî âlimi yetiştirememiştir. Mûsıkî ilminin bütün dünya tarihinde yetişen en büyük bir kaç isminden biridir. Türk Mûsıkîsi ilmini sistemleştiren ve günümüze aynı çizgide gelmesini sağlayan odur. Sir C. Hubert Parry, Safiüddîn'in matematik ve fizik yoluyla en ilmî şekilde anlattığı -bugün de kullandığımız- Türk dizisi hakkında "tahayyül edilmesi bile tasavvur edilemez derecede en mükemmel ses dizisi" hükmünü verir *(The Art of Music,* I. 29). Daha önce Safiüddîn'in *Şerefiyye*'sini ve *Kitâbü'l-Edvâr*'ını inceleyen, tercüme eden Helmholtz, Kiesewetter, Baron Carra de Vaux, Baron d'Erlanger, Rauf Yektâ, Sadeddîn Arel, Subhi Ezgi gibi müzikologların hükümleri de aynıdır. Safiüddîn ile, Fârâbî'nin kitaplarında görülen Yunan Mûsıkîsi sistemi anlatmak gibi ölü nazariyeler, son bulur. Kutbüddin Şîrâzî (X.1236-7.II.1311), Safiüddîn'i tâkip eder. *Dürretü't-Tâc*'ında, onun yolundan ayrılmaz. Sivas ve Malatya'da kadılık etmiş, Kahire ve Tebriz Türk imparatorluk saraylarında bulunmuştur.

Mevlevîlik, Mûsıkîyi birinci plâna alan bir Türk tarikatı olarak, bu asırda Anadolu'da gelişir. Konya'dan çevreye yayılır. Tarikatin düzenleyicisi, hattâ kurucusu Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled (16.IV.1226-15. XI.1312), müzisyen ve bestekârdır. Konya, Türk Mûsıkîsi'nin Anadolu'da ilk mühim merkezi olur. Sonra Bursa ve Edirne gelişir.

Türk Mûsıkîsi'nde bugün elimizde notaları bulunan en eski eserler, Safiüddîn'e ve Konyalı Sultan Veled'e ait olmak üzere, XIII. asrın 2. yarısına aittir. Şu andaki tetkiklerimize göre kesin şekilde XIII. asra mâl edilebilecek zamanımıza notası gelmiş bir Türk Mûsıkîsi eseri yoktur. Bununla beraber, aşağıda XV. asrın ilk yarısında göreceğimiz Abdülkadir'in bestelerinin bir kısmı, belki mühimce bir kısmı, XIV. asra ait olmalıdır. Ama, bunların hangilerinin XIV., hangilerinin XV. asırda bestelendiklerini söylemem mümkün değildir.

Marâgalı Hoca Abdülkadir, XIV. asrı XV. asra bağlar. XIV. asrın son ve XV. asrın ilk çeyreklerinde Mûsıkî dünyasına kesin şekilde hâkimdir.

6. XV. Asrın İlk Yarısında Türk Mûsıkîsi:

II. Murad, Türk Mûsıkîsi bilgisi üzerinde kapital değerde hayli eser de yazdırmıştır (Hızır b. Abdullah, *Edvâr;* Mercimek Ahmed, *Kaabûs Nâme;* Bedr-i Dilşâd, *Murâd Nâme).* Abdülkadir'in ebced notası ile kaleme aldığı nota koleksiyonu *(Kenzü'l-Elhân)* bugün elimizde olsaydı, II. Murad Ekolü'ne ait canlı örnekleri de dinleyebilirdik. II. Murad, yüzlerce mürekkep makam yaptırıp, her türlü terkibi tecrübe ettirmiştir. Böylesine bir faaliyete ve makam furyasına, başka bir devirde tesadüf etmiyoruz. Bu makamlar bilhassa Hızır b. Abdullah'ın eserinde kaydedilmiştir. Şükrullah'ın *Terceme-i Kitâbü'l--Edvâr*'ı da bu devre aittir. II. Murad'ın emriyle "açık Türkçe" ile tercüme edilmiş eserlerden biridir. Safiüddîn'in ünlü eserinin, Arapça'dan tercümesi olmakla beraber, Şükrullah, kendi devri Türk Mûsıkîsi'ne ait çok değerli ilâveler de yapmıştır.

Yalnız bu devre değil, bütün bir Klâsik Türk Mûsıkîsi'ne damgasını vurmuş bulunan ve "İbnü Gaybî" diye anılan Hoca Hafız Abdülkaadir Merâğî, 1353'de Merâ-

ğâ'da doğdu, 82 yaşında, 1432 Martında Herat'ta öldü. Çok genç yaşında Mûsıkî sahasında hanende, bestekâr, sâzende ve müzikolog olarak parladı. Âzerbaycan, Celâyirliler'in elindeydi. Abdülkaadir de, Celâyir taht şehri Bağdad'a geldi. Bu sırada tahtta Hüseyin Han Celâyir (1374-1382) bulunuyordu. Onun nedimi oldu. Hüseyin Han'ın yerine bestekâr, ressam ve üç dilde şair olan kardeşi Ahmed Han Celayir (1382-1410) geçti. Abdülkaadir, şan ve şöhretini artırarak, onun sarayında da bulundu. Büyük bestekârlardan Razıyüddîn Rıdvân-Şâh'ın idaresindeki bir saray Mûsıkîsi müsabakasına girdi ve 100.000 dinâr (altın) tutarındaki mükafâtı aldı. Sarayın başhânendesi oldu. Ünü bestekâr ve Mûsıkî bilgini olarak bütün Yakın Doğu'ya yayıldı. Bir rivayete göre Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) daveti üzerine Bursa'ya da geldi (Yıldırım, Ahmed Celâyir'in Timur'a karşı müdafii idi ve Ahmed Celâyir, Bursa Sarayı'nda ve Osmanlı topraklarında uzun zaman misafir de kalmıştır). 1393'te birinci defa Bağdad'ı zabt eden Timur, diğer sanatkârlar arasında onu da Semerkand'a götürdü. Türkistan'da Abdülkaadir, Doğu Türkleri'nin Mûsıkî uslûp ve an'anelerini inceleyerek çok faydalandı. Semerkand sarayında başhânende ve Timur'un muhasibi (nedîmi) oldu. Timur, sevgisinden, onu bazı seferlerine bile götürüyordu. 1399'da -doğduğu ülkedeki- Tebriz şehrinde, Timur'un 3. oğlu Miranşâh Mirzâ'nın sarayında idi. Tebriz'den kaçan Abdülkaadir, Bağdad'a geldi ve şehri geri almış olan Ahmed Celâyir'in sarayında yaşamaya başladı. 1401'de Timur gene Bağdad'ı zabt edince Celâyir sultanı, Anadolu'ya Yıldırım Bayezid'e sığındı. Ama Abdülkaadir, kaçamadı, tekrar Timur'un eline düştü. Timur, ihsanlarına karşı kendisini nankörlükle itham ederek hakkında idam hükmü verdi. Fakat *Kur'an*'dan fevkalâde bir ses ve Mûsıkî ile bir sûre okumaya başlayınca, dayanamayan Timur, kendisini affetti. Abdülkaadir, gene Semerkand Sarayı'na gitti. 1405'te büyük cihangirin ölümü üzerine, onun yerine geçen torunu Sultan Halil Mirzâ (1405-1409) ve onun da halefi olan amcası (Timur'un 4. oğlu) Sultan Şahruh'tan (1409-1447), aynı iltifâtı gördü. Şâhruh, taht şehri olarak Herât'ı seçtiği için Abdülkaadir, 1409'dan itibaren artık bu dünyanın en büyük kültür merkezindedir. 1421'de izin alarak Bursa'ya geldi. Henüz tahta çıkmış olan Osmanoğlu II. Murad'a *Mekaasıdü'l-Elhân*'ını sundu. Müzisyen olan genç II. Murad'dan da en büyük lutufları gördü. Fakat Osmanlı ülkesi karışıktı. II. Murad, amcası ve kardeşi ile uğraşıyordu. Herât'a döndü. Daha 13 yıl yaşadı. Hiç bir müzisyene nasib olmayan bir şan, şeref, şöhret, refah ve zenginlik içinde bu şehirde öldü. Üç Türk hanedânının hükûmdârları tarafından himaye edilmiş ve itibar görmüştür.

Bestekâr, hânende, sâzende ve Mûsıkî bilgini olarak ölümsüz bir isim kazanan Abdülkaadir, devrinde şair, ressam ve hattat olarak da tanınıyordu. Bir takım Mûsıkî aletlerini icad ve ıslah etmiştir. Türkçe şiir de söylemiştir. 3 Doğu dilini en iyi şekilde bildiği eserlerinden anlaşılıyor. Küçük oğlu Abdülaziz Çelebi, II. Murad'ın oğlu Fatih Sultan Mehmed'e (1451-1481) bir Mûsıkî nazariyat kitabı yazarak ithaf etmiştir. Abdülaziz Çelebi'nin oğlu Mahmud Çelebi de, Fatih'in oğlu -bestekâr olan- II. Bayezid (1481-1512) adına başka bir Mûsıkî kitabı yazmıştır. Böylece aile, müzikoloji an'anesini devam ettirmiştir. Sonradan yetişen bütün büyük Osmanlı bestekârlarının meşk silsilesi, Abdülkaadir'e çıkar. Hakkıyle "Hoca" ve "en büyük üstâd" olarak anılmıştır, önceleri ûdî ve eşsiz sesli bir hânende olarak ün yapmış,

hemen sonra, en büyük çapta dahi bir bestekâr olarak parlamış, sonra müzikolojideki ölümsüz eserlerini yazmıştır. Yüzlerce, belki daha fazla, bir kısmı fevkalâde uzun (nevbet-i mürettebe vs.) parçalar besteleyen Abdülkaadir'e bir hayli eser isnâd edilmiştir. Fakat ancak -bugün elimizde notaları bulunan- 30 parçanın ona ait olduğu söylenebilir (diğerleri sonraki bestekârlara aittir).

Bu 30 parça, XIV. asrın son ve XV. asrın ilk çeyreğinden kalmıştır. Çoğu bugün de şâheser sayılmakta ve şöhretini muhafaza etmektedir. Asırlarca Osmanlı bestekârlarınca örnek alınmış, taklid edilmiş, çok sevilmiş, okunup çalınmış parçalardır.

Abdülkaadir'in bizim için en ilgi çekici olacak eseri, muhakkak ki, nota koleksiyonu, mecmuası olan ve yüzlerce Türk Mûsıkî eserini ebced notası ile kaleme alan *Kenzü'l-Elhân* (Nağmeler Hazinesi) olacaktı; Fakat bu eser, bugün kayıptır, hiç bir nüshasına tesadüf edilememiştir. Kâtip Çelebi (Flügel neşri, 110, 507, 111, 413, VI, 255, 690), Abdülkaadir'in diğer eserleri arasında -3 asır sonra- bu kitabı da kaydeder. *Kenzü'l-Elhân* bulunabilse idi, Orta Çağ'ın son asırları Türk Mûsıkîsi üzerindeki bilgilerimiz fevkalâde artacak ve canlı örneklere kavuşacaktı.

Abdülkaadir'in en mühim eseri -diğerleri gibi Farsça yazılan- *Câmi'ül-Elhân* (Nağmeler Külliyatı)dır. 1406'da kaleme alınmış, müellifin oğullarından Nureddin Abdurrahman'a ithaf edilmiştir. Abdülkaadir'in elyazısı ile olan 2 nüsha İstanbul'da Nuruosmaniye'de (no. 3.644) ve Oxford Üniversitesi'ndedir (Bodleian, Marsh, no. 282). İstanbul nüshası 1415'te Sultan Şâhruh için yazılmıştır (bu nüshanın bir kopyası Arel Kütüphanesi'ndedir). *Makaasıdü'l-Elhân* (Nağmelerin Maksadları), -yukarıda anıldığı gibi- II. Murad adına yazılmıştır. II. Murad için müellif elyazısı ile yazılmış 2 nüshadan biri Rauf Yektâ Bey Kütüphanesi'nde (bugün torunu Yavuz Yektâ'da ve emaneten İ.B. Sürelsan'da); diğeri de Hollanda'da Leiden Üniversitesi'ndedir (Or. 270-71). Oxford'da da değerli bir nüsha mevcuttur (Bodleian, Ousalay, 385). *Mekaasıd,* aslında 1419'da Şahruh'un oğlu -büyük san'atkâr ve bilgin- Baysungur Mirzâ adına 1418'de yazılmış, sonra biraz değiştirilerek 3 yıl sonra -caize almak ve arz-ı tazimatta bulunmak için- henüz tahta geçen II. Murad'a sunulmuştur. *Şerhü'l edvâr,* Safiuddin'in klâsik eserine yazılan şerhlerden biridir. (Nûrosmaniye, 3.651'de ve kopyası Arel Kütüphanesi'ndedir). Abdülkaadir'in Türkçe yazdığı *Kitâbü'l-Edvâr* ise Leiden'dedir (Or. 1175).

Bu eserlerinde Abdülkaadir, Türk Mûsıkîsi üzerinde çok değerli bilgiler verir. *Mekaasıdü'l-Elhân*'ın sondan bir evvelki faslının sonunda, *Kenzü'l-Elhân*'ın 100 müfredât (çeşitli besteler) ve 30 nevbet-i mürettebe (fasıl), şu halde bir kaç yüz parçanın notasını ihtiva ettiğini söyler. Bu eserlerden bir kısmı, herhalde kendisine aitti. Zira Abdülkaadir, çok verimli bir bestekârdır. Daha çok gençken, 1379 yılı ramazanında her gün bir beste yapmıştır. Abdülkaadir'in bu eserlerinden, İstanbul'un Fethi'ne tekaddüm eden devredeki Türk Mûsıkîsi hakkında zengin bilgiler elde ediyoruz. O çağda kullanılan makamlar, usuller, formlar, çalgılar, hepsi anlatılmıştır. Diğer bir hususiyet, Doğu ve Batı Türkleri'nin -uslûp farkları dışında- müşterek bir Mûsıkî içinde olduklarıdır. İki Türk aleminin Mûsıkîde arasının açılması daha sonradır. Ve bu husus, çok zengin bir Osmanlı Mûsıkî ekolünün teşekkülü ile de ilgilidir. Ama Yavuz (1512-1520) ve IV. Murad (1623-1640) zamanlarında Türkiye, İran, Hindistan, Türkistan Türk Mûsıkîleri arasındaki münasebetlere ait oldukça bilgimiz bulunması, kopukluğun çok daha sonra oluştuğunu gösterir.

7. XV. Asrın İkinci Yarısında Türk Mûsıkîsi:

II. Bayezid ve oğlu (3. oğlu ve Yavuz'un ağabeyi) Sultan Korkut Han, bestekârdır. İlmî, san'atı ve Mûsıkîyi himaye ederler. Sultan Korkut, Türk denizciliğinin de büyük hamilerinden biridir. Bu baba oğulun bir takım saz eserleri (peşrev ve saz semâîleri) zamanımıza kadar gelmiştir. Bunlar dışında Hüseyin Baykara'nın ve Nevâî'nin bazı besteleri de zamanımıza kadar yaşayabilmiştir. Fakat XV. asrın 2. yarısından zamanımıza gelen notalar çok azdır. Müzikoloji faaliyetleri, II. Murad devrindeki kadar canlıdır. Fatih'e ve II. Bayezid'le Korkut Han'a bir çok müzikoloji eseri sunulur. Bu *edvâr*ların bir kısmı Arapça, bir kısmı Türkçe'dir. Farsça'lar daha azdır. Müzikolojide Safiyyüddin'in yolu takib edilir ve geliştirilir. Abdülkaadir'in eserleri de kaynak sayılır. Fatih'e sunulmuş ve ilim aleminde *Fatih Anonimi* denilen ünlü Arapça edvâr ile II. Bayezid devrinde Seydî'nin *Matla'*ı, değerli müzikoloji eserleridir (bu ikincisi Türkçe). Bunlara Abdülkaadir Merâğî'nin oğlu ve torununun Fatih ve II. Bayezid için yazdıkları Farsça edvârlar eklenebilir. Fakat devrin en büyük müzikoloğu Lâdikli Mehmed Çelebi'dir. Bu müellif, Fatih için *Fethiyye*'yi ve 1483'te II. Bayezid için *Zeynü'l-Elhân*'ı Arapça kaleme alır; sonra bu ikincisini Türkçe'ye tercüme eder. Türk müzikolojinin henüz çok yüksek ilmî çizgide bulunduğunu gösteren eserlerdir.

8. XVI. Asırda Türk Mûsıkîsi:

Türk müzikolojisi bu asırda hamle yapamaz. XV. asrın bıraktığı çizgide kalır. Asrın sonlarında iki büyük bestekâr yetişir: sözlü (güfteli) eserlerde Şeyh Abdülalî ve saz eserlerinde Kırım Hanı II. Gazi Giray. XVI. asırdan kalan başka bestekârların eserleri, anonim eserler de vardır. "Rumeli Türküleri" denen bir kısım akıncı türküleri de bu asra aittir. Fakat XVII. asırdaki eser zenginliği yoktur. XVI. asırdan zamanımıza çok az eser kalabilmiştir. Abdülkaadir'e nisbetle "Hace-i Sanî = İkinci Üstad" denen Abdülalî Efendi'nin 4 büyük ve muhteşem parçası bu arada anılabilir. II. Gazi Giray'dan (1554-3.3.1608, saltanatı: XII. 1588-X.1596 ve XII. 1596-3.3.1608) zamanımıza gelen eserler arasında epey saz eseri vardır. Hüzzâm, Şedd-i Arabân, Bayatî Arabân, Gülizâr, Muhâlif-i Irak makamlarının, onun ihtiraı olması ihtimali kuvvetlidir. Güfteli hiç bir eseri zamanımıza gelmemiştir. Divân ve mesnevî sahibi şair olarak da meşhurdur. Büyük harp adamlarından ve Kırım hanlarındandır. Moskova varoşlarında yaralandığı için "Bora" denmiştir (babası, Moskova Fatihi Tahtalan I. Devlet Giray'dır). "Beste-i Kadîm" denilen anonim 3. Mevlevî Âyini (Dügâh, Hüseynî, Pençgâh), bu asırdan kalmadır ve elimizdeki en eski Âyin-i Şerif'lerdir. 1560'a doğru ölen Nefîrî Behrâm Ağa'dan da elimize 11 parça saz eseri gelmiştir. Bir bestekârı daha anarak örneklememizi bitirmek istiyorum. Bu meşhur Hasan Can Çelebi'dir (1490?-27.2.1567). Yavuz'un ünlü nedimi ve Şeyhulislâm Hoca Sadeddin Efendi'nin babasıdır. Zamanımıza 3 Hüseynî Düyek Peşrevi kalmıştır.

9. XVII. Asırda Türk Mûsıkîsi:

Türk Mûsıkîsi'nin büyük gelişme asrıdır. Bestekârlık ve icrâ çok ilerler. Müzikolojide, XV. asırda bırakılan çizgiye erişilemez. Fakat değerli edvârlar henüz yazılmaktadır. En ünlüleri, asrın sonlarında genç bestekâr Boğdan Prensi Kantemiroğlu'nun *Edvâr*'ıdır. Bu esere ekli olan ebced notası ile yazılmış yüzlerce saz eseri, çok değerli malzeme teşkil eder. Asır ortalarında Santûrî Ali Ufkî Bey, eski Batı notası ile yüzlerce saz ve söz eserini notaya alır. Bu suretle XVII. asırdan zamanımıza gelen eserlerin sayısı, geçen asırlara nisbetle pek çoğalır. Onun için, ancak pek büyük bestekârlar anılmakla iktifâ edilecektir.

Abdülkadir'den sonra Klâsik Türk Mûsıkîsi'nin en büyük bestekârı Buhûrî-zâde Mustafa Itrî Efendi (1640?--1.1712), İstanbul'da doğup öldü. Mevlevî ve IV. Mehmed'in sarayına mensuptur. Her türlü eser bestelemiştir. Dinî ve dindışı güfteli büyük formlarda kâbına erişilememiştir. Halâ bütün İslâm aleminin camilerinde okunan Segâh Tekbîr-i, Türk Mûsıkîsi'nin belki en ölümsüz şâheseridir. Segâh Sâlat-ı Ümmiye, Rast Nât, din-dışı Türk Mûsıkîsi'nin en büyük şâheseri sayılan Nevâ Kâr, tamamen istisnaî değerde parçalarının başında yer alır. Binden fazla bestesinin 42'si zamanımıza kadar gelmiştir. Itrî'nin te'sirleri günümüze kadar, çok derin olmuştur.

Hatîb Zâkirî Hasan Efendi (1545?-1623), Foça'da doğmuş, genç yaşında İstanbul'a gelerek burada ölmüş bir cami ve tarikat adamıdır. 5 dinî eseri zamanımıza gelmiştir.

Asrın diğer dehâ sahibi bestekârı, Çömlekçi-zâde Receb Çelebi'dir. İstanbul'da doğup hacca giderken 1701'in ilk aylarında ölmüş, fevkalâde bir hânende idi. Her çeşitten binden fazla eser bestelemiş, zamanımıza 8 parçası gelmiştir.

Nihayet bunlara, Itrî'nin hocası olan Hâfız Post'u (1620?-1694 başları)eklemek lâzımdır. Asıl adı Tanburî Hânende Mehmed Çelebi'dir. Güfte *Mecmûa*'sı da ünlüdür. Halvetî ve hacıdır. Itrî gibi aynı zamanda hattat ve şair (Nailî'nin talebesidir) olan Hâfız Post'un yüzlerce parçasından zamanımıza sadece 10 müstesna eseri gelmiştir..

Türk Mûsıkîsi dünyasında karşılıklı te'sirler canlıdır. İstanbul'da ve Osmanlı ülkelerinde, "Hindliler'in" denen Hindistan Timuroğulları'na ve "Acemler"in denen Safevî iran'a ait eserler çalınıp okunmaktadır. IV. Murad, Tebriz'i yeniden feth edince (1634), yüzlerce Azerî Türk bestekâr ve icrâkârını İstanbul'a sarayına getirmiştir. Bağdad, Kahire, Cezayir, Tunus, Şam, Konya, Edirne, Tuna boyları, Türk Mûsıkîsi'nin çok canlı merkezleridir. Halk Mûsıkîsi ile Klâsik Mûsıkî henüz biribirine çok yakındır. Klâsik Mûsıkî çevrelerinde, Halk Mûsıkîsi parçaları çalınıp okunmakta, Halk Mûsıkîsi de, mümkün mertebe uslûp ve ölçülere aykırı olmayan parçalar bestelemektedir. Padişahlar, Mûsıkînin de büyük hamisidir. Bunlardan II. Mustafa, bilhassa IV. Murad, iyi müzisyendir. Büyük bestekârlardan olan IV. Murad'ın 13 parçasının notası zamanımıza gelmiştir.

Enderûn-i Hümâyûn'da çok iyi Mûsıkî ve Doğu dilleri öğrenen bir Hıristiyan Prens, Kantemiroğlu (Prens Dimitrius Cantemir) (26.X.1673-21.VIII. 1727), bilhassa gençlik yıllarında Türk Mûsıkîsi üzerinde çok çalıştı. Yaş'ta doğdu. Harkov'da öldü. Cengiz neslinden, sonradan Hıristiyan olup Romen'leşmiş bir ailedendir. Osmanlı devletinin Boğdan (Moldavya) prensliğini yapmış, pek çok kitap yazmış pek çok dil öğrenmiştir. İlk defa 1687'de İstanbul'a gelmiş, 1710'a kadar 21 yıl İstanbul'da oturmuş, 1711'de Osmanlı tabiiyetinden çıkarılmıştır. Edirneli Ahmed Çelebi'den Türk Mûsıkîsi ve Tanburî Angeli'den tanbur öğrenmiştir. Zamanımıza epey eseri kalmıştır.

Saz eserlerinin bir çoğu tasviridir ve bir çok bestekârın saz semaisi, bilhassa peşrevleri, tasvir ettiği mevzua göre isimlendirilmiştir.

Anadolu'da doğan, Kahire'de yerleşip 1680'e doğru ölen hânende ve sâzende Şerîf Çelebi, 50 küsür eserle pek çok saz eseri bestelemiştir. 35 saz eseri günümüze gelmiştir.

Diğer bir büyük saz eserleri bestekârı 1710'a doğru ölen ve "Muzaffer" mahlası ile tanınan Saatçi Mustafa Efendi'dir. Günümüze 23 saz eseri gelebilmiştir.

Diğer bir büyük bestekâr Solak-zâde'dir. Ünlü *Tevârih-ı Âl-i Osman'ı* dolayısıyla böyle anılan bestekârın asıl adı Mehmed Hemdemî Çelebi'dir. 1658'de ölmüş bir Has Oda subayıdır. Sâzende, hânende, tarihçi, şair, nakkaş, ressam ve politikacı olarak da tanınmıştır. Zamanımıza 33 saz eserinin notası gelmiştir.

Asrın çok büyük dinî eserler bestekârı Gülşenî şeyhi Ali Şîr-u Ganî Efendi (1635?-1714)'dir Yüzlerce dinî parça bestelemiş, 16'sı zamanımıza notalarıyla gelebilmiştir.

1674'te ölen ve "Küçük İmam"denen Mehmed Efendi, 500'den fazla din dışı ve dinî eser bestelemiş, 4'ü günümüze gelmiştir.

Yusuf Dede, asrın en büyük çeng ve ney virtüozudur. Mevlevî ve IV. Murad'ın musâhibidir. 1670 nisanında ölmüştür. Zamanımıza sadece "Feryâd-ı Yusuf" adlı bir Hüseynî Düyek Peşrev'i gelmiştir. 130.000 beyit Farsça şiir yazmakla da meşhurdur.

IV. Murad'ın musâhibi olan diğer bir büyük bestekâr, aynı zamanda virtüoz olan Şeştârî Murad Ağa (1610-1673)'dır. Bağdadlı bir Azerî Türkü iken 1639'da bu şehirden IV. Murad tarafından Istanbul'a getirilmiştir. Zamanımıza 5 eseri gelebilmiştir.

Bugün de çalınıp okunan Bayatî Âyîn-i Şerîf gibi bir şâheserin bestekârı olan Köçek Mustafa Dede de, unutulamaz. Edirne'de doğup, aynı şehirde 1684'te ölmüştür. Edirne Mevlevî-hânesi'nde yetişip yaşamıştır.

1650'lerde ölen Eyyubî Mehmed Çelebi de, asrın kudretli saz eserleri bestekârlarındandır. Günümüze 11 parçası gelmiştir.

1715'e doğru ölen Zurnazenbaşı İbrahim Ağa, mehter bestekârlarının en mühimlerindendir. Günümüze 13 parçası gelmiştir.

Muhteşem Şehnâz Beste'si ile bugün de şöhretini muhafaza eden Seyyid Mehmed Nûh Efendi'yi anmak lâzımdır. 1714'te, doğduğu Âmid (Diyarbakır) şehrinde ölmüştür. Enderûn-i Hümâyûn'da baş hânende idi. Üslûbu muhteşem ve mutantandır. 14 parçası günümüze gelebilmiştir.

Bu asırda Şâh I. Büyük Abbâs Sâfevî, Kırım Hanı I. Selim Giray, Kırım prenslerinden Ahmed Çoban Giray, büyük mutasavvıf Azîz Mahmud Hüdâyî, Eski ve Yeni Osman Paşalar gibi ünlü hükümdârlar, devlet adamları ve şöhretler, bestekârlık yapmışlar ve bunların bazı eserlerinin notaları günümüze kadar gelmiştir. Bunlara büyük şair Nâbi'yi de eklemek mümkündür; fakat ona ait bir bestenin notasına henüz hiç bir koleksiyonda tesadüf edilmemiştir.

10. XVIII. Asırda Türk Mûsıkîsi:

III. Ahmed'in saltanatının ikinci devresinde "Lâle Devri" denmektedir ki, Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın iktidar (sadâret) zamanı olan 12 yıl, 4 ay, 23 gün devam etmiştir (9 Mayıs 1718 - 2 Ekim 1730). Patrona İhtilâli ile sona erer. Fakat I. Mahmud'un saltanatı boyunca (1730-1754), Lâle Devri'nin san'at parlaklığı, daha mûtedil şekilde devam eder. Bu devirde san'at, kültür, bu arada Mûsıkî, başta padişah ve bestekâr olan damadı, sonra I. Mahmud tarafından pek cömert şekilde himaye edilir; devrin ricali de Mûsıkîden bir şey esirgemezler. Enderûn-i Hümayûn'un Mûsıkî kısmı çok parlar.

Raks da çok ilerler. XVII. asırda olduğu gibi XVIII. asrın ilk yarısında da Türk halk ve sanat Mûsıkîleri biribirine çok yakındır. Asrın ikinci yarısında, bilhassa son çeyreğindeki III. Selim Ekolü'nde Türk Mûsıkîsi, tamamen klâsik an'aneleri takip eder ve halk Mûsıkîsi ile ilgisi çok zayıflar. Halk Mûsıkîsi, klâsik Mûsıkîden çok unsurlar alır. Klâsik bestekârlar gibi, bazen onlar ayarında eser veren halk bestekârları ortaya çıkar. Şeyh Osman Dede, Mustafa Çavuş, Ebûbekir Ağa, Tab'î, asrın ilk yarısında, III. Selim, Mehmed Ağa ve Sadullah Ağa, asrın ikinci yarısında, dehâ eseri gösteren bestekârlardır.

Üçüncü Selim Ekolü, Türk Mûsıkîsi tarihinde bir devre ve Mûsıkî ekolüdür. III. Selim'in 18 yıllık (1789-1807) saltanatından ibaret değildir; geriye doğru hiç olmazsa 1785'e kadar kaydığı gibi, 1807'den sonra da devam etmiştir. 1815 ve kesin olarak 1825'ten sonra yeni temayüller başlamıştır. Bu devirde Türk Mûsıkîsi, yeni makamlar ve bir bestekârlık furyası ile yeni yollar aramıştır. III. Selim Mûsıkî ilminin de ortadan kalktığını fark etmiş, nota ihtiyacını duymuştur. Hamparsum'a ve Şeyh Abdülbâkî Nasır Dede'ye iki ayrı sistemde iki nota icad ettirmiş ve bu zatlar, kendi sistemleriyle padişahınkiler dahil, bir çok parçayı notaya almışlardır. Ne gariptir ki, bugünkü Batı'dan alınma nota sistemlerinin ve ebced notaları çeşitlerinin en iyisi olan Abdülbâkî Dede'nin sistemi hiç tutunamamıştır. Buna karşılık, bütün Türk Mûsıkîsi'nde kullanılan en yetersiz ve kötü sistem olan Hamparsum notası, hayrete şayan şekilde, bu asrın başlarına kadar tutunmuştur ki, basitliği ile ilgilidir. Bir çok müzisyen, varlığını ve şöhretini, doğrudan doğruya III. Selim'e borçludur. Büyük edebiyat tarihçisi Sadeddin Nüzhet Ergun, III. Selim'in dikkatli ve fikr-i takibi alâkâsı olmasaydı Dede'nin olamayacağını bilhassa belirtir. Bu husus, bir çok büyük bestekâr için söylenebilir ve bu ekolün büyük bestekârları az değildir. III. Selim, "Nizam-ı Cedid = Yeni Düzen" dediği Türkiye imparatorluğunu her sahada yenileştirmek hamlesi için, çok iyi bildiği Mûsıkî sahasını şüphesiz ihmal edemezdi.

Üçüncü Selim Ekolü, Dede'nin saraydan muvakkat ayrılışı, bu müddet içinde sükutu ve saraya avdetiyle kesilir. Mûsıkîde, Batı Mûsıkîsi'nin girmesi, 1826 Vak'a-i Hayriyye'si ile Türkiye tarihinin -cumhuriyet rejimi hariç- en büyük inkılâbının gerçekleşmesi ile yeni istikametler ayrılır ve klâsik değerler zayıflar. Adeta Ârif Bey'i bekleyiş devresine girer. Şakir Ağa, Dede Efendi, Emin Ağa gibi bestekârlar, açık şekilde Batı Mûsıkîsi dinlemenin neticesi olan eserler ortaya koyarlar. Hattâ onların talebesi Hâşim Bey, Türk makamlarını Batı makamları ile mukayese etmeye kalkışır (ve hep yanılır). Bu arada Dellâl-zâde gibi Dede'nin bile tecrübe ettiği bu bid'atlere yanaşmayıp klâsik ekolü bütün an'aneleriyle devam ettiren bestekârlar da vardır. III. Selim'in genç yaşta ve darbeyle iktidardan ayrılması, Türk Mûsıkîsi için de en büyük darbe teşkil eder.

III. Selim Ekolü bestekârlarını zaman bakımından 3 tabakaya ayırmak mümkün olduğu gibi, bu bestekârların temayülleri, Mûsıkî anlayışları ve zevkleri de aynı değildir. En büyükleri, Sadullah Ağa'dır. Sadullah Ağa, Mehmed Ağa ve Genç İsmail Dede, ekolün zirvelerini teşkil eder ve dehâ çizgisini geçerler. Dede'nin Mûsıkî hayatı daha sonra da devam eder ve hayatının ancak ilk safhası ile bu ekole dahil edilebilir. Esas bakımdan bu ekole dahil etmemek, bu ekolün genç dahisi olarak kabul etmek doğru olur.

Bu noktanın üzerine vurmak lâzımdır: Nasıl III. Selim'in saltanatı ve Nizâm-ı Cedid devam etseydi Türkiye'nin istikbali ve Türkiye tarihi değişir idiyse, nasıl 1807-26 krizi ortaya çıkmaz idiyse, Türk Mûsıkîsi'nin de gerilemesi önlenmiş olurdu.

"Kutb-ı Nâyî" denen Şeyh Osman Dede (1652-1730 başları), büyük bir dinî eserler bestekârı, ney virtüozu ve Mûsıkî bilginidir. Galata Mevlevîhanesi'nde önce 18 yıl neyzenbaşılık, sonra 32 yıl şeyhlik yapmıştır. Oğlu ve kızı tarafından torunları, Galata ve Yenikapı dergâhlarına şeyh olmuşlardır. Farsça *Rabt-ı Tâ-bîrât-ı Mûsıkî*nin müellifidir ve ebced notasının bir şeklini de o kullanmış, fakat bu nota ile Mûsıkî mecmuası zamanımıza gelmemiştir. Şâir olarak da tanınmıştır. Segâh Mirâciyye'si, bugün Türk Mûsıkîsi'nde elimizde bulunan eserlerin en büyüğü ve en uzunudur. "Bahr" denen 5 büyük kısma bölünmüştür; 30 makamî kısımla binlerce geçkiyi muhtevidir. Eserin bugün elimizde bulunan kısımlarının güftesi 122 beyittir. Bütün eserlerinde olduğu gibi, sonsuz bir zühd ve dinî heyecan ile bestelenmiştir. Bu cami Mûsıkîsi eserinden başka Mevlevî Mukisi'ne ait Çârgâh, Hicâz, Rast, Uşşak, Âyinler'i ve bir çok saz eseri zamanımıza intikal etmiştir.

Kadıköylü Kadı-zâde Tânburî Aşık Mustafa Çavuş, 1745'e doğru ölmüştür. Enderûn'dandır. Büyülü nağmelerle örülü, ekseriya halk şiiri tarzında kendi yazdığı güftelerle bestelenmiş, zarif, şûh, samimi, nüktedan, akıcı, biraz içli şarkıları ile, pek büyük şöhret yaptı. Şarkıları bugün de çok sevilmektedir. Elimizde bir Sakıyl Rehavî Beste'si ile 63 şarkısı bulunmaktadır.

Eyyûbî Ebû-Bekir Ağa (1685?-1759 başları), elimizdeki *Mecmû'a*'sı ve nüshasına henüz tesadüf edilemeyen *Edvâr*'ı ile, müzikolojiye de eğilmiştir. Itrî ekolünü devam ettirir. Günümüze 42 parçası gelmiştir.

Tab'i Mustafa Efendi (1705?-1770), hattat, şâir, hânende, sâzende ve ser-

müezzin-i şehryarî'dir. Çok çarpıcı ve fevkalâde parlak bir uslûbu vardır. Gençliğinden sonra bestekârlıktan vaz geçmiştir. Zamanımıza 30 parçası kalmıştır.

Haci Sadullah Ağa, takriben 1801'de ölmüştür. Zamanımıza 27 parçası kalmıştır.

Küçük Mehmed Ağa, takriben 1800'de ölmüştür. Kemanî ve müzikolog Hızır Ağa'nın oğludur. Babası gibi musahib-i şehryarî ve bestekâr olmuştur. 44 parçası günümüze intikal edebilmiştir.

III. Selim, 14 makam terkîb etmiştir (Evcara ve Şevkefzâ tutmuştur). Dinî ve dindışı, saz ve söz eseri olarak, bilhassa şehzadeliğinin son 5 yılında çok verimli bir bestekâr olmuştur. Günümüze gelen 100 parçadan Sûz-i Dilâra Âyin baştadır..

I. Mahmud da iyi bestekârdır. Günümüze saz eserleri gelmiştir.

III. Selim neyzen, tanburî ve hânende, I. Mahmud muhtemelen tanburîdir. III. Selim tanburu İsak'tan öğrenmiştir.

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'dan da Hümâyûn Ağır Hafif Kâr ile Mâhûr Ağır Çenbear Beste kalmıştır.

Asrın büyük bestekârlarından bazılarını da anmak icab eder.

Tanburî İsak (1745?-1814), Yahudi asıllı Türk Mûsıkîsi bestekârlarının en büyüğü ve muhtemelen asrın en iyi tanburîsidir. Günümüze 89 parça eseri gelmiştir (37 peşrev, 28 saz semâîsi, 5 beste, 1 ağır ve 3 Yürük semâî ile 6 şarkı).

Kara İsmail Ağa (1647?-1724), Lâle Devri'ndendir. 15 parçası kalmıştır (peşrev, 2 saz semâîsi, bir beste, 4 ağır ve 3 Yürük semâî).

Zaharya, Rum asıllı Türk Mûsıkîsi bestekârlarının en büyüğüdür. 1740'a doğru ölmüştür. Hânende ve tanburîdir. Son yıllarda ihtidâ etmiştir. Zamanımıza 17 muhteşem parçası intikal etmiştir (12 beste, 4 ağır ve bir Yürük semâî).

Tîz-nâm Hafız Yûsuf Efendi veya Çelebi (1670?-1728), dinî Mûsıkîde şâheserleri ile daha çok tanınmıştır. Günümüze 8 parçası gelmiştir (bir Nât, 2 Tevşîh, bir Durak, 2 İlahî, bir Beste ve bir Aksak semâî).

Varakosta Ahmed Ağa (1728?-1794), III. Selim ekolünün müstesna bir bestekârıdır. Amasyalı ve Mevlevî, III. Selim'in musahibidir. Ferahfezâ, belki Suznâk makamları, onun ihtiraıdır. Günümüze 31 parçası gelmiştir (Hicaz ve Nihavend Âyinler, 11 peşrev ve sâz semâîsi, 7 Beste, 3 Semâî, 8 Şarkı).

Abdülhalim Ağa (1720?-1802), aynı ekole mensuptur. Sûz-i Dil makamı onundur. Günümüze 17 parçası gelmiştir (bir peşrev, 2 saz semâîsi, 6 Beste, 4 Ağır ve 3 Yürük Semâî ile bir şarkı).

Şeyh Çâlâk-zâde Mustafa Efendi, 31 yıl Halvetî şeyhliğinden sonra 1757 yılı kasım ayı başlarında ölmüş ünlü bir tasavvuf Mûsıkîsi bestekârıdır. 8 parçası günümüze intikal etmiştir (2 Durak, 2 Tevşîh, 4 İlahî).

Nâyî Ali Mustafa Kevserî Efendi, 1770'e doğru ölmüştür. 4 peşrevi zamanımıza gelmiştir. Fakat asıl *Kevserî Mecmûa*'sı denilen nota mecmuası ile tanınmıştır. Burada müellif, Kantemir'in nota mecmuasındaki peşrev ve saz semâîlerini ayni ebced notası ile kopya ettikten başka kendiliğinden de saz eserleri yazıp notaya alarak repertuarı genişletmiş, eserinin başına bir *Edvâr* da koymuştur.

Aynı zamanda büyük şair olan Nazîm (Yahya Çelebi) (1670?-11.1727), bestekârlık hayatı Lâle Devri'nde son bulan bir üstaddır. Günümüze 14 çok üstâdâne parçası kalmıştır (bir Nât, 9 Beste, 3 Ağır ve bir Yürük Semâî, bunların 5'i Bayatî Bestedir).

Lâle Devri'nin diğer bir meşhur bir ismi Enfî Hasan Ağa'dır (1670?-1729). Tanbûrî, hânende, şâir ve Fındıklılı'dır. Günümüze 18 parçası gelmiştir (bir Durak, bir Peşrev, 11 Beste, 2 Ağır ve 3 Yürük Semâi)

Rif'at Efendi de bu devrin değerli bestekârıdır. Üsküdarlı Kadı Molla Hafız Süleyman Rif'at Efendi, 1720 yıllarında ölmüştür, şairdir. 11 parçası kalmıştır (5 Beste, 3 Ağır ve 3 Yürük Semâî).

Tabiatiyle Şeyhulislâm Es'ad Efendi'yi (X.1685-9.VIII.1753) anmadan geçmek mümkün değildir. Ebû-İshak-zâde Mehmed Es'ad Efendi, Türkiye tarihinin en ünlü ilmiyye ailelerinden birine mensuptur. Babası, ağabeyi, kayınpederi, oğlu, torunu hep şeyhulislâmdır. Es'ad Efendi, şâire Fıtnat Hanım'ın da babasıdır. Alâiye asıllı bir aileden İstanbul'da doğmuştur. *Atrabü'l-Âsâr* adıyla bestekârlar tezkiresi yazmayı ilk akıl eden Osmanlı edibidir. Daha çok *Lehcetü'l-Lugaat* adlı eseriyle tanınmış büyük bir dil bilginidir. Bu büyük bestekârın günümüze 7 parçası kalmıştır (bir İlahî, bir Saz Semâîsi, bir Beste, bir Ağır ve 3 Yürük Semâî).

"Hafız Şeyda" denen Kudümzenbaşı Neyzen Hacı Hâfız Abdürrahîm Dede (1732?-III.1800), Irak Âyîn'i ve Hüzzâm Kâr-ı Nâtık'ı ile bugün de tanınmaktadır; ayrıca 3 Beste, 2 Yürük Semâîsi ile bir saz semâîsi günümüze gelmiştir.

Rum asıllı, III. Selim'in sevdiği bir bestekâr olan Kemanî Âmâ Corci, 1805'e doğru ölmüştür. 19 parçası günümüze kalmıştır.

Dilhayat Kalfa, Türk Mûsıkîsi'nin en değerli kadın bestekârıdır. Tanbûrî ve hânendedir (1710-1780). Sarây-ı Hümâyûn'a mensuptur. 12 parçası bize intikal etmiştir.

III. Selim Ekolü'ne mensup Sermüezzin Tanbûrî Denizoğlu Emin Ağa'yı (1750?-1814) anmak icab ediyor. Mühtedidir. Batı Mûsıkîsi'ni çok dinlemiş ve eserlerinde geniş ölçüde ileri görüşlülük göstermiştir (5 peşrev, 4 saz semâîsi).

Aynı ekole mensup Sâdık Ağa (1757?-1815), musâhib-i şehryârî, kemanî, tanbûrî, ve hafızdır, 11 parçası elimizdedir.

Bilhassa asrın sonlarında Yenikapı Mevlevî-hânesi, Mûsıkî çalışmaları bakımından, Galata (Kapıkulesi) dergâhını geçmiştir. Şeyh Ali Nutkî Dede (27.VII.1762-VIII.1804), 29 yıllık şeyhliğinde dergâhı, bir konservatuar ve akademi haline getirmiştir. Dede Efendi'yi çileye sokup dede çıkaran, yetiştiren odur. Bu çapta bir bestekâr yetiştirebilen bir dergâhın akademik çizgisi kolayca tasavvur edilebilir. Nutkî Dede, Şevk-ü Tarab Âyin'in de bestekârıdır. Yerine geçen kardeşi Abdülbâki Nasır Dede (1765-II.1821), çok tanınmış bir bilgin, müellif, mütercim ve müzikologdur.

Neyzen Ali Rıza Efendi, 1904'te ölmüştür. Nâdir makamlardan 60 parçası kalmıştır (bir Durak, 3 İlâhî, 1 Şugl, 16 Beste, 6 Ağır ve 7 Yürük Semâî ile 26 şarkı). Hasan Âli Yücel'in babasıdır.

Üsküdar şeyhliğini 36 yıl yapan Ahmed Ârif Hikmetî Dede'nin Mâhûr Âyin'i unutulmuş, 1874'te ölmüştür.

Valilerden Ahmed Ârifî Bey (1856 başları - 15.VIII.1908), 12 şarkı ile bir marş bırakmıştır.

Kanun virtüozu Hacı Ârif Bey (1862-1911), İstanbul'da doğdu, görevle bulunduğu Yemen'de Manâha'da öldü. 96 parçası kalmıştır (5 Peşrev, 10 Saz Semâîsi, 1 Sirto, 3 Beste, 1 Ağır ve 2 Yürük Semâî, 61 şarkı, 5 Taksim).

Ermeni asıllı Hânende Asdik (1840-1913), 2 Peşrev, 2 Beste, 2 Semâî, 35 şarkı bırakmıştır.

Beylikci-zâde Ali Aşkî Bey (1840?-1892), Hüseynî-Aşirân Âyin, 1 Mersiye, 1 Şugl, 12 İlâhî bırakmıştır.

Medenî Hâfız Aziz Efendi (23.III.1842-27.XI.1895), günümüze 1 Beste ile 43 şarkı bırakmıştır.

Rum asıllı piyasa sâzendesi 3 kardeş de asrın sonlarında güzel şarkılar bestelemişlerdir. Büyükleri Lavtacı ve Ûdî Andon'dan 3 Peşrev, 2 Saz Semâîsi, 1 oyun havası, 1 şarkı kalmış, 1925'e doğru ölmüştür. Ortancaları Lavtacı Civan 1910'a doğru ölmüş, 69 şarkı bırakmıştır. Küçükleri Lavtacı ve Hânende Hristo, 15 Ağustos 1914'te ölmüş, 31 şarkı ile bir Mûsıkîli oyun bırakmıştır.

1850'ye doğru öldüğü sanılan Çorlulu Aşık'tan günümüze 6 şarkı intikal edebilmiştir.

Ermeni asıllı Dikran Çuhacıyan (1836-10.III.1898), Türk Mûsıkîsi makamları da kullanarak operet ve operalar yazmıştır.

Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede (3.X.1854-15.IX.1911), ney virtüozu ve Acem-Aşirân Âyin'in bestekârıdır. 1 Peşrev, 2 Saz Semâîsi, 5 şarkısı da günümüze gelebilmiştir.

Hacı Fâik Bey (1831?-1.1891) günümüze 2 Âyin (Dügâh ve Yegâh), 2 Teşvîh, 2 Şugl, 1 İlahî, 3 Kâr, 13 Beste, 12 Ağır ve 7 Yürük Semâî ile 87 şarkı bırakmıştır. Asrın büyük bestekârlarındandır.

Yeniköylü Hâdi Bey, 1917 mayısında ölmüştür. 2 Şugl, 8 İlâhî, 13 şarkısı zamanımıza kalmıştır.

Balıkçı Mevlevî Hâfız Mehmed Efendi, 1875'e doğru ölmüş ve Arif Bey'den önceki eski şarkı ekolünü devam ettirmiştir. 48 şarkısı günümüze gelmiştir.

Rifâî Şeyhi Abdülhalîm Efendi (1824-11.1897), ney ve tanbur virtüozudur. Zamanımıza yalnız Isfahân Saz Semâîsi kalmıştır.

Notası ve bu nota ile yazdığı değerli mecmuaları ile tanınan Ermeni asıllı Kemanî Baba Hamparsum Limoncuyan (1768-19.VI.1839)'dan günümüze 31 parça kalmıştır (9 Peşrev, 5 Saz Semâîsi, Nişabûrek Hafif Değişmeli Kâr-ı Nâtık, 5 Beste, 3 Ağır ve 5 Yürük Semâî ile 3 şarkı).

Udî Hasan Bey (1865-1920)'den 36 şarkı gelmiştir.

Büyük bestekâr Müezzinbaşı Hacı Hâşim Bey (1815-1868) 73 eser bırakmıştır (Sûznak Âyin, Şehnâz Âyin'i unutulmuştur), 8 Beste, 3 Ağır ve 3 Yürük Semâî, 51 şarkı ve 2 Köçekçe).

Binbaşı Kemanî Ali Haydar Bey (1846-1904), 5 operet ve marşlar bestelemiştir.

Mîralay Santûrî Hilmi Bey (1820?-1895)'den günümüze 2 saz semâîsi ile 9 şarkı intikal etmiştir.

Kudümzenbaşı Ahmed Hüsâmeddîn Dede (1839-1900)'den Râhatülervâh Âyin ile 2 Şugl kalabilmiştir. Kemânî ve rebâbîdir.

Enderûnî Hâfız Hüseyin Hüsni Efendi'den (1858-I.VI.1919) 1 İlâhî, 1 Beste, 24 şarkı intikal etmiştir.

Tanburî İsmet Ağa, 1870'e doğru ölmüştür. Enderûn'dandır. 47 parçası kalabilmiştir (3 Peşrev, 8 Saz Semâîsi, 2 Beste, 2 Semâî, 32 şarkı). 3 Âyin'i de unutulmuştur (Isfahân, Müsteâr, Râhatfezâ).

Ferâizî-zâde Kolağası İbrahim Vefâ Efendi (1871?-1903), 76 eser bestelemiştir (13 Peşrev, 25 Saz Semâîsi, 4 Beste, 1 Ağır ve 2 Yürük Semâîsi, 31 şarkı). 2 de makam terkîb etmiştir.

Abdülhak Hâmid'in büyük amcası olan İstanbul pâyeli ve Encümen-i Dâniş (Akademi) üyesi Hâfız Hızır İlyâs Efendi (1800?-20.VI.1864), *Letâif-i Enderûn*'unda 1812-30 Enderûn vakalarını anlatırken, II. Mahmud devri Türk Mûsıkîsi üzerinde değerli bilgiler verir. Atâ Bey'in 5 ciltlik *Tarîh-i Enderûn*'u, bu bilgileri tamamlar.

"Deli = Şeydâ" Dede denen ney virtüozu İsmail Dede (1808?-1860?), günümüze 14 Peşrev'le 9 Saz Semâîsi bırakmıştır.

Enderûn'dan Latîf Ağa (1815?-1885), 33 şarkı ile bir İlâhî, adaşı Latîf Efendi (1910'a doğru ölmüştür) ise 27 şarkı ile 2 İlâhî bırakmıştır.

Çorlulu-zâde Vezir Mahmud Celâleddin Paşa (1839-18.1.1899), târihçi, şâir, hattât, hukukçu, devlet adamı ve büyük şarkı bestekârlarından ve Mûsıkî hâmîlerindendir. Şarkılarından yalnız 24'ü zamanımıza gelebilmiştir.

Reîsülküttâb Râif Mahmud Efendi (1760?-25.V.1807), Nizâm-ı Cedîd ricâlinden, bilgin, tanburî, bestekârdır. Doğu dilleri gibi İngilizce ve Fransızca'yı da çok iyi biliyordu. Kabakçı İhtilali'nde şehit edilmiştir. Elimizde dostu Dede Efendi ile müşterek besteledikleri Rast-ı Cedîd Hafif Kâr ile bir Acem-Aşirân Fihrist Saz Semâîsi vardır.

Ermeni asıllı Hânende Mandoli Artin, 1890'a doğru ölmüştür. Elimizde 14 Peşrev, 29 Saz Semâîsi ve 1 Rast Nakış Yürük Semâîsi vardır. Hamparsum notası ile notistliği ile de aynı derecede tanınmıştır.

Gene Ermeni asıllı Hânende Çilingir Markar, 1880'e doğru ölmüş, 19 şarkı bırakmıştır.

Şâhinbey-zâde Eyyûbî Mehmed Bey (1804-1850), mühim bestekâr ve hânen-

delerdendir. 15 parçası gelmiştir (7 Beste, 2 Ağır Semâî, 6 şarkı).

1840'a doğru ölen Kemanî Mustafa Ağa, Şakir Ağa'nın kardeşidir; 13 şarkı bırakmıştır.

Kazasker Hacı Mustafa İzzet Efendi (1801 sonları-15.XI.1876), büyük bestekârlardan, en büyük hattatlardan, ney ve ses virtüozu idi. 23 parçası kalmıştır (3 Durak, 1 İlâhî, 1 Peşrev, birer Ağır ve Yürük Semâî, 16 fevkalâde şarkı).

Hâfız Hacı Nâfiz Bey (19.XI.1849-1.1898), devrin üstadlarındandır. 9 İlâhîsi kalmıştır. Ercümend Berker'in dedesidir.

Şeyh Mustafa Nakşî Dede, Edirne'de doğmuş, hiç İstanbul'a gelmemiş, son 29 yılını -16 yılı Kahire Mevlevî-hânesi şeyhi olarak- Mısır'da geçirmiş, 1854'te ölmüş müstesna bir san'atkârdır. Çok güzel Türkçe ve Farsça şiir söylemiş, Türk Mûsıkîsi'nin şâheserlerinden olan Şedd-i Arabân Âyin'i gençliğinde Edirne'de bestelemiştir. Zamanımıza bundan başka ancak birer peşrev ve saz semâîsi gelmiştir. Hattat, hânende ve ney virtüozu idi.

Yesârî-zâde Ferik Ahmed Necib Paşa (1812?-28.IV.1883), Muzıkay-ı Hümayûn kumandanı, Mâbeyn-i Hümayûn ferîki, Hamîdiyye Marşı bestekârıdır. Batı ve Türk Mûsıkîleri'ni biliyordu. 11 parçası kalmıştır (birer marş, peşrev, saz semâîsi ile 8 şarkı). XIX. asrın en doğru ve büyük Türk Mûsıkîsi repertuarını düzenleyip notaya aldırmakla meşhurdur. Arel Koleksiyonu, geniş ölçüde bu koleksiyona dayanmaktadır.

Mehmed Nesîb Dede, 11 Kasım 1869'da Konya Dergâhı'nda ölmüştür. Sûz-i Dil Ayin'i unutulmuştur.

Haham Nesim Sivilya, 1920'ye doğru ölmüştür. 16 parçası bilinmektedir (1 Beste, 2 Ağır ve 3 Yürük Semâî, 10 şarkı).

Vezir Mehmed Nevres Paşa (14.VIII.1926-13.XII.1872), Kemânî Rızâ Efendi'nin damadıdır. Üçü de Türk Mûsıkîsi'nin şâheserlerinden sayılan Şehnâz Düyek Divân ile Uşşak Aksak Müstezâd Divan ve Muhayyer Düyek Şarkı'nın bestekârıdır.

Ermeni asıllı hânende Nikogos Efendi, Ârif Bey öncesi ekolün mühim şarkı bestekârlarındandır. 21 makamdan 36 değerli şarkısı elimizdedir. Notist olarak da ünlü idi. 1890'a doğru öldü.

Rum asıllı Kemençeci Nikolaki, 1915'e doğru ölmüş, 21 parça bırakmıştır (4 Peşrev, 8 Saz Semâîsi, 9 şarkı).

Bolâhenk Eyyûbî Mehmed Nûri Bey (1834-1910), büyük bestekârlardandır. Hânende ve neyzendir. 1873'te basılan *Mecmu'a*'nın müellifidir. 23 makamdan 71 parçası günümüze intikal etmiştir (4. VI.1885'te bestelenen Bûselik ve Karcığar Âyinler, 2 dinî Peşrev, 1 Sirto, 4 Kâr, 11 Beste, 7 Ağır ve 7 Yürük Semâî, 37 şarkı).

Ermeni asıllı Kuyumcu Samatyalı Oskiyam (1780?-1870?), ney, bilhassa tanbur virtüozudur. Isak'ın talebesidir. Gençliğinde III. Selim'in huzurunda bile çalmıştır. Bu iki sazda virtüoz olan Şeyh Abdülhalîm Efendi, sazlarını ondan öğrenmiştir. Yalnız Bayatî Saz Semâîsi gelmiştir.

Tanbûrî Küçük Osman Bey (1825?-1900), çok iyi tanbûrî ve saz eserleri bestekârıdır. Yalnız bir Peşrevi ve 3 Saz Semaisi kalmıştır ki Nişâbûrek Saz Semâîsi çok değerlidir

Musullu Hânende Hâfız Âmâ Osman Dede (1840-1918), Musul'da doğmuş, İstanbul'da yaşamış, Bağdad Mevlevî-hânesi şeyhi olarak ölmüştür. Aynı zamanda kaanûnî idi. Hüseynî Âyin'i ve bunun Peşrev'i, 9 İlâhî ve 7 şarkısı vardır.

Neyzen Baba Râşid Efendi (1820?-1892), pek çok sâz eseri bırakmıştır.

Kemanî Üsküdarlı Rızâ Efendi (1780-1852), mühim bestekârlardandır. III. Selim devrinde Enderûn'a girmiştir. Çok güzel 34 şarkı ile 2 peşrev ve 1 saz semâîsi bırakmıştır. Muhammes usûlünde Tahir-Bûselik Peşrevi, Türk Mûsıkîsi'nin şâheserlerinden ve en dikkate değer saz eserlerinden biridir.

Büyük bestekâr Sermüezzin Mîralay Rif'at Bey (1820-1888), Mevlevî ve Ârif Bey'in rakibidir. 55 makamdan 278 parçası günümüze gelmiştir. Parlak bir hânende olan Rif'at Bey'in Ferahnâk ve Nev-Eser Âyinler'den başka 2 Segâh Tevşîh, 12 İlâhî, 1 Beste, 2 Semâî, 4 Marş, 4 Köçekçe, 249 güzel şarkısı elimizdedir.

Sermüezzin Sâdullah Efendi (1760?-1854), 15 parça bırakmıştır (2 beste, 1 Ağır Aksak Semâî, gerisi şarkı).

Şeyh Mehmed Saîd Dede (1803?-IX.1853), ney virtüozudur. 2 Saz Semâîsi intikal etmiştir. Kardeşi Neyzenbaşı Kaymakam Salih Dede (1818?-1888) Şedd-i Arabân Âyin bestelemiş, ayrıca 10 güzel Peşrev, 6 Saz Semâîsi, 1 oyun havası, 2 şarkısı zamanımıza kalmıştır. Ferîk Yusuf Paşa (1821-1884), Saîd Dede'nin oğludur. Ney virtüozu ve Osman Bey'den sonra asrın en büyük saz eserleri bestekârıdır. Günümüze 11 Peşrev, 15 Saz Semâîsi, 11 şarkısı gelmiştir.

Suyolcu-zâde Salih Efendi (1806-1862), 2 Beste ve 17 şarkı bırakmıştır.

Neyzen Üsküdarlı Salim Bey (1829?-5.VII.1885), Hacı Fâik Bey'in ağabeyi, kudretli bir neyzen, değerli saz eserleri bestekârıdır. 1 İlâhî, 2 şarkı, 5 peşrev ve 4 Saz Semâîsi gelmiştir.

Yahudi asıllı Santo Şikârî, İzmirli'dir ve 1915'e doğru ölmüştür. Mahûr Kâr'ı ve bir takım eserleri vardır. Hânende olarak ve klâsik repertuar bilgisi ile meşhurdu.

Ermeni asıllı Kemanî Âmâ Sebuh, 1890'a doğru ölmüş, çok tutulmuş oyun havaları bestelemiştir (1 Saz Semâîsi, 3 Sirto ve Longa, 7 şarkı).

Hopçu-zâde Hacı Şeyh Mehmed Şakir Efendi, 1880 başlarında ölmüştür. Tanbûrî ve neyzendir. 5 İlâhî, 3 Peşrev, ve 3 Saz Semâîsi gelmiştir.

Kemençeci Tâhir Ağa, Enderûn'dandır. 1828 başlarında ölmüş, 15 parlak şarkı bırakmıştır.

Ermeni asıllı Tatyos (1858-16.III.1913), kemanî ve kaanunîdir. Tam adı "Tateos Enkserciyan"dır. Piyasa müzisyeni, büyük bir bestekârdır. Fevkalâde saz eserleri ve güzel şarkılar bestelemiş, 62'si zamanımıza gelmiştir (7 Peşrev, 6 Saz Semâîsi, 1 Taksim, 1 Beste, 47 şarkı). Bazı parçaları, Türk Mûsıkîsi'nin en güzel saz eserleri arasındadır (Kürdî'li Hicazkâr Saz Semâîsi, Çenber Zengûle'li Sûznâk Peşrevi, Hüseynî Saz Semâîsi).